

مفردات

سنڌي ادبي بورڊ جو سڀه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

نمبر ۷۷
جلد ۵
آگسٽ، سيپٽمبر سال ۱۹۵۹ع

”وکر ڏيرون ڏيسر، ڀر وڙو وڙسرا،
ڪنن رهائي وڙ ڪيو، وکر وڙي وڙ،
ڪنن گهمندي سڀر، وکر وڪاسي ويوا“
— شاه —

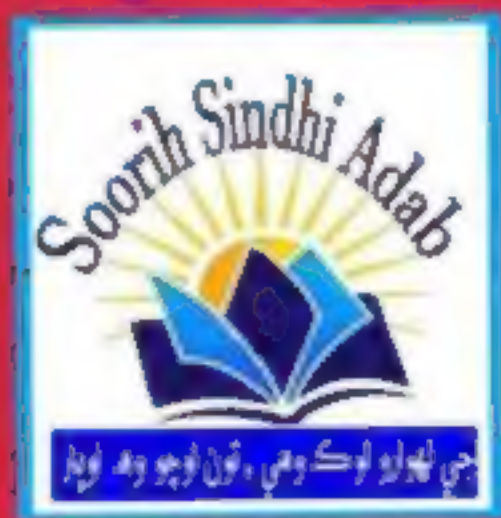
سنڌي ادبي بورڊ
ڪراچي، حيدرآباد
سنڌ

ع.ق. شيخ

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

معارف

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماہي علمي ۽ ادبي رسالو

[جلد ۱۰]

فهرست

[نمبر ۳]

۱. گذارش - ادارو (ص ۱)
شعر: بيت (ص ۱۱)؛ ڪافيون (ص ۱۳)؛ وايون (ص ۱۸)؛ گيت (ص ۱۹)؛ لوڪ گيت (ص ۲۰)؛
نظم (ص ۲۲)؛ آزاد نظم (ص ۳۰)؛ نئون طرزون (ص ۳۸)؛ ناول (ص ۴۱)؛
قطعا (ص ۵۶)؛ ادب لطيف (ص ۵۸).

مضمون	افسانا
۱. قاضي نذر الاسلام * از احسان بدوي ۱۰۰	۱. "بد معاش"
۲. "انسان جي تخليق" - عبدالقيوم صائب ۱۶۰	۲. "اپرو"
۳. "اگني قدر" - محمد يعقوب نياز ۱۷۰	۳. "لوڪن جي لوي"
۴. "پارس ڪاڻ" - ڊاڪٽر بلوچ ۱۸۰	۴. "ليڪري"
۵. "انهرائ جا موتي" - ادارو ۱۹۷	۵. "غفور"
۶. ادبي خط ۲۰۲	۶. "اوور ڪوٽ"
۷. سنڌي نثر مان مثالي قترا ۲۱۳	نائڪ
۸. سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا ۲۱۳	۷. "اڪبر جو هڪ ڏينهن" - سراج ۱۲۳
۹. "سنڌي شاگردن جي يادداشت" ۲۱۰	لوڪ ڪهاڻي
۱۰. "سنڌي ادبي سنگت" - اياز قادري ۲۲۰	۸. سرڪار
۱۱. "سنڌي ادبي بورڊ" - ادارو ۲۲۸	هڪ ڏينهن جي ڳالھ
۱۲. پڙهندڙن جا پيغام ۲۳۸	۹. انسان
۱۳. تبصرا - ادارو ۲۴۱	۱۰. اخبار
	۱۱. الف. ب. ت. ۱۳۹

تصويرون: (۱) "تنهنجي تند تنوار مون من موهيا" (ص ۲۲) - چترڪار: ظفر ڪاظمي
(۲) "پورهئي کان پوءِ" (ص ۱۳۲) - چترڪار: اسحاق حيدر

[ڪٽور جي ڏنائين ۽ ترتيب لاءِ، ادارو محترم ع. ق. شيخ جو ٿورائتو آهي]

اسٽنٽ ايڊيٽر: م. ع. - ڏيپلائي

ايڊيٽر: محمد ابراهيم امرو جوڻو

”مورخ“

۔ تلک چاڑھی، حیدرآباد (سند)۔

سالیانو چندو ۱۰۰۰۰ روپيا ۽ ۲۰۸۰۰ روپيا ۽

اشهار تي صفحو ۳۰۰۰۰۰ روپيا ۽

(سنڌ جي عظيم شاعر ۽ مفڪر شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحمہ
جي مقدس ياد ۾، سندس ۲۰۲ ورسيءَ - آڪٽوبر ۱۹۵۶ع -
جي موقعي تي اسلامي جمھوريہ پاڪستان جي صدر، محترم
عاليجناب اسڪندر مرزا، جي پيش ڪيل خراج عقيدت)

”اڄ آءٌ سنڌ جي عظيم درويش ۽ صوفي شاعر شاھ عبداللطيف
جي معزز ياد ۾ خراج عقيدت پيش ڪريان ٿو. سادي، سودي
رهڻي، نورت ۽ نهڻائي، فراخ دلي ۽ عالمگير صحبت،
شاھ عبداللطيف جي زندگي ۽ فلسفي جون مڪيه خاصيتون آهن.“

”عام ماڻهن سان هن جي آڏاھ صحبت، زماني جي هٿرادو پيد
پاء کان مٿي، سندس سنڌي شاعريءَ جي اذهن لاڏاڻي ٻيٽن ۾
ظاهر ٿي، جيڪي اڄ به سنڌي زبان جا اسلمه ماڻڪ ليڪجن ٿا.“

”اسان جي تهذيبي ۽ صوفيانه روايتن ۾ شاھ جو پيغام بلند ترين
جڳھ والاري ٿو، ۽ اسان هميشه سندس عظيم شخصيت ۽ شاعراڻي
ذات تي فخر محسوس ڪندا رهنداسين.“

”شال، شاھ جي شعر جو ڪيف ۽ سرور، اسان جي قوم ۾
سروت، بردباري ۽ انسان ذات سان صحبت جو اهو روح ڦوڪي،
جنهن سندس پاڪ زندگيءَ کي ايندو بيمثال ۽ لافاني
بڻائي ڇڏيو.“

پڙاڏو سو سڏ، وڙ وائيءَ جو لهين،
هئا اڳهين کڏ، ٻڌڻ ۾ ٻيا.

ڪوڙين ڪاٻاڻون تنهنجون، لکن لک هزار،
جيءَ سڳنهن جيءَ سين، درسڻ ڌارون ڌار،
پرسم تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪيئن چوان!

ڪيڏاه ڪاهيان ڪرهو، چوڏس چٽالو،
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين لڏاڻو،
راڻو ۽ راڻو، رڙهه راڻي پتو لاه ڪو.

سڳنهن ڏانهن سامهون، ڪو هنڌ خالي ناه،
جي احمد آرڪ ٿيا، سي ڪانسر ڪيا ڪاه،
معب منجهين مٽن مانهم، مون آڇانديءَ آجهيو.

عالم ”آءُ“ سان، ڀريو ٿو ڀر ڪري،
پاڻ نه آهي ڄاڻ، سانڍيءَ منڍ پکڙيو.

اڪر پڙهي آيا ڳيا، لاهي ٿين ڪيا،
ڀرين ۽ پائين، ايڏان اي نه آءُ،
ان سرڪيءَ ساڻ، ٻچ ٻچ مزاريل ڪي.

ڪنڌ ڦهري ڇڏ، ستون پڙه ساڃاء جون،
ونءَ تي جي سڏ، جني سانگو ناهي ساه جو،
وڪر وهائين لوڻ، رنگ ڪٿوريءَ گهرين،
ڀنگو تنهنجو ڀرتي، جمر ڳالهائين ڪوڙا،
جمر وڃائين مور، کٽيو تنهنجو گهوريو.

ڇڱا ڪن چڱايون، مڊايون ملن،
جوڙ ڇڙي جن سين، سو وڙ سيئي ڪن.

گذارش

”منجهائن ڪيئي مون وٽ آيا، ۽ چيائون، ”اسان کي ڪا صلاح ڏي“
 مون جواب ڏنو،
 ”اهڙي ته خاص صلاح مون وٽ ڪانهي، جيڪا اوهان کي ڏيئي سگهان.
 پهرين، دنيا ڏانهن اوهان جا پنهنجا جيڪي رد عمل آهن، اوهان جي
 عملن جو انهن تي ئي دارومدار آهي.
 ۽ آءُ پاڻ به اوهان جي ان پهرين دنيا جوئي هڪ جزو آهيان.
 منهنجي ڳالهين مان، ۽ ٻن ٻين جي ڳالهين مان، اوهان اهوئي ڪجهه جذب
 ڪندا، جنهن کي اوهان پاڻ لاءِ موزون ۽ مناسب سمجهندا.
 پر جيڪڏهن اهو چاڻڻ ٿا گهرو ته جنهن ماحول ۾ اوهين رهو ٿا، تنهن ۾
 اوهان کي ڇا ڪرڻ گهرجي.
 ته پوءِ هڪٻار ڇپ ڪري، پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڏسو.“
 — فرئنگ لائون شينڊ

افسانيت

هزارها سالن جي تهذيبي ارتقا کان پوءِ، فضيلت ۽ ڀل مائتائيءَ جي جنهن بلنديءَ
 تي اڄ انسان پيل آهي، اتان هن جي سامهون انسان ۽ انسان جي وچ ۾ فرق
 صرف حق، انصاف ۽ نيڪيءَ جي بنياد تي ئي جائز ٿي سگهي ٿو. رنگ، نسل،
 مذهب، قوم ۽ اهڙيون ٻيون سڃاڻپ جون صفتون، قدرت طرفان حسن، سگهه
 ۽ صحت جون عنايتون، زندگيءَ ۾ پنهنجي سٺهن حاصل ڪيل علم، دولت ۽ عزت
 و اقبال جون نعمتون — انهن مان ڪا به شيءِ بذاتِ خود، هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻئي
 ماڻهوءَ تي حقيقي فوقيت ڪانه ٿي بخشي. پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي، اهي سڀ
 چيزون چڱيون ئي آهن، پر انهن مان ڪنهن هڪ جي بنياد تي به پاڻ کي ٻين
 کان برتر ۽ اعليٰ سمجهڻ، ۽ ان ايليسي عادت جي اثر هيٺ ٻين کي نفرت ۽ ڀيائيءَ

جي نگاه سان ڏسڻ - فقط ان ڪري، جو هو ڪنهن ٻئي نسل، ڪنهن ٻئي مذهب يا ڪنهن ٻئي قوم سان واسطو رکي، يا هو شڪل جا ڪوجها، بيمار ۽ ڪمزور آهن، يا هو جاهل، غريب ۽ گمنام آهن - اهو آهي ماڻهجي واري انهيءَ ليڪي کي ڄاڻي پڇوي لٽائڻ، جنهن کي انسانيت پنهنجي سڃاڻپ ۽ امتياز لاءِ جڳن جي ان ٻين ڪششن ڪيڏن کان پوءِ سس وڃي هائي قائم ڪيو آهي. نظرياتي طور، اڄ ڪو به اهڙو مذهب انسان ڪونهي، جيڪو انسانيت جي انهيءَ ڪسوٽيءَ کان انڪاري هجي. ماڳي وقت، حق، انصاف ۽ نيڪي جو مفهوم پڻ ذاتي، خانداني، قبائلي، فرقيوار يا قومي مفاد جي دائري کان نڪري، اڄ ساري ٻئي نوع انسان جي مفاد سان اچي همڪنار ٿيو آهي. خالص فلسفو جنهن جو بنياد عقل تي آهي، ۽ خالص مذهب جنهن جو بنياد ايمان تي آهي، سي ٻئي، هڪ ٻئي سان انيڪ ڪالهن ۽ نطن جي اختلاف هوندي به، انسانيت ۽ نيڪي جي مٿين ٻن اصولن تي اڄ هر طرح متفق آهن. ”ذات انسان جي پيدائش هڪ نفس واحد مان آهي.“ ”الله وٽ ڀلايو اهو آهي، جيڪو نيڪيءَ جو صاحب آهي.“ ”نيڪ انسان اهو آهي، جيڪو ٻئي نوع انسان جي ڀلائي ٿو ڪري.“ - اهي انهيءَ عظيم مذهب جا فرمودا آهن، جيڪو آخرين مذهب آهي، ۽ جنهن تي مذهبي فڪر جي ارتقا جو اختتام ٿيل آهي. جيڪڏهن انساني اخوت، مساوات ۽ حریت جي هن عالمي مذهب جا ڪي عالم سڳورا اچا به ان مان ڪي اهڙا معنائون ۽ مطلب ٿا اخذ ڪن، ته اهي سندن خاص پنهنجي ذهن جا ڪرشنا آهن، جي کين ئي مبارڪ هجن - مذهبي ڄاڻ ۽ ڏاهپ جي اها چؤنري شال مٿن ئي ڍرندي رهي، ته بهتره پنهنجو ته واقعي سڏو سئون ايمان هيءَ آهي ته ”عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ.“ - پوءِ جيڪڏهن ڪي عقل جا اسڪاڀر، ڪمن جا سڃا ۽ هر طرح معتبر فتوا ساز اسان تي ڪفر، الحاد يا ڪميونزم جا نالا رکن، ته انهن کي ائين ئي چونڊاسون ته

بدم گفتي و خرسندم عفاک الله نکو گفتي! - ”حافظ“

سندن علمي تبهر اڳيان - جنهن جو واقعي ڪو اٿو مٿو کين به ڪونه ٿو معلوم ٿئي - اسان کي پنهنجي ان ڄاڻائيءَ جو احساس آهي، پر کين جو ان ۾ گهڻا ڪاٺيندي سالن کان پيا ٿا ڏسون، سو چئون ٿا ته ٿورڙو ئي علم، پر صحيح علم ۽ ذهن ۾ رٿائو رکيل علم جيڪڏهن آهي، ته اهو انسان جي صحتمند ۽ سالم نگاهه لاءِ ڪافي آهي. دل جو اطمینان ۽ قلب جو سکون اهو ئي بس آهي ته پنهنجي آس پاس سان بي لوث ۽ مخلصانه تعلقات هجن. پورهيت ماڻهوءَ جون پنهنجي پورهئي ۾ ئي اکيون سونهن - ٻين کي لقين لائڻ بدران، جيڪڏهن پنهنجي پاڻ تي ئي اک رکجي، ته هوند دلين جي ڪيني ۽ نفرت جا اوڙا، از خود ٽڙا ٿي وڃن - ”ڪونهه آڳهه اهڙو، جهڙي محبت من“ - شاه

”مهراڻ“ ۽ سندس ادب

”مهراڻ“ جي ٻئي سال جو ٿيون پرچو پڙهندڙن جي هٿن ۾ آهي. هن ٿورڙي عرصي ۾ ”مهراڻ“ سنڌ جي تقريباً سڀني ڪهنه مشق توڙي نوآموز شاعرن، افسانه نويسن، مضمون نگارن ۽ ٻين اهل قلم ۽ صاحب فڪر اديبن ۽ عالمن جو تعارف پڙهندڙن سان ڪرائي چڪو آهي. سنڌ جي نامور اديبن مان ڪوبه اهڙو اسان جي خيال ۾ ڪونه رهيو آهي، جنهن ”مهراڻ“ کي سينگارڻ ۾ حصو نه ورتو هجي. سنڌي شعر و ادب جي ڪا به اهڙي صفا اسان کي ڪانه سڃڻي، جيڪا اسان ”مهراڻ“ ۾ پيش نه ڪئي هجي. مواد جي لحاظ کان مداحون، قصيدا صوفيان، ڪلام، عشقيه شاعري ۽ لوڪ گيت وغيره، مختلف سماجي، تعليمي، نفسياتي، ۽ ٻين اهڙن اهم مسئلن تي ٽوٽڪا، افسانا ۽ ناولڪ، سوانح، تاريخ، سائنس ۽ علم و ادب جي اڪثر موضوعن تي تحقيقي توڙي تنقيدي مقالا ۽ مضمون. مطلب ته ڪا به اهڙي خاص ڳالهه اسان جي سامهون نه آئي آهي، جنهن کي اسان ”مهراڻ“ ۾ جاءِ نه ڏني هجي. تنهن هوندي به اسان بجا ڪي ٽڪنڊڙ ۽ پڙهندڙ ”مهراڻ“ کي ”هڪڻي مڪتب خيال جو ترجمان“ ۽ ”هڪڻي وڙ جو دڪان“ ٿا سمجهن ۽ سڏين! ممڪن آهي ته هي حضرت پاڻ جنهن ”وڙ“ جا وٽجارا آهن، تنهن جي خربڊ فروخت ”مهراڻ“ ۾ ٿيندي نه ڏسي ٿي ان لاءِ اهو خيال قائم ڪيو هجي ته ذاتيات، تعصب، نفرت، ڪمر علمي ۽ ڪثيف جذبات ڪڏهن به سٺو ۽ صالح ادب نه پيدا ڪري ٿا سگهن، ۽ نه ان کي ڪڏهن ڪڏهن سڃاڻي ٿي سگهن ٿا.

جهڙي ريت اڄ انسان ۽ انسان جي وچ ۾ فرق صرف حق، انصاف ۽ نوڪي جي بنياد تي ئي جائز آهي. باقي پيا سورا رنگ، نسل، مذهب، قوم وغيره جا نالا فقط سڃاڻپ جا نشان ٿي وڃي رهيا آهن ۽ انهن مان ڪو هڪڙو نالو به بذات خود فضيلت ۽ فوقيت لاءِ سند جو ڪم نٿو ڏيئي سگهي، بلڪل تهڙي طرح ادب ۽ فن پڻ. ڇاڪاڻ ته اهي انسان جي خالص انسانيت جا مظهر آهن. رنگ، نسل، وطن، مذهب ۽ قوم وغيره جي ويجهن کان پاسو آهن؛ ادب ۽ فن جي پرک صرف ”انسانيت“ آهي. ڏسڻو آهي ته ادب معرفت انسانيت جا عالمگير قدر ۽ اصول زياده اوجرجي اڳيان ٿا اچن، يا نتيجو مرڳوئي ان جي ابتڙ ٿو نڪري. پهرين حالت ۾ جو ادب پيش ٿيندو، سو صالح، صحيح ۽ سچو ادب آهي، ۽ ان کان سواءِ ٻيو هرڪو ادب بيمار، ڪوڙو ۽ کوٽو ادب آهي. انهيءَ هڪ بنيادي فرق کان سواءِ ادب ۾ ٻيو ڪوبه تفرقو نه آهي. ”ادب باري ادب“ جنهن جو زور جماليات تي آهي، ۽ ”ادب باري زندگي“ جنهن جو زور زندگيءَ جي تنقيدي هڪاسي تي آهي. ٻئي صحيح ۽ سچي ادب جي محض ٻن صفتن جا نالا آهن.

”ادب ٻراي ادب“ ۽ ”فن ٻراي فن“ کي مڃڻ وارو اديب يا فنڪار خالص حسن جو گهرو آهي. ۽ اها حسن لاءِ سندس تلاش ٿي حسن جي تخليق ۽ تبليغ لاءِ کيس مجبور ٿي ڪري، پنهنجي شخصي توڙي آسپاس جي زندگيءَ ۾ حسن کي دلپند انداز ۾ موجود نه ڏسندي، هو پوءِ زندگيءَ جي تنقيد ۽ حسنگاريءَ کي پنهنجي هٿ ۾ کڻي ٿو، ۽ اهو سندس عمل ”ادب ٻراي زندگيءَ“ ۽ ”فن ٻراي زندگيءَ“ کي مڃڻ واري اديب يا فنڪار جي عمل کان ڪنهن به صورت ۾ مختلف نه آهي. ادب متعلق هنن ٻن نظرين جو هي ”خدا“ پهريائين يورپ ۾ ٺهي پيدا ٿيو هو. پر اتان جي اديبن ۽ فنڪارن مٿين استدلال جي بنياد تي اڄ انهيءَ مسئلي کي هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو آهي. عالمي ادب جي سلسلن ادب جا اهي ۽ ٻيا اهڙا موهوم تفرد اڄ آهن ٿي ڪونه. اسين به انهيءَ ئي عقيد کي پنهنجي سلسلن رکي، پنهنجي پڙهندڙن جي خدمت ۾ ادب جو ٽڙاڻو پيش ڪندا آهيون. اسان وٽ ادب ۾ اڄ ڪي به ”اختلافي“ نظريا نه آهن. اسان وٽ ادب جو صرف هڪڙوئي نظريو آهي. ۽ اهو هيءُ ته پنهنجي عزيز وطن لاءِ پنهنجي پاڪ ٻوليءَ ۾ صحيح ۽ صالح ادب پيدا ڪريون ۽ پيش ڪريون. انهيءَ کي جيڪڏهن اسان جا ڪي ڪرم فرما ”مهراڻ“ جو ”هڪڻي مڪتب خيال“ سڏي اسان کي ندين ٿا، ته هنن لاءِ تحقيق اسان وٽ وڌيڪ ٻيو ڪوبه جواب ڪونهي.

”اڪر چئي هڪڙي، پنهون جي نه جهن،
ڪو ڪيو ڪي تن، سڄي سڻائي ڳالهڙي؟“ - شاه

سنڌي ادبي بورڊ

ڪراچيءَ جي هڪ اخبار سنڌي ادبي بورڊ جي ڪم تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته ”سنڌي ادبي بورڊ جو قيام سنڌ جي باشندن جي اهم ضرورت هئي... ليڪن ڇا (هن) سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌي ماڻهن جي انهن ضرورتن کي ڪنهن حد تائين پورو ڪيو آهي، يا انهيءَ ڏس ۾ ڪو قدم به وڌايو آهي؟ اسان وٽ انهيءَ جو جواب نفِيءَ ۾ آهي. جيڪڏهن ٻئي ڪنهن وٽ انهيءَ جو اثباتي جواب آهي، ته انهيءَ جو کيس ثبوت ڏيڻ گهرجي...“ اسان پنهنجي هن معزز معاصر جا شڪرگذار آهيون، جو هن اسان جو ايڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. جيتوڻيڪ سندس مدير محترم پاڻ بورڊ جو ميمبر آهي، ۽ کيس بورڊ جي ڪارگزارين جي مفصل خبر آهي، تنهن هوندي به پائنجهي ٿو ته جڏهن پاڻ مٿيون رايو بورڊ متعلق قلمبند ٿي ڪيائين، تڏهن سندس سلسلن اهي چيزون موجود ڪين هيون. هي موقعو غنيمت ڄاڻي، هتي ”مهراڻ“ ۾ ٻئي ڪنهن هنڌ، بورڊ جي ڪم جي مختصر ڪيفيت پيش ڪئي

ويشي آهي. اميد ته ان جي پڙهڻ سان بورڊ متعلق پيدا ٿيل غلط فهميون گهڻي قدر دور ٿي وينديون. ايترو سو پنهنجي هن عزيز معاصر کي ضرور گوشت گذار ڪنداسون ته ”صفائي ايمان جي نشاني آهي“ ۽ جهڙيءَ طرح جسماني صفائي انسان جي بدن ۽ پوشاڪ مان ظاهر هوندي آهي، اهڙيءَ طرح ذهني پاڪيزگي وري سدس منهن مبارڪ مان جيڪا گوهر افشاني ٿيندي آهي، انهيءَ مان معلوم ٿيندي آهي ته هڪري آئنده جنهن کي ۽ جيڪي ڪجهه چوڻو هجي، سو ڪجهه مهذب لفظن ۾ ئي ادا ڪري. اٿس ڪرڻ سان هو پنهنجي مخاطب کي آسانيءَ سان پنهنجو هر خيال پٺائي سگهندو.

انعام

انسان اڳئين پرچي جي گذارش ۾ اديبن کي انعامن ڏيڻ جو اعلان ڪيو هو. پارڪن جي ڪاميٽيءَ ”مهراڻ“ جي اڳئين پرچي جي شعرن، افسانن، مضمونن وغيره جو جائزو وٺندي، پڪراءِ فيصلو ڏنو ته پنجاه روپين جو پهريون انعام پير حسام الدين راشدي صاحب جي مضمون ”مير علي شير قانع“ کي ڏنو وڃي، پر پير صاحب جن اهو انعام وٺڻ پسند نه ڪيو، ۽ ڪاميٽيءَ کي صلاح ڏنائون ته بورڊ جي ڪنهن ۽ ميمبر يا ملازم کي، هن پيري توڙي آئنده، ڪو به انعام نه ڏنو وڃي. ڪاميٽيءَ پير صاحب جي انهيءَ صلاح کي خوشيءَ مان قبوليو، ۽ فيصلو ڪيو ته پهرئين نمبر انعام جا اهي پنجاه روپيا هن پيري رهيل افسانن تي ڏنا وڃن. انعام جي آخرين صورت هي آهي:

شعر:	محمود شاه ”سائل“	- ڪامي (ص ۱۴)	۱۰۰۰۰۰
	عبدالڪريم ”گدائي“	- نظم (ص ۴۰)	۱۰۰۰۰۰
	شيخ ”اياز“	- چيچ (ص ۳۱)	۱۰۰۰۰۰
ادب لطيف:	جهاننداس ڀاتيا		۱۰۰۰۰۰
افسانا:	پردو منڌي	- ”انڌ ڀرنگري“	۲۰۰۰۰۰
	گوروڌن محبوباڻي	- ”ڪاري“	۱۰۰۰۰۰
	مس شمس صديقي	- ”هڪ ڪردار موافسانا“	۱۰۰۰۰۰
	شيخ حفيظ	- ”۽ مگري مرجھائجي ويئي“	۱۰۰۰۰۰
	ابن حيات پنوهر	- ”زن طلاق“	۱۰۰۰۰۰
	بلرام وڪل	- ”حسرت“	۱۰۰۰۰۰
	محمد يعقوب ”نياز“	- ”لڙڪ ۽ مرڪ“	۱۰۰۰۰۰
ادبي خط:	مس شمس صديقي		۲۰۰۰۰۰

گذارش

”مهراڻ“ کي جنهن ڪوشش ۽ محنت سان ترتيب ڏني وڃي ٿي، ان کان پڙهندڙ ۽ اسان جا محترم اديب خود به واقف آهن. انهيءَ ترتيب ۾ هڪ مشڪلات اها به رهي ٿي ته اديب پنهنجون چيزون وقت اندر ٿڪا موڪلين، جنهنڪري هڪ ته رسالي جي اشاعت ۾ دير پئجي ٿي وڃي، ۽ ٻيو ته اديبن جي افسانن ۽ شعرن وغيره کي دنيا جي مشهور ۽ بلند پايه رسالن وانگر تصويرن ۽ خاڪن سان نه ٿو سڳاري سگهجي. انهيءَ ڪري، اسان جي اديبن کي گذارش آهي ته اسان کي مهرباني ڪري پنهنجا شاهڪار ڪافي اڳواٽ ڏين ته جيئن رسالي جي ترتيب ۽ آرائش ۾ اسان کي به آساني ٿئي، ۽ سندن چيزن کي به زياده اثرائتي انداز ۾ پيش ڪري سگهون. اسيد ته اسان جا محترم اديب هميشه وانگر هن ڳالهه ۾ به اسان سان سهڪار ڪندا، ۽ آئنده، وقت اندر، اسان ڏانهن پنهنجن ادبي نوازشن موڪلڻ جي عنايت ڪندا.

— ۱۰۰ — ج

يادگيريون

جي سهڻو پاڻ سڏائي ويا جڏهن چاڻي دار چڪائي ويا
 ستي سورن کي ته جيڪائي ويا، اڃا هاڻ هتي ها يار پرين
 دلپند سچو دلدار پرين غمخوار سڀا سٺا پرين
 جي پيچ بهارل پائي ويا، هتي دردن جا ته دڪان هئا
 هت سورن جا ته سامان هئا وڏا شوخن جا هت شان هئا
 سي هائي ماڳ مٿي ويا، ها معشوقن جا ماڳ هتي
 ها رنگ ۽ روپ ۽ راڳ هتي ها پرده وارن جا پاڳ هتي
 سي ڦيري ڏيئي لڏائي ويا، هت عاشقن جا اوڀنگ ادا
 هت سڀا ها گلرنگ ادا هت عشق جا ها آونگ ادا
 پر سر تي وره وسائي ويا، هت عشق جا ها طوفان وڏا
 ها سورن جا سامان وڏا هنيا نينهن هتي ته مٿان وڏا
 سي وارو وير وجهائي ويا، رهيا دنيا ۾ خوش جي دم ڀل
 هلي هر سوجن جي ڳي ڳل ڀل ڏنا تن کي جلد زماني جل
 سي دونهان درد دکائي ويا، استاد اهي جن پاڙهو ٿي
 جن درس محبت ڪاريو ٿي جن سورن ساڻ سيڪاريو ٿي
 ستون سورن جون سجھائي ويا، جن هر ڪنهن ساڻ رهائي ڪئي
 تن پنهنجي پاڻ رهائي ڪئي جن سهڻن ڪاڻ سڄائي ڪئي
 سي ڪنهن سان ڪنن وڃائي ويا، تن شاهن جا ويا شان ڪئي
 ويا نوبت ۽ نشان ڪئي سي دهليرون ۽ دربان ڪئي
 جي ماڙيون محل اڏائي ويا، ٿو ٺيهن منجهان نروار چوان
 سي عاشق آڻ سردار چوان سي پيارا پنهنجا پيار چوان
 سي ”سانگي“ پاڻ سڏائي ويا.

نيترو نه لهي نيته جو، نه جا لهي وٺا،
مارن ڌارا ماڙيهين، ڏهيا ڏيهه ٿيا،
ڏيهي ڏور وٺا، ڏيان ڏوراهيا ڪن ڪي؟

سڪي تر رهي، وٺا گذاري ڏيهوٽرا،
ڪڏه ڪونه آيو، تن پتوٽوارن پتھي،
وٽرا سي وهي، جنب گذارنم حن سين!

وٺا گئن سال، ماروٽرا تر اڪري،
تن بچاڻا هان، آئون جاڙجيان ٿي، جڏيئون!

ڇن نه چڱي آهيان، ڪڇن ۾ ڪوٽن،
اينده پيچم آيتا، پيڪڙا پيرن،
هٿڙيون هٿس، چنگهون ٻاهون ڪاڻ ۾!

مارئي ناهي ملير ۾، ٽڪا وٽ هٿير،
پنھو ڪونه ڪيچ ۾ نڪي سنڌ اسير،
مومل ڪا به ماڙيهين، گجني ناهي فقير،
نهن ڪهينهن پير، مڙسيد مسائن ۾!
— شاهه —

قیمت

شیخ «ایار»؛ لطف الله بدوي؛ عبدالجبار «شار»؛ «برده» سنڌي. دوه: شيخ «ایار»
«بشير» موريائي.

کافيون

حافظ «احسن»؛ «برده» سنڌي؛ محمد خان «نهي»؛ لطف الله بدوي؛ حسيني محمد حافظ؛
مخدوم غلام احمد «غلام»؛ احمد خان «آصف»؛ «زار» بلڙائي؛ آخوند مصل صديق. وايون:
شيخ «ایاز».

گيت

هري «دلگير»؛ شيخ «ایاز»؛ «برده» سنڌي؛ «تنوير» عباسي؛ گوته پائي؛
شمشير الحيدري؛ مڪمل «بياسي»؛ ڀڳوان ميواني.

لوڪ گيت

رشيد احمد «رشيد» لاشاري؛ م. ع. ذيلائي، رانجه؛ مگهارام اوجها.

خظم

هري «دلگير»؛ شيخ «ایاز»؛ تنوير عباسي؛ «نياز» همايوني؛ گورڊن محبوبائي؛
«بشير» موريائي؛ مڪمل «بياسي»؛ لطف الله بدوي؛ صالح محمد سمو.

آزاد نظم

شيخ «ایار»؛ شيخ «راز»؛ سراج.

ذيون طرزون

سانيت: بشير موريائي؛ «پوئي»؛ رشيد احمد «رشيد».

غزل

شيخ «ایار»؛ غلام محمد «گراسي»؛ هري «دلگير»؛ عبدالڪريم «گدائي»؛
«بشير» موريائي؛ «تنوير» عباسي؛ عبدالعليم «جوش»؛ شمشير الحيدري.

قطعا

هري «دلگير»؛ «بشير» موريائي.

ادب لطيف

جهانمندان پائي.

— سالن جا سال تخليقي ڪوششن ڪرڻ بعد، سون ڪي
اهو دائمي يقين حاصل ٿي چڪو آهي ته شاعر لاءِ فقط
اهو ڪافي ناهي ته سندس موضوع ٿي بلند هجڻ گهرجن،
بلڪ هن ڪي انهن موضوعن سان اهڙو تعلق هجي جڏهن
انهن ڪي پنهنجي اندر ۾ پراڻو راست محسوس ڪيو هجي.
هن ڪي پنهنجي تجربي جي بنا تي ٿي لکڻ گهرجي،
نه ته هو زندگيءَ جي تصوير پيش ڪرڻ بدران رڳو اُن
جو پاڇو ٿي پيش ڪري سگهندو. فقط حقيقت جي اونهي
مطالعي ۽ انهيءَ جي تيز پروڙ سان ئي خيال ۽ احساس
جي حقيقي شاعري تخليق ڪري ٿي سگهجي، فقط انهن
سرچشمن سان ئي زندگيءَ جو حقيقي روح پيش ڪري ٿو سگهجي.
— مرزا قاسم زاده.

پيٽ

شيخ "ابار"

اسان ڪيئن ڪاٺيون، رُسي رجهڻ جون گهڙيون؟
 گولها، گهرائون، هياڻو ڏسڪيا هيچ مان.
 پري منهنجو پنڌ، رڻ ۾ منهنجون راتڙيون،
 ساڻي تو سوڳند، موتي وڃ وڃ-وات ٿان.
 تنهائيءَ جا تير، ڪٿا منهنجي ڪپ ۾،
 چڻڪي پھتي چپ تي، نئين آيا تير،
 توڙي وڻي تغدير، گهڙوري منهنجي گهاو ڪي،
 جهوري پئي جهانجه، جيل يون منهنجي جيءَ ڪي،
 سڙي آهي سانجه، جهجدي جھن جي جهانءَ ۾.
 واريءَ منجه وڻاڻ، سانجهيءَ آندا سانت ۾،
 لهندي سڄ جي سون سان، ورهيا پينڪا پاڻ،
 چرڪي سهجي ڄاڻ، اڻ ڄاڻي جي آڳ ۾.

پڪين پڪڙي پٿر، ڪٽي وسڻ آھ وڻ تي،
 تڙڪي جي توت تي، لپٽا پاسي پٿر،
 کونهڙي سان ڪپن ڪي، ويلا ڏين وڻ،
 وڃن ڪو وڳو، چوڻي خاطر پيٽ جي.
 وري بادل آيا، ڪٽي پيهي لات،
 صبح کان شروع ٿيو، وسو ساري رات،
 مندانتيءَ برسات، وڻ سان وڻ ڪيا،
 وري جڪڪر آيا، گولو ڪري گبنور،
 رعد جي ڍاڙن کان، مٿا هٿل حشر،
 کينوڻن جي ڪيچ کان، ٿي ڪٽيا ڪارپيٽر،
 وسي هو وڏڙو، ٿيا تار ترايون تر،
 ويچاريءَ جا وڻ، ڪٽي ڪول ڪريمر تون.

عبدالجار "شام"

لطف الله بدوي

ڊولا اوڏت ڏٺي، ڪٽيس تنهنجي ڪاڻ،
 هيتي موه مومل جو، ساء تڏ توڻي ساڻ،
 پاڻ سڃاڻي پاڻ، اچڻ اوري ميدرا.

ڊولا اوڏت ڏٺي، ڊولا تون ڏڪين،
 اڏو ڏمر نه ڏين، راڻا رُڻ گهوريو.

ڊولا اوڏت ڏٺي، ڊولا ڏڪين تون،
 بديون بخشج سون، راڻا رُڻ گهوريو.

ساري رات وسي، سينهن سانڍاڻا ڪيا،
 جهوپا جهاسڪيون جا، پُسي سڀ پيا،
 ويچارا ويا، پٽڪي ڪٽي پڪڙا.

ساري رات وسي، سينهن ڪيا سانڍاڻا،
 ٿيون تار ترائيون، چلڪي پيا نياڻ،
 ڪٽين ڪٽي ڪٽي ڪٽي، مڇ ڪٽي مھراڻ،
 ويچارن وڻاڻ، پاڻيءَ سان پُسي پيا.

رنگ ڏام وه ڀسگ ڏٺو، دلبردا رخسار ڏٺو؛
 حسن ڏام وه احسن دلبر، صورت دا سردار ڏٺو؛
 حسن حقيقي، مار مجاري، ڏامر سير لارار ڏٺو؛
 سوردِي سهڻي نور ڏٺو، وه ڪيڪ والي رفتار ڏٺو؛
 حال ڏٺو گل لال سلولي، موتي ڏند قطار ڏٺو؛
 چولي لب خوش ڀولي منزل، بلبل دي گفتار ڏٺو؛
 جسر گلاني چتر غرالي، ابرو تر هزار ڏٺو؛
 زلف ڏٺو او ڪاڪل ڪالي، ڀوڄ اندر منار ڏٺو؛
 بار ڏٺو اڃار ڏٺو، تي عاشق لڪ ڀمار ڏٺو؛
 راه مزيندي شاھ ڏٺو، آملڪڪا اُٺي ميهار ڏٺو؛
 ديدان ديد بخريد ڏٺو، لڪ ”بردي“ حسن هزار ڏٺو.

شيخ اباڙ

آهي تنهنجي ياد جي، اٿن ٿڌريءَ ۾ گوڇ،
 آڪري مان جئن وڃي، آڌري ڪاڻي ڪوڇ،
 نئين مان جو نئن چٽلي، ڪڪ بن ٿي ويا رنج،
 نڪتيون سهڪون گالهريون، جئن پاڻيءَ تي هج،
 تون ئي منهنجو راز آن، تون ئي منهنجو ساز،
 آهي تنهنجي قار جو، منهنجو من آواز،
 هن کي تنهنجي پریت جي پچري جي آهي،
 من جي مٿا ٿي اچي، موتي سانجهو سوڀر،
 نئين کسي ڏي ٿڌوڙي، ٻڌري ٿي پرڀات،
 ڪين ڪڏڪي ڪونليون، ڪاٺين ڪاري رات،
 بک تي نڪتي پاڪ ۽ ڏک ۾ گذريو ڏهن،
 ڇڏهي ڪن جون گاهريون، بهنجو ڪهڙو ٺهرا
 ڪڇ جي ڀولين بهر ۾، مان جڳوهه جي جاڳ،
 جرڪيا منهنجي راڳ ۾، مالهوڙن جا ماڳ،
 بهتون من ۾ ٻار ڪاٺ، جئن چوليءَ جو چوڙ،
 ويجهي آڻي جو ڪنڌي، مانو ٿي ويو موڙ،
 تارن جا تڙڪا ڀا، جن سان جرڪيا چتر،
 ماڻڪ موتي ٿي وئي، چئن منڇر جي چتر،
 بشير موريائي

چانڊوڪي ۾ هي سار تي وڃي رات گيت ٿي گائي،
 انگ انگ ۾ پري اسڪون، جادو ٿي گهلائي،
 نيلس هي ڪڙڪي ۾ مان پيهي آيو ڪو چت چور،
 پاگل من آوس ڪان ٻاهر، ڪير لڳائي زور،
 ڪوه تان گهاگهر پري ٿي موٽي، هڪ البيلي نار،
 گهاگهر مان جئن پاڻي چٽڪي، نئن جوڀن جو آپارا
 هر ٻي جو ساگر چوليون ماري، تنهنجي ياد ڏياري،
 پوءِ ڀلا ڪو ڪئن هن جڳ ۾، سک جون گهڙيون گهاري

کافيون

حافظ محمد احسن

ڄني ڪين ڇڏڻ توکي يار ڪهي؛
۱۔ سهنجو وس ته سچو آهي عرض ڪرڻ،
هوءَ ته عرض مڃي، ٻڌي ريت رسڻ،
۲۔ راتيان ڏينهان روئڻ، تهه جون واتون ڏسڻ،
پري پير اچڻ، ڪا سنيار لهڻ،
۳۔ توکان دور لهڻ، ٿيو وه ته وهڻ،
ٿيو جنجال جهڻ، تنهن کان وڌ آهرڻ،
۴۔ ”احسن“ داڙي ڏيڻ، سختيون سورسڻ،
دل دوست لڻ، سو وري سهڙو مڻ،

نامو ڏهن گڏڻ توکي يار ڪهي،
پانهون پئي ته ٻڌڻ پهرين سر وڌڻ،
اچي سرڪي ملڻ توکي يار ڪهي،
پانڌي روز پوڻ، تولي يار سڪڻ،
اهڙو قرب ڪرڻ توکي يار ڪهي،
ڪو بهي سگ ٿي سڄڻ، ٺڪو ڪاڻڻ پڻ،
هائسي گڏجي رهڻ توکي يار ڪهي،
ڪنهن کي ڪين چوڻ، اها ريت رکڻ،
ائين ڪين هڻڻ توکي يار ڪهي،

”برده“ سنڌي

ڪيون ڪران هڻڻ ڇڏڻ سڀن پير،
۱۔ غموني چشمان تير چلايا،
پئي گل ٺاهي زلف دراڙا،
۲۔ رو ريت هڻڻ ڪجهه نه آهر،
هين بي ترس دي خوب نمازا،
۳۔ و سرگير سڀ زاهد عبادت،
هر دم يار دي ياد نمازا،
۴۔ ڪڏان بهي گڏ مڙا ٻولي،
ڪڏان ول هجر لڙاڻ ڏي رولي،
ريجو رڻ تي شوخي نيازا،
۵۔ جنهن ڏيهن ڏولڻ، ديد پليسي،
اي دل ”برده“ عيبد ڪر پسي،
پس ڪڻ پئوسن گجهڙي واڙا،

واٽون وٿيو روز واحهايان - تارا تارا چوڻ ٿڪيدا !

آس آس سي آخر ايندا !

- ۱- منهنجي اکين ۾ آب ڏٺائون، پاڻ رمانون ڦول ڪيائون؛
چيئون 'اچون ٿا گهڙي گذاري'، ويا نه ويا وڃي وساري؛
هر هر تن جا پار پهايان - ڏوڪ ڏسڻ سي ڪڏهن ڇڏيندا !
- ۲- سائون سان ٿيو ڦيري سيارو، سخت ٿي سردي وسو ٻارو،
وڻ ٽڻ سڀني سڙي ٿيا ڪارا، سڙيا سڙيا محبت وارا؛
انيس چيسو ٿي من پريايان - 'منجهه بهاريءَ پوڙا ٿيندا' !
- ۳- آئي آهي رات انڌاري، ڪاري ڪاري هيٺ واري؛
هر هر پاسي کي بدلائي، نت نت ٻيلن ديس وهائي؛
سڏڪين ڪي ٿي هنن سجهايان - ايسدا ايسدا وريءَ ونديندا !
- ۴- ڪيون ويون سوج مچالي، هڪڙي ٻيءَ جي دل وندرائي؛
من "غني" پئي ٻار وسي ٿو، اکين آڏو ٻار پسي ٿو؛
ڌاريس سان ڪيڏن دل اڻڪهايان - منهنجا مون کان سڻهن نه مڻيندا !

لطف الله بدوي

لڳي ساه ۾ آهه ساڳين جي لوري،

وساريان نه ورن مارولون مقالون !

- ۱- آس روز آڻ ٽڻ آبائين جي اندر، جلايو جگر جان، سورن سراندر،
ولي آهه جي، ڇوڪرين کان چوري - وڃهان ٿي ورن من وٺي رور ڦالون.
- ۲- ڪڏهن ه ٿي ڪوئن ۽ آهه آهيلي، نه ڪو حال محرم نه سترتي - هيلي،
هين گڏ لڳي جن جي آهيءَ ۾ جهوري - ڏيان باهه پٽ کي، سون شال ڏائون.
- ۳- ڪڏهن ۽ ڪڏهن ۾ هت ٿيو جياپو، ٿيس ڏور ڪنهن کي ڏيان سان ڏوراپو،
حدائي جو جالڻ پئي ڳالهه گهوري - پٽي آس بهوارن جا پڪڙا ۽ ٻالون.
- ۴- سوني ملڪ سڀهن ڪشي آ بهاري، ٿلي ٿي ٻڌاڻ ٿي ويجهجن جي واري،
مون کي هت ڏڪن جي ڊگهي آهه ڏوري - هتي ڏور نٿو تي ٿيون ڇيچون ڏٺائون.
- ۵- ڪري ياد ڏيئي، آڪين مير هاريان، ٿرن جون سنڀارون سدا "لطف" ساريان،
ٻار جي گهڙي ۽ تان سڙي خان گهوري - سويلن جي سڻهن وڃاپو آ حالون.

- ٻهل ٻسڻ کان آهي ڏور - ساعت سهڻل ڏي نه سري!
 ۱- ساڃن سريون ساڻ ڏيئون، ڏيو سندر پر ڦهر ڪيائون،
 ٻهر ٻهون ها ٻل ٻل ٻور، گشتيس پر هي سهجو گري.
 ۲- باه ٻيڙي ڏيئي ٻيڙي، ڪڇ ڏي ڪاهي ويڏيس ٻيڙي،
 وري ٻيڙي ڪي ماڻ مور، ٿينديس ٻيڙي کان ٻل نه پري.
 ۳- روج روڻن پر حال وڃايس، عشق ٻيڙي آرام ڦٽايس،
 ٿيڻ اندر پر ڪا ناسور، باه ٻه جي دل پر پري.
 ۴- رڙنديس، روڻنديس، هلنديس آ، ٻل ٻهل جو ٻيڙي آ،
 هاڙي هاڻو آهي ضرور، ڏيڻ ٿيڻي يا رات گري.
 ۵- هوت حيات ڪا حافظ ڪن جو، قرب ٿيو ڪامل يار سان هن جو،
 وڃ نه وڃو ٻيڙي پر وهلور، ڪڇي ايسدا قرب ڪري.

مخدوم غلام احمد "غلام"

- او سڏس ڪئي مجبور، اڏيون دل معي ڪئي مجبور -
 نيت پتوڻ ٻهل جا پورا
 او سڏن مان هيت سڏج سورا، سرتيون پايان سورا
 او معي ڪئي مجبور.....
 ۱- اسڪ اڳي هو لوح لکيو، نه ته ٻارو ٻو ڪيتر ٻاڻيڻ،
 آلا، پيرت پراڻو پنگهي پر، هاڻي سور ٻيا اتر ٻاڻيڻ،
 او، ڏاڃ ڏڪن جو ڏسو ڏاڏن، ٻهل ٻيڙي پر پورا
 او معي ڪئي مجبور.....
 ۲- هوت ڪئي وٽر هنج مان، ڪري ڏوٻڻ سان ڏاڏو،
 آلا، هاڻي هلنديس هڪلي، ڇڏي پڪڻ جو پاڏو،
 او، هلل شرم ۽ مت ميڙي، قرب ڪيتر ڪاڻورا
 او معي ڪئي مجبور.....
 ۳- ڄام! "غلام" جو مرض اڳهائي، آري آ هڪواري،
 دردن دلڙي ڪئي ديواني، دلبر ڏي دلداري،
 گهور ڪيا جي گهاو جيگر پر، نيري ٿيا ناسورا
 او معي ڪئي مجبور.....

- ڪيئن بيان مان پاڻ، جانب سان هي ۽ ڇڏيو ڇڏيو؟
- ۱۔ آدم ڪڏهن اڳ اڳ ڏي اڏيون مٿي ساهن سان
منهنجو انگ هو اڏيو اڏيو!
- ۲۔ لالڻ خاطر لوڪ سڄي جي آهر ڪڍي ڪڍي
لکيو آهر پڙيو پڙيو!
- ۳۔ گئون چارندين گهوٽ سڄي جون پنهنجي پيارل ڪاڻ
من جنهن سان سڙهيو مڙهيو!
- ۴۔ جيت هنديس هوت سان ڪهڙي آه سڄي جون آن
قرب انهيءَ جي ڪڙيو ڪڙيو!
- ۵۔ "آصف" هي جنهن دلڙي ڌناري پاڪ آه سو آڻ
سڀ سورن ۾ مڙيو مڙيو!

"راز" بلڙائي

- دلڙي لئي ولن دلبر نهن سان ناز وارا،
شب روز ٻار توڻي نهن وهايان نارا.
- ۱۔ نامد ادا ڪا آهي خاصي خبر تو ڀانڱي،
مشتاق دل ٿي ساندي ايندا ڪڏهن پيارا.
- ۲۔ پٺيون اکيون هي سڄ تون پورو پلا نه ڇڏ تون
ڪو پال ڪسي پلارا.
- ۳۔ تنهنجي فراق ماري وڃن تون چو واري
چڏيو ڪڏهن تن ڪسي ڳاري،
جيءُ جهان جا چيڙا.
- ۴۔ نازن سان پل پيا ماريو پر قياسي ڪجهه ڪو ڌاريو،
نرسل پرين نهاريو پيرجي مسئلو پيسارا.
- ۵۔ مڃ "راز" جي تون آري،
ڪهڙا پڇن تو قاضي،
پيرجي پيرين ٿي راضي،
قربين ۾ قرب وارا.

بره بنامر بسي حياء، نونهن پرينء جي ناچ نچايا،
بول ۽ ٽي ٻڌ جيچل ماء، سوز سچل جي ساز سَرايا.

انگ اگهاڙي پٽ بکڻي سان، گرمي سردي ڏهل ڏکڻي سان،
عشق چيسو ٿي ارڙو آڱ، پير جڏهن مون ٻڙ ۾ ٻاٻا.

حاکم هٽهي ٻياڻي ٻاڙو، ڀاء برادر سيشن ساڙو،
ويري پانئج سڀ ورها، سگڻي سائي ٻار سَرايا.

ڏک ۾ سک جو ڄاڻ نه ڄاڻ، هڪين ڏسيون ٿا ته ڪا هائين،
حمد هٿن چو آهه آها، ارها سَراها سمجهه سَواها.

جان تسي حيان سَرا سَرا، ڪُنڊري ڪيشينواو ڪَٽي ۾،
لالن ڌاران ٺاهي لاء، محب جي محفل رُچ رهايا.

اڏيء مانجهيء هوگي جاگن، ٻاهيون سَرا ۾ ساڻ نه سامن،
مڙتن ۾ سُهن، تنن ۾ تاء، هو هو جا تن هل هل ٻا.

پس ٻياڻي جو نه جوڙن، تند طلب هي وحدت ووڙن،
وصل جو والي واري وائي، رندن رولي روهه رجايا.

هوڏ نه هندي پاڻ نه پهتجي، ترڪ طمع کي ڪاوڙ ڪهنجي،
سهڻو ڪنهن جو نام سياء، هستي مستي آر آجايا.

والي واحد وحده وائي، ورد ويراگين ڪاڻ نه ڪائي،
”فضل“ فقيرن پيو ٻڙلاء، انگڻ سان جي اظهار آيا.

وايون

شيخ ايار

(۱)

رات ڪائي تانڪه تات، منهنجي من ۾ آڳ ڄڻ آئي ٻرين!
زندگانيءَ جي چمن مان آئي خوشبوي فجات -
رات ڪائي تانڪه تات، منهنجي من ۾ آڳ ڄڻ آئي ٻرين!
ڪنهن ازل جي وار ڳاتو، سُر وٺايو ڪائنات -
رات ڪائي تانڪه تات، منهنجي من ۾ آڳ ڄڻ آئي ٻرين!
اوچتو هر شي لڳي، ڄڻ بي ثبوت و هي ثبات -
رات ڪائي تانڪه تات، منهنجي من ۾ آڳ ڄڻ آئي ٻرين!
هي ستارا، هي نظارا، نيڪ ڪونهي آسمان!
رات ڪائي تانڪه تات، منهنجي من ۾ آڳ ڄڻ آئي ٻرين!
چنڊ جو چارو وٺي ڳولڻ لڳس مان حسن ذات -
رات ڪائي تانڪه تات، منهنجي من ۾ آڳ ڄڻ آئي ٻرين!

(۲)

آڱ ڙسڻان جي جهروڪي مان نهار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
آسمانن مان ڪيري ٿو چاندنيءَ جو اشار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
هن مهان تي ڪٿي ٿي وار ڪويل جي پڪار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
هي هوا، هي هيج، هي سامهون ڪجورين جي قطار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
چنڊ تنهنجي لاءِ سجن مان نهاريو ٻار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
تون ڪٿي ٻي ڪڏي سگهين ڪهڙيءَ جي لاءِ ٻار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
ڳاءِ ٻيڙا! هي در و ديوار ٺاهي پائدار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!
آه، ڙسڻان جي جهروڪي مان نهار -	ڪهڙي ٻياري رات آه!

(۱۸)

مهراڻ

گيت

هر ٻي درياني ”دلگير“

منهنجو سائين ڄاڻ ته آيو!

بلي آپ تي نڌو ٿا ٿا، اڄ جو خاص ولن ٿا پيارا؛
 اڄ ڪيڏوسن ڪي موهن ٿا، اڄ ڪن ٿا ڪي خاص اشارا؛
 بيٺا آهن جهر سر لاهيو۔
 منهنجو سائين ڄاڻ ته آيو!

اڄ دنيا ڇاڪاڻ وٺي ٿي، اڄ ڪيڏي ڇاڏاڻ وٺي ٿي؛
 اڄ پٺن پٺن مان سوچ ملي ٿي، گل گل جي سرهاڻ وٺي ٿي؛
 دل تي ڪهڙو جادو ڇايو۔
 منهنجو سائين ڄاڻ ته آيو!

اي بلبل! تون ڳائين چو ٿي؟ هير! تون ساز وچائين چو ٿي؟
 ناچ ٽپي و ڳائي جهوسي، سينڌو! سوچ مچائين چو ٿي؟
 ڇا ڪنهن ڪي ڪنهن آه ٻڌايو۔
 منهنجو سائين ڄاڻ ته آيو!

ڄاڳان ٿي، پر ڇا ڳانه آهي، هي اڄ سون ڪي ٿي ويو چاهي!
 وٺي وٺي، پيلي پيلي، آڏو ڇڏيان سڙ ٻيا لاهي!
 هر هڪ ۾ هن پاڻ پيايو۔
 منهنجو سائين ڄاڻ ته آيو!

ساهيڙي ۾ هيانءِ هجي ٿو، دنيا کان من دور پڃي ٿو؛
 در تي ڪڙڪو، دل ۾ ٽڙڪو، ٽڪڙو ٽڪڙو ساءِ ڪڇي ٿو؛
 لال ٻئي ڪڙو شرمايو۔
 منهنجو سائين ڄاڻ ته آيو!

هو ايندو، چا حالت ٿيندي! هي سرتيبيءَ ۾ دلوي ايندي؛
 هو ڪجهه ڀڄندو سرڪي مرڪي، پر نه لڄاري وردي ڏيندي؛
 اي لڄ، شرم! آٿو ڇا رايو؟
 منهنجو سائين ڇاڻ ته آيو!

ڏيو گهڻي چوراڄا لاتي؟ مهل ڪٽهڙو به ڪانه سڃاڻي؟
 جوت جلائي، جوت ٻجها پان، ويٺس پائي در ۾ جهاتي؟
 دل کي ڪهڙي وهر ورايو؟
 منهنجو سائين ڇاڻ ته آيو!

شيخ ”اباز“

هر سائي گيت

گهڻن گهڻن گهن گهن گهن گهن گهن،
 ڏنن ڏنن ڏن ڏن ڏن ڏن ڏن!
 گجو گجو اي ڪارا بادل، سو سو ورسايو جل ٿل!
 هو هو مٽي جا مٿوارا، جيو جيو ڌرتيءَ جا پيارا!
 چئن چئن چئن چئن پيالو پيالو ڪن-
 گهڻن گهڻن گهن گهن گهن گهن!
 گجو گجو اي ڪارا بادل، سو سو ورسايو جل ٿل!
 چٽڪ چٽڪ کان آڌرتي پيا، سين سين آڻي چوسا!
 سوين صديون ليلو ليلو ڪن-
 گهڻن گهن گهن گهن گهن گهن!
 گجو گجو اي ڪارا بادل، سو سو ورسايو جل ٿل!
 ڪيلو ڪيلو ڪنڊيون ڪريون، ريلو ميلو اي ڪڪريون نيريون!
 ليلو ليلو اڄ گلشن گلشن-
 گهڻن گهڻن گهن گهن گهن گهن!
 ڏنن ڏنن ڏن ڏن ڏن ڏن!
 گجو گجو اي ڪارا بادل، سو سو ورسايو جل ٿل!

سانوڻ آيو

سانوڻ آيو، مينهن آيا،
 اک چنپ ۾ ڪهن، آترؤن آئي،
 پنڪهت پهر ۾ جهوڻن جيڏيئون،
 ڪاڻي پي پت رائي سونهن،
 هن جي اک سُرماڻي آ!
 واک تڪي جنهن ورهه ڪٽاري،
 پنهنجي منهن ورهائي ويئي،
 سانوڻ ساري، هن ورچوئل پيئي وڻي واک ورائي آ!
 ڪنڪر پهاون جهڙا ڪارا،
 ڏسجن ٿن تي ڏنگڙا چارا،
 ڇڻ ڪهن ڏس ڪان ڏيو آڏاسي،
 ٿيندڙ جي آيا ڪرڻ سلاسي،
 انهن ته ٺاهي آپ ۽ ساگر،
 پاڻ ۾ چوڻ مٽائي آ!
 ڏنگ لٽي ڏي سواسو آيو،
 پهنجو ڪيس سڄيس پراسو،
 ڪارا ڪيس ڪلهن لڙڪائي،
 پورب هاند پينل ڳڙ ٺاهي،
 ڌرتيء تي هن آسرت اوني،
 سوت جي آڳ آهائي آ!
 جوڳي بادل، جوڳيس واسي،
 آيا سڀ سسار اورانگهي،
 ڪڏڻ ڪلي جو اک جيئڪائي،
 گهري جوڳن جان گهائي،
 پوءِ نڪڙجي گهڙيءَ ۾،
 اک روئي رعد پائي آ!
 هرچا آ سُرهاڻ ۽ ساول،
 هرشيءَ ڏوتل هرڪسو ڏاول،
 هرشيءَ تي اڄ سستي سستي،
 مفت سڀي سستي هستي،
 ميڪه ملهار ڏسي، من مهجي ”برده“ عيد ملهائي آ!

”ناوير“ عيسيٰ

سياري جي رات

تسلسل پور پڄاڻان سٺا، توکي پل پل ساربان!
 ساه کي منهنجي سيءَ لڳي ٿو تنهنجي جدائي ساري،
 ڏک جي ڏڪڻيءَ کي روڪيان ٿي محبت جو مڇ پاري-
 سياري جون هي لبيون واسيون ڪئن اڪيلي گهاريان!

سڪ جو نازڪ نازڪ سلاو اڀريو تنهنجي من ۾
 موت مقرر ڇڏي سڙيو هي پورن جي ڀارن ۾ -
 نظرن کي وائڻن ۾ ڄمائڻي تنهنجي لاءِ سهاربان!

هڪ پاسي ٿا واءِ اتر جا جيءَ ۾ مٽيءَ اٿارن ،
 منهنجون آهون پئي پلي ٿيون باهه ۾ ڀري ڀارن -
 آڳ ابد جي ڀاري ٿاريان ، ٿاري هر هر ڀاريان!

جوت جهڪيءَ سان سانت ستارا ائين ٿا من کي پاس ،
 جڻ اپ جي داس تي ڳوڙها مٽيءَ کان ڄمي پيا آهن -
 تارا مون ڏي ٺهاريان ٿا ۽ مان تارن ڏي ٺهاريان!
 تنهنجا پور پڇاڻان سڃاڻ ، توکي پل پل ساريان!

گویند پالڻ

گيت پراڻو ڳائي ڳائي

ساڻي.....!

دل ورجي ٿي واهائي؛	گيت پراڻو ڳائي ڳائي،
طرح نئين ڪا طرز پڙهائي - ساڻي...!	تارن کي ڪو محب ملائي،
پول پيو، پر پياڻي ساڳي؛	رائسي ساڳي، وائي ساڳي،
ٻاهر ميل، جدائي ساڳي؛	ظاهر آهه پڪڙائي ساڳي،
اصلي ڪوئي پڌ پڻائي - ساڻي...!	
ساز نه جو رس راز رکي ٿو؛	گيت نه جو سنگيت رکي ٿو،
آواز نه جو پرواز رکي ٿو؛	ناز نه جهڪو نياز رکي ٿو،
هڪ سٽي ٿي جنهن ۾ ٿي ٺاهي - ساڻي...!	
پهروئي آواز نه گهرجن؛	شرادو هي ساز نه گهرجن،
بازاري انداز نه گهرجن؛	سياست وارا راز نه گهرجن،
هردي جي ڪو تار هلائي - ساڻي...!	

مهرڻ

”تنهنجي تند توار، مون سن موهيو!“ — شاه.

— چتر گار: طغر کاظمي

”سڙ“

اڃ اڃ گڏجي ڏور مهاڻيون،
 پنهنجو پاڻ ملهائون!
 عربون گڏ ريون روئندي، رڙندي،
 گيت خوشيءَ جا گايون!
 هر هنڌ زر چو زور ٿئي پيو،
 انسان ڪڍڻ مان نڪري پيو۔
 اڃ همت سان پاڻ به سائي،
 پنهنجو پاڳ ورايون!
 ڏن پاهيءَ کي مرگ ڏياري،
 ڏن ٿي ماري، ڏن ٿي جاري،
 ڏن ٿي آهستي جڳت جو دانا۔
 ڏن جي ڏور آڏيون!
 ڏرم ڪرور جا جهڪڙا رڳڙا،
 ساڀا راج جا راڪڙو رڪڙا:
 پيار جو مذهب سڀ کان سهڻو،
 پيار جي جوت جڳايون!
 اڃ اڃ گڏجي ڏور مهاڻيون،
 پنهنجو پاڻ ملهائون!

ڪمل ”پياسي“

ڪو وڇڙيل ساڻ ملائي

اوسيڙي ۾ ڪنهن جون اکڙيون ويٺيون آس لڳائي۔
 ڪو وڇڙيل ساڻ ملائي!

ڏڪندي ڏڪندي جهجهدي جهرندي، اڃي پريان ڪا گوڙها اگهندي؛
 هرا هٿن سان ٻيري هٿائي، آس۔ مندر ۾ ڏيپ جلائي؛
 ليڪن نراشا جي آفتيءَ ڏيپڪ چڙيا اجهائي۔
 ڪو وڇڙيل ساڻ ملائي!

بسادل ڪارا رات اٿڌاري، ور کان وڇڙيل هڪ ويڇاري؛
 ڪڪرن وانگر سڄي ٿمن ٿا، نيڻن تي ٿا پڌو پُسن ٿا؛
 ڪوڻ اهيءَ تي ڪري ٿولي پئي ڦيرا پائي-
 ڪو وڇڙيل ساڻ ملائي!

جڏين دل جو دور ڪوڪايو، ساجن آيو، ساجن آيو؛
 ڇنڊ پناهت چنڊل گوري، تڙڙي ٿي سا مٿل چڪوري؛
 سندس صدا جي هر ڪا آشا نٿو ٿوڻ پئي ڪيائي-
 ڪو وڇڙيل ساڻ ملائي!

پڳوان سيءُ ميوائي

منهجا ساجن، منهنجا خبرين،
 وڃ ڪن ڇڏي، غم ۾ تون گڏي؛
 تو بن رٿندڙس، ڏکڻا سهندڙس؛
 هٿ ٿي جوڙيانءِ، پرين ٿي پوانءِ-

منهنجا ساجن، منهنجا خبرين!
 جڏ گشتن ۾ سرڪ ڪڍي هر گل کي هوا لولي ڏيندي،
 بدل به نه ٿي ڏهن جي ٿڪ کان ٿي چوڙ وڃي آرام ڪڍي؛
 هڪ هاج ڪري، وائي ٿي مان، بهجي هنڌ ۾ پئي لهندي،
 سڀي ۾ هوندو درد ملو، پر ڪن زبان سان ڪي ڪچندي-
 ڏهري ڏهري، ننڊ هي ڏهري، سڀن جو چار وڇائيندي،
 مشڪي مشڪي، رنگين نظارن سان دل کي بهلائيندي؛
 ڪو، روٽو ست هوا جو جهوٽو، در منهنجو ڪوڪائيدو،
 مان چرڪ ڀري جاگي پوندي، سڄو پاسو بدلائيندو-
 توکي نه ڏسي، منهنجون اکڙيون ساوڻ جان سينهن وڃائينديون!
 سڀي ۾ سوين ارمان کڻي، پيون چائنٽ ڏي وڃائينديون!
 رٿندي رٿندي، منهنجي پرتي گوڙهن سان پئي پٽ ٿي پوندي-

ڏس ڏاهو ٿي، سڄي منهنجا اها،
 ڪر داسيءَ کي دل کان به جدا؛
 گچ گارينديس، پئي نهارينديس،
 هوندين نظرن کان دور سڄڻ،

مڪڻو ٿي هوندو منهنجو اگل!
 هٿ ٿي جوڙيانءِ، پرين ٿي پوانءِ-
 منهنجا ساجن، منهنجا خبرين!

گيت لوڪ

رشيد احمد لاشاري

معمر لولي

سراڻڪي ٻولي سنڌي زبان جي ئي هڪ شاخ آهي. سنڌ جي آندواري ڀاڱي يعني سري ۾، سراڻڪي ٻولي تمام گهڻي قدر ڳالهائي وڃي ٿي؛ ۽ سنڌي ٻوليءَ تي به ان جو ڪافي اثر آهي. جيئن ته سراڻڪي ٻولي ڊيري هاري خان، بهاولپور ۽ بلوچستان جي سبي ضلعي، يعني ڀاڱاڙي واري علائقي، ۽ سنڌ جي سکر، حيدرآباد ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ عام ڄام ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، تنهنڪري ان جا لوڪ گيت به انهن سڀني هنڌن تي، ساڳيءَ طرح ۽ ساڳئي جذبي موجب، عام ڄام ڳايا وڃن ٿا. خيرپور ميرس کان جيئن هيٺ اچو، تيئن سنڌ جي ٻين ضلعن ۾ به اٽل هن لوڪ گيتن جي هڪي معلوم ٿيندي، بلڪه خود سراڻڪي ٻولي به پنهنجو اصلي روپ بدلائي، ويندي سنڌي ٻوليءَ ۾ جذب ٿيندي. سيري جي انهن ڀاڱن ۾ ڪيترائي لوڪ گيت آهن، جي آڻن جا ڳاڙا، رڳڙا ۽ ٻڪراڻ هاري ناري، ڇوڪرا ۽ نوجوان ڪن تي هٿ ڏيئي، وڏي آلاپ سان، جهنگ جهڙي جهونگار ٻڌاوتندا آهن، جن مان هڪ لوڪ گيت ”معمر لولي“ جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو.

عام طرح ”لوليءَ“ جي صنف فقط مائرن ۽ ٻارن جي محبت لاءِ مخصوص هئي؛ پر ان ۾ وسعت پيدا ڪري، ان جو مضمون هڪ عام مضمون بڻايو ويو، ۽ مرد، عورت، جوان ۽ ڀر هرهڪ جي جذبات لاءِ هڪ راز معمر دوست وانگر ڪم ڏيڻ ڪري، هيئن صنف جو نالو ٿي ”معمر لولي“ پئجي ويو آهي.

معمر لوليءَ جو هرهڪ بند هڪ الڳ مضمون تي مدار رکي ٿو؛ ڪنهن ۾ مرد پنهنجي محبوب لاءِ بيوفائي يا محبت جو ذڪر ڪري ٿو، ته ڪنهن ۾ وري ڪا عورت پنهنجي محبوب جي آمد جو انتظار ۽ سندس محبت جو اظهار ڪري ٿي؛ ڪنهن ۾ هاري ناري پنهنجو ماحول پيش ڪن ٿا، ته ڪنهن ۾ وري انن وارا جٽ پنهنجي ڪا ڳالهه پيش ڪن ٿا. مطلب ته هرهڪ بند ۾ جدا مضمون ٿئي ٿو ۽ ان جو پئي بند سان ڪوبه تعلق نٿو رهي.

معمر لوليءَ جي هرهڪ بند ۾ ڪل ٽي ستون ٽين ٿيون، جن مان ٻي سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ ”معمر لولي، هي لو“ جو ورائو لارسي طرح اچي ٿو، باقي ٽين سٽ عام ورائي جي ٿئي ٿي، ۽ ڳاڻڻ واري جي مرضيءَ تي ڇڏيل آهي، ته هيئن مشهور ورائن مان ڪوبه ورائو چئي، معمر لوليءَ جي بند جون ٽيئي ستون پوريون ڪري:

۱- هي لوڙي توو لولي، پتوڙي، پورل لولي،
هي لو.....

(دليو لولي، هي لو: سانول لولي، هي لو:
سهل لولي، هي لو- وغيره)
۲- هي لوڙي توو لولي، گيڙدولي، تالين لولي،
هي لو.....

۳- هي لوڙي توو لولي، پتولي، محرم لولي،
هي لو.....

اهڙيون لوليون هزارن جي تعداد ۾ ڳايون وڃن ٿيون، جن مان مون کي جيڪي
ياد هيون، سي مثال طور هيئن ڪريهان ٿو:

ماشق

وو..... لولي تان لولي، لولي تان دي اوني،
پوتا اٿاهن، دل ڏهجي دي هڪوئي- محرم لولي هي لو،
هي لوڙي توو لولي، پتوڙي سانول لولي- هي لو.....

هاري ۽ ڏاند

وو..... بگڙا ته جوڙا پکڙي آندسي ٿولي،
وَس نهس پڄدا، ڪران لونگان دي هولي- محرم لولي هي لو،
هي لوڙي توو لولي، پتوڙي پورل لولي- هي لو.....

هورت

وو..... وهدِي بي واهي ٿوڻ پوندي نبي گانگهي،
دليو پريسان دم دليو دي مانگي- محرم لولي هي لو،
هي لوڙي توو لولي، پتوڙي سهل لولي- هي لو.....

”جيوي حئي“

وو..... آڏر ٻان نبي ڪئونجان وڃ پٺيان نبي مَر ٿي،
چوڳان چڪڙيان جيوي جتلي دي ڊرتي- محرم لولي هي لو،
هي لوڙي توو لولي، پتوڙي تالين لولي- هي لو.....

اوني = لوٽ يا آڙ ۾ آهي بگڙا جوڙا = آڇا ڍڳا ٿولي پنڌ - زور سان ڊوڙڻ گانگهي = ٺيڪر،
گڙدولي = لاڏي يا دادلي، تال = مڪو ۽ نل ڪندڙ.

انتظار

وو..... لولي تان لولي، لولي ڏي ٿا من ڄاڻان،
يارڻ پرديسي وٽي پيري سڃاڻان-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، گيڙدولي، ٺاڻ لولي- هي لو.....

توخت

وو..... ٿيان تان ٿيان، ٿيان پٿر ٿيان،
ڪوڙ ۽ مارو، من تان ٻاهر ۽ گهٽي آن-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، پتلو ڙي محرم لولي- هي لو.....

اوسيڙو

وو..... واهي دي ٻارون، ڪاڻي پوٽي ڪٽائي،
آيا نه ڄاڻي، --ڙي دلڙي ٺاڻي-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، گيڙدولي، ٺاڻ لولي- هي لو.....

وعدو

وو..... وٽندي نبي واهي، ٺڙه پوندي نبي پوٽي،
وعدا ميلڻ دا، ڪاوي ندران دي جهوٽي-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، پٽولي، دلبر لولي هي لو.....

رسڻ

وو..... واهي دي ٻارون، ڪاڻي گيد ران دي واڙي،
ڪيٽس رٿاسا، گيا گهر تڙ آڃاڙي-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، پتلو ڙي پورل لولي- هي لو.....

بڙاري

وو..... گئي جو والي، گٽلا وٽندي قطاري،
ولس ڪڏهن، ٿيبي دل ڪون بهاري-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، گيڙدولي، ٺاڻ لولي- هي لو..

وچوڙو

وو..... آڏ رڻي نبي طوطي، وچ پٽي نبي وڻ تپي،
مٿدي وچڙي، آئي چيندڙي مڙن تپي-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، پتلو ڙي سول لولي- هي لو.....

محبوب جون ڳالهيون

وو..... آڏ رڻي بي گهري، وچ پٽي نبي ڄاڻ تپي،
ڳالهين ٿاڏيان، ليکي وٽان من هان تي-محرم لولي هي لو،
هي لو ڙي توو لولي، پتلو ڙي پورل لولي- هي لو.....

ڪٽوار

وو..... ٻار درياھون، ميڙي ٻيڪي جو رهندي،
 ٺوڙها جڳائي، ميڙيان سارن نه لهندي، محرم ٺولي هي ٺو،
 هي ٺو ڙي ٺو ٺولي، پٽولي، دلير ٺولي - هي ٺو
 ٻيڻ

وو..... پٺئين ٻيراوان، شالا ٻووي نه گهاري،
 ٻيڪي نه چوڙان، ڪڏان ٿيوان نه ڌاري، محرم ٺولي هي ٺو،
 هي ٺو ڙي ٺو ٺولي، پٽو ڙي محرم ٺولي - هي ٺو
 سانوڻ

وو..... سانوڻ مهينا، آئون وسندھان ٽي پونديان،
 آيل وي سڻا، آندھان آڙھان ٽي ڪٽوڻجا، محرم ٺولي هي ٺو،
 هي ٺو ڙي ٺو ٺولي، گڙدولي، پٽول ٺولي - هي ٺو
 لڙاڻ

وو..... ٺولي ٿان ٺولي، ٺولي ڪنھن ڪٽون سڻسان،
 جو دم حماتي، پيشي رو رو نيسان، محرم ٺولي هي ٺو،
 هي ٺو ڙي ٺو ٺولي، پٽو ڙي محرم ٺولي - هي ٺو
 م . ع . ڏيلائي

اڪير

جوڏس ٻوٽو چانڊئي -
 ڇهنا

مهانجي رسڻ جهڙي رات - گمانا!
 آڻ اڏر پڪيڙي مينان ويهري ميل!
 آبل مٿو گوٽيو، ڇهنا،
 مهانجي ڪاڪيل ڪانجهيو هار گمانا! ...
 هجار هڏان رو گهاگهرو، ڇهنا،
 مهانجو سورھان سريان رو هار گمانا! ...
 لڪ تان چڙھتي مان جوڙو، ڇهنا،
 مهانجي موي جهڙو ٿيٽا ٿيٽ، گمانا! ...

جوڏھين پڌرھين جي چالوڪي،
 ناز ٻريا!

منھنجي ڪيڏڻ جهڙي رات!
 اڃ، اڏل پڪيڙا - مون کي مائٽن سان مولا!
 اڙ منھنجا وار ويوھيا،
 چاچي هار پولي وڌو...
 هزار هڏن جو گهاگهرو،
 منھنجو هار - ورھن سرين جو!
 (واري جي) لڪ تان چڙھي ڏلر،
 (پري کان سجهيو) ڇڻ ته سوڌ ٻوڏ منھنجي
 وڏي ڀاءُ جهڙو ڪواچي ٻيوا! (مون کي وٺي وڃڻ لاءِ)

جهو ڏيکيو

(۱-جهونپڪيو، لفظ مڪنو آهي. جهونپڪ، مان. جهونپڪ معدي «چڱو»، «جهڳٽو» وغيره، پر هي ڪن هندو ذاتين ۽ ڪن اڇوت قومن ۾ رواج آهي ته شاديءَ وقت نائيءَ کي مٿي تي ٻڌڻ لاءِ لومڪي يا ٻنگو ڏيندا آهن، ان جي مٿين چيڙي ۽ ٻڌڻ لاءِ لونگ ڦوٽا، ويڻي ڦٽور ۽ نلين رنگين شين جي مٿس سان ٺهيل ڇڳو ٻڌندا آهن، هو پٽڪي ٻڌڻ بعد مٿس چوڌاري ورائي ڇڏيندا آهن، جو گولائيءَ تي ئي پهتو آهي.]

جهونپڪيو سان رو جهولڻ لاڳو،
جهولسي، سڱن ساري ري رات -
ملوڪ جهونپڪيو!

«تڪي پسي را پيڻي لونگ سلاها،
آڏيلي ري ڏاڙم ڍاڪ» -
ملوڪ جهونپڪيو!

«اوڏ پڙان سين پيڻي لونگ ورهايان،
ڇڙان سين ڏاڙم ڍاڪ» -
ملوڪ جهونپڪيو!

«ڪوري گگرمه ڀر پوڙي،
سِلهان پيڻي جيي ري پاس» -
ملوڪ جهونپڪيو!

سالي لاه رو جهونپڪيو،
پيلي لاه رو هار -
ملوڪ جهونپڪيو!

«ڪيڀي پيڻي نان ڏيسان؟»
«جانهن را ڪاسان لونگ» -
ملوڪ جهونپڪيو!

اونچي ميڙهي اوچري،
مٿين لوڻپاري ڪات -
ملوڪ جهونپڪيو!

چڱو منهنجو لڏڻ لڳو،
لڏندو، مٿي ساري جي رات
ملوڪ چڱو!

«پيڻي، تڪي پسي جا لونگ گهرايا آهن،
۽ آڏيلي جا ڏاڙهون ۽ ڍاڪ» -
ملوڪ چڱو!

«وڏن ڪارن سان لونگ ورهايلن،
ڇڙن سان ڏاڙهون ۽ ڍاڪ» -
ملوڪ چڱو!

«ڪوري گهاگهر ماڪي» سان ڀريل،
پيڻي کي موڪليون» -
ملوڪ چڱو!

سالي ويڻي ڏاڳي جو چڱو،
پيلي ويڻي ڏاڳي جو هار -
ملوڪ چڱو!

«ڪهڙي پيڻي کي ڏينديون سين؟»
«هنن جا لونگ ڪاڻا» -
ملوڪ چڱو!

اچي ماڙي صاف ۽ سهي،
ان ۾ مٿي سڃي بند ڪت -
ملوڪ چڱو!

”ات پيئي جي رو پيئو؛
ڏيئا پائي وائرو دور“
ملوڪ جهونپڪو!

وائرو دورتي ڏيئا پائي اٿان ڪهيو،
”هيلوڪي ميان ڏاڏائي ميل!“
ملوڪ جهونپڪو!
”بلهسان رهان وڌائي،
بلهسان سراوڻ ٿيڻ!“
ملوڪ جهونپڪو!

”هيءَ هنڌ پيئوئي جي وهڻ لاءِ آهي؛
ادي ڏي، وڃو جهلاءَ“
ملوڪ چڪو!

وڃئي هندي چوڪريءَ اٿن چيو،
”هائي موڪل ڏي ته مائٽن وڃان!“
ملوڪ چڪو!
”ڪنهن شاديءَ مراديءَ يا سانوڻ مهيني جي ٿيڻ
تي موڪليدوسانءَ!“
ملوڪ چڪو!

سنگهارام ”اوجها“

سانوڻ ٿيڻ

[اُتر جو هي سانوڻ عام لوڪ گيت وسڪاري جي بند ۾ هڪ جيڏيون سرتيون گڏجي گائينديون آهن،
نئين وٺي پهنجا اڀارا ڇڏي ساهرن ۾ ويهي ٿي، تڏهن ان ڪوار کي ساهرن ۾ انيڪ ٽڪريلون ۽
ڏک درپيش آهن ٿا. ان انگي ۽ ڏکئي وقت ۾ پنهجن مائٽن جي وچوڙي ۾ هي گيت گائي ٿي.]

آئي، آئي، ما! سراوڻ ري ٿيڻ:
سراوڻ! سراوڻ! ڏيئا ساري!
پهجي، پهجي، ما! رسڻ جاہ-
ڏيئا نان ڏنو ساو سووڻو:
سوڻ، سوڻ، ما! چڄ ۾ چار-
اڌ مڻ سوڻو پاڇهرو!
پهجي سويليان، ما! جويليان نين جاہ-
پائي نان ڏنو ساو پيئو:
پيسيو، پيسيو، ما! ڍال رو ڍال-
اڌ مڻ پيسيو پاڇهرو!
ڦوڙون، ڦوڙون، ما! چڪلي رو پات،
بگڙ وڪيرون سڀ پيئو!

اي اسان، سانوڻ مهيني جي ٿيڻ آهي!
آه سانوڻ! سانوڻ! پر ڏيئڙي ساهرن ۾ آهي!
پيون سڀ ساهيڙيون راند تي وڃن ٿيون، جيل-
پر تنهنجي ڏيئڙي ڏيئي ڪي سڀ پاڇهري چيڻ لاءِ ڏني آهي:
اي اسان، اڄ ته چنڊيندي چنڊيندي، ۾ چار چڄ-
اڌ مڻ پاڇهري چنڊي اٿم!
پيون سڀ سويليون ته وهجڻ وڃن ٿيون، اسان-
پر ڏيئي ڪي سڀ پيئو ڏنو آهي:
پيئو، پيئو، ما! وڏو ساو ٿانءَ-
اڌ مڻ پاڇهريءَ جو پيئو!
اي اسان، چڪيءَ جي پڙ کي پڙڙا پڙڙا ڪري چڏيان،
۽ سوڙو ان ورڪيري چڏيان!

سهيلاں، سهيلاں ما! مگر ٻئي نان حار۔
 ٻائي نان ڏنو ساسو-پوٽو:
 پويا، پويا ما! روتيان موچار۔
 پاڪا ٻائي را پيوڻا!

ٻيجان نان ٻيجان، نان ما! گيهون را روت۔
 ٻائي نان ٻاجهري رو ٻانڌو!
 ٻيجان نان، ٻيجان نان مهاجهرو کير۔
 ٻائي نان ڏنو ساسو راڙو!

ٻيجان نان، ٻيجان نان ما! ڏويي، ڏويي ڪند۔
 ٻائي نان ڏني ڇٽي لوڻ ري!
 ٻيجان نان، ٻيجان نان ما! ٽهري گهي۔
 ٻائي نان ڏنو ميرپو تيل روا!

ورسي، ورسي ما! جهاجهو مينهن۔
 پيڇي ڀاڻان ري پنڙي!
 سيلي، سيلي ما! لائرو وير۔
 راتان ري ٽوڙي ڀاڻان ري پنڙي!

اسو! سهليون گڏجي ڏت چونڊڻ وڃن ٿيون۔
 پر ڏي ڪي سس جون مانيون پچائون آهن!
 ٻچاير، ٻچاير ساسي! چار سو مانيون!
 ڏي جا هٿ ڦٽجي پيا!

اي ماء! ٻن ڀاتين کي ڪڪڪ جون مانيون۔
 پر تنهنجي هين ڏي ڪي ٻاجهري جو سڪل ڏوڏو!
 ۽ اسو! ٻن سڀي کي جهجهو کير ڏنو ويو۔
 ۽ ڏيڙي ڪي سس رڀ جو وٽو ٻري ڪٽي ڏنو!

اي ماء! گهر ۾ سڀني کي ٻڪ ڪند جا مليا۔
 پر ڏي ڪي لوڻ جي ڇٽي (رڀ سان گڏ) ڏني وئي!
 ماء! ٻن سڀي کي ٽهري ٽهري ڪند جي ڏني وئي،
 پر ڏي ڪي دڳو تيل جو ميرپو ٻري ڏنائون!

جيجل! جهجهو مينهن وري رهيو آهي۔
 ۽ ڀاڻان جي ڪڪ ٽي ٻن ٻاهر ٻڙي رهي آهي!
 اي اسان! ننڍڙي ٻاري کي ڪوڻ لاءِ جدي امالڇ۔
 جو ڀاڻن جي۔ ڪڪندل ٻڙ، راتين ڪن ٽهري وئي آهي!

نظير

هري درياني "دلگير"

مهران جي سوج

سڌو ندي ڪنن تي وڃي؟

هيشيون هندي اچي،
طوفان سان لڙندي اچي،
راڄاس سان رڙندي اچي،
چيڙاڪ جان چڙندي اچي،
سجھوار جان ڏڙندي اچي؛

ڌرتيءَ تي شور وڃي ڪندي،

هيٺ واري هٿ ڪندي،

ڪو قرب مان ڦٽل ڪندي،

مستي سڙو سلڪڻ ڪندي۔

ڪشمير سان ڪهندي اچي،
جنت منجهان لهندي اچي،
پنجاب سان وهندي اچي،
چن خواب ۾ وهندي اچي،
سنڌڙي سنواريندي اچي،
گڏجي گذاريندي اچي،
سرتشون بهاريندي اچي،
جڳ جڳ جياريندي اچي،
رڳ رڳ ڪي ٺاريندي اچي،
حسب با آڻاريندي اچي،

نهر نهر ڪندي، نهر نهر ڪندي،
نهر نهر ڪندي، نهر نهر ڪندي،
گڙگڙ ڪندي، پڙ پڙ ڪندي،
نست ٿڙ ڪندي، نت ٿڙ ڪندي،
هٿس رهند وانگر رڙ ڪندي،
هٿس بسرق وانگر ڪڙ ڪندي،
گهڙگهٽ سان، مڙمڙ سان،
سڙمڙ سان، سڙمڙ سان۔

وڻ ٽڻ اڪڙيندي اچي،
پٿر ڪسي ٿيڙيندي اچي،
ڇڻ ڏند ٿيڙيندي اچي،
وڻ پڪڙيندي اچي،
نڪرن ڪي ٿوڙيندي اچي،
ٺي جاءِ جوڙيندي اچي،
ڳوٺن ڪي ٻوڙيندي اچي،
بئن ڪي لوڙيندي اچي،
گچ ڪي ٻوڙيندي اچي،
ڏڏ ڪسي ولوڙيندي اچي،
مستي اچيل ڪڙيندي اچي،

ميسون ايارندي اچي،
 هڪ جوت پاريندي اچي،
 غوراب تيارندي اچي،
 سانهو اڪاريندي اچي،
 ڏڏ کير هاريندي اچي،
 سڀڪجهه ڏياريندي اچي،
 گجندي اچي، پجندي اچي،
 نچندي اچي، ٽپندي اچي،
 ڪارو مان ڪاهيندي اچي،
 سڀني کي ماهيندي اچي،
 نت ڪٽڻ لاهيندي اچي،
 ڊينگا ٿي ڏاهيندي اچي،
 ڪهچڻر کي چاهيندي اچي،
 ٿي پيٽ ٺاهيندي اچي،
 بئرج مان وهندي اچي،
 سو سوز ٿي سهندي اچي،
 سبزي رچائيندي اچي،
 رنگت لڳائيندي اچي،
 گل گل ڪلائيندي اچي،
 جهٽت پٺائيندي اچي،
 ٿي گيت ڳائيندي اچي،
 سُرندا وڄائيندي اچي،
 نچندي نچائيندي اچي،
 ڪلندي ڪلائيندي اچي،
 دامن اڏائيندي اچي،
 داسي چٽائيندي اچي،

ڦنگون پٺائيندي اچي،
 سوتي وٺائيندي اچي،
 گج ڦيٽڻ لائيندي اچي،
 بادل پٺائيندي اچي،
 موجون مچائيندي اچي،
 رانديون رچائيندي اچي،
 ڳالهون پڙائيندي اچي،
 گانا سڻائيندي اچي؛

ڪن پر ٿي جوڙي ڦوڪڻا،

ڪن پر ٿي ٽوڙي ڦوڪڻا.

تن کي نچائيندي اچي،
 تن کي اڏائيندي اچي،
 تن کي پٺائيندي اچي،
 تن کي مٽائيندي اچي؛

هي زندگيءَ جو راز آ،

ڪيڏو عجب انداز آ!

هي زندگيءَ جو ساز آ،

ڪيڏو مٺو آواز آ!

مطلب ته پنهنجي موج سان،
 عظمت عجائب اوج سان،
 ڪشمير ۽ پنجاب مان،
 گرداب مان ۽ خواب مان،
 پڻ سنڌ جي واديءَ منجهان،
 خوشبود آباديءَ منجهان.

سنڌو ائين ڪهندي اچي،

لهندي اچي، وهندي اچي.

تو ٿان واريان چند،

منهنجي مٿڙي سنڌا!

تـوـن آن منهنجو چند تـم آهيان منهنجو آڻ ڇڪور،
توڻ بادل جتن ڀرين مون تي، مان هان تنهنجو مورا!
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

منهنجي ڌرتي مون کي پرتي، منهنجو تو ۾ ساه،
تنهنجي کنيءَ، منهنجي ريتيءَ، مان آ منهنجو چاهه-ا
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

تنهنجو پائي منهنجو پاڻي، جنهن مان منهنجو جيءُ،
تون سنڌوءَ جي ساهڙي آن، او ڏرنديءَ جي ڏيءُ!
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

منهنجي من ۾ آهن تنهنجون چاڻوڪيون ۽ ڇيٽ،
منهنجون لائون منهنجون باتيون آهن تنهنجي ڀيٽ!
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

تنهنجي ڀوليءَ جو مان پلي واريان تنهن تان پاڻ،
گالهون تنهنجون گاهيان منهنجو سر آهي تو ساڻ!
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

مٿو آهي هر سال هوءَ تيءَ پهچو منهنجو ديس،
پريارو آهي ساري جڳ کي منهنجو وڻ ۽ وڻ!
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

منهنجي سونهي منهنجي سني منهنجي موسم آءُ،
روئي روئي آءُ سڀان اڄ تنهنجو گهرو گهاٽو!
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

تنهنجا ويڙهي ٿيندو ڪيري تن جي من ۾ ڌوڙ،
سائي آسج، توڻ پئي نچ، ڪيئن ڪڏندو ڪوڙا
تو ٿان واريان چند،
منهنجي مٿڙي سنڌا!

روح رهاڻ

زندگانيءَ جو جام پيئون ٿا۔

۽ حذعن جام ٿو اچي چپ تي،

ٿو تيسر شراب ۾ گڏجي۔

مُرتڪ کي مُرتڪ سان محبت آ،

مُرتڪ کي مُرتڪ سان محبت آ

ميت آهيون، مدفن پيئون ٿا

رخص و پرواز ۾ گذاريون ٿا۔

زندگي چنڊ آ، چڪور لسين،

زندگي بادل آھ، مور لسين،

(سونھن کي ساه سان محبت آ،

ساه کي سونھن سان عقيدت آ)

سونھن تي ساه پئنجواريون ٿا

سير سنسار جو ڪربان ٿو مان۔

آسمان دور ٿاھ، بس هڪ گلم

مون نيواني ڏئي ڪٿي جي لام:

سون ستارا ڇڻي، پري جهولي،

اڄ سجائڻي مٺي مٺي ٻولي۔

زندگي تو اڳيان ڏرھان ٿو مان!

زندگيءَ جي خمار ڇاني ۾۔

تشنگيءَ جي ڪٽي ۾ آ ڪاٺي،

پڙ ساڳي آڻي لڳي آڻي،

آ اڃان صبح و شام گردش ۾!

جسام و مينا مدفن گردش ۾!

رند آيا ويا زماني ۾!

شام جي وقت، روح جي چتر ۾ -
 آرزو ۽ جو تهنگ آ غلاموش،
 ٿي ويو هر آسگ آ غلاموش؛
 نه خون آه ڪو، نه ڪوئي جوش،
 جهاتي پائي رهيو آ مير و هوش -
 زلزلي بعد روح جي گهر ۾!

هي نماشام، هي آئي تي سج -
 ٻا سڪو نان ڪو چالي ٿي -
 جهول ڪڙو ۽ رتي پڪاريءَ جي،
 زندگاني ڪلر مثال آهي،
 نوجواني پلر مثال آهي -
 ڪو چئي ڪاش، آرزو ۽ جو اڄ!

روشنِي! روشي ڪٿي آهي؟ -
 موت آ هن تي به پاتي جيت،
 چاندني رات ۾ سهي ٻا گيت؛
 ڪنهن نه چاتو تون سري ويندين ۽ -
 چنڊ سان سير ۾ توري ويندين ۽!
 نور جي جل - پري! ڪٿي آهي؟

هاڻ سان نظر ڪر ٻا ڇيڏانهن -
 حسن عالم جي انشها آ خاک،
 ابن آدم جي انشها آ خاک؛
 تو ڪري روح رات جو ريهون،
 ساغر زندگي ۾ ٿيو پيهون -
 پوي ٿي جو وجود ويو ڪيڏانهن؟

منهنجي جهولي ۾ آند ڳاٻان مان -
 چنڊ، اڄ تون آداس آهي ڪجهه،
 نور مان ٿيو ٺراس آهي ڪجهه؛
 ڳالهڙيون ڪجهه ڪري محبت سان،
 ڳياو تنهنجا سڀيان نفست سان؛
 منهنجي منهن تان ڳوٺا هٿاڻان مان!

ڪسوچ پُر انتشار آ هُستيءَ -

زندگي زندگيءَ کي گهي ڪهاڻي،
آدمي آدميءَ کي ٿو ڪاڻي؛
منزلِ زيبست جو پري آ ٻڌ،
پو به هي چڊ-رات جو سوڳڏ -

هن جو اُپشار آ هُستيءَ !

تنوير عباسي

آس

ڏيهر جي ڏانن سان اسيدن جا سر ويا ڪاڻجي،
ڏاڍ جي ڏاننن جي پرن هيڪ ويا ڇپاڻجي؛
نه به اڃا تائين جنڻ جي آس آهي،
زندگيءَ جي گاهه به -
اڄ گهون!

ماڳ ڏي وڌندا رهيا سين جهڙپ جهولن جي - هي،
پهڻجي عظمت اک آسن سان ٿي ملائندي رهي؛
هاڻ اڃا تائين هلڻ جي آس آهي،
زندگيءَ جي راهه به -
اڄ هلون!

تيز طوفانن جي ٻڏن پرڻي ٻلندا ٿيا وهون،
هنس جان سڀو ڪڍي لهرن تي ٽوهندا ٿا هلون؛
هاڻ اڃا تائين وهڻ جي آس آهي،
وقت جي هن راهه به -
اڄ وهون!

هين ٻچن جو به ڪيوسين، ڪني پيو ٻڙڪي ٻيا،
 نيت سهڻي جي گهڙي وانگر ٻچي ٿيائين ٻڪا؛
 ها، اها تائين ٻچن جي آس آه،
 زندگيءَ جي باهه ۾۔

اڄ ٻچون!

زندگي چمڪتاڻ کان مابوس ڪڏهن ٿي نه آه،
 هر جان هلندي آهردر، پر ڪڏهن ٽڪي نه آه؛
 ها، اها تائين رهن جي آس آه،
 وقت جي وٿرا ۾۔
 اڄ رهون!

”نياز“ همايونِي

زندگي! مان ڪيئن تنهنجي رام کي ريجھائيان!

صبح کان توکي ٿو اڀيلي ٻو پٺلايان،
 هائو ٿي هائو رکي ٿو تنهنجو سر سرچاڻيان،
 اردلي تنهنجي ته ناهي، بزرگي تنهنجي نه آه؛
 تنهنجي دل وندرائيان، يا تنهنجو من وندرائيان۔
 ڪڇ، ته پوءِ مان هڪ ڪرو ٿي هڪڙي پر ورسائيان!
 زندگي، مان ڪيئن تنهنجي رام کي ريجھائيان!
 ٻال اوسا لاه ٿي ٻارن جتان رولندي رهن،
 چند ۽ تارن جي آڻن لاءِ ٿي ڏوندي رهن؛
 هي انگل نوجوان تنهنجي وس نه آهن دادلي،
 ٿ شئي، چوڻي ڏڏا ۾ پيرڙا هندي رهن۔
 ڏس ته توکي ڪيئن ٿو گل مڇ سان پرچاڻيان!
 زندگي، مان ڪيئن تنهنجي رام کي ريجھائيان!
 اس رانديڪي جتان تنهنجي اڳيان حاضر ڪم،
 حوصلا چاهي ڏئي چالو مند ۽ خاطر ڪم؛
 ننگ واسي وروڪڙ ڪاڏل تنهنجي حڪم بي،
 پاڻ ڪيري نوکي چاڙهي، ڇا نه يو ڪانر ڪم۔
 يو موڻ جي ڪانه ڪئي، ڏک ٿو اهو ورچاڻيان!
 زندگي، مان ڪيئن تنهنجي رام کي ريجھائيان!

مهراڻ

جڳ ته ماڙي ٺاهه موٽل جي جو توکي نه ڏٺي،
 تنهنجي جهٽ جهٽ هي ڪروڙن کي رهان ملن ڄم ڏٺي،
 جڳ عمر جو ڪوٽ آهي جهن پر هيڃان ٿيون ڇهن،
 ڏيان ڪر چوڻي وڃائين پاڻ، دل کي غم ڏئي -

وس ڪري ٽڪڙي پيس ڪيڻ وس پر توکي آڻيان!
 زندگي، سان ڪيڻ تنهنجي راءِ کي رڳهائيان!

ڀاڳ تنهنجو تنهنجي مک پر دم منجهائي ٿو ٻيو،
 ڄڻ ته ڪو ٺاسي جو ٻيڙي وٽ ڪاڻي ٿو ٻيو،
 ڇڏ پهر هن جي ته ويچار وڃي ڪهن ڪم لڳي،
 ڏک پر واپار دور جان لوڙها پٽائي ٿو ٻيو -

هل سڏي ٿي تون، ته هن کي مان ٿو مٿين ڊگ لائيان!
 زندگي، مان ڪيڻ تنهنجي راءِ کي رڳهائيان!

جنهن ۾ جنجهٽ پر تنهنجي ٺاهه آهي زندگي!
 ڇڏ هي تهرهن تال، سڀڪ ڪا سڀائي زندگي!
 ڪيائين ٻيڙن کي ڪاري ڪيائين ٻيڙي ٻيڙي!
 ڪجهه ته سڏڻ جي ڪري، ٿي پئو سڃاڻي زندگي!

مان وڃي ٿو موت کي مٿون ڪري ترسائيان!
 زندگي! سان ڪيڻ تنهنجي راءِ کي رڳهائيان!

گورڊن محبوبائي "پارتي"

زندگيءَ جي راهه تي

غم الم سارو ٻيڙي زندگيءَ جي راهه تي -
 هل خوشيءَ جا گيت گائي زندگيءَ جي راهه تي،
 دل اندر اٽڪاهه، اڪوٺن پر ڌري آشا گهڻي،
 ڪشت جو بوجو ڪلهن تي هيچ مان تون هل ڪٿي،
 آس جو آڌار ٺاهي زندگيءَ جي راهه تي -
 هل خوشيءَ جا گيت گائي زندگيءَ جي راهه تي.

درد جون چاهيون چڙهي، ۽ موج جون لاهيون لهي،
 مهر جا ميدان، ٽوڙي ڪروءِ قهرن جا ڪهي،
 تيز ٽڪڙي وڪ وڌائي زندگيءَ جي راه تي-
 هل خوشيءَ جا گيت گائي زندگيءَ جي راه تي.
 هيئن چو هل هلاچو، هي ديهه! ڇپ ڇپ ڇپ سن!
 شادمانن ۾ به تون ڏيسرڇ ڌري آلاپ سن!
 خوفِ حطرن کي هٽائي زندگيءَ جي راه تي-
 هل خوشيءَ جا گيت گائي زندگيءَ جي راه تي.
 رڪ نه راهي! تون ڪڏهن آڏو مصيبت کي ڏسي،
 مست ٿي هل جهومندو، هن راه تي او ساهي!
 موت کي منزل، بنائي زندگيءَ جي راه تي-
 هل خوشيءَ جا گيت گائي زندگيءَ جي راه تي.

”بشير“ سورهائي

صبح جو انتظار

دلن ۾ دل جو مان بيان ڪريان،
 آس پنهنجي کي ۾ن بيان ڪريان،
 ڌري ڌري کي همزيان ڪريان،
 پنهنجي هٿ جو استعمال ڪريان:
 ليڪن اونداهه جو هاڻي آهي شباب،
 روشني تي غبار طاري آهي،
 ۽ ستارن جو خون جاري آهي،
 صبح هڪ دور آهي معو خواب:
 روشنيءَ جي مان آرزو ڪريان،
 زخور دل کي لهو لهو ڪريان،
 صبح جي دل سان جستجو ڪريان:
 هر اڃا رات، رات آ سائي،
 نطق تي ۽ لحن تي پهرو آهي،
 صبح جو انتظار گهرو آهي،
 ليڪن اونداهه حيات آ سائي!
 هر خزان کي بهار ڪرڻو آهي،
 آس کي آشڪار ڪرڻو آهي،
 صبح جو انتظار ڪرڻو آهي.

ترس پڪيڙا...

لسن هتي ٿا سون-پنن سان ٺيلر ڏولي ٺاهيون،
سرگ هان لاءِ سهڻي سهڻي اڏند ڪتولي ٺاهيون،
هتان هلون ڪو دور اڏامي پنهنجو سرگ بنائون،
سرگ ۾ پنهنجيءَ راحت جا ڪي پنهنجا محل بنائون :

هل ته هلون آڪاس ۾ هائي پنهنجو اوج مٽائون -

ترس پڪيڙا، اسين آچون ٿا توهان گڏجي اڏائون !

مون نه ڪڏهن ساگر جي ڪپ تي ڪو ڪو گيت گهايو،
مون نه ڪڏهن آلاي وٺي ٿي خوشيءَ منجهان شڪايو،
مون نه ڪڏهن آهڻا، بلبل، ڪوئل سان گالهايو،
ڪاڙو ڪيو تر جهر ڪين سان مون سن نه ڪڏهن وندرايو :

هال آچون ٿا پنهنجي آئنائن حسو ساز گنجائون -

ترس پڪيڙا، اسين آچون ٿا توهان گڏجي اڏائون !

ننڍڙيون ننڍڙيون ڪنڍڙيون پنهنجيءَ چاٽيءَ کي چٽوائي،
اڻداسين سڀ تيز هوا ۾ پنهنجو چسر اڏائي،
آتي وري آڪاس لهر سان ڪولي پنهنجون جهوليون،
ڪندو اسان سان آتي خوشيءَ ۾ توڙي آنڪمچوليون :

ڪٿي آچون ٿا مريون باجا وچ سان تان ملائون -

ترس پڪيڙا، اسين آچون ٿا توهان گڏجي اڏائون !

ڪڪن پريل آڪيري ۾ ڏس راحت ڪيڏي آهي،
ڊپ نه چور جو ۽ نه لڇايون، فرحت ڪيڏي آهي،
تنهنجي قسمت جي هيءَ آهي اصل انوکي ليل،
سڀني بيان هت لسن به تنهنجي ڪوشش تي خود شيڊا :

توسو سرٿيون، باز ۽ مڪهريون آچون ٿا دل بهلائون -

ترس پڪيڙا، اسين آچون ٿا توهان گڏجي اڏائون !

ياد اٿر هڪ پنهنجي جيت جو جهونو افسانو،
 جڏهن ڏٺو هو دادا مون کي ڀيٽ ۾ هڪ ٽڙاڻو،
 اهو هو طوطو ساڻو سهڻو چال ۾ خود مستانو،
 افسوس! هڪو مون ٿوري ان کي مٽيءَ ۾ ڊيرافو؛
 مون کي ان کان اڇڻو آهي پنهنجو ڏوهه بخشائڻ -
 ترس! پڪيٽو اسين اچون ٿا توهان گڏجي اڏائڻ!

لطف الله بدوي

۾ التجائون

(۱)

تابش نور جمال،
 يا ته ڇڏ مون کي جلائي، يا چمڪ ڏي لازوال؛
 طور منهنجي دل ٻڌائي، ڏي هڪلبي حال و قال؛
 تابش نور جمال،
 منهنجي دامن کي ڀري، هڪر موتين سان بي مثال؛
 تابش نور جمال،
 چپ کان پي ڏي زياده، منهنجي نيشن کي هڪمال؛
 تابش نور جمال،
 هرت ۾ تنهنجي هو بهران اهو گهرجي وصال؛
 تابش نور جمال،
 يا ته ڇڏ مون کي جلائي، يا چمڪ ڏي لازوال!

(۲)

موتين جو گهر آ دريا، آب ستارن جو جهان،
 پر نالو دل جو هي گهر، آ محبت جو هڪان -
 جنهن کي تو سمجهيو نه آ، پرده نشين!
 آب ۾ دريا پڪرڻ، پر دل منهنجي تن کان وسيع،
 عشق منهنجو نور، دريا آسمان کان پڪرڻ!
 جنهن کي تو سمجهيو نه آ، پرده نشين!
 دل ڪنڌي آهي ان ۾ رک قدم اي دلنواز،
 عشق جو آ گهر اهو، هر آرزو آن جي جوان -
 جنهن کي تو سمجهيو نه آ، پرده نشين!

(۳۲)

مهرڻ

سارئي ۽ جي ڀيت

هتي مون کي عمر آلي ڪيو ٿا سو ڪوٽن ۾،
 هتي سارو سڀني منهنجا هوندا ڪرڻاڻ (۱) ڪيئن ۾،
 هتي ساڙين ۽ محلن ۾ ٿئي مائندو تو من منهنجو،
 هتي هوندا ڏکي ڏوٿي ڪڙهي (۲) بن لئي توڪن منهنجو،
 هتي آلي ڪوٽن ۾ ڪريان جن لاءِ ڪاڙهيانا (۳)،
 هتي مارو منهنجا هوندا ڪندا سالن جا ميڙيانا (۴)،
 هتي آيو آه ٿا ٿي ڪو ڏسي تنهنجا عمر ٿاڻا،
 هتي هوندا سڀني مائڪي ادا وينا سي ويڳاڻا،
 هتي تنهنجا سڻا مون کي وٺن ٿا ٿاڙي طيلن ۾،
 هتي آهي آهيون (۵) منهنجون پنهنجون (۶) پادريون (۷) پهوارن ۾،
 هتي ڪوٽن ۽ ڪنگرين سان جيئن آهن تنهنجون ماريون،
 هتي ٻڌن کي ٿوراڻيون (۸) ٻيون آهن وڏيون واليون (۹)،
 هتي جيئن ٿا ٿاڻن چوڪي ۽ تي چوڪيدار چوڌاري،
 هتي اڏا (۱۰) آهڻن جا ۽ پتوڪن پور (۱۱) ٿا ٿاڙي،
 هتي ٿاڻوس جيئن تنهنجا سڀي چوڪن جي چمڪن ٿا،
 هتي چوٽيون اڳيان چلهن تي سدائين ٿاڻا ٿاڻا ٿا،
 هتي جيئن گهٽ ڪهڻن ها تنهنجا واهي وڃائن ٿا،
 هتي سڀار (۱۲) سائين (۱۳) جا سڀ ٻين کي پرائن ٿا،
 هتي راتيون رهي تنهنجون ٿيون ماريون ۽ محلن ۾،
 هتي ٿيون ٿين چوڙيلون سدائين رهن چوٽيون ۾،
 هتي تنهنجي حويلي ۽ ۾ جيئن راتيون روح ريهائين ٿيون،
 هتي سرتيون ته سارو ڏينهن ليزن (۱۴) جا وٺن وارن ٿيون،
 هتي جيئن سومريون آهن سهيلن سان سدا سرهيون،
 هتي پڻ ائين عمر آهن پنهنجون پاڻ ۾ پريون (۱۵)،
 هتي دايون آهن ماريون، پاڻ ڏر تي رهن گولا،
 هتي آهن سهليون سڀ وڃن ڪر تي ڪيو سيل (۱۶).

(۱) غلطان - رڌن (۲) ڪٽڪو - اوسڙو، اٽڪو (۳) گڏيون مڪر، پاڻ ڳاڙڻ، ڪڙهڻ، جهوري ۽ جهوڙ،
 (۴) مال ڏهڻ ۽ ٿر ڌارائڻ (۵) پڪريون (۶) رڌون (۷) ريڊو سال (۸) گهر جي اندرئين پاسي
 چوڌاري سندن جي پاڻي کي روڪڻ لاءِ ڏنل پتون (۹) سال لاءِ ڊنگر جا لوڙا (۱۰) مال يا پهي ۽ جي
 وڙهي اندر مون جي پچاء لاءِ ماڻهو جو بهاريل منصوبي بڻو (۱۱) ڪٽي جو مڪ نسر (۱۲) چٽڙا
 (۱۳) سائي رنگ واريون پڪريون (۱۴) ننڍڙا چيلا ۽ چليون (۱۵) ويس وڳن سان پهريل، ٺهيون ڏڪيون،
 سينگاريل (۱۶) ٿاڙون

هتي ٻنگلن اڳيان باغن ۾ گولا ٿا لڳائڻ ڪيل.
 هتي ڪيڻ ۾ ڪاهڙ جي ڦٽا ڦوڪن جا آهن ڦٽل.
 هتي هاڻن ۾ گهوڙن کي ڏين دربان ٿا ڏاڻو.
 هتي چيلا چرن ٿا چيڪ (۱)؛ ڪٽي ڪيرول (۲) ۽ لاڻو.
 هتي ٿا پاڻ ۽ پڪوان پيا طرحن رجھن جي طعار.
 هتي آڻو (۳) آبائڻ وٽ وڃن سٺيار (۴) سرتون چلڻ.
 هتي تنھجا نيجولڻ ۾ عمر آهن پيا سالا.
 هتي آهن پٽن جي ڀر پٿارين مان ڀرپا پالا.
 هتي تنھجا جيڻ آهن وهائڻا هنڌ ۽ ٻوڏ-ڻ.
 هتي مارڻ جا سڄو (۵) تي آهن اوڏيا عمر اوڏڻ.
 هتي ٿاڻي ۽ چانديءَ جا تنھجا آهن ڏڪيا ڏوسڻ (۶).
 هتي آهن ۽ مڙوڙن (۷) ڪٽيلڻ (۸) ايزڪ (۹) پٿريڻ (۱۰) پاسڻ.
 هتي جيڪي ڦو مون کي تون عمر آڇين، سومارڻ جي
 هتي وارڻ جوالڻن (۱۱) ۽ ٽڪي مٿ مٿور ڪارڻ جي.
 هتي سيگار حاڪم هار تنھجا رڀڻ ته پائيندڻ.
 هتي جيبي آهي لوڻي جا لڱن ٿا سا نه لاهيندڻ.
 هتي سرها نه لائي ٿيل وارڻ کي ڪنڊس ويندو (۱۲).
 هتي جي مان مڙي لاهي نه موراھن ڪنڊس ميندو (۱۳).
 هتي ٿي اڻنگھڙڻ (۱۴) کي مان ٻرو بعد عمر سمجھان.
 هتي تڙگڙ (۱۵) ترانڻ (۱۶) ۾ ترڻ مان ٿي سکر سمجھان.
 هتي سھنجي اچڻ ڪان ٻوڏ ڏٺو آ ملڪ مارڻ جو.
 هتي سائيه ٿيو هوندو سڄو سڄو (۱۷) سگھارڻ جو.
 هتي آڙي ڪري توکي عمر آڻي پياڏايان.
 هتي جي ڏي مون کي موڪل وڃي سرتي کي ساڳاڻان (۱۸).
 هتي آڻي ٿيا آهن عمر کي ڏينھن آبائڻ ڪان.
 هتي جيبي هٿ ر ڪنھن آڏي "سما" مٿ ڪا سگھارڻ ڪان.

(۱) چٽو روڳ - ڪلپ گھس، ڦٽا، ٻيا جهل ٻل جي (۲) وڏو حوالو (۳) تازو ڏڏل ڪير (۴) ڪٽي
 ڏڏ ۾ تازو ڪير (آڻو) وڃھو ته - ڏس ملاوت حوالو سٺيار ٿيندو (۵) چار سڌيون ٿولھون آھيون ڪوڙي
 ٿن جي مٿان ڊگھيون ڪھاڻيون رکي رڻ مٿس هنڌ بسرا وھائڻا اوڙي رکندا آهن، ان کي سنجڻ چوڻ (۶) برتن -
 ٻيٽ، ٿاڻ (۷) پاڻيءَ جون سانڌاريون - سڌيون مٿيون (۸) سڌيون سانڌاريون جن ۾ ڏڏ يا ڪير وڃي
 ڪٽجي (۹) ڏڏ وٺوڙڻ جي سانڌاري (۱۰) آڻي وڃھڻ جي سانڌاري - سڄھس سھون سامان سڙو ۽ رڪر
 (۱۱) ڏس مان ٺھيل ڳوٺ وانگر ٻورو، سھن ۽ آڻ ۽ ٻيو سامان رڪن (۱۲) وارڻ جو ونگوڙو (۱۳) ڳيل
 وار، لوڻن ڪان ٿن سرتي مان ويڙھيل وار (۱۴) وھڻ ٿو ڪرڻ (۱۵) سڌي پٿري ۾ راند ڪرڻ
 ۽ نڙ ڪرڻ - سڄين ٻار ڪندا آهن (۱۶) سڌا ٻا يا ڪٽ، جي سھو اڏ سھائڻو پاڻي جهلي (۱۷) آباد - حالو
 مٿائو، مٿو سو. (۱۸) سڄاڻاڻ.

آزاد نظم

شيخ "اباز"

هر لدم تي زندگيءَ جو جالم زهر
ڪنهن لهن سراط جو آ منتظر!

هر گهڙيءَ سوري سڏي
ڪنهن لهن منصور ڪي:

هي پري شمع حيات،
آ جلت جنهن تي پنهنجي نجات!

ڪوئي عسلي، ڪوئي گوتم، ڪوئي گانڌيءَ هي صفات!
زندگيءَ جي سنڌ جو جهومر ٿيو۔

جنهن سان جرڪيو هن ذات!

مراج

"ڪراچي"

اي ڪراچي، سنڌ جا سنگار، اي روح وطن،
تنهنجي ماضيءَ کي سلام!

تنهنجي ماضيءَ۔ منهنجي ماضيءَ۔ کي سلام!
ها، اهو ماضي جو بحد روشن و تابان ٿيو۔

جهن پر روشن ها اسيدن جا چراغ؛
آروڙن جا هزارين چنڊ اڀريا ۽ اسيدن جا ستارا جا گيان
امن و آزاديءَ سنڌي آڪاش تي!

ڪلهنائن ۽ اسڪن جي ٿڌيءَ ڇانڊاڻ ۾،

هلڪي هلڪيءَ جوت جي سانڍاڻ ۾،

مٿا مٿا گهٽ ٿي مرڪيا هئي۔

هنڪه هي ڪو ديس ٿي گيتن جو هو،

گيتن ۽ نغمن جو ديس!

گهٽ اهڙا جن ۾ هو

ڪنهن سهاڱڻ سڌيءَ جي فرگسي لهن جو هڪيف۔

چلڪندو آبر حيات!

اي ڪراچي، جان سنڌ، روح وطن،

اي ستارن جي زمين، اي آسپرائن جا وطن،

تنهنجي مٿيءَ جي مٿان

اڄ به آهن چمڪندڙ ماضيءَ جا نقش؛

تنهنجي مٿيءَ مان اچي ٿي جا سڳند،

سا ٻڌائي ٿي هزارين داستان؛

اڄ به تنهنجون "بادنگون" ٿيون ساک ڏين،

اڄ به تنهنجا "گاڪڊا" ٿا ڏڪڪڊي ڏڪڪڊي چون؛

(جن جي بنيادن تي پيڙل هي "تجارت گاهه" ٿا

ڪوڪلي تهذيب جي چملي هئا!)

سنڌ جي ماضيءَ جي عظمت تون هئين،

تون هئين سنڌ جي تهذيب جو سورج مڪي؛

ڄڻ هئين تون "شاهه" جي هڪ سورمي!

مذهبي ويڃن کان دور،

ٿو ۾ هو چڻ اسن جو مثال۔

زندگيءَ جي عزم جي قابندگي،

آدميت جو سهاڳ!

ـ اي ڪراچي، جانِ سنڌ، روحِ وطن،

اڳ به تون سوداگرن جو شهر هئين،

اڄ به تون سوداگرن جو آن وطن۔

پر ٻي ”سوداگرن“ ۾ فرق آھ!

اڳ جا سوداگر ڪندا ها صرف هڪ سوداگري۔

سير، ڏئي پنهنجي وطن کي ”غير“ کان ڳهندا هئا:

اڄ جا سوداگر ته ٻيا نيلام ڪن پنهنجو وطن،

”ڪنگڙهه جي مٺ“ تي وڪاسي ٿو ”بھشت“!

ـ اي ڪراچي، جانِ سنڌ، روحِ وطن،

تنهنجو هي ماحول ڏس ڪيڏو به آهي اجسي!

تنهنجو ساگر ڪيترو مابوس آھ!

هر گهٽيءَ ۾ لتجي پيو ٿو آدميت جو سهاڳ۔

مئون چانديءَ جي سڃاڻل ڄاڻن ۾،

اعدارن ٿي اندران ڏس زندگي پسجي پئي،

آهر و لتجي پئي،

اسن و آزاديءَ سنڌي ظاهر ظهور!

”غير“ ڏس ڪيڏو نه آهي سر بلند،

ڪيترو مضبوط آھت سامراج!

ـ اي ڪراچي، جانِ سنڌ، روحِ وطن،

تنهنجي رنگيءَ جي پردي ۾ لڪل

ڏسجي ٿو هڪو انقلاب!

وقت جون واڳون ورتل لاءِ بيقرار!

تنهنجي رستن مان اچي ٿي سردي رت جي ٻڪار۔

گلش جا گل ٿا ڏسجن خونچڪاڻ،

تنهنجي خاموشين ۾ شايد ٿو هري مڙڪن جو ساڙا

ڪيٽائين رهندو آخر هي قريب:

مدتِ تن کان آ زمانو منظر،

ڪر ٿو موڙي هٿ، ٿئون هڪو دور ڏس۔

ڏس ته ڏورانهن اٿن تي پرهه آ جاڳڻ لڳي،

چاڪ ٿيندو ظلمن جو پردو، تاريخڪن

هر طرف روشن ”حقيقت“ بهڪندي،

سر بلند ٿيندو وري هٿ لوڪراج،

سر نوازي نيت ڀڄندو سامراج!

هڪ ٿي ويندينءَ سڙيءَ مان اي ڪراچي ٺوٺ تون،

روح پنهنجي جسمن مان ملندو وري!

اي ڪراچي، سنڌ جا سينگار اي روحِ وطن،

اي ڪراچي، جانِ سنڌ، روحِ وطن!

شيخ عبدالرزاق ”راز“

زمان و مکان

ـ ڇڏي ڏي مهنجي ڄاڻ، زمان و مکان جا هي قصا پراڻا ڇڏي ڏي۔

اسان هن زمان و مکان جا ته پابند ناهيون، ٻڌين ٿي؟

جوابي اسان جي مشقت ۽ محنت ۾ گذري وئي آھ،

نگوارا جدا ڪي نه محنت اسان جي رهي آ،

نه محنت اسان جي، محنت اسان جي،

ٿئي ٿي شب و روز ذلت انسان جي!

هي انسان جيڪو امانت خدا جي -

ٿو سوچي ڪنهن جي غريبيءَ تي سوچي!

سچو هي زمانو قريب گلستان،

قريب گلستان قريب نظر آء -

هلون دور پئي،

زمان و مڪان جا هي قصا پراڻا ڇڏي ڏي!

- مگر اي منهنجي جان، خدا جي زمين هيءَ سموري زمين آء،

اتي پي خدا آء، هتي پي خدا آء -

غريبن جي دنيا هيءَ بيمار دنيا،

هيءَ بيمار مدقوق، لاچار دنيا،

غريبن جي دنيا، حتي موت جي سڄ تي پي خدا کي پڪاري رهي آء؛

غريبن جي بيمار دنيا پڪاري رهي آء!

ڏسڻ ٿي منهنجي جان! هي زنده جارا،

مگر اي منهنجي جان! خدا دور آهي -

غريبن جون آهون وڃي عرش تان پوءِ موٽي اچن ٿيون،

خدا وٽ به شايد علاج مصيبت نه آهي - پڌين ٿي؟

ڏسڻ ٿي، هو توکي ۽ سون کي ڏسڻ ٿا،

شرافت جا صاحب، فضيلت جا مالڪ -

مجت انسان جي گوارا نه تن کي، خدا جو قسم!

انسان گويا ڪنهن جي خدائي کسي آء،

زمان جي غيرت، ڏسڻ ٿي ته جاگي پئي آء؛

پراڻي روايت جا هي حوار، فقط بيڪمن ڏي تهاڙي رهيا ٿي -

غريبن کي عشق و محبت جي مهلت، ڪٿي ٿي ملي هن جهان بيڪران پر -

غريبن جي قسمت پر روز ازل کان،

مشقت ۽ محنت، سونهري حرون پر لکجي وئي آء؟

هلي آ هلون دور پئي،

زمان و مڪان جا هي قصا پراڻا ڇڏي ڏي -

زمان جي خوف و خطر کان پري، ۽ زماني جي هوش و نظر کان پري هل؟

خدا وٽ به شايد نظام محنت نه آهي - پڌين ٿي؟

انسان هن زمان و مڪان جا نه پابند تاهيون - پڌين ٿي؟

نيون طرزون

”بشير“ موريائي

سائيٽ

تون جو آئين.....

تون جو آئين ۽ ته بهارن مون کي آواز ڏنو،
تون جو آئين ۽ ته ستارن جي صراحي هلڪي؛
روح ۾ رچي وئي چاندني هلڪي هلڪي—
دلت جي ست هوا هٿ ۾ مون کي ساز ڏنو!

تون جو آئين ۽ ته نئين رت کي ۽ ورتيون آئين،
تون جو آئين ۽ ته نوان رنگ ڄما، رنج ويا؛
دل ٿي ڀرپور خوشي ۽ سان ۽ سڀني ڏيڃ ويا—
سهنجي جيون ۾ نئون رنگ ۽ ڀرتيون آئين!

تون جو آئين ۽ ته ارادن کي شون زور مليو،
تون جو آئين ۽ ته اسڪر ۾ نئين جان پئي،
تون جو آئين ۽ ته سندر دل جو سڪل ٿول ڪليو—
تون جو آئين ۽ ته تمنا نئين پوشاڪ ڪئي!

تون جو آئين ۽ ته نئين صبح جي اسيد ۽ ٿي،
دلت آ سخت انهي ۽ ڳالهه جي قائد ۽ ٿي؛

”پولي“

[”لولي“ يا ”لوري“ جي صر، سڀڪن پڙي هوندي، سا مائرون پنهجي ٻارن لاءِ ڪم آڻيندڙ آهي، پر اتر سنڌ جي سرائڪي ٻوليءَ ۾ ٻاهرڙيءَ جي بوحواس ۽ ريڙيون ۽ ٻڪراڻن لاهيءَ صر سان هڪ نئين صر ايجاد ڪري، ان کي ”محرم لولي“ جو نالو ڏنو آهي.

لوي، خدا خدا مضمون جي ٿئي ٿي ۽ ورائي جو اصل مضمون سان ڪوبه واسطو نٿو رهي. هن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اها صر آڇ ڏينهن تائين نه چئي ويئي آهي، تنهنڪري، مان لاهيءَ ڏس ۾ پنهجي ٻهين ڪوشش وٺي، ورائيءَ ۾ ڦير ڦار آڻڻ سان، هڪ نئين شي پيش ڪريان ٿو، ۽ ان جو نالو رکڻ ٿو ”پولي“ ”پولي“ جو لفظ هڪ جامع ۽ وسيع لفظ آهي، جو نه فقط زبان لاءِ پر هر هڪ لاهيءَ ڪلام لاءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو، جو بوسو يا ڳالهائين وڃي. ٻوليون جدا جدا حالتن ۽ حدت مطابق ٻوليون وينديون آهن. جيئن ته درد جي ٻولي، غم جي ٻولي، خور جي ٻولي، وغيره.]

(۰)

پولي ته ٻولي، ٻولي گنگن پيڙهي،
گيرون جي واڙي، آهي گڏهن آڃاڙي،
پولي گنگن پيڙهي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۱)

پولي ته ٻولي، ٻولي پئي جي نه گولي،
گولي لاهيءَ جي، ڏئي جنهن کي ٻي لولي،
پولي پئي جي نه گولي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۲)

پولي ته ٻولي، ٻولي آهجي ٻولي،
سچ ٿي اڏاڻا، ٻولي لڄ پت جي چولي،
پولي آهجي ٻولي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۳)

پولي ته ٻولي، ٻولي جن ٿي ٻڌائي،
ٻهجا وساري، ٿيا ڌارين جا ڀائي،
پولي جن ٿي ٻڌائي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۱)

پولي ته ٻولي، ٻولي ٿي جي نه ڄاڻاڻ،
ڌاريا ڏڪاري، وڃي ٻهجا - ڄاڻاڻ،
پولي پئي جي نه ڄاڻاڻ.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۲)

پولي ته ٻولي، منهنجي سڙون جي ٻولي،
سڙون جي ڌرتي هجي هيرن جي هولي،
منهنجي سڙون جي ٻولي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۳)

ٻولي ته ٻولي! ٻولي ٻولي ”ٻڌائي“،
”سسي“، ”سچل“ سان هئي جنهن جي سچائي،
ٻولي ٻولي ٻڌائي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۴)

ٻولي ته ٻولي، ٻولي ”سڌوي“ سڌائي،
ڌارين جي سڌ ۾، وٽي ٻهجا سچائي،
ٻولي سڌوي سڌائي.....

پولي ڙي پولي! توتي هيرن جي هولي.

(۹)

ٻولي ته ٻولي، ٻولي ٻيئي گهٽي ٿي،
ٻهجا ڏسي ٿي، آڇي ڇوڙا ڇمي ٿي،
ٻولي ٻيئي گهٽي ٿي.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۰)

ٻولي ته ٻولي، ٻولي اجير ويندي،
درون جون دانهون، وڃي خواجا کي ڏيندي،
ٻولي اجير ويندي.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۱)

ٻولي ته ٻولي، ٻولي ٻولي وٺن ٿي،
وڇايل جا والي، وري ايندا وطن ٿي،
ٻولي ٻولي وٺن ٿي.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۲)

ٻولي ته ٻولي، ٻولي ڪانگل ٿو ٻولي،
میلوا جي ماڻهو، ٻولي ٽن کي ٿي گولي،
ٻولي ڪانگل ٿو ٻولي.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۳)

ٻولي ته ٻولي، ٻولي ٻولي پٽايون،
ڪڪا ڏسي، ڇو ٻولي ٻهجي ليڪايون،
ٻولي ٻولي پٽايون.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۴)

سارئون لکن ٿا، سڀا ماڻهو ٺهن ٿا،
ڏاڏا ڏيکاري، دل سهجي وڌن ٿا،
سڀا ماڻهو مڃن ٿا.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۵)

هارن کي هٿ جي، لڳي هارين کي هرجي،
ڪڪن جي ٺاڙي، سڌ ڄاڻي ستر جي،
لڳي هارين کي هٿ جي.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

(۱۶)

سارين جو ڌيرو، ڪٿو سارين جو ڌيرو،
ٻچندو نه ڪاسو، ڪٿي ويندو وڌيرو،
ڪٿو سارين جو ڌيرو.....

ٻولي ڙي ٻولي: توتي هيرن جي هولي.

غزل

سبح ابار

○

ٿا ٻڪارن، ڪو وڃي ٻائي ٻرڻ!
اي ازل! مان تار تنهنجي ۾ ترڻ!
مان تڏهن ٿوئي ڪلان ٿو اي سرڻ!
جهوندي نچندي لڳي واپس وڻڻ!
گائڻو جهن ۾ لڳو ٻه ٻه ٻرڻ!

زندگيءَ جي رُج ۾ زخمي هوڻ
ٿو وڃان توهو تصور جو ڪٿي،
چنڊ هڪڙي ڳالهه ڪئي مون کي ڪجهي،
تڏهه منهنجي چنڊ سان لائون ٺهي
راڳت ڪٿائي آڳ پاري آ «اياز»

○

چنڊا توکي گهاو ڪنهن جا گهاٽي ويا!
زندگيءَ جي جار کي جرڪائي ويا!
ڳاڻي ڳاڻي چنڊ کي رجهائي ويا!
پاند سڀ جا تو وٽان گل ٻائي ويا!
آڳ ڪٿائي چڻ لڳن ۾ لائي ويا!
اي برهه! تنهنجا پڪي سڃائي ويا!
رند ڇا ڇا ڇا مڪده چٽڪائي ويا!
ڪير توکي اوچتو سرڪائي ويا؟

چنڊا تنهنجي تڏهه توکان ڪنهن کسي؟
اڄ وري هو آرزو اوتسي ڪري،
رات آڏري روح منهنجي سان چڪوري،
او ڪٽل وارا ٻه ٽي مڪڙيون ته ڏيندا
هڪ گهڙيءَ ۾ اي ٻرين تنهنجا مڪول
راز جيڪو ڪنهن ٻيو حل نه ڪيو،
ٺهي ازل کان زندگي ساغر ڀري،
باد ڪنهنجي آڻي توکي اي «اياز»!

غلام محمد «گرامي»

○

جو نه ويري آ سگهيو، ان کي واري ته سهي!
جو نه ياد آهي رهيو ان کي ڪو ساري ته سهي!
اڄ به فياض ازل فيض رسن آ لپڪن،
شمع والنگر ڪو ڀري رات گذاري ته سهي!
قصده طور پرائو ٿي ويو آ لپڪن،
«ن تراني» چئي، ڪو يار نهاري ته سهي!

عقل ۽ هلمر حجابات جي دنيا آهي،
 جذب و عرفان سان ڪوئي دل کي ڌناري نه سهي!
 'قمر' ٻاڏي، چئي مردن کي جيارڻ سولو،
 ڪو هجي، "قمر" چئي دلن کي جاري نه سهي!
 آه اڄ تشنه مضرب رهيو ساز حيات،
 ڪو هجي، قند طلب سان تنواري نه سهي!
 ميڪدم، ساغر و سائي ڪي خدا داد و کي،
 ڪو هتي آه؟ اچي چار پاري نه سهي!
 هي سندن رنگِ تصوف، ۽ سندن نطقِ جبل،
 ڪو ٻڌائي نه سهي، ۽ ڪو ڏيکاري نه سهي!
 مان پهچي وڃي ٿي قائم آهيان، او رنڊر الست،
 قول "قالوا" جو "بلي" سان ڪو پاري نه سهي!
 ذري ذري ۾ آهي عالم اسڪا جو شهود،
 اڪر وحدت سان ڪوئي جڳ ڏي پاري نه سهي!
 تون پهچو پاڻ حجاب آهي، تڏهن "اربي" چوڻ!
 ڪو هجي "پاڻ" جي ڏونگر کي به ڌاري نه سهي!

هري درهاني "دلگير"

○

زندگي! پا ۽ ۽ ٽي ڏينهن جيڻ چاهيان ٿو،
 هڪ نئون رنگ زماني کي ڏيڻ چاهيان ٿو،
 ايترو پتو اٿس، هڪو نه حساب آهي ته ٻي،
 چار راحت جا ۽ ٽي پا ۽ ٻي چاهيان ٿو،
 تهجي پنهاني ۾ محصور ڪنهن مست سدلر،
 مان به مست منجهان هڪ مست ٿيڻ چاهيان ٿو،
 آه هت رنگ پسي، واس وٺي، گدگد تيان،
 باغ دنيا سان پيو ڪجهه نه ٿيڻ چاهيان ٿو،
 خون دل، آب اکين جو، هتي ڏيئي، سانهي!
 تهجي گل گل کي نئون رنگ ڏيڻ چاهيان ٿو.

جهن کي ٻڌندي ئي ڪري وجد مان هرڪو وٺ وٺ،
تنهن جي هٿ ۾ مان آمو ساز تپيق چاهيان ٿو.

○

گئل اميدن جا چٽي خاک ۾ پڪڙيا، مٽڙا!

دل جا ٽڪرا به پٽن خشڪ جان وٺڙيا، مٽڙا!

دل جي گلشن مان اميدن جا پڪي ٻولندڙ،
موڪلائڻ سوا، سن مات مان وڇوڙيا، مٽڙا.

رات پوري ئي وٺي، پر نه پيرين آئين تسون،
چنڊ غائب ٿي ويو، تارا به فڪڙيا، مٽڙا.

توئي پنهنجو نه ڪيو، ڏوه ڏيان ڪنهن کي مان؟
تون ويو آهه ته چڻ پاڳ به پڪڙيا، مٽڙا.

جهن گهڙي سهجي پئي کي تون لٽاري ٿي وٺي،
مڪيڏا دل ۾ لهي محلات ٿي آڇڙيا، مٽڙا.

واه قسمت! تو پڇيو مون کان، ڪڇي مان نه سگهيس،
وات ۾ لفظ ٻڌڻ ڪان ٿي وڇوڙيا، مٽڙا.

عبدالڪريم ”گدائي“

○

اهندي ڪڏهن بهار سندر ڪشت زار ۾ ا
مڪڙي ٽوڙي نه گل کٽيو ڪنهن شلڪار ۾.
لخت جگر لڙهي هليا گوڙهن جي تار ۾.
صبا دار جنهن جي اڏي ٿار ٿار ۾.
ڪا ڳالهه ڪانه ٿي اچي به اعتبار ۾.
اڄ اضطراب آه سگر خسار خار ۾.
بلبل جي زبان به شد چو فصل بهار ۾.
سجهيو وڃي ٿو اجني بهجي ديار ۾.
بيڪار عيش ٿو ڪري هروقت ڪار ۾.
ملت جي ڏي ڏي ٿي وڪرو هزار ۾.
قدرت جي دٻڪ ته ٿي شايد اٻار ۾.
شايد هجي سوار مستان ان غبار ۾.

گدري ويا ڏينهن، سال، انهي انتظار ۾،
اهل بهار ۾ به چمن آ خزان نصيب،
بربادي چمن سنڌي روداد کي ڏسي،
بلبل جا گيت اهڙي چس ۾ ڪٿان اچن؟
تون ٿو چوڻ ته رات کي به روشني جوان!
دور حران ۾ اڳ هئا بيچين گل رڳو،
مون کان نه ٻڃ سوال خدارا تون ئي ٻڌاء،
دهقان بد نصيب کي ماني نه آ نصيب،
سهار ملڪ حاڪم سر، دربدر، بکيو،
من ارض پاڪ جو اڃا آئين پاڪ ناه،
اٻوان عيش ۾ ٿا اچن هئا زلزلا،
ڪنهن خاکسار کي تون حقارت مان ڪين ڏس،

هر شاخ هتي جلي رهي آ،
 پهنجي به عجيب زندگي آ،
 هر جاء هتي ته مردگي آ،
 آ دوست هي به صبح جي حقيقت،
 او صبح جي درد جا لسروا
 ڪهڙو آ هتي نظام گلش -
 انسان جي وسطي رفتو،
 حيرت آحو پهنجي ئي وطن به،
 محبوب جي سونهن جي نگر به،
 تروٺ هي ”بشير“ ڪير آيو،
 توکي ته بهار جي لسبي آ!
 غم آهي سدا به پوسي آ!
 ڪٿ رست پلا ڪيلي ڪٿي آ!
 اوندهر به اسير روشني آ!
 اوندهر ڪي ڏسو وڃي رهي آ!
 مرحهائجي هر ڪلي وٺي آ!
 هڙي ته جنن به خود ڪشي آ!
 هر شخص پئي ته احسي آ!
 غم آهي غم به خوشي خوشي آ!
 هر سمت عجيب روشني آ!

”تنوير“ هامي

ديا سان لهي هلبو ته پرين، هن دنيا به جي رهڻو آهي
 بي چڙها پالا جي تنهنجي لپڻن جا نشانا پاد آيا،
 ڏس آيون گهٽائون ڪوڙ ڪري، ڏس مينهن پيو گجگوڙ ڪري،
 هن وقت به سهجو چا ٿيندو، هي تسوڪي بهانا پاد آيا،
 جس و سربل گيت ڪوچپ تي اچي، جيئن اوچتو سورجي ست اڀري،
 ائين تنهنجون ڪهاڻيون پاد آيون، ائين تنهنجا فنانا پاد آيا،
 هر تون هئس، تنهنجو پيار هيو، ۽ تنهنجو جنون هو دنيا به،
 جن به نه زمانو پاد هيو، مون کي سي زمانا پاد آيا،
 ان مانت به هو سنگيت مڃڻ، ان مان به هو مبالغ پرين،
 جي روح چيا، جي روح پڌا، مون کي سي ترانا پاد آيا،
 حذمين به ويس مان پوس ٿي، من ڪڇڪي سورن کي هدي،
 تون پاد آئين، مون کي هرهر ۽ تنهنجا فنانا پاد آيا.

درد کي لادوا ڪري ته ڏسان،
 ڇو هٿان رهيا جي مرضيءَ تي،
 تنهنجي بخشش جي مون ٻڌي تعريف،
 ڪو ته هوندو ضرور سهنجو به دوست،
 دل ۾ حسرت ته اضطراب ۾ دل،
 منهنجا سائي سمهي پيا شايد،
 منهنجي تعريف تي ٿي ٿو هو رنج،
 سڀڪڏي ۾ يا دير ۾ هوندو،
 "جوش" جي ڪا به ڪري ته ڏسان.

شميرالحيدري

پاڻ جا بهانسا، ٻارڻ جون ڳالهيون؛
 هليسا، تپستانن دليون آزمائون؛
 ارادن کي بندو عمل جو سهارو؛
 مٿان باد ۾ ئي نه گهر ٿي وڃن تون -
 هڪل سان ته پهتا هئا ٻار پنهنجا؛
 گلستان ٿي شايد چلائي ڇڏيندا -
 هڪئي آهي "شمير" جو چنگ چوري؛
 جنهن شالا ڪر ڪي جيارڻ جون ڳالهيون،
 اکين کي ڪرڻ ڏي تيارڻ جون ڳالهيون،
 چنگيون ٻنڌيون ڪڏجي گذارڻ جون ڳالهيون،
 اهي ئي ته آهن وسارڻ جون ڳالهيون،
 وري ويا ڪري آڱ ٺارڻ جون ڳالهيون،
 وڏي ويون پونن کي ٻارڻ جون ڳالهيون،
 زبانون ۾ ٻولي ويو "چارڻ" جون ڳالهيون.

قطعا

هري درياني "دلگير"

ڏين ڏيئي شراب، هر نه ائين ڪرڪندي پيار،
هيءَ ڇيز آ خوشيءَ جي، خوشيءَ سان پيار جي:
ٿورو ٻولي پيار، مگر مرڪندي پيار،
ٺاهي شراب، ته به ذرا سُڪي ٺهارجي.

ٽيوڙيل ٻڪڙيل آ منهنجي زندگي ستنيءَ جي ڌڙن ۾،
ڇيڪي وٽ پاڻ ڏي، تارن جي غور، شب جي داسن ۾:
ذرا سڻ سانت سان تون ساڳيءَ جي آلاڻ چٽڪائي،
مون کي تون ٿول ڪر، مشڪان حئين دنيا جي گلشن ۾!

ڪري قيد و نفس اسداد مون کي،
هسيءَ جي ٿو ڪري اوساد مسون کي:
اگر زنجير ۾ ڦٽڪڻ گهران ٿو،
سڏي ٻي ڦٽڪر ٿو عباد مسون کي.

سادگي تنهنجي ائين، حئين ڏنڊ جي ڦيلاڻ آ،
جنهن منجهان ظاهر حقيقت جي عجب گهيراڻ آ:
ڪاش، مان تنهن ۾ ٿيون اونهيون هتي اوچل تيا،
پاڪ خود گنگا جي پاڻيءَ جان اهو مهراڻ آ

جن به اکڙين جو ڄار پهتو آهي،
تن سرورِ دولر پاتو آهي؛
تنهجي هر سرڪ ڇنڊ ڇو ڪيرڻو،
جن ڏٺو توکي، تن ئي ڄاتو آهي.

اسان جي وات اها وائي آ اها اس کان -
حياتي بخشون جهان کي عود به زنده رهون؛
مگر اڃا ته مير نه آهي هڪوئي سڪ،
اڃا ته ساڳي طرح، دوستو ٿا سورهون!

منهجي اکين منجهان ٿا ڳڙن ماڻ جا ٿڙا،
تنهجي گلن تي ڇنڊ جي ڇانڊاڻ ٿي نجي؛
عمر منهنجو دائمي، نه خوشي تنهجي پائدار،
دل کسي انهيءَ خيال سان آلت پيو اچي.

ٿا ٿمن لڙڪ ٿاڻڙي شپ به،
پاد تنهنجيءَ جا ڏيڻا پاريان ٿو؛
اي سوين گردش حالات و هي،
توڪي ساڳي ئي طرح ساريان ٿو.

پاڻ ئي پاڻ کان پري آهيان،
منهجي نظرن ۾ تون ئي تون آهين؛
پئي طرف ڪيئن ڇڪجي منهنجو ڌيان،
تئون جو هر وقت ساسهون آهين.

ادب لطيف

جهانمنداس پالڻا

آهستي، آهستي!

(۱)

پوسه جي زندگيءَ ۾، جڏهن هو هرڪنهن حاج جي پورائيءَ لاءِ ماءُ ۽ مائٽن جو محتاج آهي، تڏهن به هن کي هڪڙي دنيا آهي. هن جو جيڪڏهن بدن ننڍڙو آهي، ته هن جي ويڪر به ان سوانح آهي. هن جون گهرجون جيڪڏهن ٿورڙيون آهن، ته سندس گهرجن پوري ڪرڻ وارا به ايترا ئي گهڻا آهن. هٿ ۾ جيڪي اچي سگهجن، اڪيون جهڙو به گهلي سگهجن، پاهون جيڪي جهلي سگهجن، وات جيڪي ٻولي سگهجن - مطلب ته سندس اک جي لڪ، وات جي چٽڪ، زبان جو ٻول، دل جو ٻول، سندس رت ۽ وسيلي وٽاندر ٿيندو ٿو رهي. سندس سلطنت ته آهي اول ماءُ جي چاتي. وروڙ ڪري جهاتي پائي، ان کي ساري سنڀاري، ان مان پنهنجي ڪاڌ خوراڪ وٺندي، طاقت حاصل ڪندي، ان جي ارد گرد پنهنجا هٿ هلائي، پنهنجي دنيا بنائي ٿو. ڏسي پسي به گهڻوئي ڪي ٿو، مگر ڪٽجھه وٺي ٿو ته وري گهڻوڪي ٿو ڪاري ٿو ڇڏي. ڪن کي گهري ٿو ته ڪن کان سري پاسو ٿو ڪري. مطلب ته سندس دنيا جي ويڪر ۽ لمبائي، چوڙائي ۽ اونڌائي پنهنجو قد ۽ ڪيل وڌائي ۽ گهٽائي ٿي آهستي آهستي ٿي.

جيئن وڃي سندس نظر ڊگهي ٿيندي، تنهن وڃن سندس اشارا گوناگون ٿيندا. انهن اشارن جي معنيٰ ۽ مطلب، عقل هوندي به، وڏو ڏيرا سمجهڻ جي سگهه ساري نٿا سگهن - طاقت هوندي به محسوس ائين به ڪن ته چٽڪي طاقت آهي، لياقت هوندي به احساس اهو ٿين ته بي لياقت آهن: ڪيڏو نه غير اچيو ٿو وڃي سمجهه جي ڪٽج ۾! ها ڪنهن وقت اعليٰ ۽ بالا هئي، ها هڪڙي ٻار جي اڳيان بي مابه ۽ بي معنيٰ ٿيو پوي. اها ئي ڪرامت آهي ننڍڙي ٻار جي للڪار ۽ لٽڪار جي. سندس قدر ڪهڙو، سندس هٿ ننڍڙو، سندس ٻول نفيس ۽ نازڪ، ته به سندس آواز ڪيڏو نه راز ڀريو، ساز وارو، مٺو ۽ معنيٰ دار. سندس ڪاڏو سليس ۽ سادو، سندس قوت ٿورو، سندس رغبت ٿوري، سندس پسدي پوري پوري

مگر ٻڪي، سندس ٻول پختو ۽ ٻڪو- ته به اسان ويٺا چئون * ٻالڪ جي دنيا ننڍي، ٻالڪ جو ٻول ڪڇو، ٻالڪ جي پسندي ڦرندڙ گهرندڙ آهي! "

پيشڪ سندس دنيا پهريون ماءُ تائين محدود آهي، مگر جنهن وٽ سندس پير آهستي آهستي وڌائيندا ٿا رهن، ته اکيون به سندس نيون چيزون، توان تقارار لهديون، جهونيون پنڀون پنڀنديون، نيون اڏهديون، دنيا جو دائرو وسيع ڪنديون ٿيون رهن؛ مگر پهرين جي وڪ سان اڪ سُر تار، ملائيندي، "آهستي آهستي" جو مٿڙو راڳ ڳائيندي، نئين دنيا ٻائيندي ٿي رهي.

يدوس هوندي به هو وس پنهنجي قوت ۽ ڪيل ڪان ڪنن ڪاسا وٺڻ ٿو ڪري، جيڪڏهن به مانيءَ جو ٽڪر ڪيس هٿ ۾ هوندو، ته ڪامو ڏسي ان تي وار ڪرڻ جي ڪدا؛ پوءِ طاقت نه هوندي، هو سٺ سٺ عريز خوش جي مدد جي گهر ڪندو ۽ پنهنجي لولي جي بچاءَ لاءِ هو وات جي هڪل ۽ هٿ جا اشارا ڪندو! مگر دنيا سندس جو ٿورو ۽ گهرو اهڙو ته آهستي آهستي ٿو ٿوري، جو چٽيءَ طرح چٽي سگهجي ٿي ڪين ٿو ته "اڳين حد هيت پوري ٿي، ۽ نئين هنان شروع ٿي!"

(۲)

ٻالڪ دوسرو ماءُ پنهنجيءَ جي گود ۾ لڏندي، سندس چاٽيءَ مان کير وٺندي، انهن محسوس ٿو ڪري ته هو به هڪا هستي آهي؛ هن سان اهڙي ته گهاٽي رنجت اٿس، جو ڪاٺس جن جو هٿ ۽ جدا هستي رکڻ پلجيو ٿو وڃي.

اوچٽوئي اوچٽو، ڇٽڪ ڪڙي، سهائيءَ گهڙيءَ سندس نظر هڪ تصوير تي ٿي پئي. هو ان ۾ هڪ صورت ٿو ڏسي. صورتون هونءَ ته هو سدائين پوءِ ڏسي، مگر هڪڙين به ڪنهن کي "مانهو" ڪري ڪين پڪاريو اٿائين. حيرت صرف اها آهي، جو جڏهن اسان وڏڙن کي به مانهوءَ جي وصفن جي پوري پڄاڻ ٿئي جڙي سگهي، تڏهن ٻالڪ انهيءَ تصوير واريءَ صورت کي "اڙي مانهو، اڙي مانهو" ڪري ڪن ٿو پڪاري؟ انهيءَ مان ائين وسهي سگهجي ٿو ڇا ته هو جيڪي ڏسي وائي ٿو تنهن کي پاسي رکي، باقي تصوير واريءَ شڪل کي مانهو ڪري ٿو قبول ڪري. شايد ائين نه به هجي. "مانهو" لفظ هن ٻڌو هجي، مگر سندس سمجهه ۾ ان جا انگ نه به آيا هجن. مانهو هو ڏسندو به رهيو آهي، مگر هن کي هن وقت تائين مانهو ڪري ڪنهن ڪوئيو ڪونهي. جي ڪٿي ڪنهن ان کي وانگي واهيءَ ڪوليو به آهي، ته ان آڪر سندس چٽ تي ڪو چٽ پيدا نه ڪيو آهي؛ پر جي اتفاق سان ان جو چٽ چڙهيو به اٿس ته شايد سندس ٻول ۾ ٻل ايترو ڪونه آيو آهي، جو هاءِ ڪولي اڪر ٻولي سگهي. اوچٽوئي اوچٽو سندس زبان ڪوليس وانگيان صورت ڏسي چوڻ ٿي لڳي: "مانهو، اڙي مانهو" هيءَ زبان جي حرڪت آهستي آهستي برڪت واري ٿيندي، ان مان ڏاهپ وارا ٻول ٺهي ٺڪي نڪرندا يا ڏڪوئيندڙ ۽ ڏنگيدڙ اڪثر آڪرندي، جو

حیرت ۽ عبرت، سرت ۽ نفرت اک ۾ ٻئي ٺهندي ۽ ڊهندي - آهستي آهستي.

ٻانڪه جي دنيا سڙي، ته سندس پسنديءَ واريون چيرون به اهڙيون ئي ٿيون ٿين. سندس مانيءَ جا گهر سڙا، کيڏاڻا سڙا، ٻول سندس ننڍڙا، ٽول سڙا، سندس هنڌ سڙو، ڪٽ ننڍڙي - مطلب ته هر ڇيڙ ٿئي ئي سڙي. پوءِ سندس دنيا ۾ ويڪر ڪٿان اچي؟ سڙي کان ننڍڙو آهي سندس خيال، ته وري سندس مال به اهڙو ئي ننڍڙو ٿئي. سندس پڙي هڪڙي جي، ان جو ساگر ڪٿي؟ سندس کيڏائو هڪ گڏو، ان جا وسنڀاڙا، ان جي حيويت هڪ راند، ان جو موت هڪ چرچو، ان جي رنجھت ستوئي، ان جو رناسو سولو، ان جي سوس ۽ ساڃر، ان جو رس ۽ ڪٽس، ان جو هيچ ۽ کيج، هڪ مرڪر تان ٿري ٻئي تي مڙي رهيا آهن. نقطو، هو سندس آهي تنهن جي ڄاڻ سڃاڻ به نٿي آهي، دماغ سندس ننڍڙو، دل سندس سڙي - پوءِ ڪٿي سندس دائرو ننڍڙو هوندي به وڏون ڪي وائڙو هڪري ٿو وجهي!

دنيا ۾ جيڪي به ننڍڙي کان سڙيون چيرون آهن، تن جي قيمت گري ٿي ٿئي، سندن حفاظت وري خيال واري، سندن قدر بهي پايان، سندن سونهن حيرت آڏاڻهنڙي، سندن چر ۽ عبرت ۾ وجهندڙ. تڏهن ٻانڪه جي قفس دل، جنهن جي چرهر وڃي چرهر حيان جهڙي هوندي به گهڙيءَ جي هٿن کي چورهندي اڳتي ٿي هلي، ڪجهه هستي ضرور ٿي رکي، هڪڙي نه سندس دل جي دليري! هڪڙي نه سندس دل جي ٿيري! ڪڏهن ڏس نه درياھ اُڪري پار هلي وڃي، وري بهي ساعت اڏي بهي وڃي. سڙيءَ دل کي اهڙي همڪ ۽ حوصلو؟ سڙي دماغ کي اهڙي آڏاري؟ اهي سڀ عطائون ۽ بخششون کيس ڪٿان ٿيون پڙ پون؟ انهن سڙي مسئلن جو حل به آهستي آهستي.

ٻانڪه ننڍڙو هوندي پاڻ وڏو ٻيو پائين، محتاج هوندي به وقتن تي پاڻ کي شهنشاهه ٻيو سمجهي، بي سمجهه هوندي پاڻ کي سمجهه وارو ٻيو سمجهي، بي گهر هوندي به پاڻ کي گهر وارو ٻيو محسوس ڪري، بي مال هوندي پاڻ کي مالدار ٻيو معلوم ڪري: اهو ڪهڙو اسرار آهي؟ اقرار ۽ انڪار، آغار ۽ انجام، نفی ۽ اثبات، حق ۽ نه هئڻ، زندگي ۽ موت جا سڙي اڇاڻا آڻي ٿا يڪي. انهيءَ حد تي ئي بي حد جي پاريءَ جو دٻار ۽ حد واري جي ٽاڙيءَ جو برابر اقرار آهي: تڏهن خيال ۽ غوص، وڃار ۽ آچار هو قدر، انهن جي لاڙن ۽ ڪارن جي ڄاڻ جو ساڻ ٻانڪه آهي ڪٿي؟ جواب نه صرف انڪار ٿي ٿو سگهي، مگر ان جي آيت به ٿي ٿو سگهي. اقرار ۽ انڪار گڏو گڏ هلندا ٿا هلن. هستي ۽ هستي ٻئي هڪ ۾ ڏيندا، مٿي چڙهندا ٿا رهن. وس ۽ بيوسي پاڻ ۾ پاڪر ٻاهر ٻاهر! تڏهن ايڏي ساري محبت ۽ نفرت، ايڏي ساري محبت ۽ ڪاهلي جو ۽ ڇڏاءُ ٿي پنهنجو وارو ڄمائي!

ٻانڪه جي دنيا بيشڪ نٿي آهي، بيوسي سندس پيچد آهي: نه به بي حرمتي هو پنهنجو نه سهندو، غصو سندس اعليٰ، اک سندس ڪٽوڙي. ڪير ٿو سندس داسان مذاق آڏائي

سگهي. مگر جي ڪو دل جهلي ۾ کڻي، ته به روج ۽ راڙو جو مشن وسي پوندو، تنهن جو ڪاٺو ڪٽڻ به مشڪل آهي! عقل بي طاقت آهي، دل بي لياقت آهي، جا بربادشت ڪري سگهي! ٻار جي هڪڙي چير بندو، ڌار بندو، دل ڦاڙ بندو ٿي ٿئي، تنهن کي بربادشت ڪرڻ لاءِ هٿ ۽ حوصلو بي ڪار ٿا ثابت ٿين. ننڍڙي ۽ دٻا جو مالڪ هوندي، ٻالڪ هڪڙي اعليٰ ۽ اوچي خودداري ۽ جو ٻالڪ آهي.

مهراڻ جي موح ۽ مستي، جي آستي آهي، ته ٻالڪ جي اڀرندڙ آسريدڙ ڪل ۽ حوشي ۽ جي لهر وري ڪا ٻي ۽ هتي ۽ واري آهي ڪنهن؟ سندس دل جو درياهه اٿليو پوي، ته ڪلي ڪلي ڪپرو ٿيو پوي. حذمين نه وري ڪنهن سانگي ڪو پوٽ يا ڀڄوري ڏاڳي ۾ ٻڌي ڪٿي اڳيان رکهي، يا طوطي کي ٻجري ۾ بند ڪري اوڏو آڻيس، پوءِ ته ڏس ويهي سندس ڪلڻ، ٻڌ ويهي سندس ٻول اٿمول. حسن جي حيرت انگيز هڪڙي ڀڳت ۾ ڪڍي ڪڍو ويندو. لڪار به وري اهڙي لڪار بندو، جو سار ڪنار هنن جي مان، من ڏاهي نه پيو ڏاهو. جڏهن وڃ هي اٿت حسن جو چمڪار ڏسندو، تيئن اکيون لڪهو نه لڪجن!

ننڍڙي ٻالڪ ۾ جواني ۽ جي نه سستي ۽ نه ڦوهه جي هٽي ٿي ٿئي؛ نه لوڏ جي آڇ، نه ڪوڏ جو ڪٽڻ. پوءِ به ايترو حساس ۽ حساس ٿئي. حسن بي يار آهي. ٻار نه پيو هوندي به حسن آهي؛ بي تيار هوندي به راز آهي سندس ننڍي وڏي سان، اهڙو آهي هو عام ۽ خاص جو!

بيوسيءَ جي ڪري ڪو مشن ناس آئي، ته هوند هو ٻارو ٿي ٿي نه سگهي. بيڪسيءَ ڪري، ڪو مشن جانورو ٿو ٿئي؛ مگر مڙمڙ ٻول سندس هر هڪ جو هردي. ڪول هڪڙو ٽولا پوڄي، ۽ آڏو اڏي ٿو ان لاءِ هر ڪنهن جي اکين ۾، دلين ۾ ۽ دڙن ۾.

رنگ کيس رجهايو، قدم قدم اڳتي ڪٽڻ لاه هٿا پوڄڻ ۾. اڙ کيس رنگ وارو راند هڪو ڏيکاري، وڪ اڳتي ٿيڻ لاه ويهه ڏياري، هٿ ۽ حوصلو وڌائيندي ٿي رهي؛ مگر حذمين نه ڏسدي ته هو ٻيرل کي اچي پهتو، ته پاڻ ٿورو اڳتي وڌندي رهي، حُسن آهستي آهستي قدم قدم ۾ وجهندو وڌندو ۽ ويجهندو رهي، پر جي ڪنهن سبب ڪري هو رڌي ماري پهتو، ته کيس رنگ وارو راند هڪو ڏيڻ جو انعام به ڪندي، چئن ان جي حاصلت جي حرص تي هر کي به قدم اڳتي وڪ وڌائي. ائين وڪ اچ، ۽ وڪون پيا، ٽي ٻئي ڏيهن ڪندي ڪندي، بيٺ هو ڪو وڏو پنڌ هڻي ويندو. آهستي آهستي سندس دنيا جي ويڪرو ويندي وڌندي، نان جو سندس ننڍڙي دنيا ڪنهن به وڏڙي جي دنيا کان وڌي نه، ته گهٽ ته اصل به ٿي پوندي. جت هو پاڻ کي بيڪس ۽ بيوس نه پيو ڀاڻيدو، مگر دنيا کي ڏوڪو ڏئي، پيو ٻڌائيندو: ”مان آهيان، سڀڪي منهنجو آهي؛ منهنجي آڱر جي اشاري سان سموريه سرشتي ۽ جي چرپر پئي ٿئي!“

ڪاڏ حوراڪ ي سندس سادي سودي. سلوئي ۽ الوئي ۽ اول ته کيس ڪو خاص نفاوت
نظر ڪين ايندو، جو هن جو آڌار ۽ آسرو آهي تي امڙ جي آرهه تي. ڇاتي پيو ڏانڊو ۽ ان
تي هٿا پيو گهٽائيندو. کيس بڪي غرض هوئو ڪو خاص هوس پيدا ڪرڻ جو، ۽ رڪو کيس
مطلب هوئو ڪنهن فرض ادا ڪرڻ جو. اهو آهي پيار ٻار جو، اهوئي آهي آڌار ماءُ جو، هن
جن وڌو ڇڏو وٺندو، تن تن وڌا سوڌا ڪوڙيا. کيس سوگهو جهلي پئي سندس
سهر ڇندي، مٿي کڻي هٿا گهٽائيندي. ٻار به پيار به وڌو کيس ويجهو پوندو. هوءَ به
هاڻ پٺتي کڻي کيس ڏيندي، بهار بهار ٿيندي. هن ته کيس پنهجي پٽ جي ننڍڙي ڏيا
۾ سڀالو، رت سنڌ ڏئي کيس آڙيو ۽ آسرايو: هاڻ هوءَ کيس پنهجي کير تي ڪيش نه نھائي ۽
نچائي ڦاٽي ۽ توائي!

اها ننڍي سڄه سڄاڳ ٿيس، ته پهتي ٿي ۽ سڌ هي دنيا جوڻ جا جتي پيو
 ڪندو. ڪهڙا ٺاهي پيو ڏاهندو. هڪڙا ٻجي، ٻيا پيو جوڙهندو. هڪڙا ٺوڪاري، ٻيا پيو
 اوساريندو. انهيءَ عرصي ۾ سندس گهر ۾ گهٽ ۽ ٻيا گهڻا، ته لات ۽ ٻيا تڙبا، مطلب ته سندس
 دنيا ننڍي ۽ ڀر، سڄه ننڍي ۽ سان اڀريون ٿي رهيون ٿيون ٿيون گهرن، جو وسڻ ۾ اٿس
 پيو اچي ته ڇڻ ڪو ڪاريگر انهيءَ ۾ هڪڙو ڏيندو، پر ڏاڏا لاهندو ڇاڙهندو ٿو رهي. انهيءَ
 «ڪاريگر» جي پوڻ يا ڄاڻ کيس رهي يا ڪو اُن کي ڏونڻ جي ڪري ۽ لهي-تنهن جي
 آڻڻ کيس اصل ٿئي رهي. هو وڃي وڪون آهستي آهستي اڳتي وڌندو. روز بروز سندس
 ويڪرو وڃي حدون ٽهندي. مگر عمل نه ڪندو کيس اچي سوکھو جهلي، نه هو پنجهيو وڃي.
 اهي پنج ڏاهه واريون گالهون سندس يادگيريءَ ۾ ڏاڏي جي گالهون وانگر ڏند ڪلهو پيون
 مشڪر ۽ هوماني کي پيو ٿوئي ۽ هي سڀي جي سانبڻ سمجهي، ٺوڪاري، پاڻ وري به سمجهه
 جو ٺيڪيدار، ڌرم جو رکوارو، سڌارڪو، عالِم، اڪابر ٿي حڪم هلائيندو ٿو رهي انهيءَ
 لائيءَ مان لهي وري به رڪت ٿو. لنگ جي الڪ جي آڏي ۽ اچي رهي لڏائين، هي سڀي
 وڏا وهڪرو وڃي، مگر جهڪ کيس چش جي انري ته جهتي ٿي وڃي، هو پاڻ پنجهيو پوي.
 هو پنجهيو بارار رهي، پا لهڻ نڪتو، ڇا ٿي پيو، ڇا ٿي نڪتو، ڇا ٿي پيو انڌين وري هو
 سڱ ۽ رنگ جي رعب ۾ قرب ڪي ڪوئيءَ تي لڳائي، سڱ ۽ ڪڇ جي پرڪ ڪندو ٿو رهي. ڏيکھ
 جا کيس حاصل ٿي آهي، ويڪرو جا کيس هٿ آئي آهي، اها کيس گهاٽل ڪيو ٿي ٻڌي.
 حوايدار پون کيس جهوري ٿيون وڃن. پوءِ اها کيس بارهڪ جهوريندا، چپاڻيندا ٿا رهن ۽ پوءِ
 هو انهن جي پوسات کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ آسمان ڏانهن اکيون کڻي ٿو ٺهاري. انهيءَ دنيا لاءِ
 ۽ هو ٻوٽي ڇڏي آهستي آهستي اڳتي قدم وڌائيندو هليو آيو. اها دنيا، جهن ۾ هو پيو
 هو، مگر حت ڪير ۽ اڪير تي هلندو ٿي رهيو. اُن لاءِ هو وري واحد وڃڻ ٿو لڳي.
 اها هاڻ ته گهڻو هي کان دور آهي ۽ هو اُن کان گهڻو پري نڪري آيو آهي، پر آهستي آهستي
 مو وري انهيءَ دنيا جا سڀا لهندو ٿو رهي. هين ۽ هين جو تفاوت کيس نڪو ٿو ڀاڳي

انهيءَ دنيا ۾ سڀ جو لاڏڻو هو، مگر هن خود غرض، پهتجيءَ ۾ پوريءَ ۽ بيمار دنيا ۾ هو سڀ جو نشان بڻجيو ٿو پوي. هو ٻول ٻولڻ کان بهارڻ آهي، وڪڻ وڌائڻ کان لاچار آهي، حال ٻڌائڻ کان بي حال آهي، بي خيال آهي. وڏي ٿيڻ ۽ وڏيءَ دنيا ۾ وڪڻ وجهڻ لاءِ هن راجهه ٿي وڌا هن وڪ وڪ ۾ وجهي آهستي آهستي ويڪر حاصل ڪئي، مگر کيس هينئر معلوم ٿيڻ لڳو، ته ننڍڙيءَ ۾ جو مرو هو سو وڏيءَ ۾ ڪٿي؟ ننڍڙيءَ ۾ جو وٺڻ هو، تنهن جو ڪٿڻ ڪرڻ ٿي مشڪل. شروعاتي ڪير ٿي هيو؟ هوندي، ڦير گهير ايندي ٿي هو سوال ڪرڻ ٿو لڳي. سوال جي جواب ملندي، هو وري به سوال ڪندو ٿو رهي. ڇٽڪ پڌندي هن پڌو ڪي، ڇٽڪ کيس يقين سوال جي جواب تي آهي ٿي ڪين. سندس ٻڪار جيڪڏهن اهو جي ڪير لاءِ آهي، ته آهستي آهستي جڏهن کيس ٻين شين جو سواد ٿو پيٽ ٿئي، ته بدل بدل ۽ آهستي آهستي اچي ٿي وڃي.

«آهستي آهستي» آهي سندس اصول. مون سندس زندگيءَ جو آهي. «ٽڪڙو مڙ ٿي» طالب ادا، مٿان ڦير آئون ترڪي پوين! انهيءَ اڻوجهه ڪي اهڙي هوجهه آهي؟ انهيءَ ڪي اهڙي هوجهه آهي؟ سوال بعد ان جي حل ملندي سندس اندر ۾ اهو سوال ٿو پيدا ٿئي ته حل واقعي سچ آهي يا ڪٽج؟

اول ته هن کي وڪڻ وڌائڻ تي واڌايون ملنديون هيون. وڪ وڌي، ته هو پاڻ سمجهندو هو ته رنگ پري هڪوڏي لڏي. پوءِ ته سندس فطر جي ڦوڪ جيبي نه حد نه حساب، لاجواب هوندي سندس ڦونڊ، مگر اهي مؤبني وقت جا ٻڌ پدا جي به وري آهستي آهستي ٿي ٿيندا ويندا. بحر مان لهر آئي ٿيندي، سا نڪ موٽي مهراڻ سان هڪ ٿي ويندي. پهرين ته مرڪز آهي سندس ٻڪار جو، امڙ، مگر جيئن مرڪز ڦرندا گهرندا ٿا رهن، پدا ٻڌندا لهندا ٿا رهن، تنن ٻار جي رنگين دنيا ۾ به پيو ٿي ۽ ٿيندو رهندو. ٻار جي ٻڪار ۾ لڪار آهي، تار آهي، جنهن جو جواب آسڻ ٿي ڏئي؛ مگر جڏهن ته مرڪز ماءُ کان ڦري دنيا ۽ انهن جي لاڳاپي رکندڙ جيون ڏانهن وريو، ته ٻار جو سپاءُ لاڙو ڦيرو ۽ ڦيرو، مگر ڏسڻو اهو آهي ته سندس ڦيري گهيري تي وڪ وڌي ٿي يا گهٽجي ٿي، سندس رجحان ڦيري ٿي يا سوٽ ڪري مري ٿي وڃي. ننڍڙو قد، ننڍڙي دل، ننڍڙي دنيا، ننڍڙا نار، ننڍڙيون پديون، ننڍڙا ڪنارا، ننڍڙا ٻارا، ننڍڙيون پٽيون؛ اهي مؤبني آهن ٻار جا مرڪز، مگر بعد جي بحر جي چوهه ڪي جهڻا جا گز به هڻ وٺ آهن ننڍڙا، جن مان هو آهستي آهستي پرگهل پد ڪري، ٻوڪون پچائي، هڪ مٿائي ٿو پڪايل دلين جي، جن کي آسات آهي عشق جي. هيءُ سوڍو انسانو ٿئي ٿو اهڙيءَ ريت، جو آهستي آهستي دنيا بدلجيو ٿي پوي ۽ رنگ ٿي نرالو بڻجيو ٿو پوي!

— شعر ۽ ادب جو مقصد رڳو جمالياتي لطف ۽ سزو ٺاهي،
 بلڪ سندس حقيقي مقصد انساني حيات جي تعبير ۽ تشڪيل
 آهي. سوجوده دور ۾ اها ڳالهه تقريبن سڀ سمجهدار سمجهين
 ٿا ته شعر ۽ ادب نهايت سنجيدو فن آهي، اهو فن جيڪڏهن
 ڪنهن زندگيءَ جي وسيع نظريي جي ماتحت پنهنجو عمل
 ڏيکاري، ته سوسائٽيءَ جي ٻنائڻ ۾ اهم حصو وٺي سگهي
 ٿو. اها ڳالهه ادب جي فن لاءِ ڪنهن طرح مناسب ٺاهي،
 ته ان کي رڳو سٺل جي خوشيءَ ۽ مزي وٺڻ لاءِ استعمال
 ڪيو وڃي.

— اختيار اعظمي

افسانا

۱. بد معاش
۲. قير و
۳. لڙڪن جي لڙي
۴. ٽيڪري
۵. غفور
۶. اوور ڪوٽ

ٽالڪ

۱. اڪبر جو هڪ ڏينهن

لوڪ ڪهاڻي (سنڌ جي)

”سرڪار“

هڪ ڏينهن جي ڳالهه.....

انسان

”اخبار“

- از جمال ابو و
- موهن ڪلھنا
- جگديش ايس. لھائي
- ”شير“ موريائي
- هري ڪانت
- گوگول
- سنڌ پڪاره پريواله رکيو

اصل انگريزي ۾ نورا رچرڊس جو
سنڌ پڪاره سراج

- پيرانور شاه جيلاني

- علي بخش ميمڻ
- الف. ب. ت

- "جيڪي شينون حق ۽ انصاف ٿيون ڇپين، اهي
 شينون ٺاهن، بلڪ لوھ جا ٽڪرا آهن" - هيءُ هڪ
 وڏي مدبر جو گفتو آهي، ۽ جيڪڏهن اسين انهيءَ
 گفٽي کي ٿورو وسيع ڪنداسون، ته ائين به چئي
 سگهون ٿا ته "جيڪو ادب انسانيت جي بهتريءَ ۽
 بهبوديءَ طرف ڪجهه به رهبري نٿو ڪري، پڙهندڙن
 جي دلين ۾ انسان ذات جي مشڪلات دفع ڪرڻ،
 سندن زنجيرون ٽوڙڻ، ۽ کليءَ فضا ۾ وڪ وڌائڻ
 لاءِ امنگ پيدا نٿو ڪري، اهو به 'ادب' ناهي،
 بلڪ ٺلهي لفاظي آهي."

بد معاش

هو وڏو بد معاش هو. پهرئين نمبر جو. ڪولا، دغا، غريب، چوري، ڌاڙو، هن جي ڌاڙي هٿ جو ڪيل هئا. چيني ۾ ڏوهه ڪري وٺندو. حرار، جو لباس پوي، خار ۾، ڇپ ڪيو، پٺو ڏسندو. هڪ ڀرون هيٺ، اک چٽجهيل، ٻيو ڀرون مٿي، ڏند ڏندن سان مليل، لاسون ٿوٽاڙيو، ڇوتي وانگر شڪار ڪري ٿاڙيو پٺو هوندو. هن بس ڪري، وٺي حملو ڪندو. آندا ٻاهر.

ڏانڻ جهڙي ڪهاڙي ڪلهي تي ڪيو، شينهن وانگر جهنگ ۾ ڦرندو وٽندو هو. شل نه ڪير کيس للڪاري، ساد ڪري، گات اوچو جهلي، کيس ڏسندو. ڀرون کان مٿي نائين، ۽، تي دفعا، وٺي گجگرو ڪندو. واکو، وانگر چال ڏيئي، اچي شڪار تي آندو. ڪهاڙين جو شهڪو، سڀڪندو ٿي ويندا.

ڇوٽو سنهي، ڄاڻي ويڪري، ڪلهي اڀا، مڇن کي تاء ڏيو اکيون ڪروڙيون ڪيو، پير پير ۾، مست ٿيو وٽندو، ڪنهن تي نالڪ نه آندو.

نڍي کان ئي ٺوڏ هو، پٺس ڪٽي، هڏ گڏ ڀڄي رکندو هوس، حرار، جو سڌو ٿئي، پرڻات يا پوندس، لئون، مڪون، چنبا، گيهيل گيهيلان. هجس ماءُ، ته ڇڏائوس! ليڪ روڙيون ڪرڻ بند ڪيائين. ٻيو مار کائيندو، ڪپندو نه. ٻانهن ته ٻيءَ جي ڌاڙهي پٽي رکي، پر ڏاڍو هوس، اولو ٻاڙو تڏي ڏنائين. هاڻ ڇيڏن کي مٽيو ڪٽيو، ڀڳو هليو ويندو. ٻارن جا ماءُ ٻيءَ روڙيون ڪندا ايندا. هٿ اڀدن، ته ڪٽي وڪندس. پنهنجو ٿورو ٿئي هئي! نه ته به پٺس کي ڏانهن ڏيندا. پٺس هاڻ مان ٿي ڪٽڪڙ، سڀ سورسار هن مان ڪڍندو هو، ڏوهه بس جو، مار هن تي. ”ڪو آهين تي ته ڪونه آيو هو.“ اهڙو ساڙ ٿيندو هوس، اهڙو ساڙ ٿيندو هوس، ... ڏاڍو ساڙ ٿيندو هوس. چونڊو هو، ”ٻهه، وڏو ٿيان!“

ڪڍڻ ته وائڻي جي چلڪي ڪهڙي ڪي هٿ لائق هئائين! وائڻي چمات وهاڻي ڪلهي، پٺس به ڪٽي چيو هئس. ٻيءَ تي ڏاڍي ڪاوڙ آيس. ”پشان، سوڙا“ ٿيندو هو، سوڙي ويو، چورو چو، ميوو چولو، ڦاٽل پٽڪو، آن لپ ڪانه، جو شي وٺي. ٻيا ٻار جهول ڀريو، چوس چوس ڪيو، گتھيڙا وٺيو، ٻيا پُورائيندا هئا. هي اڪيلو، مٿي تي ٻانهن رکيو، اکيون ٿاڙيو، پٺو ڏسندو. ٺڪر جو چنڊ، ٺڪر جي گاڏي، ٺڪر جو آڻ، ٺاڪيل ۽ سان.

دل چوندئي هيس ته هٿ لائي ڏسان. پر ڪير ٿو ڪنهن کي هٿ لائڻ ڏئي. هڪ جي چوٽي
گاڙهي تي ويهيس. وٺي هڪ پاسي ڀڄندو. ڪنڊ پر سڻ ڪري، پٺ تي ليڪا پائيندي،
پوڄڻ چٽا ڪڍندو ۽ سنگهه آڳهندو.

سيڪي ميڪي، رانديڪو چورائين. سانڍيو پيو سانڍيندو هوس. ليڪي ليڪي راند
ڪندو هوس، وري لڪائيندو هوس. ننڍڙو ڪانور جو گڙو، وڏين اکين سان. ڇڻ نه
پاءُ هوس. ڪيئن ته هٿن کسي ورتا ساڙڪا پريندي پريندي، مار کائيندي ڪڍندي،
تيا ڏيئي ڏيئي، رانديڪو ڇڏائڻ جي ڪيائين. ويچارو گڙو هٿن جي پرون هيٺان چپاڻجي ويو.
هن ڏاڍيون رڙيون ڪيون. پيءُ کي «حرامي» به چيائين. هٿن لٽون به هيس. ان ڏينهن
ڏاڍو رنو. پيگل گڙو وڪڻي، بهنجي منهن وري به رنو. ٽڪرڙا موڙي، اڳڙيءَ پر ويڙهي،
ڀري پر وجهي ڇڏيائين. ڏينهن اهو ٿيو وري نه رنو.

پيءُ ته ڏٺي نه وٺندو هوس. ڀلا لڳن جو ڪهڙو ٺڪر هوس، جنهن تي هٿن «
پادر نه وسيا هئا. وڏو ٿيو، ته لٽ ڪئي ڪيائين. جي، «ستان آيو آهين!» هٿن سمجهي
ويو، وري نه ڪڍيو. ٻين ماڻهن سان ته ازلي وڃي هوس. ڀلا ڪير سائس چڱيان هليو هوا
اندر پر ڏڪار جون پريون؛ ساهه ساهه سان نفرت ٿو ڪون ڏئي ٺڪرندي هيس،
سائين کي ماريندي، ٿريندي، چيچلائيندي، ڪجهه خيال نه ٿيو هوس. «سائس ڪو گهٽايو
هٿائون!» نفرت سان ٿنڀارڻ ڪيئي به ڪڍي، ته به اوتري جي اوتري؛ نه گهٽجي، نه وڌي.
کيس هڪ ڪنو هو. گلر ڪري هاليو هٿائين. اهو سٺو، ته روئي ويٺو.

هڪ وار جهلجي پيو. گهلي آس ٿاڻي تي. اڃان هڪڙو هو، ڊچي ويو، جي، «الله سائين،
هي ڀيرو ڇڏاءِ نه ٿوبه. ڪيرا» پر جڏهن کيس سرچ وڌائون ۽ سٺ بهار بائون، تڏهن
ڊپ ٻهي ويس. اهوئي هڪ ڀرون هڪ، اک چنجهي، ٻيو ڀرون مٿي.

پوءِ ته ڪنهن ڀيرا جهليو. لوڏوئي نه اچيس. اک کٽيو نهاري، ته ساهه سڪيو وڃي.
جهڙي تهڙي پوليس آيسر جي ڇاتي نه ٿئي، جو ڪجهه چويس.

ڇڱي مڙس جي چوريءَ پر جهليو. پوليس تي بار پيا. چيائونس، «مال سوڌاءِ». وٺي
ايسر گهر، هٿن کي اگهاڙو ڪيائون، جي، «وار ٻنيس».

هڪس مان چئي نڪتو. پٺ جي سڻ نه چڙهيو. ڇڱي مڙس کي ماريائين؛ اهي
پوليس جا آيسر ماريائين؛ روپوش تي ويو. ڪهڙو روپوش؟ اتيئي هو، پر پوليس کان ڏاڍو هو.
ڏهڪاءُ وجهي ڇڏيائين. ماڻهو سٺو، ڇڻ ڪتو سٺو. جڏهن ماڻهن جي گچين مان رت
نڍڍيون ڪري وهندو هو، جڏهن ڪيل ٽوڪيٽ مان گرواٽ جا آواز ٺڪرندا هئا، جڏهن
وڍيل رڳن مان رت ڇاٽون ڪري نڪرندو هو ۽ رت جي گپ ۾ چڙهيون هڻندا، بل کائيندا
هئا، تڏهن هو ٻيهي ڏسندو هو؛ هڪ ڀرون هيٺ، ٻيو مٿي، ۽ اک چنجهي.

ڇڄون ٿرڀائين؛ گھوٽ ڪنوار ماريائين؛ توڻن جون ڊرگيون ڪري ساڙيائين. ڇڀيءَ کي ٻيڙي ڏنائين. هڪڙو ڀيرو هڪ ٻيو مٽي، اک چنجهي.

هڪ دوست تي ڪاڙيو. هتي آندا ڪڍي رکيائينس. ٽڪر ٽڪر ڪري وڌيائينس. پوءِ وٺي هڪوڪون ڪيائين، انکي پهر ماني نه ڪاڌائين. مٽي اچي ٽانجا پڙهيائينس. مڃڻ هڪ لڙڪي آيس. رت لڳل ڪهاڙي ڪٿي خون واريءَ جاءِ تي پوري ڇڏيائين. ڇڻ ته بهجي ڏاڍو ۽ مستيءَ کي دفن ڪيائين ... ۽ پوءِ ...

ههجي پيو، هڪ ڪيس نه بيس. سؤڌهن ۾ ڏٺائونس. اڃا وڻي وڻي ۽ مٽيءَ جي مائي. سوئل ۾ رڌل دال. چرس پنگ جو واپار. ٻجي بازيءَ تي جهيڙا. سڀ ٻيڙي ٽوڙي ڪاسورا. گار جي رٿي. ڪٿي واري ڪار. هو گلاھ وانگر وهندو رهيو. گھٽ ٻيو ڇپ ڇاپ، ڪڏ هڪ ڪيو ٻيو گھڻو هو. ڏينهن تي ٻه چار گذريا. جبل کان ٻاهر، پٿر پچندي هروڀرو، جهمدار صاحب ڏنڊيون وهائي ڪڍيس. هن ڪنڌ ٽهري، ڀرون جهڪي، ڏانهن ڏٺو. جهمدار صاحب تي زهر چڙهي ويو. گارين جو ڏوڙو لائي ڏنائين. ڇي، ”ڏسن ڇا ٿو؟“ هن جون ٻئي اکيون چنجهون ٿي ويون. ڏند ڪرڻجي ويس. وٺي گجڪوڙ ڪيائين. ٿو ڏئي هڪڙي پيو. جهمدار جي پانهن ڪڍي وڌائين. هڪاسو مڇي ويو، ٿهين جي ٻيڙي مٽي. ساهين جون بندون ڇڏائجي ويون. هو ٻجي ويو.

هن وڃي پنهنجي ڪهاڙي کوٽي هڪڍي. چٽائي ان کي ڏنائين. ڇڻ ته انساني مٿن جا گهاٽي گنيائين. سندس واچ ٻيڙي ٿي، نڪه گهٽيو، ۽ اک چنجهي ٿي. ڏڪار مان مشڪيو. ڪهاڙيءَ کي مٽي ڪري ڇڏي ڏنائين. سندس قبر جي تڪ کي آڱوٺي سان ڇاڇيائين. ٿين سر ڪوس شروع ٿي ويا. مٿن کي ماريائين. بي ڏوهن کي ڪٽائين. گهر ساڙيائين. ڙائين جا ٻارن ٻارن جو روڊن، باهه جون لائون. ڏسندو ڏسندو هليو ويندو. وري وري سڙي ڏسندو. نه خوشي نه خار. اهائي اک چنجهي، واچ لڙيل، ڀرون هڪ مٽي. ٻيڙي ڪري کڻي ٽٽڪ لڀيندو.

هڪ لڱا ڏينهن ڏئي جو ڏاڍو هٽائين. مڇي گھوم ڪئي ڪٿي مڪ ۾ ڪيائين. جو ڇني سو ٿئي؛ مڇيل ۽ ڇپ. هي گهاٽ اوچو ڪيو، ڀرون ٽائيو پئي آيو ۽ ويو.

اڳن ۾ هلندي، پير هيٺان هڪو راند پڪڙو اچي ويس. اڏائين سالي جي ٻار، ماءُ جي ڪڇ نان دانهن ڪٿي: ”ڪينو حلامي“ هن سڙي ڏٺو. ماءُ جهنگو ڏيئي، ٻار جي وات تي هڪ ڏنو. ڪٿي چاتيءَ سان چيڙايائينس. ويڇاريءَ جي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. ٻار کي اڃا به چاتيءَ سان سوگهو ڪيائين. اکيون ڪٿي هن ڏانهن نهاريائين. ڇا ته هو ماءُ جي اکين ۾! هو به ٻاهر ٿي ويو. ٻار کي ڏنائين، پڪل راند پڪي کي ڏنائين، ماءُ جي ڀاڪر کي ڏنائين. ڪيئن ته پارڙو، ماءُ جي گھڙيءَ ۾ پانهون ورايو، ٿينپ هٿيو پيو هو. هو ڏسندو رهيو.

مين جا چڪيل ڀرون، هوريان هوريان، سينڌ ۾ اچي ويا. هن جهنگي ڀڳل واندڪو
 ڪنڊو، ٽڪر مڙي آڳاٽي وڌيو. وڃي ماڻيءَ جي هٿن ۾ ڏنائين.

انهيءَ ئي ڌاري ۾ هو، هليو. سندس ڪي ساٿي ماريا، ڪي مٿس ٻاڪو ٿيا. ساٿيءَ شاهدي
 ڏني. ڀڳل واندڪو پيش ٿيو. کيس جنرل ٿيڻ آڻي.

هو مات هو. صفا مات. سندس ڀرون سينڌ ۾ هئا. اڪيون هڪ ڪٽريون هيس. ڇڻ
 نه پري پري پئي ڏنائين. ماڻيءَ کي، ٻارڙي کي، سندن ڀاڪر کي ... ۽ ٻاري ۾ بدل
 ڪڍڙي کي. سندس ڪنن ۾ آواز اچي رهيا هئا - ”ڪيو ... حلامي ...“

کيس ستر جيل تي موڪليو ويو. ٿورو جمعدار جيلر بنجي چڪو هو. هن کيس چوڪيو
 پڌاڻو. کيس آگاهو ڪرايو ۽ کيس ڏنڊي لنگهائي. هن کي اونڌو ڪري ستر جي وٺ ۾
 لاڙڪاڻو ويو. صبح جو هو مري ويو. کيس لاڙو ويو. سندس ڏنڊي ڪڍي ويئي. رت وهي
 هليو. ڇهائون ٿي مڙي هيس.

ٿولي جيلر کيس اٿڻو هنيو. چيائين، ”بد معاش!“

ڦيرو

موهنامل جي اسٽيگ ڊپارٽمينٽ جي بدنامي ٻڌي، مون کي انهيءَ ڊپارٽمينٽ ۾ نوڪريءَ ملڻ جي ڪاٺي خوشي ڪانه ٿي. ”وسڪوز“ آئسڊ مان لڳهي، آئسڊ مان سٺي، نقلي سڪ جو ڏاڳو پنجهو وڃي. هڪڙي آئسڊ جو ڦڙو، جي هڪ اک ۾ پئجي وڃي، ته اک جليبي ۾ چئن ڏينهن کان پوءِ پيءُ اک سميت ڇڻ ٿي ٿور ٿورو وڃي. وسڪوز ته لڳڻ سان ماس ۾ سوراخ ڪيو ٻڌي، ۽ ٻر وقت جيڪڏهن ان کي آئسڊ مان ڌوئو نه وڃي، ته ان جو داغ زلدگي ۾ مٽجي نه سگهي.

ان ڊپارٽمينٽ ۾ ڪل اٽيمه شاهي مشينون هيون. هر مشين جا ٻه پاسا: اف ۽ بي. هر پاسي جا اٺ حصا. هر حملي ۾ هڪ موٽر. هڪ آدمي اٺ موٽرون سنڀالي. هر ڏينهن سٺين ڪنهن نه ڪنهن مشين مان ڏاڳن جا ڊاف (Doffs) ڪڍيا ويندا آهن. ڪل اٺ ڪلاڪ ڪم. هر ڏينهن سٺين ڊاف. هر هڪ کي ڪل ٽيهه ڊاف ڪڍڻا پوندا آهن. وچ وچ ۾، پنجن پنجن ڊافن ڪلاڪ کان پوءِ، ويهن سٽن جي سامي. وچ ۾ ڪلاڪ روٽي ۽ جي ڇوٽي. آرام جون ايتريون چوٽيون صرف ان ئي ڊپارٽمينٽ ۾ آهن. بليچنگ، ڪوئنگ ۽ ريلنگ ڊپارٽمينٽن وارا اسٽيگ ڊپارٽمينٽ جي انهن ننڍين موڪلن تي رشڪ کائيندا آهن. اسٽيگ ۾ هر هڪ کي پاڻ ۾ گرم ٽڪو ڪيو به ڏنو ويندو آهي. ڄاڻن جو چوڻ آهي ته آئسڊ هوا ۾ ملي، ماڻهوءَ جي جسم کي ڪمزور بڻائي ڇڏي آهي، ۽ اهو آهي به سچ. ڪم ڪرڻ سان کيسي ۾ ٻيل پٽا، قميص جي پريءَ ۾ ٻيل پٽا يا پينون، ڪنڊ پاسيرو ٽيبلين جي حامن ۾ لڳايل ڪلف ڪٽجي ڪارا ٿيو وڃن، ۽ پوءِ جهن ڳالهه سان لوهر، نڪل وغيره ڪٽجي سگهي ٿو، ان سان انساني جسم به بگڙجي سگهندو آهي. ان ۾ تعجب لڳڻ نه گهرجي. پهرئين ڏينهن ڪم ڪرڻ بعد منهن مان پٺي گس نڪرندي. اکين مان پاڻي وهڻ به نه ڪندو. اکيون کليل هوندي به، اکين اڳيان اڇا ڪارا بادن اچي ويندا، ۽ پوءِ دل ان ڀرم جي چڪر ۾ گرفتار ٿي ويندي ته نظر ڇڻ ويٺي، ڇاڻ ويٺي، ڇاڻ ويٺي! ۽ ان ”ڇاڻ ويٺي“ کي پڪڙي ڪينرائي نوان آدمي موهنا مل کي ٻيا سلام ڪرڻ جي هليا ويندا آهن. پگهار پهرين

ٿي مها نوي، ۽ پوءِ سو ڏهر. ٻالين جو ڪم آهي. هڪ ٻالي صبح جو ست کان ٿي. پي،
ٿي کان يارهان. ٿي، رات جو يارهين کان صبح جا ست.

مون کي پهرين ئي رات ٻالي ملي. پهرئين ڏينهن ئي دماغ چڪر کائڻ ٿي لڳو.
شروعات ۾ مٿس مان قلبن جا گيت ٻڌڻ ۾ آيا، ۽ مان نوڪريءَ مان جي خوشيءَ ۽ گيت
جي ڏن ۽ مستيءَ ۾، آهستي هلتو موٽر کڻي. هر سان غلط سمجهي بيهارڻ جي ڪوشش
سبب، هٿ جي آڱوٺي کي وڏي ويهي رهيس. مٿين جي موٽر ۾ ڊاٻ لهندو آهي. موٽر
مٿان فوني جي رڪارڊ وانگر گول ڊڪ، ۽ ان جي مٿان رڙ جو چلو هوندو آهي. مون
ان چلي جي مٿان هٿ رکيو. آڱوٺو چيرهي ويو! هٿ ۾ ٻيل نئون دستاو ٿاني پيو. مون
کان هلڪي ڀڄڻ نڪري وئي.

”ڇا ٿيو؟“ ٻلي ۾ پئڻ، استاد مزور پيو.

”آڱوٺو چيرجي ويو.“ مون بعد ٻڙا وڃان چيو.

هن مهجي هٿ سان رڙ جو دستاو لاهي، چير ڏسندڙ، همدرديءَ جو اظهار
ڪندي، چيو، ”ڇا ڏاڍو سور ٿو لڳي؟ گهٻراءَ نه، رحر هلڪو آهي. پر ٻائي ڪم سنڀالي ڪر،
هتي آڱوٺون پنهنجي ڪنجي ۾ ويٺيون آهن!“ پوءِ هن مون کي موٽر بيهارڻ جو صحيح نمونو
ڏيکاريو، ۽ پوءِ زخمي کي دوا لڳائڻ ۽ ٿيڻ دستابي آڻڻ لاءِ ٻاهر وڃڻ جي اجازت ڏنائين.

مٿين مان قلبن جا گيت، مون وري نه ٻڌا. دل بست ۽ آڊس ٿي وئي. نوڪري
مان جي خوشيءَ به معلوم، ڪيڏانهن غائب ٿي وئي. چئن سالن جي محوس بيڪاريءَ
بعد به جي نوڪري ملي هئي، ته اها، بدعا چيو هو: ”سرورن واسڪر ڪر ڪجي ۽ لپسون
وانگر سوچجي: ۽ مون چيو: ”ٺيڪ آهي. هاڻي مزور ٿي ڪم ڪيو ۽ فلفوف ٿي سوچيو.“
۽ رات مون سوچيو: ”ڪنهن ڏينهن انهن گول سول موٽرن جي چڪر ۾ اچي، مري وڃان ته؟“
منهنجي اکين ۾ آنسو يا وڪوز پئجي وئي ته؟

۽ ان ”ته“ کي خيال ۾ رکي، ساڄيءَ سول، وڃي ڊاٻ گائيد، نظام الدين صاحب، هي
سامهون پيلس. هو ٻاليءَ لاءِ صرف ٻه ڊاٻ گائيدس (سونهاڻ) هوندا آهن.

”هڪ ڳالهه ٻڌندا؟“

”ڇو.“

”هن مل ۾ ڪم ڪندي، مان جيڪڏهن مري وڃان ته؟“

”ته، ڇا؟“

”هڪ ڏينهن لاءِ هيءَ مل بند ڪانه ٿيندي؟“

هن زور سان هڪ تهڪ ڏنو ۽ ڪٽندي چيو، ”تون ڇا، جيڪڏهن مان مري وڃان،

تڏهن به هيءَ مل بند ڪانه ٿيندي.“

هاڻ، مون به زوردار ٿيڪ ڏٺو.

”چو، تون ڪٿين ڇو ٿو؟“

”اڻ ڪري جو مالڪ جي نظر ۾ سٺو مزور يا وڏو مزور، نئون مزور يا جهونو مزور ڳالهه ساڳي آهي: ۽ پوءِ ته ڪم ڪندي، جي ڪو مزور مري به وڃي، تڏهن به مالڪ جي اڳيان اُن جي هڪا معنيٰ ڪانهي.“

”هي مل جو مالڪ هڪ نه، آيتڪ مالڪ آهن ڀائي!“

”۽ ڪنهن ڏينهن، جيڪڏهن بنا ڪم ڪرڻ جي به، انهن مان ڪو هڪ مري وڃي،

ته پوءِ به ڇا هيءَ مل بند ڪانه ٿيندي؟“

هو ناراض ٿي ويو، چيائين، ”وڃ وڃا وڃي پنهنجو ڪم ڪر، مٿو نه ڪاه!“

اُن بعد هومون ڏانهن تيز نگاهن سان نهاريندو هو، هڪڙي ڪو سڌين جي هلڪي موٽي تندا ڪندو هو، نظام صاحب مَرڪي ڏيندو هو. اها مرڪه سهنجي دل دماغ ۽ ذهن تي زهر جو اثر ڪندي هئي. ساهيءَ مهل، جي موٽڻ ۾ صرف هڪ منٽ ئي دير ڪندو هوس ته پشانيءَ ۾ رپڪائون ٺاهي، ڇهن ۽ اکين ۾ آڇاٽري شوخي پيدا ڪري، چونڊو هو: ”ڇو ڀائي، پنهنجو راج ٿي ويو آهي ڇا؟ ڪوئي چوڻ وارو ڪونهي، ڪيئن؟ اڄ توکي به ناليون صفا ڪرليون آهن—سجهي؟“

مان ائين ئي سمجهندو هوس ته هوسڌين کي مل ۾ ڏسي جلي ٿو. مان سنڌي آهيان، اُن ڪري مٿين جون ناليون صفا ڪرڻ لاءِ چوي ٿو، جنهن ۾ وسڪوڙي ائسڊ سان ملي ڇڻ پٿر ٿيو وڃي. اهڙيون ناليون مٿين جي ٻنهي پاسن کان ٿينديون آهن. ناليون پوريءَ طرح صاف نه ڪرڻ جي حالت ۾ چونڊو هو، ”سوڪل سول خوب گهمين ٿو—۽ ڪم مهڻ؟ مان تنهنجو ساهيءَ تي وڃڻ بند ڪري ڇڏيندس. پنهنجون ناليون تون نه صفا ڪندي، تڏهن ڇا مان ڪندس؟ سهجو ٻيءَ ڪندو؟“ مون حاج ڪري ڏٺو ته ٻين سنڌين کي، صفا ڪرڻ لاءِ ايتريون خراب ناليون نه ملنديون هيون، جيتريون مون کي. مان دل ٿي دل ۾ چونڊو هوس: ٻين سنڌين کي گهٽ خراب ناليون ڏيئي، اهو ظاهر ڪرڻ جو ناٿڪ نه ڪر ته تون سنڌين کي تعداد ۾ ٿورائيءَ وارا ڏسي، انهن مٿان رعب رکڻ جي ڪوشش ڪندڙ ۽ پڙيندڙ نه آهين. مون توکي تنهنجي اصلوڪي روپ ۾ ڄاڻو آهي. تون مون کي بلڪل ئي تنگ ڪرين ٿو—اڻ ڪري، جو مان تنهنجي ڪلڻ تي، تنهنجي هڏردي ۽ دلچسپي هڪ ڪرڻ لاءِ، ٻين انيڪ مزورن جيان بنا سبب ڏيندڙو ۽ ڇاپلوسي ڪو ڪريان. تون جهوپو آهين؛ ڄاڻان ٿو، ڪم ڇڏين ٿو، اهو به ڄاڻان ٿو. ڪم ڪندڙن جي مٿان آهين، اهو به. پر اُن جي معنيٰ اها ڪانهي ته تون جي چاهين، ته ڪنهن جو سامهه منجهائي سگهين ٿو!

ان ڏينهن شام جو هو به ڪل پوڳ جي مراج ۾ هو. ڪنڌين ۾ ڏينهن جي ماني ڪاٺي ختم ڪئي هئيسن. ڪل ڏهه پارهن مزور هئاسين. اُن وقت چانهه ۽ سگريٽ جو دور هلي

رہيو هو. ٻيو سنڌي صرف هڪ هو، جو منهنجي پاسي ۾ ويٺو هو. نظام صاحب مون ڏانهن
 سهن ڪري مرڪندي چيو، ”ڪيئن پائي ٽرمبل، مل ۾ ڪيترا ڏينهن رهندي؟“
 سڀني جواب ٻڌڻ لاءِ چپ چاپ منهنجي مهڻ ۾ اڪيون کپايون. مون جواب ڳوليو،
 پر نه مليو. مون جواب ڏيڻ لاءِ ويساھيس جو احساس خيال ۾ رکي، سوال ڪيو: ”ڇا؟“
 هن پنهنجو سوال دهرايو، ايتري ۾ مون جواب ڏيو، ”مشڪي هن جي مهڻ تي ٿيڪڪائي ڏنو.“
 ”تون هن دنيا ۾ گهڻا ڏينهن رهندين؟“

”اهو مان چئي نٿو سگهان.“

”اهو مان به چئي نٿو سگهان.“
 ”ڇا؟“

”تون هن دنيا ۾ گهڻا ڏينهن رهندين، اهو تون چئي نٿو سگهين؟ مان هن مل ۾
 گهڻا ڏينهن رهندس، اهو مان چئي نٿو سگهان.“
 سڀني ۾ ٽوڪڙو سڄي ويو. منهنجي جيت تي خوش ٿي، پر ۾ ويٺل سنڌي ۽ ڪي ٻيو،
 ”هري، اڄ گولڊ فليڪ چڪڻ تي دل آهي!“
 هري مشڪي ڪاٽوٽر ڏانهن وڌي ويو.

مرحانجي ويٺل نظام صاحب، ڪجهه سوچي، وري ٿوري چيو، ”مان هن دنيا ۾ ڪيترو
 وقت رهان، اهو خدا تي ڇڏيل آهي؛ تون هن مل ۾ ڪيترو وقت رهين، اهو آهي توتي ڇڏيل.“
 ”نه، اهو توتي ڇڏيل آهي!“ اٿس چئي، مون هڪ زوردار ٽوڪ ڏنو.
 سڀني خوب ڪليو ۽ مون ان ڪل ۾، پاڻ کي جهوسندو محسوس ڪيو.
 ”تون منهنجو مطلب نٿو سمجهين.“ هن چيو، ”ڪيترائي سنڌي، هڪم ٻئي ۾ ڇڏي هليا
 ويندا آهن، تڏهن ٻيو.“

هري گولڊ فليڪ اٿن تي ڊڪائي، سوتا هڻندو اچي پاسي ۾ ويٺو. مون ڪاٺس مگرهٽ
 واپس، ڪش ڀريدي، اڀاس وڃان مسڪرائيندي چيو، ”سنڌي صرف ان ڪري هڪم ٻئي ۾
 ڇڏي هليا ويندا آهن، جو انهن کي بهتر ڪم ملي ويندو آهي. هڪم ٻئي ڪري سگهڻ جو ته
 سوال ئي ڪونه ٿو آئي. تون ئي ٻڌاه، توکي هي ڪو بهتر ڪم ملي وڃي، ته تون ڇا هي
 هڪم ڇڏي نه ڏين؟ اٿس آهي ته اسهنگ جو ڪم تنگ ڪندو آهي، ان هوندي به ڪڏهن
 ڪنهن سنڌي هن مزوريءَ کي ”بيچ هڪم“ چيو هوندو، اٿس تون به چئي نه سگهدين.
 جيڪي هن هڪم مان تنگ ٿيڻدي به ان کي ٿا ڇڏين، اهو ثابت ٿو ڪري ته انهن کي بهتر
 ڪم نه ڄا، پر هن هڪم هي ڀڳهار جهڙو ڪم به ڪئي نٿو ملي. حقيقت ۾ هن ميل ۾ ابدالي
 آهي هوندا، هن کي بهتر ڪم نه ملندو هوندو. توهان ڇا ائين ٿا سمجهو ته بهتر ڪم ملڻ
 سان مان هيءَ مل ڇڏي نه ويندس؟ توهين سڌين کي بدنام ڪريو ٿا، ليڪن سڌين جي
 اصليت ٿا ڄاڻو.“

هو چپ ٿي ويو، ۽ مون ائين سمجهيو. نظام صاحب هاڻ محسوس ڪرڻ لڳو هوندو، ته سنڌي به ڪا چير ٿيندا آهن، ۽ اهي ڪنهن جو دم به منجهائي سگهندا آهن. ان واقعي بعد، اسان ٻنهن جي وچ ۾ هڪ ٻئي کي وارتالاپ نه ٿيو. ڪڏهن ڪڏهن هو مون ڏانهن اهڙي نظر سان پهاريڻدو هو، جڏهن ته مون کي ڪو وڏو ظلم ڪري رهيو هوس. هو بنا ٻڌڻ جي اندر ۾ پڙهي رهيو هو. شايد ڪو پهچائي ۽ جو رشتو ناتو هو ۽ هن بناوت ڪرڻ تي چاهي. مون سمجهيو ته هو منهنجي همدردِي ۽ دلچسپي هٿ ڪرڻ لاءِ اکين ۾ شڪايت جو رنگ ڀري، ڪنهن اڻ ڄاتل مظلوميت جو ڍونگ ڪري ٿو. پر هڪ سوال جو جواب ڳوليڻي به پائي نه سگهيس، ته هن کي ڇا ڪنهن جي همدردِي ۽ دلچسپي ۽ ضرورت به ڪهڙي هئي. مان ڪو مل جو مالڪ يا مشنجر، يا ڊپارٽمينٽ جو ڪوئي ايجارڇ ڪونه هوس، جو ان لاءِ هو ڪنهن سوارٿ جو ٽاڪ رچي. مان ته هڪ رواجي ڪٽمي هوس.

ڏهن تاريخ، ويهن ڏينهن جو سڪ رهيا ٻگهار مليو. مان رڌڻي ۽ هو بهريون ٻگهار ٻئي، ٺهڪ ٻيو ڏيان. انهن ڏينهن ۾ سهڻو خون پيو ۽ نه معلوم ڪيترن اڏورن خوابن ۽ ڪلپنائن جي پورتا ۽ رنگين جون حسرتون هيون. مٿي ۾ سور جو بهانو ڪري، اڌ ڏينهن ڪڪ ٻگهار سان موڪل ورتي هير. هڪ ٻئي سڏي ۽ سوڪل ورتي هئي. هن جون اکيون خراب ٿي ويون هيون. نظر ڪمزور ٿي ويئي هيس. ٻئي ڏينهن موڪل هيس، ۽ هي ٻيو ڏينهن وري پاڻ سوڪل ورتي هئائين. هٿ ۾ چاليهه رهيا ۽ ڪجهه آنا هئس. مون ٻئي نوٽ ڳڻيا. نظام صاحب، اسان ٻنهي جي نردمڪ آيو. مان مڻهن ٿيري، نوٽ ٻنن ٻن ۽ ٻنن سوٽ جي پوئين ڪسي ۾ وجهي، ٻنن ٻائي، سڀني وچائڻ لڳس.

نظام صاحب هن سنڌي ۽ ڪي چوڻ لڳو، ”ٻائي تون به آهين نئون، ٻگهار وٺي ٻاهر وڃين ٿو، مگر هڪ ڳالهه جو خيال رکڻ؛ آڄ ٻاهر خوب ڪيل هوندا- ڪهڙا ڪيل هوندا، سمجهين ٿو.“ ”چار سو پيسي“ جا. مان جڏهن نئون آيو هوس، تڏهن مان به پيلجي ويو هوس. ”مون پويان سڙي، نظام صاحب ڏانهن پهاريو.“

”ڪهڙي چار سو پيسي؟“ سنڌي ۽ رومال سان اکيون آڳهندي چيو. ”ڇڏو ٻڌا بهرين مان توکي اها ڳالهه ٻڌائيندس، جا مون سان ٿي گذري هئي. آڄ کان پنج سال اڳي، مان جڏهن بهريون ٻگهار وٺي، مل کان ٻاهر نڪتس، تڏهن پهچي پاسي کان ٽن چئن کي بعت ڪندو ٿو.“

”هڪ چئي زور سان چيو، ”مان چوان ٿو، عورت وڌي.“

”ٻئي چئي چيو، ”مان چوان ٿو، جوا وڌي.“

”ٽئين چئي چيو، ”مان چوان ٿو، شراب وڌو.“

”پهرئين چيو، ”بس، خبر پنهنجي ويندي. بابو جي پڙهيل ڪڙهيل آدمي ٿو ڏسجي. پل بابو جي ئي پڌائي!“

”هوءَ هو پنهنجي نرديڪ آيا. پهرئين آدمي ۽ ٻيو، ”بابو جي، پڌاين، دنيا ۾ عورت وڏي چيز آهي، ڪنهن جو يا شراب!“

”مون چيو، ”پاڻي شراب ته مان پيا ڪوڊ. حوا کان به پري رهندو آهيان. شادي ڪند. شريف آدمي آهيان. شريف آدمي ۽ لاءِ عورت ئي هڪ وڏي چيز آهي.“

”حوا واري چيو، ”بابو جي! زندگي خود جو جو ڪيل آهي. حو زندگي ۾ جو ٿو هڪري، سمجهو ته زندگي ۾ سان ڇرڇا ٿو هڪري.“

”شراب واري چيو، ”وڃ وڃ! زندگي جو جو ڪيل نه، ليڪن هڪ نشو آهي. ڪنهن بابو جي، ليڪه آهي نه! زندگي نشو آهي نه؟ آبت نشي ۾ جو جي ضرورت محسوس ٿيندي آهي. تنهنڪري دنيا ۾ پهرين نشو وڌو ۽ هوءَ جوا!“

”عورت پرست چيو، ”بلڪل سچي ڳالهه آهي: پهرين نشو هوءَ جوا. ليڪن دنيا ۾ سڄو نشو آهي؟ عورت! ڪنهن بابو جي، مون کي پڌاين، مان ٺيڪ ٿو چوان نه؟ عورت هڪ نشو آهي نه! آهه! آغوش ۾ عورت هجي، عورت جي ڪا به ٻي پنهنجي ڪلي ۾ هجي، ساڳي هڪ ۾ ڄام. محبت هجي، هوءَ پل ڪوئي آهي مون سان سڄي رات جو هڪري.“

”هوءَ ٺيڪ ڏهني دوستي ڇانئن، ”بابو جي ۽ ته آڃا صرف پنهنجي زال سان ڀار ڪيو آهي. پنهنجي زال ڪڏهن به ڪولي ڀار نه ڪندي آهي: ڇو ته ان کي ٻائي زندگي ۽ جو به خيال رهندو آهي. سڀ هڪ وقت ڏين سان هن وٽ مٿي رهندوئي ۽؟ هڪ ٻي به ڳالهه آهي. پنهنجي زال، پنهنجي هٿن ڪري جلدي شرماني به ويندي آهي، ليڪن ٻار واري عورت پنهنجي هٿ ۾ ڄام. محبت هجي، جنت جو تصور به هوءَ ڏٺو معلوم ٿئي!“

”۽ هوءَ مون ڇا ڪيو، اهو نه پڌائڻ ئي ضروري آهي. اڏي رات جو جڏهن گهر موٽيس، تڏهن خوب نشي ۾ هوس. سڀ ڪيسا خالي هئا. دل دماغ ۾ پٽا، بوتلون ۽ هوءَ ”هر ڇر ٻائي“ ٿري رهي هئي!“

”ٿورو روڪهي ڇانئن، ”سلي ماڻهوءَ کي ڇا ڇا نه ڪرڻ ڪجي، اهو ته سڀ ئي ڄاڻن ٿا، ليڪن ان ئي هلي ڪير ٿو؟ اسين مزور آهيون. اسان کي ڪو سٺو سمجهي يا نه، پر اسان کي انهن ڇيرن کان دور رهندو آهي. نه ان ڪري ته جيئن اسين سٺا بچون، پر ان ڪري جو انهن جي استعمال ڪرڻ سان، زماني جي ڀار کان چوٽي ويل ٻئيءَ جو ڪڍو مرڳوئي پڄاڻو پوندوسون. دنيا ۾ ڪجهه ڪرڻو آهي. شراب، حوا ۽ ٻار واري عورت، اسان جي ڪشمڪش جي آڏو ايندو پتر آهن.“

”مان پڌر ۾ پنهنجي ويس ته مان ان کي هن جو ڊونگ سمجهان يا هن جي مڙها. ڪو فيصلو ڪري نه سگهيس، ۽ هوءَ ٻڌا جي ياد ايندي مٽڪي ڏنر. مان سوچڻ لڳس،

”هڪ مرد جي ناتي، دنيا ۾ مون کي ڇا ڪرڻو آهي، اهو مان ڪو ڄاڻان. ليڪن شراب،
 حوا ۽ بازاری عورت، انهن جو سهجي ڪنهن به جدي سان ڪو واسطو ڪونهي، ۽ اهي
 ’چار سويس‘ مون کي ڇا باني سگهندا. مان انهن چارن ۾ ڦاسڻ وارو ڪونه آهيان. هدا
 هو پريستند مون کي انهن ۾ ڦاسڻ نه ڏيندو. سهجي هن پگهار سان، ڀاڻي، معرفت، وشو
 پڳوان جي مورتي تي پنجن آني جون ريوڙيون چڙهيون آهن. تن ننڍن پٿرن کي
 لال ريسون، لال شيشي جون چوڙيون ۽ لال پيل-ٻائڻن جي شيشي مٿي آهي. ننڍي
 پاڪ کي ته صرف هڪ سٺو ڪلو مال ڪهي. ۽ پنهنجي يڪار دوست موهن کي
 پچن پني وارو لڊي ٿور چروٽ، ٻه چاچ جا گلاس ۽ پچن آني ۾ ريجيٽ ٽاڪير ۾
 هلندڙ بلمراء جي طنز پري ڦلر ’موڪري‘. ۽ هدا کي ...؟ هدا چيو هو: ”مان ڇا مٿاڻي
 کائي ڪندس؟ لڪوئي ڏهن ۾ هڪ دٻي مٿو پاڻ آڇيو هئي. اس، پگهار تي هڪ پاڻ
 کڻي ’ڪارالچا‘ مون چيو: ”نه نه، انهن ڪيڻ، توکي ڪلياڻ سان گلن جو ويڻيون آڻي
 ڏيندس. ۽ هڪ عاج جو بڪليس‘ ... هوءَ شرمائجي ويئي، ۽ مان ستيون وڃائيندو مل
 ڏهن هليو آيو هوس. سان آيو آهيان، اوڏانهن لي ويندس؛ ان ڪري جوارين، شراپين،
 چار سويسن ڏانهن نه وڃي، سڌو گهرائي ويندس.

مان ٻاهر ويس، مون کي ته ڪنهن به ڪونه ورايو. البت هڪ آديءَ جو پني آديءَ
 کي ائين چوندو هئو، ”اڄ ڪنهن سوئوڻ بلڪل سٺي آهي، ڪهڙي ته“ مگر مون
 اک کڻي اوڏانهن نهاريو به ڪونه، ان ڳالهه کي خيال ۾ رکي، نظام صاحب جي ڳالهين
 تي سوچيم، ”اين به نه“. منهنجي دل دماغ جي دهن ۾ ريوڙيون، لال ريسون، لال چوڙيون،
 لال نيل ٻائڻن، سٺ ڪلو مال، لڊي ٿور چروٽ، چاچ، مٿاڻي، پاڻ، ويڻيون، بڪليس، بلمراء
 جي ’موڪري‘ ۽ به معلوم ڇا ڇا ٿري رهيو هو. چئي چڪو آهيان، اڄ جو ڪجهه مون کي
 مليو هو، ان ۾ منهنجو خون پسو، اٽڪ اڏورن خواص جي پورتا ۽ ڪلهائڻن جي رنگين
 جون حسرتون هيون.
 هتو ڏيڍ گدريو.

وري هڪ ڏينهن ڪنهن ۾ سڌين جي ڳالهه نڪتي، هڪڙو سهاڻو شخصي ۾ اچي،
 ائين به چوڻ لڳو ته سڌي مزور ٿيڻ جي لائق به نه آهن. انهن کي ڪهي ته نوڪريون ڪن،
 چيڪريون ڪن، گاڏيءَ ۾ ٿوڻا وڪڻن، مگر مل ۾ مروري نه ڪن. چو؟ چو ته هو
 عيش پسند آهن. هڪ هڪ راجڪپور ۽ دليپ ڪمار آهي. ڪڙا ڏسون، وارن جي بناوت
 ڏسون، خرچ ڏسون، لچڪو بدن ڏسون، پاڻ کي ڪنهن راجڪمار کان گهٽ سمجهن به
 ڪونه، پهرين ته ملين ۾ اچن ڪونه، اچن ته رهن ڪونه، وڃن ته موڪلائين ڪونه!“
 مان چپ هوس. ڇا چوان؟ اڃان به ڪيترائي سنڌي امڙا مل ۾ هئا، جي ان ڀلي مانس
 کان به جهونا هئا، ۽ ها سڀني کي خبر هئي، نظام صاحب مون ڏانهن نهاري مشڪي ڏنو.

۽ مون ۽ سوٽ ۾، کيسي مان ٿورو ڪڍي، وارن ۾ گل ڦل ٺاهي، سوٽ جا پانچا مٿي ڪري ڇڏيا، ۽ پوءِ سڀني وڃائيندو، ”آواره هون - آواره هون“ ڳائيندو ڪنٽين کان ٻاهر نڪري ويس. ٻاهر هڪ آدمي، چاڪ جو هڪڙو ٽڪرو هٿ ۾ نچائيندو، هڪ ٻئي مرور کي چوندو آيو، ”سنڌي ته هر جڳهه آهن؛ ڪٿي نه آهن؟ ليڪن بري عادت آهي انهن ۾. هو پاڻ کان وڌيڪ ڪنهن کي سڃڻ ئي ڪونه، اها وڏائي الائي ڇو اٿس؟ هتي ئي ڏس، پاڻ ۾ ئي ٻيا گڏجاڻا مسجدن ۾ ڪندا ته هڪ ڏيندا، ٻي لسان طرف اڪ ڪئي بهار پيدا به ڪوندا“ اوچتو هٿ مان چاڪ ڇڏائي ويس. هن چاڪ کڻو ڪونه، ويدو رهيو. مون ڀڳل چاڪ جو ٽڪرو کڻي حيال آيو، ته ڀت تي لکي ڇڏيان: ”سنڌي زندهه بادا“ ٻي پوءِ حيال آيو، هتي آفيس جي ڀت تي لکڻ ٺيڪ نه ٿيندو. ڪنٽين ٺيڪ ٿيندي. ٻي ڪنٽين ۾ لکي ڪيئن سگهيو؟ هينئر ماڻهو جو هوندا. پاٽ رور ٺيڪ ٿيندي. ها، ها، پاٽ رور ٺيڪ ٿيندي. مان سڌو شاهي پاٽ رور ۾ هليو ويس. ڪوئي هو ڪونه، مون ٽڪڙ ۾ وڏن اکرن ۾ لکيو. ”سنڌي زندهه بادا“ ٻي دل کي تسڪين نه ملي. مون ان کي ڏٺو، ۽ لکيو، ”سنڌي مرور زندهه بادا“ ٻي ان مان به تسڪين نه ملي. صرف سنڌي ڇو رندهه بادا؟ مون ان کي به ڏٺو ۽ پوءِ وري ان لال ڀت تي لکيو، ”سنڌي مرهٽا مزور زندهه بادا“ اچانڪ ڪنهن جي اچڻ جي آهٽ آئي. نه معلوم ڇو مان گهٻرائجي ويس. مون بڪدم ان کي ڏاهي ڇڏيو، ۽ پوءِ پاڻيءَ جي ٺٽي کي ڏانهن وڌيس. قدم ڪمر ۾، جو نظار صاحب تي نظر پئي. مان هڪو ٻڪوئي ويس. منهنجي هٿ ۾ چاڪ هو. پڇيائين، ”ڇا لکي رهيو هين؟“

مون ڪوبه جواب نه ڏنو.

”ڪنهن جي تصوير ڪڍي رهيو هين؟“

”ان چترڪار ڪونه آهيان.“

”تڏهن ڇا پنهنجو نالو لکي رهيو هين؟“

”مون کي پنهنجي نالي لکڻ جو شوق ڪونهي.“

”تڏهن ڇا لکي رهيو هين؟“

مون ٿوري غصي ۾ چيو، ”نظار صاحب، هيءُ اسپيڪ ڊپارٽمينٽ ڪانهي، هو مان پاڻ کي هر سوال جو جواب ڏيڻ لاءِ ٻڌل رکان. توهان ڪٿي ائين سمجهو ته مان توهان جي نالي سان، توهان جي ئي تصوير ڪڍي رهيو هوس؟“

”تون ڇا مون کي پرو آدمي ٿو سمجهين؟“ هن اهي لفظ بيحد ڏک ڀرئي ڇڏي سان چيا. مون چيو، ”هنن سان منهنجو ڪوئي واسطو نه هوندو آهي، ان لاءِ پرو ڀلو سوچڻ سمجهڻ منهنجي فطرت نه آهي.“

”تنهنجو ڇا مون سان ڪوئي واسطو ڪونهي؟“

مهراڻ

(۷۸)

۳-۱۹۵۶ع

«تون منهنجو ٿين ڪير- توهان منهنجو واسطو هجي به چو؟»
 «تر ڪڏهن ڪڏهن مان تولا ۽ توهان نه ۽ «تون» آهيان- خوب خوب!»
 مان عجب ۾ پئجي ويس-

«هڪ پنڌن- هڪ ديوار تو لوڙي ٻڌي دوست.»
 مون خمي ٿي چيو، «تون ڪو ٿو ڪائين؟ توکي اهو ڄاڻو هو ته ته مون پٽ تي
 ڇا ٿي لکيو؟ اڄ وٺ، ڪن ڪولي ٻڌا مون هن پٽ تي لکڻ ٿي چاهيو ته «سنڌي مرهٽا
 مزور زنده باد»- چاهيو ڇا ٿي، لکهر به!»
 «پوءِ ڇا ٿئي چو؟»

مان هڪو جواب ڏيئي نه سگهيس.
 «اهو ته هڪ سٺو نعرو آهي. سنڌين ۽ مرهٽن جي ٻڌي ۽ جو نعرو آهي. مزور ٻڌي ۽
 ۾ هجن، دنيا ۾ ان کان وڌيڪ دلچسپ ڳالهه ٿي ٿي به ڪهڙي سگهي ٿي! پر، دوست،
 ڇا صرف سنڌي مرهٽا مزور زنده باد؟ ڇا نه؟ ڇا صرف سنڌي ۽ مرهٽائي مزور ٿيندا آهن؟
 مان هڪ ڳالهه چوان دوست، آسپن خود کي ڪٿي ڇا به سمجهون، پر جتي مزورن جو سول
 آهي، آسپن سڀ هڪ آهيون. اتي اسان جو ڪوئي ڌرم، ڪوئي مذهب، ڪا ڪا ذات نه
 هوندي. مشن ۾ هٿ پئجي وڃڻ سان، مشن اهو ڪانه هوندي، «سنڌي آهيان يا مرهٽو
 آهيان- هندو آهيان يا مسلمان آهيان؟» مزور جيڪو به هوندو، مشن هٿ ڪٽي ٿئي ڪندس، ۽
 هي سرمائيدار آهن مشنن جا انساني روپ آهن. مشن ۽ سرمائيدارن لاءِ اسين صرف مزور
 آهيون، ۽ مزور رهي ٿي انهن کي منهن ڏيڻو آهي. ڪنهن رواجي ڳالهه تي، جي توکي مل
 مان ڪڍي ڇڏين، آسپن ائين چئي ڇپ رهڻ وارا ڪونه آهيون؛ «جاني دو-سنڌي آهي.»
 آسپن تو لاءِ ٿو ڏسائن. چو ته اسين سڀ هڪ آهيون. اسين پاڻ لاءِ ٿو ڏسائن ۽ ٿو ٿئي
 گهرجي. اسين جي نه ٿو ڏسائن، ته هي اسان جو خون به بي ويندا- جيئن پيدا رهيا آهن.
 ته دوست، اسان کي پنهنجي خون لاءِ، انهن ويڙهن، پيدن، تفاوتن، ويڙهڻن، ڏکيوڻ سڀني
 کي پنهنجي دل دماغ ۽ زندگيءَ جي هر هنڌ سنڌ مان ڪڍڻو پوندو!»

مان ڇپ ڇاپ هن جو منهن ٽڪيندو رهيس.
 هو هٿ منهن ڏوٽڻ لاءِ گيتي ڏانهن وڌيو.
 ۽ مون مام مام ۾ لال پٽ تي لکي ڇڏيو-
 «اسين مزور زنده باد! اسين سڀ پورهيت زنده باد!»

لڙڪن جي لڙي

موهن اچي هڪري، گوبا شيلوءَ جي ڪنهيروهي ڏيئي هي جهڪي ٿورو روشنيءَ کي هڪ دنگو وري روشن ڪيو. ڪيترا سبب هئا جنهن هڪري شيلوءَ اڃان ماءُ پٽن نه پئي ڄاڻيو..... ان هڪري نه ته هن کي شاديءَ ڪئي فقط ٻه سال ٿيا هئا، ۽ نه ان هڪري ته ماءُ پٽن وقت گهٽ پر گهٽ ڪجهه وقت لاءِ هن کي ماستري ڇڏي ٿي هئي- پر..... هڪڙو مالدو هاڻي انهيءَ سبب سوچڻ مان؟ هاڻي اچي هڪري، موهن گوبا هن جي جيون جي ڌارا کي ئي آڻي ڇڏيو.....

جڏهن موهن ڄاڻو، تڏهن شيلوءَ هڪ ٽڪي لڳائي ان ڏانهن نهاريو... گوبا هوءَ ائين سوچي رهي هئي ته ڪيس ٻار ڏئي يا نفرت! پر نه منظور سندس هردي جي ڪهڙيءَ ڪندڙ پر لڪل ماءُ جي ٻار اچي هڪري ان جي اشڪا جي ٻل ٽوڙي ان ۾ اهڙو ته جوش پيدا ڪيو، جو هن هرهر موهن کي چمي هڪري پنهنجي ڀاتيءَ سان پئي لڳايو. هن جي اکين مان لڙڪن جو لڙپون وهڻ لڳيون، پر هن جي انهيءَ پاونا گهڻو وقت جناح نه ڪيو. اڪثر جڏهن هوءَ ان جي ۽ پنهنجي مستقبل جي باري ۾ سوچڻ شروع ڪندي هئي، ته هن کي موهن تي ڏاڍو غصو ايندو هو. پر جڏهن موهن ڪلندو، هڪڙندو هن جي سامهون ايندو هو، ته هڪ ئي نظر سان سندس سڄي نفرت ۽ غصو ڪافور ٿي ويندو هو.

جيئن جيئن موهن وڏو ٿيڻ لڳو، تيئن تيئن هن شيلوءَ لاءِ ئي نه، پر سڄي ٻاڙي لاءِ مصيبت ڪڙي هڪري ڇڏي، ٻاڙي جا ٻار ته ڪاٺس ڊڄندا هئا، پر انهن جا مائٽ به ڪيس ڪجهه چئي نه سگهندا هئا.....

هڪ دفعي هڪ ٻڌي پنهنجي ٻلانڊ ۾ شيني جا ٽڪر کڻي آئي، ۽ اهي شيلوءَ کي ڏيکاريندي چيائين، ”ڏس ڏي!“ هي ڪلاس مون ايمان ڪلهه ٿي ته ٻار مان گهرايو هو، ۽ تنهنجي لاءِ ئي هينئر ئي هن کي ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏيو!“ ٻڌيءَ جي پويان ايندي ئي موهن ورائيو، ”ان ۾ سهنجو ڪهڙو ڏوهه، امان! پاڻ ٿي ته چيائين ته هيءُ ”نه پڇڻ وارو ڪاٺج“ آهي! هوءَ مون آزمايو، ته پڇي پيا هاڻي تون ئي ٻڌاءِ امان، ته هوءَ ڪٿي ڇڏو ڪاٺج وٺي ٿي ڇو آئي؟“ شيلوءَ دل ٿي دل ۾ مشڪيو، ۽ ٻاڙي واريءَ کي پئي ڪلاس آڻي ڏيڻ جو آڏو ڏيئي، روانو ڪيو.

ٻڌي ڪي وئي اڃان پنج منٽ به نه لڳا هئا ته آڻن ڪڙن سڀت اندر اچي هڪ سوڄوان دوشيزو چيو، ”ڏس مائٽي! تنهنجي سهوت منهنجو دلو ڀڄي وڌو. چئي رهيو هو ته ”حذر سڀي هڪٻن تي هائڻ جا پائپ پيا وڃن، ته پوءِ هيءُ بيوقوفي ڇا لاءِ؟“ شيوع آيل دوشيزو کان معافي ورتي، ۽ دلي جا پئسا ڏيئي، هن کي جلدي گهر پهچي، ڪڙن بدلائڻ لاءِ ويٺي هڪئي.

هن جي وڃڻ کان پوءِ شيلو سوهن جي اوسيڙي ۾ درواري ڏانهن نھاري رهي هئي، ته ايتري ۾ هڪ آڏو وٽ عورت پاڻ سان گڏ چئن ڀڃن سالن جي ٻار کي وٺي اندر داخل ٿي. ٻار جا سڀ ڪپڙا آلا هئا. اندر اچي هن پنهنجا ڳوڙها اگهڙي چيو، ”ڏس ڀيڻ! پنهنجي پٽ جا لڇڻا هن ويجهاري کي تلاءُ ۾ ڌڪو ڏنائين. اڃا ته ايشور جي هڪڙا هئي، جو هڪ لاسگهائو ۾ جلدي اچي هن کي بچايو. جي هن کي ڪجهه ٿي پوي ها، ته؟“ شيلو ان جو جواب ڏئي ئي ڏني، تنهن وچ ۾ سوهن اچي ڪري چيو، ”پلا تون ئي سوچ اسان جيڪڏهن ڪوئي ترڻ نٿو ڄاڻي ته ملڪ ۾ ٻوڏ اچڻ وقت يا ٻيڙيءَ جي ٻڌي وڃڻ وقت پهچو پوءِ ڪيئن ڪندو! مان چاهيان ٿو ته ملڪ جو هڪ هڪ ٻار ترڻ سگهي. هن بيوقوف کي اها ڳالهه سمجهه ۾ نٿي آئي. ان ڪري مون هن کي سڀني سڪارڻ لاءِ پهچو هڪ هلايو.“

”۽ هن جي جان هلي وڃي ها ته؟“ شيلو ڪرچندي سوال ڪيو.
 ”نه ان ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهه؟ نه ترڻ ڄاڻڻ وارو هميشه ٻڌندو ئي آهي. ان کي ٻڌڻي ڪئي! اهو چئي، هو لاڀرو آهيءَ سان ٻاهر نڪري ويو.
 شيلو، چوڪر کي ڪنٽرا ۽ سڪوت ڏيئي، ۽ ان آيل آڏو وٽ عورت کان معافي وٺي، پنهنجي جند آڇي هڪئي.

اهڙيءَ طرح روز شيلو کي اهڙن ڪيترن مسئلن مان ٻار لنگهڻو پوندو هو. هوءُ سوچي ئي نه سگهڙي هئي ته هن کي آخر ڇا ڪرڻ گهرجي! هن جا سوچيل سڀئي رستا ٻڪار ثابت ٿيا. ڊيپارٽڻ، ڏسڪائڻ ۽ مارڻ جو سوهن تي ڪوبه اثر نه ٿيو. ڪيترا دفعا شيلو هن کي ماني نه ڏني، نه هو بنا ڪاڻڻ جي ٿي سگهي پيو، ۽ صبح جو اٿي بنا ڪجهه ڪاڏي پٽي پهچي شيرتن جي ڏهونءِ تي هليو ويندو هو. ان مان شيلو جي پریشان جيون ۽ پریشاني اڃان به وڌي ويندي هئي.

ماءُ ۽ پيءُ وٽان سوهن کي ڪنهن جو به پيار حاصل نه ٿيو هو... ملي هيس نفرت مان پرڻ ترسڪار ۽ ترسڪار سان پرڻ نفرت... شايد ان ڪري ئي هو ايترو نفرتي پيو هو...
 (۲)

سان ڪرائي، شيلو سوهن کي پاڻوڊر لڳايو ۽ چيائين، ”وڃ، جلدي وڃي ڪپڙا ٻاهه.“ سوهن بنا ڪجهه چوڻ جي اٿيو، ۽ نڪري حاشرت، جوراب ۽ ٻوٽ کڻي شيلو جي ڀرسان کڻي رکيائين، ۽ هن ڏانهن منتظر نگاهن سان تهارڻ لڳو.

ٿورو وقت نفرت جي نوع ۾ شيلوءَ ان ڏانهن ٺهاريو ۽ پوءِ ڦارڻ ۾ چيائين، ”اڳهاڙو ڇو
بيٺو آهين؟ ڪهڙا نه پائيندين؟“

”تون ڪٿي هاءِ“ ٻياري ٿي نوع ۾ موهن ورائيو.

”هيڏو سارو ڪڏهه ٿي ويو آهين، ۽ اڃا ڪهڙن ٻائڻ جو عقل به نه سگهيو آهين؟“

شيلوءَ شوخ ٿيندي چيو.

”تو ڪڏهه ڇو چئيو، اسان؟“ موهن - هج پاڻ ۾ سوال ڪيو.

اهو ٻڌي شيلوءَ کان ڪل نڪري ويئي، ۽ موهن کي ٻانهن کان ڇڪي ڪرسيءَ تي

ويهاريوندي، چيائين، ”ڇڱو ٻاءُ، تون ئي ڪٿو ۽ مون ئي هاريو. ڇڱو هائي ٻاءُ ڪهڙا“

ماءُ جي چاٽيءَ سان لڳي، پنهنجون سنهيون ۽ معصوم ٻانهون ماءُ جي گلي ۾ وجهي،

مومن ڏسي آواز ۾ چيو، ”سهنجي مٺي اسان، تون ڪير ٿي آهين؟ ها، اسان، تون

اڃان به وڌيڪ سٺي هجين ها!“

شيلوءَ موهن ڏانهن ٺهاريو، هو شرارت سان مسڪي رهيو هو. هن ئي شيلوءَ هن کي

ساڄي ٻيهر جو حوراب ٻائڻ ٿي چاهيو، ته هن ساڄي ٻيهر جي ٻدران ڪاپو ٻيهر کڻي اڳيان وڌايس.

شيلوءَ خفي ٿي، اهو حوراب ڪٿي ساڄي ٻيهر ۾ پاتس، ۽ موهن ٻاوت تي معصو ڏيکاريندي چيو،

”او اسان! تون ڪيتري نه جهنگلي آهين، ڇا ٻيلا ڪاپي ٻيهر جو حوراب به ساڄي ٻيهر ۾ پائيو آهي؟“

شيلوءَ خفي ٿي اڻ لڳي، ته موهن ماءُ جي ساڙهيءَ جو ٻلانڊ پڪڙي هن کي ويهاريوندي چيو،

”ڇڱو، مٺا ڪر اسان، اڄ ڪن وٺي وري شرارت نه ڪندس - سهنجي سٺي اسان!“

شيلوءَ ويهي رهي، ۽ هن کي ڪهڙا ٻائائين. موهن پنهنجون معصوم ٻانهون ماءُ جي

گلي ۾ وجهندي، پريل آواز ۾ چيو، ”تون مون کي پسند نه ٿي ڪرين نه، اسان؟ تون

مون کي ٻيهر ڇو نه ٿي ڪرين، اسان؟“

شيلوءَ وري خفي ٿي، موهن طرف ٺهاريو، ٻيهر هن جي سڀني شرارت نه هئي.

هن جي اکين مان ڳوڙهن جي ڏارا وهي رهي هئي... هوءَ ڪجهه چووندي چووندي ڊڪجي

ويئي. ڳوڙهن سان پريل اکيون کڻي موهن هن ڏانهن ٺهاريو، ۽ وري پنهنجون

سنهيون ۽ معصوم ٻانهون ماءُ جي گلي ۾ وجهي ۽ هن جي چاٽيءَ سان چٽوئي روئڻ لڳو.

ڪجهه وقت لاءِ شيلوءَ خفي ٿي، پر وري هن کي زور سان چاٽيءَ سان لڳائي پاڻ به روئڻ لڳي.

ٿوري وقت کان پوءِ، شيلوءَ موهن جا ڳوڙها اڳيا ۽ پڇيائين ”ڇوڙي، اڄ وري

تو کي هي ٻيهر ۽ سمجهه ڪٿان اچي ويئي؟ تو ڪيئن سمجهيو ته مان توکي ڪٿي چاهيان؟

ٻيهر ڪٿي ڪريان؟“

موهن شيلوءَ جي اکين ۾ اکيون ملائيندي ورائيو، ”ڪالهه رات جڏهن تههجو بابا

مان جهڳڙو ٿيو، ته مان اکيون پوئي سڀ ڪجهه ٻڌي رهيو هوس. تو ڪيئن چيو هو ته

”هي هي ٻيهر نه آهي ها، ته ڪڏهنڪو مان هتان هلي وڃان ها. آلا نجي ڪيئن هيءُ

بدنسب اچي منهنجي پڙ پيو آهي! جي منهنجي هلي وڃڻ ۾ تنهنجي سميت دور ٿئي، ته
اماڻ، مان هينئر هليو ويندس، پري، تمام پري ايترو پري، جو تنهنجي سڌ ڪرڻ
تي به ڪڏهن نه موٽندس!

هن دفعي شيلوءَ جو سڄو شرير چورچور ٿيڻ لڳو. گويا ائين معلوم ٿي رهيو
هو ته سندس رت جيسو اندر ٿي چمي برف ٿي ويندو.
سوهن وري پيو تهر جوڙيو: ”سچ ٻڌاءِ اماڻ، آخر هوءَ ڪهڙي عورت آهي جهڻ
بابوءَ کي پنهنجي چار ۾ ڦاسايو آهي، ۽ توکان ڪسي ورتو اٿس؟“
اهو ٻڌي، شيلوءَ جو وات ڦاٽي ويو. پر هوءَ هن کي ڇا ٻڌائي، چيائين، ”ڇڱو وڃي
رائڊ ڪر. جڏهن ڪاڏو تيار ٿي ويندو، ته ڪوئليندين سان ۽ وري جهڙو جهڻو به ڪڇ!“
”ڇڱو“ چئي، سوهن ڏڏو ساھ پري، ٻاهر نڪري ويو.

در وٽ وڃي، سوهن بهي رهيو. ڇو ته هن اندر ڪنهن جي وڙهڻ جو آواز ٻڌو. هن کي
سمجهڻ ۾ دير نه لڳي ته اندر ڪير وڙهي رهيا آهن. ٻنن عصي ۾ چٽي رهيو هو: ”هن کي
ڇڱيءَ طرح سمجهائي ڇڏ. جيڪڏهن هو هر رور اهڙيون شرارتون ڪندو رهندو، ته مان
ڪير گهر مان ڪڍي ڇڏيندس.“

مالس عصي ۾ ورائيو: ”پر هن جي ٻرن لڄڻ لاءِ جوابدار ڪير آهي؟ مان هن کي
ماري ماري ٽڪڙي پئي آهيان. آخر هن جي جان ته ڇٽي وئي سگهان.“
”ڇڱو، هاڻي مان ڏسندس ته هو ڪيئن اهي شرارتون بند نه ٿو ڪري!“ اهو چئي،
سوهن جو پيءُ ٻاهر نڪري ويو.

سوهن ڇپ ڇاپ در جي پوئتان لڪي بهي رهيو. جڏهن سندس پيءُ هليو ويو، ته هن
ڏيري ڏيري ڪمري ۾ پرويش ڪيو. هن ڏٺو ته سندس ماءُ جي اکين مان ٺوڪڻ جون
لاڙيون وهي رهيون هيون. هن ماءُ جي اکيان ويندي چيو، ”مون کي مداف ڪر اماڻ!
مان اڳتي ائين ڪڏهن نه ڪندس.“ پر شيلوءَ ان جو ڪوبه جواب نه ڏنو، ۽ هوءَ پئي ڪمري
۾ هلي وئي.

سوهن پيو بهانو گوليو. هن ماءُ جي ڀرسان وڃي ڪري چيو، ”اماڻ، مون کي ڏاڍي
ٻڪ لڳي آهي. ڪجهه کائڻ لاءِ ته ڏي!“ پر هن دفعي به شيلوءَ ڪوبه جواب نه ڏنو.
ڊگهو هڪ دفعو نمرت سان هن ڏانهن نھاري ٻاهر نڪري وئي. سوهن ٿورو وقت بهي
رهيو..... ڪجهه سوچڻ لڳو، ۽ پوءِ نه معلوم ڇا سوچي، ڪمري کان ٻاهر نڪري ويو.

(۳)

ان رات شيلوءَ به روئي نه ڪاڌي. هن کي نند به نه آئي. سوهن جو پيءُ ته ڪيتري
وقت کان گهر ۾ سمهڻ ٿي ڇڏي ڏنو هو. ان ڪري هوءَ سڄي رات بستري تي پاسا بدلائيندي
رهي. سوچيندي رهي پنهنجي باري ۾ سوهن جي باري ۾

..... ۽ وات گذرندي رهي.

..... هوء لڙڪ وٺائيندي رهي.

..... هن جي اکين مان آنئون نڪرندا رهيا.

اهڙيءَ طرح سوچندي سوچندي وات به گذري وئي. جڏهن هن پنهنجي سامهون
مڙس کي ڏٺو، ته هن جو چرڪ نڪري ويو. گويا ائين معلوم ٿي رهيو هو ته ڪو غوثاڪ
سڄو ڏٺو هجي. جڏهن سندس پٺيءَ هن جي سڀني ڀاڱن تي ڏٺو، ته هن خفي ٿي
چيو، ”ايتري روشني ٿي ويئي آهي ۽ اڃان تون بجلي پاري پٺڪ تي ويٺي آهين.“

”هاڻا“ هن چرڪ ڀري پنهنجي چوڌ طرف ٺهاريو.

هوءَ ڪجهه جواب ڏئي ٿي ڏئي، تنهن کان اڳ سندس مڙس پوئتي ٺهاري، ڪنهن
اجنبی شخص کي اشارو ڪيو.

اشارو ڏسي، هڪ اجنبی شخص ڪهڙي پر ويڙهيل ڪنهن شي کي پنهنجي ٻانهن ۾ کڻي
اندر داخل ٿيو ۽ ان کي شيلوءَ جي ڀرسان رکي ڇڏيائين.

شيلوءَ عجب ۾ پئجي چيو، ”هي ڇا آهي؟“

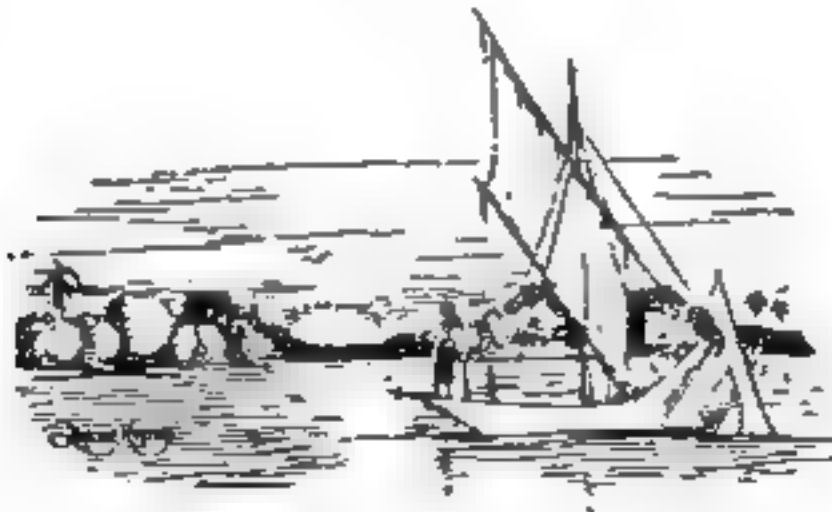
هن جي مڙس پوئتي ڪٽڪ ڪٽي هٻڪ ڪيو. هن جي اکين ۾ آنئون نه هئا ته به
سندس منهن تي هٻڪڻيءَ جا آثار چٽا نظر اچي رهيا هئا.

شيلوءَ وري ڪارڙ جي ڀڄو، ”هي ڇا آهي؟ ٻڌائين ڇو نه ٿو؟“

هن دٻئي مڙس سونڊورت ٿوڙيو ۽ ڏسڪندي چيائين، ”سڄي حوالي اڃ صبح هن
کي پوليس ٿلاڪ مان لڙهندو ڪڍيو.“

شيلوءَ جي منهن سان هڪ زوردار رو نڪري وئي. ”هائ! سھڃا ڀڄو توھي ڇا

ڪري ڇڏيو؟“ چوئندي هوءَ ان جي مٿان ڪري پئي

ٽڪري

ڏٺي ڪهڙي جو سيهو ٺاهي مٽي تي رکيو، ۽ ان تي چوڙ ڏکي، قاجو ۽ جي جوڻا واري ۽
ٽڪريءَ ڏانهن هلڻ لڳو.

ٽڪريءَ جو اڌ حصو کليل ميدان هو. ڪٿي ڪٿي ٻڪري سرن جا گڏڙا ٺهيل هئا،
جن ۾ نر جون چڪيون لڳايون ويئون هيون. هڪ ڪنڊيءَ جو وڻ هو ۽ ٻيو گدامڙيءَ جو،
جن ميدان ڪٿون ڪٿون ٿي رهنديون هيون.

ٻئي اڌ حصي ۾ هڪ ته وڏي در واري ڪوٺي هئي، جتي ساري جي واٽن ۾ جوڻا
ٺهندي هئي. انهيءَ ڪوٺيءَ سان لڳ ٻي ننڍڙي ڪوٺي به هئي، جتي ٻائيءَ جو نل لڳل هو.
هڪ ننڍڙو باغ به هو. هڪ ٻه ڪچيءَ جا ننڍا وڻ، هڪڙي نرس ۾ ڪجهه وليون ۽
لوري ڇپر. ڏهن جو آني جي چانوري ۾ جوڻا لڳندي هئي. چوڌاري گنب جو لوڙهو
ڏنل هو، جنهن جي مٿان ڪنڊا ۽ پٿرو چمائي رکيا ويا هئا. لوڙهي جي دڳ وارين ٻن
ڪنڊن تي سدائين ٻه پهريدار بيٺا هوندا هئا.

ڏٺو چيو ڪٿي ٽڪريءَ ۾ پهتو. ان وقت سج لهڻ جا سانباها ڪري رهيو هو، ۽ زرد
نهن آس شهر جي اوڀر واري حصي جي گهرن تي پويان پهاڪ ڪئي رهي هئي. ڏٺي چيو
مڙي تي رکيو ۽ بهمي ويهڻ لاءِ سرائو ڳولڻ لڳو.

”بس، هي سرائو روز روز الائي ڪهڙو ٿو ڪٿي وڃي. روز ٿو ٻاهر وڃي ڪٿي
اچان، ٻئي ڏينهن ڏس ته لهي ٿي نه!“

هو پڻ پڻ ڪندو رهيو. نون ٻاهران هڪ ٻڪري سر ڪٽي آيو ۽ ان تي ويهي ”آگل
هڪ“ ۽ ”تري“ جا آواز ٻڌڻ لڳو. هو چڪن خيالي ۾ سحر ويٺو رهيو. ڪڏهن ڪڏهن
ڪنهن جوڻاريءَ وڏو ڍاڪ ٻني ڪٺو، ته واکر ٻني ڪٺائين. ڏٺي جو هر ڪم ڪري ٿي ويو.
هر ڍاڪ ڪٺندڙ هن کي وڏي واڪي ٻني مڏيو:

”چاچا ڏٺا! آني جا چولا ته ڪٿي آيا.“

”چاچا ڏٺا، ٻين آني کي جا چولا ۽ ٻه ڍپلاڻ. رس مڙي سرس آڻجانءِ!“

سج لهندي لهندي ڏٺي جو مال ڪمي ويو. هن خالي چيو اندرئين ڪوٺيءَ ۾ رکيو،
۽ ساجهيءَ جي نماز پڙهڻ لاءِ ڀر واريءَ مسجد ڏانهن هليو ويو. ڏٺو روزانو نيراني

بازار مان ڊپلون، چا، ۽ بند آهر پتاتا ۽ ڪچالو وٺي آيو هو. اڌ ڏينهن تائين مال تيار ڪري، سڄيند آيو ٿي هو چيو ڪٿي نڪرندو هو. پهرين ڪن گهٽين ۾ ويندو هو، يا غريب ٻارن ڏانهن. ٻارن ۽ زالن کي چهريون چرون کڻو ڪري وٺندون آهن، تنهنڪري هو گهر گهر اڳيان هوڪو ڏيندو ويندو هو:

”چولا ڊپل..... گرم چولا ڊپل!“

ٻار ”پالي پائي!“ ٻڪاريدال، پسا هڻڻ ۽ جهلي، گهرن مان نڪرندا ايدا هئا. ڪن گهرن جي ڏون کي ڏنل ٽيڙيون لڳنديون هيون، ۽ انهن پٺيان چرپر پيدا ٿيندي هئي. ڪاڇ جي ڪنگڻن سان جهنگيل ڪرايون ۽ اڇا هٿ ٻاهر نڪرندا هئا ۽ چولا ڊپل وٺي جهٽ اندر ٿي ويندا هئا.

ٻوٻاڙي ۽ مهل ڏٺو قاعود جي ٽڪري ۽ ڏانهن رخ رکندو هو. رهيل ڪهين مال اتي نڪال ڪري، سانجهي ۽ جي نمار ۾ واري ۽ مسجد ۾ پڙهي گهر ورندي هو. اهو ڏٺي جي روزاني زندگي جو معمول هو.

سڙ جي بند هئي. شام آڏاس هئي. ڏٺو ساموس پئي ڏنو. ڇو ٿورو پريان رکيو هوس، ۽ سندس ساڄي پاسي چوناگرن جو ٿولو خاموش ويٺو هو. جوتا بند هئي. ٻڌڻ ۽ آس نه اهو سٺي پوليس انسپيڪٽر جهڙو ڪي ٽڪري ۽ طرفان مهن سر پٽي رلر روڪڙ ملندي هئي، ٻڌي ٿي ويو هو، ۽ جيڪو نئون ماڻهو ان جي جاء تي آيو هو، سو سخت هو. تاجو، ٽڪري ۽ جو مالڪ، رکي رکي هٿ مهن رهيو هو. اڄ نال هو نه سڀو هوس! هڪڙو چوٽاري چوٽ لڳس، ”چاچا قاحل! ڀلا ڇو نه انهي ۽ نئين اٻير سان ملي ڏسجي.“

”سڀ اٻير هڪجهڙا ٿورو ٿي هوندا آهن! ڏاڍو سخت ٿو ٻڌجي.“

”جهڙي ويهه! پسي اڳيان هرڪو پاڻي ٿو پوي. اڄ رات ئي دستي ڪٿي، الاهي توهان ڪر. ڏس ته منهن ۾ ڪم ٿو ڏس ٿي نه!“

پئي چوٽاري ۽، ٻيڙي سان زمين ۾ سوراخ ڪندي، ڪٽ لوڙ ڪري هن جي تائيد ڪئي.

”هنن ڪاروبار بند رهي به ڪيائين رهندو؟“

”اهاڻي ته ڳالهه آهي.“ تاجو ڇيو. ”ڇڱو رکو مولا تي، رات وٺس وڃبو.“

ان بعد سڀني تيار ليل ”ٽل“ مان سوفا هٿ شروع ڪيا.

ڏٺو ته ڪنهن دنيا ئي پي ۾ هو. سوچي رهيو هو، ”ورندي سر ۾ اچي سهڙي، پر پاتر جو ناسور نه ٿو!“

هن جو نوجوان ڀاءُ ريمو انگري جو ڪم ڪندو هو. گذريل سال هڪ ماڙي ٺاهندي گوڙ اچي هڪ پئي. هڪ مزور آٿ مري ويو. ڪن استن کي ڏک لڳا. ريمو به انهن مان هڪڙو هو. هن کي ساڄي پير ۾ پڪي ۽ سر جي هڪ چٽري چپي وئي. زخمي ٿي، جنهن پوءِ ناسور جي صورت ورتي. علاج ٿيا: شادي ۽ لاءِ جيڪي پسا ڪيا هئا،

خرج ٿي ويا. ڏني جي گهر واريءَ جا زيور ۽ نقدي ڊاڪٽرن ۽ حڪيمن ۽ جراحن جي کيسن
۾ هڻي وئي، پر مصوڪت داخل نٿي رهيو. ڏتو پنهنجي مٿي تي چپيءَ سان گڏ پاڻ جي
بيماريءَ جو غر به کڻي، گهڻيءَ گهڻيءَ گهٽندو رهيو.

ڏتو الين ويچارڻ جي وهڪري ۾ وهي رهيو، ته هن کي ڪجهه پيراريءَ جو احساس
آيو. آخر هو لاچار، پاڻ لاه ڪري به ته ڪري ڇڏا! دوائون دعائون سڀ بيمڪار ثابت ٿيون
هيون. هو هر نماز کان پوءِ پاڻ جي صحت لاءِ پاڏائي دعائون پندو هو، پر انهن ڪو اثر نه
ڏيکاريو. پاڻ کي پڻ تلقين ڪندو هو ته ڏليءَ ۾ ڊاڏائي. ڀائرن پهرين ته هن جو چوڻ
ورتو هو، پر حذمن سڄيءَ دل سان گهريل دعائن جو ڪو نتيجو نه سگهيو، ته هو مابوس
ٿي پيو ۽ ائين ڪرڻ ڇڏي ڦٽائين. هيي ان تي ٽوڪيندو هوس، ته ٽنگ ٿي چوندو هو:
”انهن دعائن مان به ڪجهه وريو آهي، نه ورنڊو. بس هن ايدائن ۽ هداين پريءَ حياتي
کان هالي جند ڇڏي ته ڇڳو!“

”ائين ته نه ڇڏ...“ ڏتو هن جي ڪارائتي ويل چين تي هٿ رکندو هو. اکين
۾ بي اختيار ڳوڙها اچي ويندا هئس. ڏتو رڳو انهيءَ ڪري حڪمن ٿيڻ نه وٺو هو، جو پاڻ جي
درد جو احساس ٿي رهيو هوس، بلڪه ان کان به وڌيڪ هڪ اهم ڳالهه هن کي جهوري
رهي هئي.

صبح پاڙي سان ڏس مليو هوس ته هڪڙو نئون ڊاڪٽر شهر ۾ آيو هو. ٻڌڻ ۾ آيس
ته اٺن فرزين جي علاج ۾ ماهر هو. سندس هٿ شفا جو هٿل به هو. ويچارو نيراني ٿي
وٺس ويو هو ۽ بگي پاڙي ڪرائي، ڊاڪٽر کي گهر وٺي آيو. ڊاڪٽر کي تپائيندو ڏسي،
ڏني جي گهر واريءَ مٿس جي ڪي به پنهنجو ڪيو:

”ڏهو ٿو ڏسجي، سهجي ته دل تي ٻولي ته ڀانئس کي اهو ڇڏائيندو!“

ڏني هوريان ڪنڌ-لوڏ ڪئي. ڊاڪٽر، مصوڪت جو ٿٺ چڪاسيو ۽ ان کان لائل شيهي
جو ٺڪر پري ٿٺو ڪيائين، ۽ پنهنجي ٻنگ سان ڪجهه ۽ پٽيون هڪڙي ٿٺ تي ٻڌي ڇڏيائين،
۽ هدايت ڪيائين:

”ٿٺ سان هٿ-چراند نه ڪئي وڃي.“

ڊاڪٽر اٿيو ته ڏتو بگي ۽ ٿانين سان ويس.

”سائين منهنجا...“

”بابا، ڳالهه ٻڌ.“ ڊاڪٽر وڃ ۾ ڪبي چيس، ”ٿٺ ٺيڪ ٿي سگهي ٿو.“

”شل هڃا جيتيوا“

”ڏوڪڙ خرچ ڪري سگهين؟“

”سائين غريب آهيان. پنسو پنجو گهر ۾ رکيل ناهي. ڇهو ڪٽندو آهيان، مشڪل

سان گذر پيو ٿئي.“

۱۰ چڱو توکان ايترا پشا ڪونه وٺيا: پر گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ ورهين جو بندوبست ڪندي، تڏهن ئي اطمینان سان علاج ٿي سگهندو. وقت ڏاڍو خراب ٿي چڪو آهي. ڇڪهه جي مشين حملي تائين پئڻه آهي. پئسن جو انتظام ڪري، ڏينهن ۾ اندر اچي جواب ڏجانءِ. ۱۱

لکي هلي وئي، ۽ ڏتو جتي جو ڪٿي بيٺو رهيو ۽ غور ۾ غوطا کائيندو رهيو. هڪ سؤ رها ته هن کي پارهن مهيني ۾ نه پوڻا هئا، سي ڏينهن ۾ ڪٿان ٿي آئي سگهيا هوڏاهن نوحوان پاڪ هئس، جيڪو ڏينهنون پوءِ ويو ٿي ڪاچندو. ذري گهٽ قبر ڪندي ۽ ٿي هو. اهي ۽ جي مٿي پهاڻا هن کيس پٿرو ڪري هاليو هو. اولاد به ڪونه هئس، تنهنڪري هيڪري جو پيار پاڪ تي هلجي پيو هوس. هن جي جوانيءَ جي موت جي خيال کيس ڪهاڻي ٿي وڌيو. هو پاڪ لاءِ سڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار هو.

هو انهن ئي ويچارن ۾ تاحو واري ٺڪريءَ ۾ ويٺو هو، ته سانجهيءَ جي نماز جي ڀانگ جو آواز ڪن پيس. اڄ پهريون ڀيرو هن محسوس ڪيو ته چڻ اهو آواز هن کي سڏي ٿي ته رهيو هو، پر عادت کان سجيور، زبردستي ۽ اتي مسجد ڏانهن ويو. نماز ۾ به هو بيمار پاڪ بابت سوچيندو رهيو. زندگيءَ ۾ پهريون دفعو هن ساز پڙهڻ کان پوءِ دعا نه گهري. ٺڪريءَ مان ڇڏو ڪٿي گهر جو رخ ڪيائين. در پر پر هاليدو ويو، ته رمصوءَ جي پيچلائڻ جو آواز ڪٿر پيس. جوش ڏير کي وٺي پڪو لوڏيو.

۱۲... سوال هن جي نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو. ڇڏو هڪ ڪٽر ۾ رکيائين ۽ زال ڏانهن وڌيو. ۱۳... ۱۴

انهيءَ مختصر سوال ۾ هن جي دل جو سور و درد ۽ اضطراب سمجهي آيو هو. جوش پونيءَ جي ڀلو سان اڪيون آڳهون، ته ڏٺي پنهجي سيني مان دل ٻاهر نڪرندي محسوس ڪئي. ڪجهه ڪڇڻ پوڻ بنا هو رمصوءَ ڏانهن وڌيو. هن جون اڪيون بند هيون، پر سڄي بدن ۾ ڏڪڻي هيس. لڳ لڳ ٺڳي رهيو هوس.

هن سندس پيشانيءَ تي هٿ رکيو، ته رمصو پنهجي ڏڪندڙ هٿ سان ان کي سوگهو جهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

۱۵... ائين وڌو ڇو تو وڃين؟

ڪو جواب نه آيو.

۱۶... اڳيئي تڪليف اٿس، تون ڳالهائينس ته نه!

زال جي اها صلاح هن کي آڙي. پوءِ چوڻ لڳو: ۱۷... ڇاڪاڻ ته تون علاج

شروع ڪندو ادا!

جوش، ڏٺي جي اکين ۾ ارادي جي چمڪ ڏٺي.

سڄي رات هو سوچيندو رهيو.

اهڙو صبح هن جي زندگيءَ جو نئون موڙ هو. هو هڪ اهڙو فيصلو ڪري پئري تان اٿيو،
جهن جو ڪڏهن خواب به نه لڏو هئائين.

”زندگيءَ جي ٽڪريءَ ۾ سهنجو پاڪ جان جي ٻاري لڳائي چڪو آهي؛ مان به وڃي
جوڻا جي ٽڪريءَ ۾ ٿو بخت آزمائي ڪريان!“

هن سڀن صاف ڪيو، هو ۾ گذريل ڏينهن جي ڪمائي ٻڌي، ۽ هلڻ لڳو.

”اڄ بازار ٿو وڃن ڇا؟“ جوڻي پڇيس.

هن تيز نظرن سان کيس ڏٺو. هوءُ اڳتي حيران هئي. هو صبح نماز پڙهڻ لاءِ ٻئي
الاربانيس نه پاسو ورائي سمهي رهيو هو. هن جي روزاني زندگيءَ جي معمول ۾ اڌو فرق ڏسي،
مائيءَ کي ڏين آڱريون ڏنيون، ساڻ ڪٿي هڪائين.

ڏني پهرائين ته هائيدر جي هڪ سستيءَ هوٽل تان ڇانهه جو ڪوپ پيو، ۽ پوءِ
ٽيڪريءَ طرف هيو. جوڻارين هن کي ڇهي کان - واءِ ۽ ڪجهه ڏسي، جهٽ لاءِ ته حيران
ظاهر ڪئي، پر پوءِ پنهنجي ڪرت کي لڳي ويا.

تحرڪت تي ويٺو هڪڙي سڪيءَ کي ٻڌائي رهيو هو ته ڪٿن آڱيءَ رات نئين صاحب
کي خوش ڪري آيو هو. اهو به ٻئي ٻڌايائين ته انهيءَ ڏينهن کان ”سل“ رهي تي آئي
بدان ڇهه پئسا ڪيو ويو هو، ڇو ته نئين صاحب کي اڄ پئسا ڏيڻا پيا هئا.

ڏنو هڪندي هڪندي وڃي جوڻا گرن سان ويٺو ۽ راند ۾ ڏاڍي دلچسپي وٺڻ لڳو.
هن ڏڪندي ڏڪندي راند ۾ شريڪ ٿيڻ جي اجازت گهري. نازو ڪلي هڪڙي حریف کي چيو:
”اڙي ڇڏينس ته ڀل هڪ اڌ ڊاءُ لڳائي ڏسي. اڄ يا ته هو ڪوسي اٿس يا ڪٿيءَ
ڪيو اٿس، تڏهن ڇوڏن ڏيڻ وڃڻ بدان جوڻا ڪرڻ آيو آهي!“

ٻئي چيو: ”مان جو ڇا ٿو وڃي - ڀل ڊاءُ رکي.“

ڏني پهرين ڪجهه ڊاڙ هارايو، پر پوءِ نه ساندھ ڪندو رهيو. چوندا ڪين آهن ته
”سل نه ڪنهن اٿاڙيءَ کي ڀاڳ لڳي!“ ڏني جو بخت به اچي ڪليو. تاجو وڏي نال
ملڻ جي اميد تي هن جي ٻئي اچي ٺهري. ڏنو جيتي رهيو هو. پنهنجي ٽپاس جي سڌ به نه
هئس. هو پنهنجي نوجوان پاڪ کي موت جي منهن سان پڇاڻڻ لاءِ جيتي رهيو هو... ۽ هڪڙو
ٻاڙي وارو هن لاءِ اها خبر. ڪٿي ٽڪريءَ ڏانهن وڌي رهيو هو ته رستو زندگيءَ جي ٻاڙي
هارائي چڪو هو!

غفور

سامهجي ۽ ٺاٺي، سورج ديوٽا جڏهن ڳوٺ جي ڏيڏي تي، پهچي حلوي جا آحين ڪرڻا ڏيکاري، ان جي گهاٽي مٺي پاڻي ۽ اندر پڙي ويو، تڏهن ڳوٺ جا ڪڙمي ڪاسبي به ڳا ڍور ڪاهيو، پنهجن آجين ڏاهن ورڻ لڳا، ڳوٺ ڏاهن ويندڙ ڪڇي سڙڪ جي آهار ڏور غريب هارين جا ٺڪا پير چمي، مست ٿي ڪوار آسمان ڏاهن اڏامڻ لڳي.

پريان ڳوٺ منجهان لوڙهن سان گهيريل جهوپڙي جي ڏيڏي ۽ مان ڪنهن ڪوسل-هرڊ-ناري ۽ سا نساڻا سوچ جڏهن انتظار ۽ الجھن منجهان ڏنڌ سان ڏڪيل سڙڪ ڏاهن ٺاهاري رهيا هئا، ۽ ڪو محنت ڪئن هاري ڪلهي تي هڻڻ رکيو خوشحالي ۽ مڌر-مٺن منڊا گيت ڳائيندو، پنهجي ماڳ سوتي وهو هو، تڏهن ڏنڌ جي مست لهرن سان جنگ جوڻيندو، ڀڄڻو غفور به پنهجي ٻيڙي جو وڃهه سنڀالي ڪناري ڏاهن وڌيو.

ڪناري تي پنھ سائو ڇانيل هو: صرف ٻڙ جي گهاٽي درخت جا ساوا ساوا پٽ، هوا جي تيز جهونڊن وس، تارون وڃائي، پنهجي گونگي ۽ پاشاير غفور جي آجيان ڪري رهيا هئا. هر روز شام جو، ڪناري جي ويراني ۽ سائو پسي، غفور جي نمائي ۽ دل کي هڪ قسم جو گهرو گهاٽو رسندو هو. گذريل چند ورهين جون مٿيون مٿيون ڳالهون باد ڪري، غفور جي جهوپڙي ڪو سائيل اڪڙي منجهان گرم گرم لڙڪي جي هڪ ڌار وهي نڪرندي هئي. کيس باد هو اڃ به اهو زمانو، جڏهن منجهان ويلي ڪوهيڙي ۽ ڏنڌ سان ڏڪيل شامي ڏنڌ ڪناري، مسجد جون اوچيون ديواريون بار ڪري، ڪنهن خدا ترس انسان جي گلي مان نڪتل نمائي ۽ ڀاڱ جو آواز، پريان دور دور تائين ٺهيل ٻهاڙن تائين گونجي آندو هو، ۽ ڏيڏي جي پٺي ڪاري، ٻڙ جي گهاٽي وڻ هٿان، پڳوان ٻڌي جي پراچين مندر ۾ وڃندڙ منجهان جي مندر گهٽڻ جو ٻڙلاءِ، پڙاڏي جي روپ ۾ دور دور تائين ٺهجي، ڀاڱ جي آواز سان هڪ ٿي ويندو هو: تڏهن حوشي ۽ وچان مست ٿي غفور ڏنڌ جي سونهري سطح تي پهچي ٺيڙي ٻيڙي ڪاهيدو ڪناري طرف موٽندو هو. انهيءَ تي ٻڙ جي وڻ هٿان سڪر گاهه جي جڙيل سدر جهوپڙي ۽ لڳ به معمور مسڪراهنون سندس سواگت ڪنديون هيون. اٺن گلي مٺي، ۽ سندن مٿيون باتيون پڙي، غفور پنهجي سڄي ڏيهن جي ٽڪرن پلجي ويندو هو. ليڪن..... ليڪن کيس چٽي ريت باد هو ته قدرت جي مٺي ۽ شامت گود

پر ويل هن ننڍڙي ڳوٺ ۾ هڪ دفعي طوفان آيو هو۔ هڪ اهو طوفان، جنهن جي دهنشڪ رقتار ۾ مذهبي تعصب جي آڱ سائيل هئي ... ۽ ... ۽ اها آڱ، جنهن ڪيترن ئي آباد ڪنڻن جي خوشحاليءَ کي حلائي پسر ڪري ڇڏيو. غفور به ان ئي طوفان جي ڪثورتا جو شڪار بڻيو، ۽ ان بعد سندس زندگي ويران ۽ پریشان ٿي ويئي هئي!

مٿڙي ماضيءَ جي دڪ پري ياد تاري ڪندڙ اهي ئي ڳالهون سوچيندي، غمور ويجه وڌايو. اڄ الائي ڇو سندس رورائو سمرڻي وڌي پيو هو. ڏند جي اوڃل اوڃل ڄل ۾ پهنجي عڪس پسندڙ مسجد جي اونچي گنبد مان ڀانڱ جو مٿو آواز سڻي، غمور ويجهارن جي ننڊ مان سجاڳ ٿيو۔ کيس ٻه ته نماز پڙهڻي هئي! هن تڪڙو تڪڙو پنهجن ٻاروڻن جو زور لڳايو.

نمار پوري ڪري، مسجد جي شاهي ديوار تي ويهي، هو ڏند جي چنڃل چوٽين جو ناچ ڏسڻ لڳو. پڪاڙڪ سندس نگاهه سامهون مندر تي پئي. ڏند جي صاف ٻائيءَ ۾ سندس ڊگهو ڊگهو ٻاڇو ڏسي، غمور جي دل ۾ ويجهارن جو هڪ طوفان مڃلجي اٿيو. سندس ڪوئل دل قدرت جي هن انوکي نظاري ۾ هڪ گهري راز جو آپڙ ڪيو. هو سوچڻ لڳو، ”مٿيءَ ۾ پٿر مان ڇڙيل هئي پڇاڻ آستان ۾ ڪهڙي نه سجهه آهي! ڪيڏي نه حسب ۽ همدردي آهي! هاڻ ۾ گلي سان لاءِ سندن دليون ٻاڇولا بڻجي، نازڪ ڪچڙين لهرن تي سوار ٿي، ڏند جي آجهاڳ وڇوٽي ٻار هڪڙن لاءِ آخر رهن ٿيون! ليڪن هي انسان ... اڳوڻ وارن جي روش جو ويچار اڀري ٿي غفور جي جان ۾ سائو پئجي ويندو هو. هندو۔ مسلم فساد جو تصور ڪندي، سندس اکين اڳيان پهنجي معصوم جان جگر پٽڙي ۽ مٿڙي ڏي ٻه سرجهيل چهرا ٿري اڀدا هئا. قميص جي سيري پلانڊ سان اکيون آڳهي غفور پنهجي جهوپڙيءَ ڏانهن وڌيو.

چوڌوڻ اوندهه ٿهنجندي ٿي ويئي. گهر پهچي غمور ڏٺو جلايو. سندس ننڍڙي جهوپڙي روشيءَ سان ڀرمي ويئي. ليڪن اڄ، الائي ڇو غمور پهنجي دل ۾ هڪ قسم جو انڌڪار محسوس ڪري رهيو هو. زمين ۾ پٿاريل ڦاٽل رليءَ تي ويهي، هو ويجهارن جي گهري ساگر ۾ غوطا کائيندو رهيو. گذريل ڇيڻ جي ڪٺور آزمودن تي ٺوڪ وڃائيندي، سندس اک لڳي ويئي.

آڏي رات جي پياڪ سائي ۾، پر واري جهوپڙيءَ منجهان ڪنهن دڪي انسان جي روڻ جو آواز ٻڌي، غفور چرڪ پري آئي ڪڙو ٿيو. اکيون مهنڊي اُٻرائيءَ مان جڻ ٿي جهوپڙيءَ کان ٻاهر نڪتو، وچ تي هڪ تيز چمڪي سندس اکيون کولي ڇڏيون. سڄي آسمان ۾ ڪارا ڪارا بادل ڇانئجي ويا هئا. غفور جي جهور ڪمائل آڪڙين آنهن ڪارن ڪڪرن ۾ زبردست طوفان ۽ وڏ ٿڙي برسات جا آثار ڏٺا. آڳ ۾ ڪيترائي دفعا ڳوٺ مان طوفان آيا هئا، مصيبت جون آنڌيون آيون هيون، ۽ برباديءَ جا بادل گرجيا هئا؛ خطرناڪ برساتيون پيون هيون، ۽ قهري ٻوڏون آيون هيون؛ فصل ٽوڙي ويا هئا.

جهوپڙيون ٻڌي ويون هيون، ۽ ... ۽ غمور وڌيڪ ڪجهه سوچي ڪي سگهيو. هيٺئين تي هٿ سبب ڳوٺ کي هيشه ٻوڏ جو خطرو رهندو هو.

چانورن جا ٺلهائيدو کيت لاهاري لاء تيار ٿيا هئا. مٿان آسمان ۾ هيءُ شور ڏسي، قدرت جي ايندڙ ڪوپ جي هولساڪ نتيجي جو تصور ڪندي ٿي ويچارن هارين جي ڌرن تي ڏڪي.

غمور جي پراسار رهندڙ جوتو ڪسان ٿي ڏيهن کان بستري داخل هٿ سبب پهتو لاهاري لاء تيار ٿيل فصل به ڪٽي ڪي سگهيو هو. اوچو آسمان ۾ مصيبت جي سديش ڏيندڙ بادلي جي دهشتناڪ گجگوڙ ٻڌي، هو پنهنجي مجبوريءَ تي هجڻ هاري رهيو هو.

ڊپ ٻڌل نگاهن سان اونهامي آڪاس ڏانهن ڏسدي، غمور هڪڙو ڳوٺ جي سڪل گاه جي ڪچن پونگين ڏانهن ڏٺو. بجليءَ جي تيز چمڪي ۾، گهنگهور گهٽائين جي دل دهڪائيدو گجگوڙ ۾، سڄو ڳوٺ ڪسي ڪسي رهيو هو. هڪڙا قدر ڪٽندو غمور جوتو جي جهوپڙيءَ ڏانهن وڌيو. سڪل گاه جي سوراخ مان جهاتي پائي ڏٺائين، ۽ ديمڪ جي ڏنڌي روشنيءَ ۾ جوتوءَ جي اکين مان آسن جو درياءُ وهندو ڏٺائين. پراسان ٿي ڪٽ هٿ ڪري سندس هٿيل پار وٺا هئا. چئن سالي جو ننڍڙو راسو ڪيتري نه اڀوجهائيءَ مان پنهنجي مجبور پيءُ ڏانهن نهاري رهيو هو. سندس ننڍڙين ننڍڙين گول اکين ۾ لوڪ ٽسڪڙا ڏسي، غمور جي دل ڀرجي آئي. راسوءَ جي معصوم چهر تي ۾، غمور کي پنهنجي جان جگر شيخوءَ جي جهلڪ نظر آئي. هو وڌيڪ پاڻ جهلي ڪي سگهيو، ۽ هڪدم پويان ٻيڙ ڪري پنهنجي جهوپڙيءَ ۾ پهتو.

جوتوءَ جي روئڻ جو آواز آڃا تائين سندس هڪس ۾ گونجي رهيو هو. ٻارش ۽ ٻوڏ اچڻ کان اڳ ۾ ئي جوتوءَ جو فصل ٿي، ڪهن ملاستيءَ واري هٿ تي پهچائي، غمور کيس تباہ ٿيڻ کان بچائي سگهيو ٿي. هو اهي ئي ويچار ڪري رهيو هو. ٻيڙ اوچتر پنهنجي معصوم ننڍڙي کي پاء ڪندي، کيس جوتوءَ جا گذريل ڪرتوت اکين آڏو اچي پيا.

ٽي سال اڳ، هڏين ڳوٺ ۾ مذهبي طوفان آيو هو، قدرت جي ملائيءَ گود ۾ وسيل هن ننڍڙي ڳوٺ ۾ فساد جي آڱ پڙڪي آئي هئي، تڏهن ... تڏهن ڏسڪڙو چور سان پنهنجي جان حڪر شيخوءَ کي هنج ۾ لڪائي، غمور، جوتوءَ جي دروت پهتو هو. هن کيس پنهنجي شيخوءَ جي بچاءَ لاءِ ڪيترو نه لڙايو، ٻاڏايو ۽ پڪاريو هو، ليڪن ... سڪڙل جوتوءَ ورهين جي وسريل ۽ معمولي دشمنيءَ جو ڊڪر ڪندي، کيس پنهنجي دروازي تان لڪرائي ڇڏيو هو! ... ۽ ... ان بعد درپيش آيل واقعي جو تصور ڪندي ٿي غمور جو هيو ٿي چڱو. هڪ ٿڌو سام ڪٽي، هو ڪٽ ڪٽي هٿ ڏيئي ويهي رهيو. ٿي

سال اڳي مذهبي طوفان سمي، جوتوءَ غمور کي بهنجي پت هي وڇوڙي جي آڳ ۾ حلايو
هون ۽ اڄ جوتوءَ کان بدلي وٺڻ کان قدرت ڪارن ڪڪرن جو روپ ڌاري آسمان ۾
گوجي وهي هئي.

”بدلو... بدلو...“ غمور هي پڪوڙيل ڏندن مان هڪوار رور سان نڪري
ويو ”بدلو...!“ ۽ هڪ تهڪ ڏيئي هولت ڪوڙي سمهي پيو. ڀاءُ رور زور سان ٻادل
گر جي اٿا. بجلي چمڪي اٿي ۽ طوفان شروع ٿي ويو.

جوتوءَ جو درد ڀلو آواز هوا جي سرد سوسائڻ ۾ سوار ٿي اڃا تائين سندس جهوڙي ۽
۾ بهجي رهيو هو. آهستي آهستي اهو آواز وڌندو ٿي ويو. غمور ائين محسوس ڪرڻ لڳو،
گوياءَ سندس جهوڙي ۽ هي ٻاهران ٿي رور زور سان روئي، جوتوءَ کيس مدد لاءِ ٻاڏائي
رهيو هو. غمور جي دل ۾ آهستيءَ جو هڪ طوفان برپا ٿي ويو، هڪ طرف هئي پراڻي
دشمنيءَ جي بدلي جي پاونا، ۽ ٻئي طرف هئي انسانيت؛ هڪ طرف هئي شيطاني منورتي، ۽
ٻئي طرف هئي آتما جي ٻڪارا غمور بدلي جي پاونا جي اوبداهي راه اختيار ڪرڻ جو ارادو
ڪيو هو، پر ”گهوڙ گهوڙ گهوڙ“ ڪندو، هوا جو هڪ تير جهونو، جهوڙي ۽ هي سوراخ مان
ٻارجي، غمور جي ڪنن ۾ نه ڄاڻ ڪهو ٿي پيو ڀڙڪي ويو، هو چرڪ ڏيئي اٿي ڪوڙ
ٿيو، جاري ۾ رکيل ڏيئرو اجهائڻ کان اڳ هڪوار رور زور سان ڀڙڪي اٿيو، سڄي جهوڙي ۽
۾ تيز ڀرڪاش ٺهائجي ويو. غمور جي دل ۾ به هڪوار لڙڪائڻو ڏيک جي روشني چمڪي
اٿي. هو اٿي ڪوڙ ٿيو، شايد بهنجي حيون-جوت هي وسائجڻ کان اڳ هن به هڪوار چو طرف
ڀرڪاش ٺهلائڻ ٿي چاهيو، ڪنڊ ۾ پيل ڏالو ڪٽي، هو آبهرائيءَ منجهان جهوڙي ۽ کان
ٻاهر نڪري ويو.

ڏند جو ساڍو ڪنارو وٺي، هو تمام تيزيءَ سان اڳتي وڌي رهيو هو- اڳتي ۽ اڳتي.
ٻا به ڪترائي هاري، پنهنجي محنت جي ڀل سان هن ابدل مصيبت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ،
مشلون جلائي، پنهنجي ڪپڙن ۾ فصل ٺٽڻ کي جسي وبا هئا. آسمان ۾ گهٽائڻ دل دهڪائيندو
گجگوڙ هڪري، واپو سڀل ۾ آهستي ۽ پوءِ حو ناد ٿي وڃايو، رڪي رڪي بهليءَ جي ڪنهن
تيز چمڪي غمور جي راه روشن ٿي ڪئي.

هو ڪاٺ جي ڀل لڳ پهتو، طوفان جي رفتار ۾ تبديلي آئي. ڪاٺ جي ڪڇڙيءَ ڀل
تي قدم ڌريندي ئي غمور کي خطري جو احساس ٿيو؛ لڳن ڀل جي ٻئي ڪتاري جوتوءَ جي
گهٽ ۾ ٻيٺن فصل جا اوچي گهٽ ٻيٺل سلا ۽ سنگ، طوفان جي جهنگن ۾ جهومي، کيس
بهنجي فرض جي ياد ڏياري رهيا هئا. غمور مستيءَ مان قدر اڳتي وڌايو.

”ڏڙار“ جي هڪئي دهشتاڪ گجڪار سان سڄي ساڙي گوجي آئي، ڪاٺ جي
ڪمرور ڀل طوفان جي هڪئي جهنگي سان ٿي پئي، ۽ غمور هڪ وڏي ڇلانگ هئي
ڪتاري تي پهچڻ لاءِ جيئن ئي ٿيو ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي، ته سندس پير ٽپڙجي ويو ۽ سندس

ٻڌو ۽ ڄمڻ ڪاري تي ٻڌل نوڪدار پٿر سان وڃي ٽڪريو. منڇر تي کيس گهري چوٽ آئي. رت ويلا ڪري وڃڻ لڳس، ۽ مٿي ۾ سخت سور محسوس ڪيائين؛ پر هڪڙو رحم ڪري دور سان دٻائيندي، هو پنهنجي فرض ادا ڪرڻ ۾ چٽجي ويو.

منهي سڄي برسات شروع ٿي ويئي. بارش ۾ زخمو پڄائيندي، ۽ سڄي رات پنهنجي جان جي باري لڳائيندي هو فصل ڪٽيندو رهيو. سندس آڱ آڱ ۾ درد هو؛ پر غفور کي ان جي هڪ چٽائي ڪن عني. هو ته پنهنجي ئي مٿيءَ ۾ بست هو. سندس ڪمزور بازوئن ۾ آلائي ڪٽاڻ آڇي شڪتي پائي هئي. بنا هڪ ويو ٿي فصل ڪائيندو، ٻڌ لڳائيندو! پر ڪن گهڻو آڱ، لڙيل فصل جون ڀريون ڪئي، ڪٽ جي وچ ۾ مٿاهين تي ٺهيل چوري هٿ رکڻ شروع ڪيائين. هاڻي هن کي پنهنجي بدن ۾ ڪجهه ٻڙا محسوس ٿيڻ لڳي هئي، لڳل اڃا سندس فرض اڏورو هو. هڪڙي سئون هڻندي، هو پنهنجو فرض پاڙي رهيو هو.

وچ جي هڪ تيز چمڪي ۾ خالي ڪٽ ڏانهن ڏسندي، غفور سامت جو ساھ ڪيو. گورا ڀريل قدم ڪڍندو، هو چوري وٽ پهتو. سندس لڱ لڱ درد کان ٿئي رهيو هو. دروازي وٽ پهچندي ئي غفور جو معزقوڻ لڳو ۽ ساڻو ٿي اٿي ئي ڪيري پيو. سندس ٿڌل پراڻا ڪپڙا محنت جي پٺي ۽ منهن ۾ لڳي آلا ٿي ويا هئا، ۽ سندس اڇي سولھاري مغز جي زخمو سان وهندڙ رت ۾ رنگي لال بڻجي ويئي هئي. آهستي آهستي سندس جسم ٿڌو ٿيندو ٿي ويو.

آسمان ۾ هڪڙو زور سان بادل گرجي آيا، وڏي ٿڙي برسات شروع ٿي ويئي. صبح سڄي مسجد جون اوچيون ديواريون پار ڪري، ڪنهن خدا ترس شخص جي گلي سان ٽڪر ٽڪرائي پانگ جو آوار، دور دور ڪوهڙي ۽ ڏند سان ڇڪيل بهار ٿاڻن گولجي آيو، ۽ سدر ۾ وڃڻو آشا ڪالين گهٽ جو سڌر آوار ۾ ٻڙاڙي جي روپ ۾ ٻري ٻري ٿاڻي لهجي، پانگ جي آواز سان هڪ ٿي ويو... پوءِ غفور جو آتما پنڇي سندس ويران جسم جي پيري سان آڏانهن، اڇڪا ڪو سندس ڏيڏو ان ٻڙاڙي سان ملڻ لاءِ دور دور آڏانهن، زمين جي ويڪرائين ۽ آسمانن جي اوچائين ۾ گم ٿي ويو.

مصنف: گوگول

سنڌيڪاره: اله رکيو، ٻريو بي. اي

اوورڪوٽ

هتي، حڪومت جي ڪنهن ڪاتي جي باري ۾ بيان ڪيو وڃي ٿو، جنهن هميشه عوام سان ويل وهابا ۽ پنهنجي اختيارن جو ناجائز فائدو ورتو. ڪاتي جو نالو نه ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته وزارت يا ڪانو يا سرڪاري آفيس مطلب ته ڪهڙي به سرڪاري جماعت هجي. رواجي ۽ رواجي ڳالهه تي به غضب ۽ غصي ۾ ٿي به ٿي ويندي آهي. مون کي پڙهيو ويو آهي ته ڪنهن شهر جي پوليس جي ڪيٽن ظاهر ظهور هڪ عرصي پيش ڪئي، ته سرڪار جا سپيئي ڪاتا، سپيئي آفيسون ۽ سپيئي عملدار هميشه خطري ۾ آهن، ۽ انهن کي ڪن بي بياد ڳالهين سبب، خواه بخواه جيڏانهن ڪيڏانهن نديو ۽ نفرت جي نگاهن سان ڏٺو ٿو وڃي، ۽ پنهنجي سڃاڻپ جي ثابتي ۽ هن خود ٺاڻي ۽ هو هڪ وڏو دفتر پيش ڪيو، جنهن جي هر ذهن منهنجي تي سندس فرس ادائي، جانفشاني ۽ ايمانداري جو ذڪر هو، ۽ ان جي ثابتي ۽ آڻي سندس نشي جي حالت ۾ هاريل شراب جي ڦينگن جا نشان پڻ موجود ڏيکاريا ويا هئا. تنهنڪري، اڃا ئي ڇڪتاڻ ۽ الجھت کي ٺارڻ لاءِ، ڪاتي جو نالو مٿس رکيو ويندو.

ڪنهن سرڪاري ڪاتي ۾ هڪڙو ڪلارڪ ڪم ڪندو هو. ڪلارڪ ته ٻيا به گهڻا هئا، مگر هيءُ حادثي ۾ الڳ ۽ شڪل شبيهه ۾ ٺارو هو، جهڙوڪي آفيس وارن ۽ آڻي وٺي جو توجھ، هن ڏانهن ئي ڇڪيو هو. اهو ئي سبب آهي، جو هتي فقط هن ئي ڪلارڪ جو بيان ڪيو ٿو وڃي. هو قد بت ۾ هڪڙو ٻنڌرو هو. سندس منهن تي ماما جا داغ هئا. اکيون ٺٻيون ڀڄيون، ۽ وار ڪڪا هئس. ”پٽر برگ“ جي آبهوا جي اثر ڪري سندس منهن ڳاڙهو، ٽسائي جهڙو هو. وارن کسي وڃڻ ڪري مٿي ۾ گچ جو ٽڪو به هوس. ٻنهي ڳلن ۾ گهچ ۽ ڪڏون پئجي ويون هئس. نوڪريءَ ۾ سندس درجو اهڙو ته رواجي هو، جو هو هرڪنهن جي نوڪاريءَ ۽ ٺٽوليءَ جو نشان هو.

هو ذات جو ”باشمچڪس“ هو، جنهن جو اشتقاق ”باشمچڪ“ يعني ”گيٺلي“ لفظ مان نڪتل آهي. مگر هي اشتقاق ڪڏهن ۽ ڪيئن ڪيو ويو، تنهن لاءِ ڪجهه چئي نٿو سگهجي. بهرحال ايتري معلوميت آهي ته هن جو پيءُ، ڏاڏو، پڙپو ۽ ٻيا سڀ ذات وارا گيٺلا پائيندا هئا، ۽ سال ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه يا ٽي دفعا گيٺلن کي وري وري ترا وڇرائيندا هئا.

سندس نالو * اڪاڪي اڪاڪيوچ * هو. پڙهندڙن کي شايد اهو گمان وڃي ته هن جو خالو ڪو چوند ۽ لاجواب رکيو ويو هو، مگر ائين نه هو. هن جي چمن وقت حالتون اهڙيون اچي بيون، جو هن تي ڪو ٻيو نالو رکجي ئي نه پئي سگهيو. چيتري قدر مون کي ياد آهي، ته * اڪاڪي اڪاڪيوچ * مارچ جي ۲۲ تاريخ - جڏهن ٿي ڌاري ڄائو هو. سندس ماءُ ۽ هڪڙي * سرڪاري ڪاموري * جي زال جي حيثيت ۾، ٻار جي نالي رکڻ جي رسم جا مڪمل بدوڻسته ڪيا هئا. پاڻ اڃا وڃي بستي تي پئي هئي، ته هن جي سڄي ٻائي، ٻار جو * گاد پدر * (God Father) * اٿس ۽ وڃي ڀرڻڪن *، قانون ساز جماعت جو هيڊ ڪلارڪ، ۽ * گاد مدر * (God Mother) هڪ پوليس آفيسر جي پگ، سٺين سٺي، گڏائي عورت * اڀيا سيمپونوونا نالو پرپوشڪو * پيا هئا. نصيب واريءَ ماءُ کي ٽي نالا - ماڪي، سامي ۽ هارداڙت (سڀ مشهور مقامي اوليائن جا نالا) - پيش ڪيا ويا، مگر کيس آهي پسند نه آيو. مائپيءَ کي اطمينان ڏيڻ لاءِ چيتري کولي وئي، ۽ نئين ڄاول ٻار لاءِ ٻيا ٽي نالا - ٿولي، ڊولا ۽ وراهاڻي - ڪڍيا ويا، مگر اهي به مڪلي ۾ پٽ جي لائق ثابت نه ٿيا. چيتريءَ جو ٻيو مڃو کوليو ويو ۽ هاوسڪاهي ۽ واهستي نالا مڪتا، مگر مائپيءَ کي اهي به نه آيا. آخر مائپيءَ فيصلو ڪيو ته ڇوڪر کي پنهنجي پيءُ مرحوم جي نالي پٺيان سڏيو وڃي - پٽ جو نالو اڪاڪي هو ۽ سندس پٽ به اڪاڪي سڏجي. اهڙيءَ طرح خالص پٽاندو هن ٻي نالو اڪاڪي اڪاڪيوچ رکيو ويو. منصور ٻار نالي رکڻ جي رسم جي دوران ٻه گهڻوئي ٽڪريون سنڀالڻ ۽ ٻچڙو ڪيو ۽ ٻوڪات ڪري رنو، ڇڪ ۽ پنهنجي قسمت تي روئي رهيو هو ته انهيءَ نالي سان ته هو هڪ نل نومس ڪلارڪ ٿي ٿيندو، پر هن جي اهوڻ ٻاراڻن احتجاجن تي ڪنهن به ڀورو ڏيان ڪونه ڏنو.

ڪنهن کي به خبر نه آهي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪڏهن نوڪريءَ ۾ گهڙيو، ۽ کيس ڪنهن نوڪريءَ ۾ رکيو. بهرحال، هن جي نوڪريءَ جي وقت ۾ ڪيترا ڏنريڪنڙ ۽ ٻالا آفيسر آيا ۽ ويا، مگر هيءُ ساڳيءَ جاءِ تي ۽ ساڳيءَ حالت ۾، ساڳيءَ ئي ڏينهيءَ تي، نقل نويس يعني منشي ٿي رهيو. ماڻهو چوندا هئا ته * هيءُ ماءُ جي پٽ سان ئي نقل نويس ۽ منشي ٿي گنج جي ٽيڪريءَ سان ڄائو آهي *. هن کي ڪوبه عزت جي نظر سان نه ڏسندو هو، ۽ اڳس جا پٽيالا به هن جي اڇن تي اٿي پهي استقبال ڪرڻ نه الڳ رهيو، هن جو خيال به نه ڪندا هئا - ڇڻ ڪا منگ دروازي مان لڳي وئي. ٻالا آفيسر پڻ هن سان پيرهي ۽ پيچاليءَ سان پيش ايندا هئا. اسٽنٽ هيڊڪلارڪ ته وري اهڙو بي سروت هو، جو ڪوبه ڪاغذ پٽ نقل ڪرڻ لاءِ هٿ ڏيڻ ۽ ان تي صلاح مصلحت ڪرڻ ٻڌڻ، ان کي وٺي کڻي هن جي منهن ۾ اچيندو هو، ۽ ائين به نه چوندو هوس ته * هي نقل ڪري، يا ڪوڙو نه هيءُ دلچسپ ٽڪر آهي جيڪو هاڻي نقل ڪرڻو آهي! * اهڙيءَ ٻڌڻيءَ هٿ هوندي به، هو چپ چاپ ڪاغذ وٺندو هو ۽ پنهنجي ڪم کي لڳي ويندو.

هو۔ پير ڪنهن ڄاڻ جي د ڪاغذ ڪٽين اچيو، ۽ بغير ڪنهن اعتراض جي نه هن سان اهڙي مناسب هلت جو هلي وئي! آفيس جا سڀ ڪلارڪ پنهنجي لياقت ۽ حوصلي آهر حوبه هن تي معنيٰ ربي ۽ نوڪري کي ڪندا هئا، ۽ هن جي متعلق پنهنجا هٿ جا گهڙيل بهتان ۽ آڳاٽيون با ڪنهن رڪ رکاء جي نوڪري هن جي منهن تي اچي پيا هلندا هئا. ڪو چوندو هو ته ”هن جي سڀني ستر ورهين جي پراڻي آهي ۽ کيس موچڙا هڻندي آهي.“ ٻيو ٻچندو عرس، ”تنهنجي شادي ڪڏهن ٿيندي؟“ ڪو وري هن سان ڪاغذن جون ٽڪريون چٽيندو هو ۽ چوندو هو ته ”گلن جي ورکا توڪانس.“ هن سڀي هلن هوندي به اڪاڪي اڪاڪيوچ جي ڪم ۾ ڪو فرق نه ايندو هو، ۽ هيڏي ساري مسخريءَ هوندي به هو ڪنهن کي جواب ئي نه ڏيندو هو۔ ڇڻ ته ڪو آهي ئي ڪونه. هيڏي ساري گوڙ گهٽسان هوندي به کيس ڪا چڱڪ نه هوندي هئي! الت جڏهن کيس ڪو پاڻهن کان وٺي ڏونڊاڻيندو هو، ڪم کان ڄاڻي پنهجي روڪيندو هو، ته رحم جوگي آواز ۾ چوندو هو ته ”سهرڻائي ڪري مون سان سٺي نه ڪريو. مون کي هڪلو ڇڏيو. منهنجي ڪم ۾ رنڊڪ نه وجهو. منهنجي پيرني ڪرڻ مان توهان کي هٿ ڇا ايندو؟“ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي هن لفظ اچارڻ جي لهنجي ۾ اهڙي ته ڪا خاص ڪشش هئي، جو پٿر دل به پگهرجي وڃي! هڪڙو نئون ڪلارڪ آفيس ۾ مقرر ڪيو ويو، ۽ هو به ٻين ڪلارڪن سان گڏ اڪاڪيءَ کي ڇڙاڻي ۽ سڏاڻي ۾ حصو وٺڻ لڳو؛ مگر اڪاڪي اڪاڪيوچ جي دل وٺندڙ لفظ ته ”مون کي هڪلو ڇڏيو، منهنجي پيرني ڪرڻ مان توهان کي ڇا هٿ ايندو؟“۔ هن جي دل لهنجي پرزا پرزا ڪري ڇڏي، هن کي ايترو ته جهلي آئي، جو اڪاڪي اڪاڪيوچ کي ڇڙاڻي ٻدران هن تي رحم ڪرڻ لڳو، ۽ پنهجي ساٿين کان، جن کي هو تهذيب وارا ۽ مهيدا ماڻهو سمجهندو هو، هميشه لاءِ ڪاري ڪشي ۽ نفرت ڪرڻ لڳو. هن تي آفيس جي ٻن ڪلارڪن جي حيوانيت ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي اڇاڙگيءَ جو ايترو ته اثر ٿيو، جو ڪيترائي زماني کان پوءِ به هرڪنهن وڏي ۽ خوشيءَ جي موقعي تي، هن سڪس ڪلارڪ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي قياس جوگي حالت ۽ ان جو گنج وارو ميرانجهڙو مٿوسندس خيال ۾ تصوير ٿي اچي ائين سامهون بيهدو هو، جن چوندو هجي: ”منهنجي حد ڇڏيو. منهنجي پيرني ڪرڻ مان اوهان کي ڇا هٿ ايندو؟“ پوءِ نه هي رحم دل ڪلارڪ ڏکي ويندو هو، ۽ عجب ڪاٺيندو هو ته ماڻهو ڪيئن نه ٻاهرين طرح شريف ۽ تهذيب وارا پيا لڳن، مگر اصل ۾ هو به انسانيت کان ٻاهر ۽ حيوان خصلت انسان آهن!

اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي ڪم ڪرڻ ۾ اڻڪ ۽ اورچ هو. فقط ائين چوڻ ته ”هو محنتي هو“، ڪافي نه آهي: حقيقت هيءَ هئي ته هو پنهنجي ڪم جو عاشق هو. هن جو ڏٺو معنيٰ نقل نويسي هن واسطي هڪ ننڍڙي دنيا هئي، جنهن ۾ خوشي هئي ۽ غم به هو. ڪي ڪي خط هن جي خاص پسنديءَ وٽان هوندا هئا، جن کي نقل ڪرڻ وقت هن جي منهن ۾ خوشيءَ

جي لهر ڊوڙي ويدي هئي. هو مشڪندو هو، اک پڇندو هو ۽ ڇپ ٿو ڪاٽيدو هو. سندس دل جي آڙي آهي ۽ معلوم ٿيندو هو ته اهو نقل هن جي دل وٽان آهي. جيڪڏهن ڪم ۽ محنت جي لحاظ کان ڪو اسار يا اسافو ڏنو وڃي ها، ته اڪاڪي گهٽ ۽ گهٽ سيول ڪالونسلر هجي ها. مگر هن کي محنت جي عيوض ڪجهه مليو هو، سو هو ڪلارڪن جي طعني رني ۽ ٽوڪياري. هروڀرو ائين به نه آهي ته هن کي هرڪنهن بالا عندار نظر انداز ٿئي ڪيو. هڪڙي ڊئريڪٽر-جو مڙ ٻولي ڪو ڀلو مانس هو ۽ اڪاڪي اڪاڪي ڪم جي ڊگهي سروس ڏسي هن کي اخامي ڏيڻ لاءِ منتظر هو-هن ڏانهن هڪڙي ڏينهن نقل ڪرڻ کان اڳ وڌيڪ ڪم موڪليو. هي تون ڪم اهو هو، ته هن کي هڪڙي لکڻ مان پڻ ڪنهن آڻيس لاءِ رپورٽ تيار ڪرڻي هئي. هن ڪم ۾ ڪا خاص قابليت جي ضرورت ڪانه هئي، فقط لکڻ جا سڙا بدلڻا هئا، ۽ هاڪار جي چيلن کي ٺاڪاري چيلن ۾، ۽ واحد کي جمع ۽ جمع کي واحد ڪرڻو هو؛ پر هي رواجي ڪم به هن کي اهڙو ته ڏکيو لڳو، جو سڄو پگهرجي ويو ۽ منهن ۽ نرو اڳهڻ لڳو، ۽ آخر ۾ چيائين ته ”مون کي ڪجهه نقل ڪرڻ لاءِ ڏيو!“

ان کان پوءِ هو هميشه نقل نويس ٿي رهيو، ۽ نقل نويسيءَ ۾ اڏو ته سڄو ٿي ويو، جو چٽڪ دنيا ۾ هن واسطي ٻيو ڪي به ڪين هو. هو پنهنجي لٽن ڪهڙن تي خبر ڪو توجهه ڏيندو هو. سندس پوشاڪ ميري مٽيءَ جهڙي هوندي هئي. هن جي گچي اڏي ڊگهي نه هئي، مگر سندس ڪوت جي مٿي ۽ سڙهي ڪالر هئڻ ڪري بلڪل ڊگهي ۽ پٺولي پٺي لڳندي هئي. سندس ڪوت ۽ پتلون کي ڪڪ پن ۽ ڏاڳن جا ڌڙا هميشه ڇهڻيا پيا هوندا هئا. انهيءَ کان سواءِ، هن کي گهڻن ۾ درين هيٺان لنگهڻ جي چٽڪ عادت هئي، ۽ سو به انهيءَ وقت، جڏهن وقت درين مان ڪن ڪپرو اهلو ويندو هو. سندس نويسيءَ تي گذرڻ ۽ ڇانوَڻ جي ڪل جا ڌڙا ۽ ٻيو گڏاڪڙ ڇٽوڀل نظر ايندو هو. اهڙو ته سادو ۽ انڇاڻ هو، جو ڪيس پتوئي نه پوندو هو ته گهڻن ۾ ۽ رستن تي ڇا ٿو وهي واپري! هن جي مقابلي ۾ سندس ٻيا ڪلارڪ دوست اهڙا ته چٽ ۽ چالاڪ هئا، جو رستي ويندي ڪا رواجي ۾ رواجي ڳالهه يا حادثو ٿيندو هو، ته سندن نظرن مان ضرور گذرندو هو-ويندي ايندڙن جي جوڳيڪڙهن ڪنهن جي پتلون جو پتو ٿي هڪ ٺوڪندو هو، ته اهو ماڻهو هنن جي نظر کان هرگز نه پڇندو هو، ۽ ضرور هنن جي مڏان جو شڪار بڻبو هو. مگر، اڪاڪي اڪاڪي ڇوڊاڻي تڏهن دنيا جي هر حرڪت کان دور پهچي خوشوسيءَ تائين محدود هو-مطلب ته هو پنهنجي نقل نويسيءَ جي ڪم ۾ فنا ٿيل هو. جڏهن اوچتو ڪو گهوڙو پنهنجو سون سندس ڪلهي تي اچي رکندو هو، ۽ ان جي مانس مان تيز هوا سندس اکن کي گرر ڪندي هئي، تڏهن چوڪ نڪري ويندو هوس ۽ هوش ۾ ايندو هو ته هو آڻيس ۾ نقل نويسي نه ڪري رهيو آهي، مگر رسي جي وچ ۾ آهي-۽ پوءِ هن جا خيالي قلعا ڊهي پوندا هئا.

گهر پهچڻ سان ئي ڪنڌ هيٺ ڪري هوکاڌي تي ويهي ويندو هو. کاڌو من جو وري ڪهڙو! شروعي جا ٽڪڙا ٽڪڙا ڇڪ سُرڪي، بصرن سان، وڏي گوشت کي پٽڻ ويهي رهندو هو. کيس دالتي جي پرواه ڪانه هوندي هئي. جيڪي ڪجهه آڏو ايندو هوس، مڪين ۽ ٻين غلامتن سميت کائي پيئڻ پري، وڃي مٿي چڙهندو هو. جڏهن سمجهندو هو ته سندس پيٽ ۾ کاڌي لاءِ وڌيڪ ڪجهه نه آهي، ته اتي ڪڙو ٿيندو هو، ۽ مس قلم کڻي گهر لاءِ آندل نقس نويسيءَ جي ڪم کي لڳي ويندو هو. جڏهن سرڪاري ڪم نه هوندو هوس، ته ڪار ڪڙي ديسپ اڪيڙهه کڻي، حالص پنهنجي دل وندرائڻ لاءِ ويهي نقل ڪندو هو. اهڙيءَ لکپڙهه ۾ سندس دلچسپيءَ جو مدار ان جي عبارت جي سونهن ۽ مٿاڇري تي نه هو، مگر هن کي هراڻيءَ لکيت ۾ نقل ڪرڻ جو شوق وڻندو هو، جيڪا ڪنهن نئين ماڻهوءَ يا ڪنهن خاص وڏي ماڻهوءَ ڏانهن لکيل هوندي هئي.

جڏهن پيٽرس برگ جو آسمان ڪڪرن سان ڇانيل هوندو هو، جڏهن هرڪو ماڻهو موڪل جي مود ۾ هوندو هو، جڏهن سڀ ڪلارڪ پنهنجي پسنديءَ موجب ۽ پنهنجي پگهار آخر ملي ۾ ساڻو کائيندا پيئندا هئا، جڏهن ڪلارڪ هر دور جي پورهئي ڪان فرمت هالي آئس جي گوڙ گهمسان کان دور ۽ پنهنجن ۽ ٻين ماڻهن جي ڪمن ڪارين کان فارغ ٿي آرام ڪندا هئا، جڏهن ڪلارڪ پنهنجي فراغت جي وقت ڪيل خوشيءَ ۾ گذاريندا هئا، ڪي ڏاڍڪ تي ويندا هئا، ڪي رستن تي وڻندا هئا ۽ ڌارين عورتن ڏانهن گهوريندا هئا، ڪي وري پنهنجي ڪنهن واتڪار حسين ڇوڪريءَ جي وڃي سلاسي پريندا هئا، ۽ ڪي پنهنجن ٻارن دوستن وٽ ڪنهن ٽيءَ يا چوٿينءَ ماڙيءَ تي پن اڏائي ڪوئس واري ڪنهن لائسي سامان سان سينگاريل گهر ۾ ويهي پٽ ٺٽ هڻندا هئا. جڏهن ڪلارڪ پنهنجي دوستن جي هنن سڀڙن ۽ سادن گهرن ڏانهن ڇڙو وڇڙ ٿي هڪ ٻئي سان ٺاڻا مڻا ڪري آخر پيسڪوٽ راند ۾ مشغول ٿي ويندا هئا. چاهه پيسڪوٽ جو چشڪو وٺندا هئا، ڪاٺ جي ٻائپ مان خوب سوٺا ۽ دونهن جا ڪڪر ڪڍندا هئا، يا پٽن راند ڪڍندي ڪڍندي ڪنهن جي گلاخيت جو مزو وٺندا هئا (جنهن جي لطف کان وس پچدي ڪوبه روسي پاڻ کي محروم نه رکندو آهي)، يا گڏوگڏ لاءِ جيڪڏهن ٻيو ڪو سوزون بيان نه هوندو هون ته هڪ ٻئي کي ڪنابلنگ آيسر جي باري ۾ هميشه وارو ٽوٽڪو ٻڌائيندا هئا، ته ”نال ڪويسٽ“ مقبري تي سندس گهوڙي جو ٻچ ڪيئن ڪيو ويو هو: مطلب ته جڏهن هرڪو پاڻ کي وندرائڻ ۾ معو هوندو هو، تڏهن اڪاڪي اڪاڪيوچ آهوني پنهنجي نقل نويسيءَ جي ڪم ۾ مشغول ڏسبو هو. هن کي ڪنهن به دعوت يا پارٽيءَ ۾ ڪونه ڏٺو ويو. گهڻي ڪم ڪرڻ کان پوءِ ماٺ ڪري سهي رهندو هو، ۽ سمهي ٿي سوچيندو هو ته ”نه معلوم ٿيڻي خدا ڪهڙو نقل نويسيءَ جو ڪم موڪليندو؟“ ۽ اهو سوچيندي سوچيندي دل ٿي دل ۾ خوش ٿيندي نڊ پئجي ويندو هو. اهڙيءَ طرح هو سائنسڪي زندگي بسر ڪندو هو، ۽ خدا جي رحمت، پنهنجي قسمت، ۽ چار سَو

ريل پگهار تي راضي هو. هن جي زندگي پياپي تائين آرام سان گذري ها، جيڪڏهن ديا جون سميتون، جيڪي هر غريب يا اسيبر جي حياتي ڪڙي ۽ پي-ري ڪنديون آهن، هن جي زندگي رهر ڪري، وقت کان اڳي کيس وٺي وڃي موت جي منهن سامهون نه ڪن ها. پيٽرس برگ جي ٿڌ، تندرستيءَ لاءِ بلڪل مورو، هر غريب ۽ گهٽ پگهار واري جي دشمن چئي ويندي آهي. صبح جي اٺين نوين يحي پاري جي جهوپ کان شل خدا بچائي. ويچارن آفيس ويڊو ڪلارڪن جي بڪ جون چوٽيون ٿري برف تي وينديون آهن. اهڙي وقت، جڏهن اسين جو نرو به ٿڌ کان سوڙ ڪندو آهي ۽ پاري جي زور کان سندن اکين مان ڳوڙها نڪري ايندا آهن. ويچارن ٿوري پگهار وارن غريب ڪلارڪن جو ڪهڙو حال هوندو؟ سندن بچاءُ صرف اهو هوندو آهي، ته ٿاڻل ۽ سٺي اوورڪوٽ ۾ پنجن ڇهن گهٽين مان روزان ڊوڙي، ٻاهرئين دربان جي ڪوٺيءَ ۾ وڃي هٿ پير چڱيءَ طرح گرم ڪن، جوسنائين ڪي سندن دماغي لپاٽن ۽ جسماني قوتن ۾ وري گرمي ۽ تارگي اچي، جو هو پنهنجي نوڪري چڱيءَ طرح سان ڏيئي سگهن.

اڪاڪي اڪاڪيوچ اڄ پنهنجي اوورڪوٽ هوندي ۽ هيٺه وارو رستو وڌ ۾ وڌ تيزيءَ سان ڊڪندي، پنهنجي پٺيءَ ۽ ڪلهن تي ٿڌ جي لپس محسوس ڪندي، ۽ سمجهيائين ته هرور ڪوٽ ۾ ڪا خاصي آهي. گهر جي اڪلائيءَ ۾، ڪوٽ جي حائري وٺڻ مان معلوم ٿيس ته پٺيءَ ۽ ڪلهن وٽان گهري پروڻ ٿي ويو آهي، جو ڪپڙي جي آرهه نظر پهچي آي سگهي، ۽ ڪپڙي مان ڏاڳا نڪرندا ٿي آيا. پڙهندڙن کي معلوم هئڻ ڪري ته اڪاڪي اڪاڪيوچ جو ڪوٽ اهڙو ته ردي ٿي ويو هو، جو اڳي ٿي ڪلارڪن جي ٿلولين ۽ چترن جو نشان هو، هو چوندا هئا ته اهو ڪوٽ نه آهي، 'ڪڪل ٿڌو' آهي. اوورڪوٽ جي سلائي به عجيب نموني جي ٿيل هئي، ڪالر هر سال بدل ۽ سوڙهو ٿيندو ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته ان مان ڪهڙو ڪهڙو ڪوٽ تي پئي هئڻ چئيون لڳايون وينديون هيون. ۽ چئيون به ڪي ستين ڪي ايتون ته ڪي وري خود ٿاڻل هيون، جهڙي ڪوٽ وٽر پوڙو ۽ بدربو پئي لڳو. اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي اوورڪوٽ جي معائني ڪرڻ کان پوءِ سوچيو ته ان کي 'اٿلائڻ' لاءِ پيٽرووچ دريءَ وٽ کڻي وڃي، جو پٺئين ٻلي چوٽيءَ ماڙ تي رهندو هو. پيٽرووچ کي منهن تي مائتا جا داغ هئا، ۽ هڪ اک کان ڪاٺو هوندي به ڪلارڪن جي پتلونن ۽ ڪوٺن جي اٿلائڻ ۽ ٽوپي ٽڪڙ ۾ پڙ هو. مگر ٻڌهن، جڏهن ڪنهن موچاري رخ ۾ هوندو هو ۽ ٻيو ڪو ڪم ڪار نه هوندو هوس. هن دريءَ جي ٻاري ۾ هتي ڪجهه چوڻ ضروري نه آهي، مگر اڄ ڪلهه جي قاعدي موجب هر نئين اداڪار جو ڪجهه نه ڪجهه بيان ڪرڻ لازمي آهي، ۽ پيٽرووچ سان مختصر نموني ۾ واقفيت ڪرائي وڃي ٿي. اوائل ۾ هو ڪنهن سکر مانووءَ جو زرخريد پانهو هو ۽ 'گرگري' سڏيندا هئس. بعد ۾ هن کي آزادي ملي ۽ پيٽرووچ ٺالو پيس. هو هر ڪنهن وڏي خواهندي ڏٺن تي شراب پئندو هو. بس، ڪئلينڊر ۾ جنهن ڏينهن تي به

مديٽري جو نشان ڏنائين، هن جي شراب جو دور چالو. مطلب ته ابن ڏاڏن جي دسر کي ڏاڍو دور سان پيائيندو هو. جڏهن به زال سان چٽپ پوندو هو، ته گارين جا دس پڙائيندو هوس. جنهن صورت ۾ هن جي زال جو به نالو کڻي ويٺا آهيون، تڏهن اهو ضروري آهي ته ان جو به ٿورو احوال ڏيون. مگر افسوس جو اسان کي سندس زياده خبر نه آهي. هن سان فقط ايتري واقفيت آهي ته پٽرو وڃي جي زال هئي. هوءَ مٽي ۾ رومال نه پر تولي پائيندي هئي. شڪل جي ڪا خاص ڪانه هئي. هن ماڻهن جهڙو ماڻهو هئي. اٽل سولجر هن ڏانهن معنيٰ غير نظر نه سان ٺهاري، جن کي قائم ڏيندا هئا ۽ سڀڻون وڃائيندا هئا!

اڪاڪي اڪاڪيوڇ، پٽرو وڃي جي گهر وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ تان چڙهندو پئي ويو. ڏاڪڻ تي ايترو ته ٻاڻي هاريل هو، جو گاني ٿورا ترڪڻ ٿي پئي هئي ۽ پوئل جي ڪري اهڙي ته بدبوءِ هئي، جو سامه ٿي نڪتو. هيءَ ماحرا پٽرس برگ جي هرڪن گهر جي پٺن ڏاڪڻن سان لاڳو آهي. اڪاڪي اڪاڪيوڇ اڳي ئي گهيون کائيندو پئي ويو ته ”نه معلوم پٽرو وڃي هن رواحي هڪم جو ڪيترو احوال ڪهڙو ڏنو!“ بهرحال هن دل ۾ هڪو لهرائ ڪيو ته هن کي ٻن ريل کان رهاڻ نه ڏيندو. گهر جو دروازو کليل هو. پٽرو وڃي جي زال سڄي تري رهي هئي ۽ رڌاوا ڏنو ته دونهن سان پريل هو، جو پٺن تي گهمڻا ٿرڻا ٿيڻ ۽ ساڪوڙيون به مشڪل سان نظر اچن. اڪاڪي اڪاڪيوڇ، پٽرو وڃي جي زال جي نظر بهاني، رڌو ٻار ڪري، ڪوليءَ ۾ آيو، جتي پٽرو وڃي هڪڙي وڏيءَ ڪاٺ جي ڪهريءَ سڙ تي چنگيون گوڏن هيٺ ورتي، آرام سان ويٺو هو. چٽڪ ترڪيءَ جو ڪو بهرو راه بادشاه ويٺو آهي! ٻن درزين وانگر هن جا ٻه ٻير اڳهاڙا هئا. پهرين شي هنن ڏانهن اڪاڪي اڪاڪيوڇ جو ڌيان ڇڪيو، اهو هو پٽرو وڃي جي بهر جو وڏو ٻپ، جنهن جي آڱرين جا نشان بيدولا ۽ اهڙا هئا، جهڙا ڪشيشيءَ جي هڏي جا ٽڪر. سندس گهيءَ ۾ ريشي ڏيريءَ جو ڏاڳو لنگيو پيو هو، ۽ سندس گوڏن تي آڱرين جا ٻه لڳا پيا هئا. پاڻ ڪجهه وقت کان سٽيءَ ۾ ڏاڳي وجهڻ جي ناڪامياب ڪوشش ڪري رهيو هو. سٽيءَ جي پاڪي مان سڳو لنگهيو ئي ٿي. وندهي سٽيءَ ۽ سڳو سندس غضب ۽ عصي جو شڪار هئا، ۽ چن ٿي چن ۾ مٿن چوهه ڇدي رهيو هو: ”تو وڃين محوس؟ تو منهنجي بيڪ تي ڪلهي ڇڏي آهي... بد معاش! جهنگلي!“ اڪاڪي اڪاڪيوڇ سوچيو ته پٽرو وڃي هن وقت چڱي رخ ۾ نه آهي، ۽ هن کي اهڙي وقت اچڻ ڪيندو هو، هنن وقت هو ڪنهن سوچاري خيال ۾ هجي ها، يا جڏهن هن مٿان هيءَ ڪاوڙ جو پوت سوار نه هجي ها، ڇو ته اهڙين خوش مزاحيءَ جي حالتن ۾ پٽرو وڃي هميشه ٻين ۾ گهٽ وڌ ڪري، مڙيوئي گراهڪ کي واپس وڃڻ نه ڏيندو هو؛ پاڻ انهن کي ٺوڙي سلام ڪندو هو. جيتوڻيڪ بعد ۾ سندس زال رڙيون ڪندي ايندي هئي. ته هن جو مڙس پيل هو ۽ نشي جي حالت ۾ پٽسا چيا هئائين. مگر ان جو علاج به سولو هو. ڏهن ڪاپڪن جو سڪو سندس هٿ تي رکڻ سان آني جو آني خاموش ٿي ويندي هئي. پر

هن دلفي اڪاڪي اڪاڪيوچ جا ظاهر هو ته هوش حواس پختا ۽ باخبر هئا؛ پاڻ ڪجهه رکيو ۽ چڙيل ٿي ڏٺو، ڇڻ هودي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي نه هو. اڪاڪي گهٻرائڻ لڳو ته معلوم نه آهي ڪيترا پٺا چونڊو؟ ذري گهٽ واپس وڃڻ تي هو، مگر حالتون اهڙي ۽ حد تائين پهچي چڪيون هيون، جو کيس موٽڻ سلسب نه لڳو؛ ڇاڪاڻ ته توت ٿي ڏنائين ته پٿرو وڃ پنهنجي واحد اک ڦاڙي ڏانهن گهٽي غور سان بهاري رهيو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ مجبور ٿي چيو، ”سلام ڏسي، پٿرو وڃ!“ پٿرو وڃ جواب ۾ چيو، ”سلام ڏسي!“ ۽ ٿڌي ۽ اک سان اڪاڪي اڪاڪيوچ جي هن ڏانهن ڏسي رهيو هو، ته ڇا ڪئي آيو آهي؟

اڪاڪي اڪاڪيوچ چيو، ”پٿرو وڃ! مان توهان ڏانهن آيو آهيان.....“ پڙهندڙن کي ياد رکڻ گهرجي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ ۾، پنهنجي مطلب تي اچڻ کان اڳ ۾ گهڻن منٿن ڪرڻ ۽ معائن وٺڻ جي عادت هئي. محلي شروع ٿيڻ کان پوءِ، ”سج سج!“ يا ”اوهان کي خبر هوندي؟“ جهڙا بي محسي لفظ بار بار ڪم آڻيندو هو، جنهنڪري پنهنجي ڳالهه کي پاڻ منجهان ئي ڇڏيندو هو؛ ۽ ائين ڇڄ ڇڄ ڪندي ڪندي، ڳالهه جي سلسلي مطلب جو منهن مٽوئي پنهنجي وچاني ڦٽي ڪندو هو.

پٿرو وڃ اچيو، ”ڪهڙو معاملو آهي؟“ ۽ ساڳئي وقت هر درزيءَ جي عادت موافق پنهنجي ۽ هڪڙي ۽ ٻئي تيز اک سان اڪاڪي اڪاڪيوچ جي ساري وردي ڪلر کان ٻانهن، پليءَ ۽ ڪاڻن تائين چڪاسيائين، هن کان هي اڳيئي واقف هو—ڇو ته آهي سندس ئي اٽلاڻ هئ. اڪاڪي اڪاڪيوچ رکي رکي آخر شروع ڪيو: ”هي منهنجو اوور ڪوٽ..... ڪهڙو..... ڏس..... سارو مضبوط آهي! ٿورو مورو آهي جنهنڪري..... جهوپو ٿو لڳي. هونئن بلڪل نئون آهي! مٺا پٺيءَ تي..... هڪ هنڌ..... ٿورو..... ۽ ٿورو هن ڪلهي تي..... ۽ ڪجهه..... هن ڪلهي تي..... گريل آهي. بس..... ڏسو ٿا..... ڪو زياده ڪم ڪيو آهي.“

پٿرو وڃ، ”ڪٿل ٽپڙ“ پينجي هٿ ۾ ورتو، ۽ ميز تي وڇائي ساري کي گهڻي وقت تائين تپسيائين. پنهنجو مٿو لوڏيائين ۽ پڙ واري ڪپٽ مان گول ناس جي دٻلي ڪڍيائين، جنهن جي پڙ تي هئي ته ڪنهن چرل جي مورت اڪريل، مگر هڪ سان چئي نه سگهيو ته ڪنهن جي! اهو انهيءَ ڪري، جو هنن هنڌ مورت جو سڻ هو، تنهن هنڌ پٿرو وڃ جي هٿ جي آڱر اچي وئي هئي، ۽ ان هنڌ لنگ کي چورس ڪاغذ جو ٽڪر به چٻڙيل هو. پٿرو وڃ ناس جي چٽي ڪشي، ۽ ”ڪٿل ٽپڙ“ کي هٿن ۾ جهلي روشنيءَ ۾ چڪاسيائين ۽ پهر ڪنڌ لوڏيائين؛ اهو ڪري وري ڇاڇيائين ۽ تپهر مٿو لوڏيائين. دٻليءَ جو پڙ وري کوليائين ۽ ناس جي چٽي ڪشيائين، دٻلي به ڪري ڪپٽ ۾ رکيائين، ۽ چيائين، ”نه... ڪهڙو پنهنجي ٿي وڃي آهي. هي اوور ڪوٽ منهنجي اٽلاڻ کان زور آهي!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ جو اهي لفظ

پدي دري گهٽ هيٺ ٻڌي ويو. هن ٻار وانگر ايلائيندي چيو. ”چو نه ٺهي سگهندو؟
 ٿورو ٻليءَ ۽ چڪلين وٽان نه گريل آهي. نوحان وٽ نه ڪڙي جا ٽڪر نه هوندا آهن.“
 ”ها، ها! ڪڙي جا ٽڪر ملي ويندا، مگر تنهنجي اوور ڪوٽ کي گهٽ ٿورو نه
 ٿي سگهندو. ڪپڙو سڙيل آهي. جيڪڏهن سڀڻ لاءِ سٺي هلائين، نه رهندو ٿا ٺهي وڃي.“
 ”ٿا ٺهي ته پوءِ ٿا ٺهي، روراڻو، مگر چئون ضرور لڳائين.“
 ”ڪجهه مڃي نه ٿو چئي هئان! ڪپڙو سٺيءَ ۽ ڏاڳي جو روڙو سٺي ٿي سگهندو.
 ڪپڙو ختر ٿي چڪو آهي. ان کي ڪپڙو چوڻ به ڪٿا آهي. صرف ٽوڪي ٺاهي وٺندو.“
 ”مهرباني ڪريو- ڪنهن به نموني ٿورو مضبوط ڪري ڏيو. -ج پڇ هي مون تي
 وڌي.....“

”نه، ڪجهه به نه ٿي سگهندو. ڪپڙو بنگل گريل آهي. منهنجي صلاح وٺن، ته
 هر ماڻهو پنهنجي چڪاس جي ويڙهن لاءِ پنهنجون لهرائ، ڇاڪاڻ ته منهنجن انهن حرمين جي
 لپيل جوڙاڻن ۾ ڪا ڪرسي ڪانه آهي؛ حرمين کي نه رڳو پيشو ڪمائڻو آهي (پنٽروڊج کي
 حرمين جي ڪلا ڪرڻ ۾ مڙهڻي پروا ناهي) ۽ صرف ظاهر آهي ته توکي اوور ڪوٽ
 ٺهڻ غرض ڪرڻو پوندو.“

لفظ ”نون“ ٻڌڻ سان ئي اڪاڪي اڪاڪيوڇ ۽ ڪريجي ويو. سندس اکين آڏو انڌارو
 اچي ويو. ڪوليءَ ۾ ٻيل شيون ڏنڊليون نظر اچڻ لڳيس. پنٽروڊج جي ناس جي ڊپائيءَ
 تي ڪاغذ جي ٽڪر سان منهن ۽ ڪيل جنرل کان سواءِ ٻيو ڪي به ڪين ڏسي ٿي سگهندو.
 ”نون اوور ڪوٽ!“ اڪاڪي اڪاڪيوڇ تعجب ۾ چيو، جن تي گهري نڀ به هو.
 ”ٽن ڀلا چو؟ مون وٽ ڪوٽ خريد ڪرڻ لاءِ پيا نه آهن ٿي ڪونه!“
 ”هائو، نون ڪوٽ!“ پنٽروڊج روحانيءَ سان چيو.

اڪاڪي اڪاڪيوڇ چيو ”ٻلا جيڪڏهن مان نون اوور ڪوٽ خريد ڪيان، ته
 ڪيترو...؟“

پنٽروڊج اڪاڪي اڪاڪيوڇ جو چيلو الڳ ڪاٽيندي ورائيو. ”تنهنجو مطلب
 آهي ته ڪيترا پيا ڪاٽيندو نه؟“
 ”جي.“

پنٽروڊج پنهنجا ڇپ ڇپاڙيندي جواب ڏنو. ”اوور ڪوٽ خريد ڪرڻ لاءِ توکي گهٽ
 ۾ گهٽ پنجاه رپين جي ٽن نوٽن تان هٿ کڻڻو پوندو.“ پنٽروڊج اعڙيءَ طرح اڪاڪي اڪاڪيوڇ
 کي وڌي رنر ٻڌائي، منجهانئي، ٽيڙيءَ اک سان پتي تالا پوت هي تي ڪپڙو اثر ٿو پوي؟
 ”هڪ سو پنجاه رپين اوور ڪوٽ واسطي!“ اڪاڪيءَ کان چيخ نڪري وئي. هن جي
 رڍگيءَ ۾ اهو پهريون دفعو هو، جو بي اختيار رو نڪري ويس، ورنه هو حقيقي ۽ حقيقي
 آواز ۾ ڳالهائڻ جو عادي هو.

پيترووچ لاغرضيءَ سان جواب ڏنو، "هائو، جهڙو مال تهڙي مٺائي، جيڪڏهن ڪالر
۾ "سارن" وجهائيندي، نه به - ٽو ويل ڪائيندو."

پيترووچ حوڻ هي لڻ سونهندڙ ڳالهون ٻڌي، اڪاڪي اڪاڪيوچ جا حوصلا خطا ٿي
ويا، ۽ نيراريءَ سان چيائين، "پيترووچ! مهرباني ڪري ڪيئن به ڪوٽ کي ٺاهي درست
ڪريو، جيئن ڪجهه وڌيڪ وقت هلي."

پيترووچ چڙڪ جواب ڏس، "ماسڪن، تنهنجي اوورڪوٽ تي ڪم ڪرڻ معنت به
وقت ۽ پئسي جو زبان آهي." اڪاڪي اڪاڪيوچ فائيد تي ويو، ۽ سندس ٻاهر هليو وڃڻ
کان پوءِ ۽ پنهنجي ڪم شروع ڪرڻ کان اڳ ۾ پيترووچ ڳڀل وقت فاتحانه نوع ۾ بيٺو
رهيو ۽ دل ٽي دل ۾ ڪڳيون هڻي رهيو هو ته ڇڏو ٿيو جو هن پاڻ کي اڏو ڏلول ثابت نه
ڪيو ۽ پنهنجي درز هڪي ڪم جو وٺار نه وڃايو.

اڪاڪي اڪاڪيوچ، پيترووچ جي گهر کان نڪري گهٽيءَ ۾ بدحواسيءَ جي حالت
۾ پهتو، جڏهن ته سير خواييءَ ۾ هو ۽ پاڻ سان ڳالهائڻ لڳو، "واهوائين آهي، سون کي سچ
پڇ اهڙو گمان به نه هو." ۽ ٿوري ٽپيءَ کان پوءِ وري ويچارڻ لڳو، "ته اها ڳالهه ائين
آهي. آخرڪار اهو قصو ائين ئي ٿيو هو، سون کي ته حيال ۾ به نه هو ته ائين ٿيندو....."
گهڻي خاموشي بعد وري وڻان لڳو، "آخر ائين ئي ٿيو. تنهن اڻ ٿيڻي ڳالهه..... ڪنهن
ٿي ائين سوچيو؟ مگر حالتن جي مجبوري....." اڪاڪي اڪاڪيوچ خيالن ۾ اڏو ته
غيطان هو، جو پنهنجي گهر جو دستو ڇڏي ڪنهن اهڙيءَ ٽڪ سان وڃي رهيو هو، رستي ۾
ڪارهن سان ڀريل واپوڙي هن جا ڪلها ڪارا ڪري ڇڏيا ۽ هڪڙي گهر جي ڪوٺي
تان گپ گارو ڪريو، جو هن جي مٿان ٽلجي ويو، مگر هي هوش ۾ نه آيو. آخر حڏين
هڪڙي ستريءَ سان، جو پنهنجو پالو هڪ پاسي رکي پنهنجي ڇڪيءَ - مڱيءَ سان دس ڪپي
تريءَ ۾ وجهي رهيو هو، وڃي ٽڪريو ۽ هن جي مٿان آڏو ۽ حڏين انهيءَ ستريءَ
ٽڙي ڪپي ۾: "بيوقوف! انڌو آهن ڇا؟ هن ۾ چوڻو گهڙيدو آهين. هڏو سارو دستو هو
انئي." نڌين ڪجهه اک ڪليس ۽ هوش آيس ۽ اهو دستو ڇڏي گهر جو طرف ورتائين ۽
پسود پٽڪ بند ڪيائين. البت وڃي مٿس پئي اچا به پنهنجو پٽ سان پئي ڪيائين - هنن
ڪنهن گهري ۽ غفلت دوست سان ڪنهن پيچيده ۽ مکيه مسئلي تي آهستي آهستي بحث مباحثو
ڪيو آهي! "نه نه، پيترووچ سان هاڻي ڳالهائڻ ليڪ نه آهي، هن وقت هوسچ پڇ....."
هن جوڻي شايد پئسو ڏوڪڙ ڏٺيس ٿي، جو هيئن سونهجي پئسن کي ٽڪريائين! سون کي
هن ڏانهن آڇر ڏيهن صبح جو وڃڻ گهرجي، جڏهن کيس شراب لاءِ پئسا گهرجن. هو
پئي ۾ هوندو، ۽ مان ٿم ڪا پيڪ ڪڍي هٿ تي رکندوسان، ته هو ڪوٽ به ٺاهيندو
۽ راضي به ٿيندو."

اهڙي طرح پنهنجي دل تي دل ۾ دليل باري ڪندي خوش ٿي ٿيو. پوءِ ٻئي آڇر تي، پيٽرووچ جي زال کي ٻري کان ٿي گهر سان ٻاهر نڪرندو ڏسي، هڪدم وڃي پيٽرووچ جي سامهون پيش ٿيو. سچ پچ هو گهڻو ڀيل هو ۽ اهڙا ته گهٽت ۽ جهوتا ٻئي کاڌائين، جو پنهنجو ڪنڌ به ٺٽي جهلي سگهيو. مگر ڪاوڙ جو پوت اڃا سوار هوس. جڏهن اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪوٽ جي ڳالهه ڪندس، تڏهن شوخ ٿي چيائين، ”مون کان نه ٻڃي، توکي نئون اوورڪوٽ ٺهرائڻو پوندو.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ هڪدم ڏهن ڪاپڪن جو سڪو ڪڍي هن جي هٿ تي رکيو. پيٽرووچ ڪجهه نرميءَ سان چيو، ”تنهنجي وڏي مهرباني. مان ٻيئي توکي دعائون ڪندس. مگر اوورڪوٽ لاءِ مون کي نه چئو. تون مون تي پروسو رک مان توکي نئون ڪوٽ بدڪل چڱيءَ طرح سي ڏيندس.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ ٻڙي ڪوٽ درست ڪرائڻ لاءِ ڪجهه وڌيڪ چوڻ چاهيو ٿي، مگر پيٽرووچ ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري سمجهائڻ لڳس، ”تون مون تي اعتبار ڪر، مان توکي اوورڪوٽ ضرور ٺاهي ڏيندس، ۽ ڪالر کان وٺي پيڙن تائين ان ۾ جديد فشن رکندس ۽ سلائي به پهرڻون نمر ڪندس.“

اڪاڪي اڪاڪيوچ ويچارو نا آسڻ تي ويو، ۽ سمجهيائين ته نئون اوورڪوٽ ٺهرائڻو پوندو. مگر پئسو ته هن وٽ هونئي هڪون. ڪهڙو ڪٿان اچي ۽ ڪوٽ ڪيئن سڃي؟ کيس ڪجهه ”پونس“، اٽڪل چاليهه رپل، ته ملڻو هو؛ مگر انهيءَ رقم جي خرچ جو تخمينو هن اڳي ئي لڳائي ڇڏيو هو. انهن پسن مان هن کي پتلون وٺڻي هئي، ڪجهه سوچيءَ جي جهوني رهيل اوڙ ادا ڪرڻي هئي، درزبائيءَ کان ٿي ٽيڪسون سڀائڻون هيون، ۽ ٻيون ڪجهه ڇيڙون اڻ، جن جو هتي بيان ڪرڻ مناسب نه آهي، حريد ڪرڻيون هيون. مطلب ته سندس تخميني مطابق رقم اڳي ئي خرچ ٿي پئي هئي. جيڪڏهن ڊئريڪٽر هن تي مهربان به ڪئي ٿي ها، تڏهن به هن جو ”پونس“ وڌيڪ وڌيڪ چاليهن رپل مان وڌائي پنجتاليهه يا پنجاهه رپل ڪري ها، ۽ هن کي فقط پنج يا ڏهه رپل ڪڍڻ خرچ کان وڌيڪ آهن ها، جيڪا رقم واقعي دريا ۾ هڪ نظري مثال هئي. هن کي ته سچو سارو اوورڪوٽ سڀائڻو هو. هو پيٽرووچ کان واپس هو ته هو ڪڏهن ڪڏهن ماڻهن کي اجايا وڌيڪ پئسا ٻڌائيندو هو، ۽ اهڙن موقعن تي جونس پڻ ڏٺيندي هيس. ”ماريو چسو پوکا! هائي ته چريو ٿي پيو آهي. ڪڏهن نه سالهن جا ڪم مفت پيو ڪري، ۽ اڄ وري پنهنجي پڙهائيءَ تي چڙهو آهي، ۽ ڪن جهڙي ڪم لاءِ هيڏي ساري رقم ٿو گهري.“ اڪو به ڪونه ٿو ٿئي! اڪاڪي اڪاڪيوچ سمجهيو ٿي ته زور رکيس ته پيٽرووچ اوورڪوٽ جا لاچار اسي رپل به وٺندو؛ مگر هيڏا سارا اسي رپل به آخر اچن ڪٿان؟ هن رقم جو شايد اڌ يا ٿورو مٿي پت پت ڪري، هٿ ڪري وڃي ها؛ مگر باقي اڌ پئسا ڪٿان اچن؟ هتي پڙهندڙن کي ٻڌائڻ ضروري آهي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪيئن پت پت ڪري ها يا ڪٿان آئي ها. اڪاڪي اڪاڪيوچ ۾ گهڻي وقت کان عادت هئي ته جڏهن به هڪ رپل خرچ ڪندو هو، ته ٻه ڪاپڪ هڪ ڪلف لڳل ننڍڙي پٽيءَ ۾،

۽ ٻنن وچهن لاءِ مٿان نڌڙو چڙهي وڌندو ويندو هو. چڙهي چڙهي هلي هو ٻيئيءَ
 کي کولي، ٿامي جي سڪن جي پڪ کي چانديءَ جي سڪن ۾ ندين ڪندو هو. اهڙيءَ
 طرح بچت ڪندي هن کي چڱو وقت ٿي ويو هو، ۽ ٻن ٽن سالن جي عرصي ۾ هن وٽ
 چاليهه ڊل ته گذري ويا هئا. مگر باقي چاليهه ڊل ڪٿان اچن؟ اڪاڪي اڪاڪيوڇ ٺهي اڪال
 ته گهريءَ سوڄ ۾ پئجي ويو، ۽ نيٺ فيصلو ڪيائين ته گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال لاءِ روزاني
 خرچ پڪي ۾ تخفيف آندي وڃي. شام جو مور ٻئي نه ٻارجي، ۽ جيڪڏهن ڪم ڪار
 مڪمل ٿي وڃي ته جاءِ جي مالڪيائيءَ جي ٻئيءَ تي ڪيو وڃي؛ گهڻن سالن وٺندي خرداريءَ
 سان ۽ باڪل آهستي آهستي نرميءَ سان ٻين تي، پٿر ۽ سِرڻ جي رستن تان گهٽل گهرجي،
 جيئن موتو جلدي ٿاڻي نه پوي ۽ ڪجهه وقت زياده هلي؛ ڪپڙن کي ڏوٻيءَ ڏانهن
 ڊبر ڊبر سان موڪلڻ گهرجي، ۽ آڻيس مان گهر موٽي اچڻ تي انهن کي لاهي، جهوپو
 وڇائي سنهو سوئي چوڻو پورو وڃي، جيئن جلدي گهري نه وڃن. اڪاڪي اڪاڪيوڇ
 کي شروع ۾ پاڻ کي هنن نون ٽيس تي هيرڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ٿي، مگر ڪجهه وقت کان پوءِ
 انهن سختين تي هري ويو. نه وڳو ايترو بلڪه رات جو لائق ۽ سڪن ڪوٺڻ جو به عادي ٿي ويو.
 انهن تڪليفن جي مقابلي ۾ انهن اوورڪوٽ جا خيال هن کي روحاني طراوت ۽ طاقت به ڄاڻاڻا رهيا.
 ڇڻ ته هن جي اڻپوريءَ زندگيءَ جي پورائي ٿي چڪي هئي، ڇڻڪ هن جي ڪا شادي آي
 هئي ۽ هاڻي هو اڪيلو نه هو بلڪه هڪ ڪنڊ ڪنڊ ڊڄا ٿي پيا هئا، ڇڻ ته هن جي ڪنهن
 دل گهر ٿي دوست زندگي ۾ هن سان هٿ هٿ ۾ ڏيئي دوش بدوش هلڻ جو تـمـ ڪيو هو.
 هن جو اهو دل گهريو دوست ۽ ساٿي ڪير هو؟ اهو سندس نئون اوورڪوٽ هو. اوورڪوٽ
 جي خيالن ۾ اڪاڪي اڪاڪيوڇ کي وڏيڪ مردانن، پردن ۽ ارادي جو پڪو بنايو. ڇڻ ته
 ڪنهن وڏي مقصد تي ناپو پائڻو هوس. ارادي جي ڪچالي، گهٻراهٽ ۽ ٻيون سڀ اڇاڻيون
 غراب عادتون هن جي طبيعت مان محاسب ٿي ويون. ڪڏهن ڪڏهن هن جي اکين ۾ ڇڪڪ
 ۽ دل ۾ اوچا ۽ بلند خيال ايندا هئا، ۽ سڏون ڪندو هو ته ”ڇو نه ڪڪر ۾ امارتن“
 وجهايو وڃي؟“ اهڙن ٻين پڇاڻن ۾ هو اهڙو ته غلطان ٿي ويندو هو، جو ڪڏهن ڪڏهن
 پاڻ کي به وساري وهدو هو. هڪڙي دفعي هڪا لڪپڙهه نقل ڪري رهيو هو ۽ انهن ويچارن
 ڪندي اهڙو ته بيخيالو ٿي ويو، جو چڪڪ پئجي ويس، ۽ رڙ ٺڪري ويس. ”او، او!“
 هٿو وڇ وٽ هر مهيني اوورڪوٽ بابت ڳالهائڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪڙو دعوو ضرور ويندو هو،
 ۽ سوالن مٿان سوال پڇندو هو: ”ڪهڙو ڪهڙي دمڪان تان چڪاڻجي؟ ڪهڙي جو رنگ ڪهڙو
 هئڻ گهرجي؟ ڪهڙي جا اگاهه ڪهڙا آهن؟“ وغيره. عوئن ته موٽندي ڳڻيون پاڻ سان کڻي
 ايندو هو، پر اميد به وڏي ڇيڙ آهي. سو دل کي آڻت ۾ رکيو ايندو هو ته نيٺ ڪهڙو وٺو
 ۽ نيٺ نئون اوورڪوٽ ٺهي تيار ٿيندو. هلندي هلندي، حالن اڪاڪي اڪاڪيوڇ جو
 ساٿ ڏنو، ۽ تعجب ته ڊنرڪنر به هن کي سٺ ريلن جو ”ٻونس“ ڏياريو، معلوم ناهي ته

ڊارڪٽر کي ڪٿڪ هئي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ کي وڏي ڪوٽ جي گهرج آهي، يا اهو ڪو انسان هو، جو قسمت هن - ان وڙ ڪيو ۽ سڄا ويهه ريل، چاليهن ريلن جي ڪٽيل خرچ کان وڌيڪ مليس. ايس پي ٽي سس جي فائدگشيءَ کان پوءِ اڪاڪيءَ وٽ سچ پچ اسي ريل جي رهر گڏ ٿي وئي ۽ هن جي دل خوشيءَ ۾ زور سان دڪ دڪ ڪرڻ لڳي. پهرئين ئي ذهين هو پيٽرووچ سان گڏجي بازار ويو، ۽ ڪپڙو خريد ڪيائون. انهيءَ ۾ ڪا تعجب جي گالهڻي ڪانه آهي ته اڪاڪي اڪاڪيوچ جي ڪنچوسائيءَ هوندي به ڪپڙي جي حريداري اهڙو ملڪ ڪئي وئي، ڇاڪاڻ ته ڪپڙي خريد ڪرڻ جو ڇهن مهينن کان ارادو هون ۽ اڪثر ڪري هر مهيني بازار جي اڳهن جي پها ڳاها پيا ڪندا هئا. ڪپڙو واقعي لائني هو، ۽ پيٽرووچ پاڻ ظاهر ڪيو ته هن کان زياده سٺو ڪپڙو سڄي بازار ۾ نه ملندو. آسٽرولسٽي هن ’ڪنٽيڪو‘ سٺو سادو سوئي ڪپڙو خريد ڪيو، جو ڏسڻ ۾ ڏاڍو مضبوط ۽ سٺو هو، ۽ پيٽرووچ جي رهائيءَ موجب ساڪ کان به بهتر هو. ڪالر لاءِ ’مارٽن‘ هس به ورتو، ڇو ته بلڪل مٺاسو هو، ۽ ان جي بدلي ’مرڪنٽ‘ خريد ڪيائون جو پري کان ڏسڻ ۾ مارٽن جهڙوئي هو. پيٽرووچ به دنيا ڪوٽ سٺ ۾ مشغول رهيو. ڪوٽ جلد تيار ٿي وڃي ها، مگر ان ۾ گهڻائي ڪڇ رکيا ويا هئا، جن ڪافي وقت ورتو. پيٽرووچ سلائي جا پارهي ريل چيٽا. هن کان گهٽ اتي به نه سگهي ها، ڇاڪاڻ ته سڄي ڪوٽ کي ريشم جي ڏاڳي سان ڀري سلائي ڪئي وئي هئي. ايس - ان ڀڄي ٿو سگهي ته اهو ڪپڙو ذهين هو - مگر اڪاڪيءَ جي زندگيءَ ۾ ڪپڙو وڏو خوشيءَ جو ذريعو هو، جڏهن پيٽرووچ نئون اوورڪوٽ تيار ڪري، صبح جي وقت ڪلارڪس جي آفيس جي وقت کان ٿورو اڳ ۾ ڪٽي آيو. اوورڪوٽ اهڙو جلدي نه سڀرو وڃي ها، مگر سيءَ تهر جا هئا، ۽ اڃا به وڌيڪ شديد پارن پوڻ جو اسڪان هو. اڄ پيٽرووچ ۾ گرائي هئي - گرائي به ڇو نه ڪري: هيڏو سارو ڪم چند ڏينهن ۾ جو پورو ڪري ورتو هئائين. هو ڪو رواجي درزي نه ڪوند هو. اڄ هن ثابت ڪري ڏيکاريو ته هو گهڻا نوبي وارن درزين مان نه هو بلڪه نوان ڪپڙا به سڀي ٿي سگهيو. هن اوورڪوٽ رومال مان ڇوڙي ٻاهر ڪڍيو (اهو سندس رومال تازو ڏوڀيءَ وٽان ڏوڀي آيو هو)، ۽ رومال کي وري خيال سان به ڪري ڪسي ۾ آندو. ڪم آڻڻ لاءِ وڌائين. اوورڪوٽ کي ڪولي، ٻي هٿن ۾ جهلي ان ڏانهن صحر سان نهارڻ لڳو، ۽ ڦڙتائيءَ سان اڇلي اڪاڪيءَ جي ڪلهن تي وڌائين، ۽ ڪوٽ کي اڳيان پٺيان ڇڪڻ ۽ ٽاهڻ لڳو. اڪاڪي اڪاڪيوچ صبر رسيدو مائهو هو ۽ ٻانهن به پاڻي ڏسڻ ٿي چاهيائين. پيٽرووچ پوءِ هن کي ٻانهن پارائڻ ۾ مدد ڪئي. ڪوٽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي بدن تي بلڪل ٺهڪي آيو. سڪهن پيٽرووچ جي ساراه ڪئي، ۽ داد ڏنو ته ڪوٽ لاجواب آهي! پيٽرووچ به موضوعن نه وڃايو ۽ چوڻ لڳو، ’مون اڪاڪي اڪاڪيوچ کي اوورڪوٽ بلڪل سٺو ۽ رواجي پٽن ۾ سڀي ڏنو آهي، ڇاڪاڻ ته هو پنهنجو دوست مائهو آهي، ۽ هن سان گهڻي زماني کان ڄاڻ سڃاڻ آهي. انهيءَ کان سواءِ

سھجو دڪان بہ بيڙي ۽ ڪلي ۽ آهي، ۽ اُن تي ڏسائي پوردم به ڪونہ لڳايو اٿس،
 جھڪري ماڻهن جي نظرن ۾ سھجي سلائي ۽ ڪاريگريءَ جي ڪا وقعت ڪانہ آهي۔ ورنہ
 نيوڪي پراسيڪٽ ۾ اڪاڪي گھٽ ۾ گھٽ پنجنهتر ريل رڳو سلائيءَ جا پري ها۔
 اڪاڪي اڪاڪوچ پترو وچ جي اهڙين پٽاڪي کان تنگ اچي ويو هو ۽ هوش به اهڙين وڏين
 رقص جا نالا ٻڌي گھيرائي ويٺو هو۔ اڪاڪي اڪاڪوچ هن کي سلائيءَ جا پٽاڪا ڪيا
 ۽ ڪوٽ ٻائي آفيس وڃڻ لاءِ راهي ٿيو۔ پترو وچ به هن جي پٺيان ويو ۽ رستي بي چڱو وقت
 بيهي هن پري کان ڪوٽ جي پٺيءَ جي بيهڪ ۽ تنگ ڏٺي، ۽ تنهن کان پوءِ پيءُ گھٽيءَ
 مان رستو مٽائي، ٽڪڙو ٽڪڙو وري به ساڳئي رستي تي آيو ۽ لڪي ليڪي ڪوٽ جي سامهين
 جھول نظر سان ڪٽيائين۔

اڪاڪي اڪاڪوچ جي خوشيءَ جي ڪا اڻها نه رهي۔ هو گد گد پئي ٿيو ۽ هر منٽ ۾
 ڪوٽ کي وري وري پئي ڏٺائين۔ پلا خوش به چوڻ ٿئي۔ هڪ ته ڪوٽ گرڻ هو، ۽ ٻيو ته
 سلائي به پنهنجو منٽ پاڻ هڻي، آفيس ٿاڻن معاملي ته اڄ هن کي ڏرڪ ئي ڪانہ ڏئي، اڪ
 تڏهن پٺيس جڏهن اوچتو ڏٺائين ته سترل تي پھچي ويو آهي۔ معاملي جي ڪوٺيءَ ۾ ڪوٽ لاهي
 هن جي سپال ۾ ڏٺائين۔ ڪنهن نه ڪنهن طرح سڀني ڪلارڪن کي پتو پئجي ويو ته اڪاڪي اڪاڪوچ
 ٺٽون اوورڪوٽ سڀرايو آهي ۽ پراڻي ڪٽل ٺٽو کي استعمال ڪري آهي۔ سڀني ڊوڙي معاملي جي ڪوٺيءَ
 ۾ ويا، ۽ ٺٽن اوورڪوٽ جو معائنو ڪيائون۔ چوڌاري واڌاڻن جو وارو وري ويو، اڪاڪي اڪاڪوچ
 ڪڏهن مشڪو ٿي، ته ڪڏهن شرمهيو ٿي۔ سڀني مجبور ڪس ته هو ڪوٽ ٻائي ڏيکاري،
 ۽ ٺٽن اوورڪوٽ جي خوشيءَ ۾ سڀني کي دعوت ڪرائي۔ اڪاڪي اڪاڪوچ اچي ٺٽو،
 هن جو دماغ چرخ ٿي ويو۔ سمجهه ۾ ئي ٿئي آيس ته هن بصيرت کي ڏهن ڪيئن ڏجي،
 آخر تنگ اچي، هن کي اڻا سٺا بھانا ڏنائين ۽ چيائين ته ”ڪوٽ ٺٽون نه آهي، پراڻو آهي“
 مگر اڏو به سڃڻو هئا۔ ايتري ۾ سڌي هيد ڪلارڪ ڏيکارڻ لاءِ ته هو ايڏو ضرور نه
 هو ۽ ايس ڪلارڪن سان اٿڻ ويهڻ ۾ عار ٿئي ڪيائين، چيو: ”چڱو، اڪاڪي اڪاڪوچ
 جي پدران سان توهان سڀي جي اڄ شرم جو دعوت جهليا ٿو، قسم سان اڄ سھجي سالگره
 به آهي۔“ ڪلارڪن سڌي هيد ڪلارڪ کي مبارڪباد ڏني ۽ دل و جان سان سندس دعوت
 قبول ڪئي۔ اڪاڪي اڪاڪوچ دعوت ۾ وڃڻ کان گھڻو ئي تڏهو ۽ عذر بهانا ڪيا مگر
 سڀ ورائي ويس۔ اها بدتميزي آهي، توکي شرم اچڻ ڪري، انڪار ڪرڻ کان توکي ٻڌي
 سرڻ ڪري۔“ آخرڪار هن دعوت قبول ڪئي، ۽ سوچيائين ته گھٽ ۾ گھٽ ٻارئيءَ
 ۾ وڃڻ سان هن کي اوورڪوٽ ٻائي ٻاهر وڃڻ جو موقعو ملندو، اڪاڪي اڪاڪوچ واسطي
 سارو ڏينهن گویا عيد جو ڏينهن هو۔ آفيس کان سوٺيو ۽ ڪوٽ لاهي ڪليءَ ۾ ٽنگي، دل
 ئي دل ۾ ڪوٽ جي ڪٻڙي ۽ اشتر جي تعريب ڪرڻ لڳو۔ سھن کان پوءِ پنهنجو پراڻو
 ”ڪٽل ٺٽو“ ڪڍي، ٺٽن ڪوٽ سان ڀيٽڻ لڳو۔ پلا پراڻو قاتل ڪوٽ، ٺٽن خديد نقش
 تي سلائي ٿيل اوورڪوٽ جو ڇا مقابلو ڪري سگھندا رات ڏينهن جو سڏو هو! اڪاڪي اڪاڪوچ

کان کل سکري وٺي، ۽ ڪيتري وقت تائين کليدو رهيو. هن منجهند جي ماني کاڌي، ۽ کانئن کان پوءِ ٻيو ڪجهه به ڪر نه ڪيائين. ڪنهن به ڪاغذ پٽ کي هٿ نه لاءائين، ۽ نه وري ڪنهن لکڙهه جو نقل ٿي ڪيائين. اڄ آوار ۽ خوشيءَ جو ڏينهن هو، ۽ هن بستري تي ٻڏي ڪجهه وقت لاءِ چڱي ساهيون. جڏهن سچ لهي ويو ۽ منهن ميراوڻي ٿي، تڏهن هي پنهنجو نئون اوڙو ڪوت بهري، ننڍي هيڊ ڪلارڪ جي دعوت تي وڃڻ لاءِ راهي ٿيو. ياد آهي ته سربان جو گهر ڪٿي هو يا سندس پتو ڪهڙو هو. بهرحال هو پيٽرس برگ جي ڪنهن مٿي سجلي ۾ ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي گهر کان مٿيون ٿي گهڻو دور رهندو هو. سو گهران ڪرڻ سان اڪاڪيءَ کي اهڙيون گهڻيون لٽاڙي پار ڪرليون هيون، جي نه ته ڪو روسيءَ جو پورو بندوبست هو به نه وري هڪا وسهه ٿي هئي. رستا مڃا هئا، جتي ماڻهوءَ جي پوءِ به ڪا به هئي، ۽ چوڌاري ڪڪڙو ڪوڪڙي پئي هئي. مگر جنس سرل مقصود کي ويجهو پوندو ٿي ويو، تن ساهيون روشني وڌيڪ تيز ايندي ويس، ۽ رستي تي ڇهڻ پهل ۽ ماڻهن جي اڇ وڇ زياده نظر آيس ۽ آهستي آهستي عورتن جي به رستي تي آمد رست ڏٺائين. هن پيٽرڊائي ۾ پسي ڪاڪ جون ٺهيل ۽ گل جي ڪوڪڻ سان جڙيل گسڪيون گڏيون گهٽ پئي ڏٺيون، مگر چٽيل، پالش ڪيل ۽ هر طرح سينگاريل گسڪيون، رڇ جون کنڊون ٺڪيل خوش مزاج ۽ مڇلي ٽوپس پهريل ڪوچواس سان عام عام برف تي ڪرڇ ڪرڇ ڪندڙيون پئي آيون ۽ ويون.

اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪيترن ڏينهن کان شام جو ٻاهر گهڻو گهڻو ڦرڻ يا تفريح ڪرڻ ٻڌي ڏني هئي ۽ هن پيٽرڊائيءَ ۾ پڻ ٽن سالي کان پوءِ آيو هو، جيڪڏهن هن کي هر ڪا شي نئين ٿي نظر آئي. هو اڃا هڪ دڪان جي روش ڏيکارڻي ڏريءَ ۾ هڪ سورت ڏانهن تيار ٿي رهيو، جنهن ۾ هڪ جين وڃيل دوشيزه پهچي هر ماڻهن سان لاهڻ جي مشق ڪري رهي هئي، ۽ اهڙيءَ طرح هوءَ پهچي گول گول چڪو. کي حش ۾ آئي ان جو عام ڏيک ڪري رهي هئي، ۽ سندس پٺيان وري هڪڙو وڏو سڄو وارو، فريڊڪ ڏاڙهيءَ سان بوجوان اندر درواري ۾ وڃي رهيو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ هڪ ڏوٽيندي، ۽ ٿورو ڪلي، پنهنجو رسو ورتو. هن ڇو ڪليو؟ شايد انهيءَ لاءِ ته هيءَ هن واسطي هڪ اجسي ڳالهه هئي، ۽ هن اهڙي سورت اڳي ڪڏهن به ڪانه ڏني هئي يا ئي سگهي ٿو نه پڻ ڪلارڪن وانگر هن به ڪا راءِ قائم ڪئي هجي ۽ طريقو ڪليو هجي. قصو ڪوتاهه هو پنهنجي سرل تي پهچي ويو، جتي سڌو هيڊ ڪلارڪ وڏي رعب قاب سان رهندو هو. سربان جو گهر اڀيءَ ساڻ تي هو، ۽ ڏاکڻ ۾ پئي پئي پري. اڪاڪي اڪاڪيوچ درواري ۾ گهڙڻ سان ئي ڏٺو ته سڌو طعاس جون قطارون لڳيون پيون هيون، ۽ وچ ۾ چانهه جي ڪڙلي رکي هئي جنهن سان پاڻي جي ٺهڪڻ جو آواز پئي آيو، ۽ پاڻ نجا ڪڪر پئي نڪتا. ديوار تي ڪلڻ ۾ سڀي به ڪوٽ ۽ چوڻا ٽنگيل هئا، جن مان ڪن جا ته خاص سٺا، وڏا ۽ مڇل جا هئا. پٽ ۽

ٻئي ڀلي شور ۽ ڳالهائڻ جو چوپڻ ٻئي آيو. ايتري ۾ دروازو کليو ۽ ڳالهائڻ جو
 آواز وڌيڪ چٽو ٿيو، ۽ جنرل دروازي سان خالي گلاس ۽ ڪريئر جي جڳ ۽ ٻسڪوٽ جي
 ڏهن سان پرايل خونجو کڻي ٻاهر نڪتو. ظاهر هو ته ٻيا ڪلارڪ ڇڏو وقت اڳ ۾ آيل
 هئا، جو چانه جو پهريون دور ختم ٿي چڪو هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ به پنهنجو ڪوٽ
 کڻي ۽ ٽنگي اندر داخل ٿيو. چوڌاري مور ٻين جي مهرمر لڳي پئي هئي. ڪي ٻڌ ۾
 گپ شپ هلي رهيا هئا، ته ڪي ٻين راند کيڏڻ ۾ مشغول هئا. ڪي ٻانڀ سان سونا لڳائي
 رهيا هئا، ته ڪي وري اڃا تائين چانه ڍڪ ڍڪ ڪري پي رهيا هئا. مطلب ته سڄي
 ڪوٺي ڳالهائڻ ۽ ٻولھائڻ، ڪلارڪ جي اٺ-ويھ ۽ ڪريئر جي رڳو ٻه-ٽيھ جي آوازن
 سان گونجڻي رهي هئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ ڪوٺي جي وچ ۾ سڄي ٻيٽي رهيو، ۽
 وانڙن واسگر هڏائڻ هڏائڻ بهارڻ لڳو. ايتري ۾ ويٺر گورو مڇي ويو، ۽ سڀي رڙي
 ۽ هوڪرن سان هن جي آڇاڻ ڪئي ۽ ڊوڙي اچي ٻيهر هن جي اوورڪوٽ جو ديدار ڪيو.
 اڪاڪي اڪاڪيوچ گهڻو هرايل ٻئي نظر آيو، مگر پنهنجي ڪوٽ جي ساراھ ۽ شهرت
 ٻڌي گهڻو خوش ٻئي ٿيو. آخر عمرڪو اڪاڪي اڪاڪيوچ ۽ سندس ڪوٽ کي ڇڏي،
 ٻسڪوٽ راند کي لڳي ويو. هي سڄو گورو گھسان، شور غل ۽ ماڻهن جا حنا،
 اڪاڪي اڪاڪيوچ واسطي ٻڌو ۽ عجب ۾ وجهندڙ ڳالهائون هيون. کيس دوستن سان ۽
 دعوت ۾ اٿڻ ويٺڻ جي ڪا خبر ڪانه هئي. هن کي معلوم نه هو ته ڇا ڪجي، ۽ ڇا نه
 ڪجي. ٻسڪوٽ ڪهڙن ڏنڊن جي ڀر ۾ ويهي رهيو، ۽ ڪڏهن هن جي سٺن ۾ ٻئي بهار ٿي
 ۽ ڪڏهن هن جي سٺن ۾ ٻئي گويريائين. آخر نڪتلو ماڻهو، ويهي ويٺي گهڻو ٺڪو ۽
 اوباسيون اچڻ لڳيس. رات جو ڳال حصو واهي چڪو هو، ۽ هونئن هو هن کان گهڻو اڳ
 ۾ سمهي رهندو هو. هن ڇان ڪيو ته ميزبان کان سوڪلاڻي گهر وڃجي، مگر هن نه
 ڇڏيس. ڇهائونس ته هتي اوورڪوٽ جي خوشيءَ ۾ غلط هڪڙو بيگ ٻي وڃ. ڪلاڪ
 ڪن کان پوءِ ڪاڏو آندو ويو، سڄي ۾ طرحن طرحن جا طعام، جهڙوڪ سيري، ٽڙو ڳاڻو
 گوشت، پيسٽري، ٻڪيون ۽ ڪيريون، حلواڻي ۽ وڻان آيل سوسا، ۽ شراب هئا. هن کي
 ۽ گلاس کي شراب جا پياريا ويا، ۽ خوب نشا ٿيس. هرڪاشي خوش ۽ قاري ٻئي نظر
 آيس. رات جا پار هن وڃي چڪا هئا، ۽ کيس هن کان گهڻو وقت اڳ ۾ گهر پهچڻ ڪپندو
 هو. هن کي خوف ٻئي ٿيو ته گهر وڃڻ کان کيس تان روڪيو وڃي، تنهنڪري وجهه وٺي ڪوٺي
 مان ڪسڪي ٻاهر هليو ويو، ۽ اوتار ۾ هٿوڙاڻيون ڏئي، نيٺ وڃي اوورڪوٽ لڏائي. سندس
 اوورڪوٽ زمين تي ڪريو ويو هو، جنهن کي چنڊي ٽوڪي ڪين ڪچرو صاف ڪري،
 پاڻي، ڏاڪڻ مان لهي رسي تي پهتو، ۽ گهر لاءِ روانو ٿيو. رستي تي اڃا تائين روشني
 هئي. ڪي ڪي ننڍڙا دڪان - حڪي غلامن ۽ ٻين رواجي ماڻهن جون ڇٽڪ ڪليون هيون،

۽ ڪي هرڪو آڏي ۽ رات تائين اويارين لهوارين ڳالهين ۾ مشغول هوندو هو۔ ڪليل هڪ ۽ ٻيا ڏسڻ ۾ بند ٿي ويا هئا، مگر دروازن جي چيرون مان روشنيءَ جا ڪرڻا رستي تي پئي پيا، جنهن مان معلوم پئي ٿيو ته اڃا هڪو ماڻهو اندر سرور آهي۔ شايد دڪانن جي نوڪريائين ۽ نوڪرن، جوڪي ڳالهين جا گهيرو ٿيندا آهن، پنهنجي گفتگو اڃا حتر نه ڪئي هئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي مزاج ۾ هلندو پئي آيو، ته ايتري ۾ هڪڙي عورت، هڪڙي هڪڙي، سندس پاسي مان سرڙاٽ ڪري اچي لنگهي. معلوم ناهي، ڇو ايترو هڪڙي پئي آئي؟ هن جي دل ۾ آيو ته هن عورت جي پٺيان ڊوڙيءَ ۽ دري گهٽ ڊوڙڻ تي به هو، پر هن پاڻ کي روڪي وڌو۔ ۽ پوءِ مرڳو عجب لڳس، ته اهڙو خيال آخر هن کي ڇو آيو؟ جلد ئي اهڙين گهٽين ۾ پهتو، جتي نه پوري روشني هئي ۽ نه وري هڪو ماڻهو پنهنجي نظر تي آيو، ڇوڏاري سچ ئي سچ لڳي پئي هئي. ڪٿي ڪٿي ننڍڙا ڪاٺ جا گهر، ٻيون ڇير ۽ جهوپڙيون، بند دروازن سان، اونڌاهيءَ ۾ پري کان نظر آيون ٿي۔ نه ته مڙهيون خبر، رستي تي هڪا بهرئي ڪاٺ هئي. ڪنهن واهينءَ واسيءَ جو نالو به هڪو نه هو. سڙڪ هڪڙي وڏي چورس ميدان ۾ اچي پئي، جنهن ڪنهن اٿاڻ رڃ واسگر پئي ڏيکڻ ڏني، ۽ ان جي پٺي جهڙي تي بيٺل گهر سرس ٿي نظر آيا.

پري پري کان، خبر نه آهي ڪٿان، ڪنهن ستريءَ جي ڪنڀن مان روشنيءَ جي لٽ پئي نڪتي. ڪنڀن ڇڻ ته دنيا جي پٺي جهڙي تي هئي. قدرتا، هتي اڪاڪي اڪاڪيوچ جي دڻ ننڍڙي ٿيڻ لڳي، ۽ ان وڏي چورس ميدان ۾ پير وجهڻ سان ئي گهٻرائڻ لڳو۔ ڇڻ ته هر ڪي ڪنهن خطري جي اڳ پر ٿي پروڙ پئجي وئي هئي. خوف ۾ اڳيان پويان ۽ اوسي پاسي لول هڻڻ لڳو، پنهنجن الين، جيئن اجهانگ سندن جي وچ ۾ ڪنهن پڙيءَ جي هوا ٻڪري ويئي هئي! هو دل کي هڪو ڪرڻ لڳو: ”ڇڏ چاهو آهي؟ چڱو آهي ته هيڏي هوڏي ٺهائڻ نه گهرجي.“ ۽ اڪيون پوئي اڳي هڻڻ لڳو. ست پٺهه جي ڪري سوچيائين ته ”اڪيون ڪولي ڏسي ته چورس ميدان لٽائي پئي جهڙي تي پهتو آهيان يا نه؟“ اڃا اڪيون سر ڪوليائين، ته ڏٺائين ته ڪي وڏين شهرن سان رهون سندس رستي روڪ ڪيو پيا آهن. هن جي اکين اڏر آندي اچي وئي، دل زور سان ڌڙڪي رهي هيس ۽ پاڻ پير جي ٻن والنگر ٿڙڪي رهيو هو. هڪ اونڌاهي رات، پيو خوف، اڪاڪي اڪاڪيوچ هن کي سڃاڻي نه سگهيو، ۽ نه وري هن جو حليو ئي ياد رهيس. انهن مان هڪڙي رعب مان رڙ ڪري ۽ ڪنڌ کان هڪڙي چيس، ”هي اوور ڪوٽ سڀهو آهي! لاهي سون کي ڏي!“ اڪاڪي اڪاڪيوچ رڙ ڪرڻ تي ئي هو ”چور..... چور.....“ ته پئي چور پنهنجو مضبوط رڪ جهڙو چيو سڀ تي ڏٺي، وات بند ڪري ڇڏيس۔ ”هائي رڙيون ڪرا“ اوور ڪوٽ لاهي، لت جو هيالونس، نه عرب ٻوٽ پٽو وڃي لڳو. بيهوش ٿي ويو. هن کي خبر ڪانه پئي ته ڇا ويو ڇا ويو. ٿوري وقت کان پوءِ هوش ۾ آيو، اٿي کڙو ٿيو. هن کي ٿڌ محسوس ٿيڻ لڳي ۽

ڏٺائين ته سندس بدن تي اوورڪوٽ به ڪونه هو. گهڻيون ئي رڙيون ۽ واڪا ڪيائين، مگر چورس ميدان جي ٻئي ڇوڙي تائين شايد سندس آواز پهچي نه سگهيو. آخر رڙيون ڪري ڪري جڏهن ٽڪري پهتو، ۽ جڏهن ڏٺائين ته ڪو اوهي واهي پيدا ڪونه ٿيو، تڏهن ڊڪندي ڊڪندي ساهي جي ڪئين ڏانهن رخ رکيائين، ۽ ڏٺائين ته ساهي پالي تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. شايد انتظار ٻئي ڪيائين ته ڪهڙو ماڻهو رڙيون ڪندو هن ڏانهن ڊوڙ ڏنو پيو اچي. اڪاڪي اڪاڪيوچ پهچڻ سان ئي سهڪندي سهڪندي رڙ ڪري، شوخيءَ سان ساهي ڏانهن معاطب ٿيو، ”تون ٿلهو ڇو ٿين؟ ڇو ٿين؟ ڇو ٿين؟“ هتي مون کي چور لڙي ويا، ۽ تون هتي آرام سان بيٺو آهين؟“ ساهيءَ ورائيو، ”مون ته ڪجهه ڪوڊ ڏنو. ٻن ماڻهن برابر توکي وڃ ميدان ۾ هليو، مگر مون سمجهيو ته تنهنجا دوست آهن ۽ تون ساڻن گالهليون ٻولهيون پيا ڪر. مون تي گرم ٿيڻ کان بچڻو آئين ٿيو ته تون ساهي ٻولين سهرتڻڻت کي وڃي رپورٽ ڪر، جو چور ڳولي هٿ ڪندو.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ ڏاڍو جهرن ۽ پریشان گهر ڏانهن موٽيو. سندس لوندڙين ۽ ڪهاڙيءَ جا وار وڙڪري پيا ٿي ويا هئا، ۽ هن جا پلسا، آڙهه ۽ پتلون برف سان ڦٽيا پيا هئا. جڏهن جاءِ جي مالڪيائيءَ اوبلي وقت دروازي تي زور مان ٽڪا ٽڪا جو آواز ٻڌو، تڏهن هڪدم ٿيو ڏٺي، بستري سان اٿي ڪلاي ٿي ۽ دروازو کولڻ لاءِ اهڙي ته جلدي ڀڳي، جو جڻي به هٿ نه آيس. حجاب کان چولو چاٽيءَ تي رکي، دروازو کوليائين، ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي حالت ڏسي هرڪو ٺڪري ويس. جڏهن هن روڻداد جو سر بستو حال ٻڌو، تڏهن خوف ۾ ڏڪي وئي، ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ تي زور آندائين ته هو صبح جو ٻولين سهرتڻڻت کي رپورٽ ضرور ڪري، ۽ حد جي ٻولين تي اعتبار ڪرڻ ٺيڪ نه آهي، ڇو ته هو فقط ڊر دلاسي تي رکندا ايندا. وڌيڪ چيائين ته ”منهنجي سهرتڻڻت سان واقفيت پڻ آهي. اٿا ڦٽندڙ جي چوڪري، جيڪا مون وٽ پورچياليءَ جو هٿ ڪندي هئي، سا سهرتڻڻت جي گهر ۾ نرس جو ڪم ڪندي آهي. سهرتڻڻت کي سڀ کان پهرين پنهنجي اکين سان ڏاڍا جي گهر وٺان لنگهندي ڏٺو آهي، ۽ چرچ ۾ هر ڀيرو هو بدگي ڪرڻ ابدو آهي. هو خوش مزاج انسان هو لڳندو آهي، ۽ سرور رحمدل هوندو.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ هيءُ ٽيڪ صلاح ٻڌي بيڙو منهن ڪري پنهنجي منهن واري ڪوليءَ جو رستو ورتو. پڙهندڙ اڪاڪي اڪاڪيوچ جي سپاءَ مان ڪامي واقف ٿي چڪا آهن، ۽ سمجهي سگهن ٿا ته هن اها رات ڪيئن گذاري هوندي؟ صبح جو سويل هو ٻولين سهرتڻڻت جي گهر ڏانهن روانو ٿي ويو، مگر هو اڃا تڏهه هو. ڏهن بجي هو وري ويو، پر سهرتڻڻت اڃا بستري ۾ هو. ٻارهن بجي ٿيو ويو، مگر صاحب بهادر جي ملاقات جو شرف حاصل نه ٿيس، ۽ معلوم ٿيس ته صاحب گهر ۾ نه آهي، ۽ ڪيڏانهن ٻاهر قدم رنج فرمائي ويو آهي. منهنجيءَ مٿي اڪاڪي اڪاڪيوچ وري ويو، مگر ڪلارڪ اڪاڪيءَ کي اندر وڃڻ کان منع ڪيو پيا هئا، ۽ زور ٻئي آندائون ته هو ٻه راتين کي

پڌاڻي ته صاحب سان ڪهڙي معاشي متعلق ملڻ لڳي گهربائين. اڪاڪي اڪاڪيوچ پنهنجي
 ساري زندگيءَ ۾ هي پهريون ئي دفعو همت ۽ خود داري ڏيکاري، ۽ ڪوڪ آوار ۾ چيو،
 ”مان سپرنٽنڊنٽ صاحب سان ضرور ملندس. مون کي روڪڻ جو اوهان کسي ڪو حق نه
 آهي. مان سرڪاري ڊپارٽمينٽ مان آيو آهيان، ۽ صاحب مان ڪنهن سرڪاري معاشي ۾ ملڻ
 اٿو. جيڪڏهن مون صاحب سان شڪايت ڪئي، ته ڏسجو ته اوهان جي ڪهڙي مٺي پيد
 ٿو ڪري. مان اندر ضرور ويندس.“ ڪلارڪ چپ ٿي ويو، ۽ انهن مان هڪڙي وڃي
 سپرنٽنڊنٽ کي اطلاع ڏنو. اڪاڪي اڪاڪيوچ کي گهرايو ويو، جنهن ڦرڻ جو سارو
 بيان ڪيو. مگر اوور ڪوٽ هڪ ڪرڻ ۽ چورن جي گولا ڪرڻ پدران سپرنٽنڊنٽ
 اڪاڪي اڪاڪيوچ کان اڏي پڇا ڪرڻ ۾ لڳي ويو، جن ته چورن جي هئي هو. ”تون
 گهر ڏانهن اڏو دير سان ڪٿان پئي آيس؟ ڪنهن وٽشا جي گهر ڏانهن ته نه پئي وٺيس؟
 ڪنهن بريءَ نيت سان ته گهر کان ٻاهر نه نڪتو هئس؟“ اڪاڪي اڪاڪيوچ ويجهارو
 منجهي پيو ۽ بغير ڪنهن خاطر خواه جواب ملڻ جي ته ڪوٽ جي چڱيءَ طرح گولا ٿيندي
 يا نه، واپس موٽيو. پنهنجي حياتيءَ ۾ پهريون ئي دفعو سارو ڏينهن آفيس کان غير حاضري
 رهيو هو. پئي ڏينهن آفيس ۾ حاضري ٿيو، مگر سندس سڀني ڪم ٿاڻي وٺي ويا هئا. هيس.
 جن ته ڪا بيماري ڪا ئي آيو هو. سندس بدن تي اهو ساڳيو پراڻو ٽائل، گهرين ”ڪٽل ٺهڙ“
 هو. اوور ڪوٽ جي چوريءَ جي خبر سڄيءَ آفيس ۾ واءُ واسگر پکڙجي وئي. ڪن ڪلارڪن
 ته هي مونجهو به مثال نه وڃايو ۽ اڪاڪي اڪاڪيوچ تي خوب لٽوليون ۽ پٿرون هڻيون.
 مگر منجهس گهڻن کي واقعي رحم آيو ۽ پاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته هن لاءِ چئو هڪڙي،
 کيس نئون اوور ڪوٽ خريد ڪري ڏنو وڃي. مگر بلڪل معمولي رقم گڏ ٿي سگهي، ڇو
 ته اڪثر سڀي ڪلارڪن ڊئريڪٽر جي تصوير ٺهرائڻ تي اڳي ئي چڱو چئو ڏنو هو ۽
 سندن بالا آفيس جي حڪم تي هن جي هڪ دوست جو تصنيف ڪيل ڪتاب به خريد ڪيو
 هئائون، ۽ هن وٽ هن نئين چئو لاءِ ڪيسي ۾ هائي گهڻو پئسو ڪونه هو. هڪڙي
 ڪلارڪ، جنهن کي اڪاڪي اڪاڪيوچ جي نقصان جو گهڻو احساس هو، تنهن پڪو ارادو
 ڪيو ته ڪنهن نه ڪنهن سوني اڪاڪيءَ کي مدد ضرور ڪجي، سو هس کي مشورو ڏنائين،
 ته پوليس انسپيڪٽر وٽ ڦر جي رپورٽ ڪئي وڃڻ فصول آهي، ڇو ته انسپيڪٽر ڪوٽ جي
 ساڄ لاءِ کڻي جنا ڪشي ۽ دلي ڪوشش به ڪري ۽ انهي سان ڪوٽ پوليس کي ملي به
 وڃي، مگر نيسٽائين هن کي نه ملندو، جيستائين هو ڪا تازي پيش نه ڪري، ته ڪوٽ برابر
 سدس آهي: تنهنڪري چڱو ائين ٿيندو ته هن باري ۾ ڪنهن ”پهچ واري ماڻهوءَ“ کي
 درخواست ڪئي وڃي، جو لکپڙهه ڪري اختيار ڪري وارن تي زور آڻي ته ڪوٽ ۽ چور هڪ
 ڪن. اڪاڪي اڪاڪيوچ پڪو پرن ڪيو ته هو ”پهچ واري ماڻهوءَ“ کي ئي اڀل ڪندو.
 اهو معلوم نه آهي ته هيءُ ”پهچ وارو ماڻهو“ ڪهڙيءَ ڊپوٽيءَ تي رکيو ويو هو، ۽ سندس

ڪم ڪهڙا هئا: پر ايتري خبر ضرور آهي ته هو ”بهج وارو“ بلڪل ٿورو ٻنيو هو، ۽ هن کان ٿورو اڳ کيس ڪا به بهج ڪانه هئي: ۽ هن کان وڌيڪ بهج وارا بالا عهددار به هئا، جن جي ڀيٽ ۾ هو ٻنهي بي بهج هو: ائين هميشه ٿيندو آهي ته هڪڙي جي نظر ۾ اهي ماڻهو بهج وارا هوندا آهن جيڪي ڪنهن جي نگاهي ۾ بهه بي بهج شمار ٿيندا آهن. بهر حال اڪاڪيءَ جي هن ”بهج“ واري وڏي ماڻهوءَ کي پنهنجي دٻڏي وڌائڻ ۽ اختيارِي بلند ڪرڻ جا سي بيشمار طريقا ياد هئا. مثلاً هن جو حڪم هوندو هو جهن وقت آفيس ۾ اچي، ته سندس ڀڄ ريز دست هڪدم ڏانڪڻ وٽ اچي، سندس ملائي ۽ آڇيان ڪن. هن جو اهو به فرمان هو ته هن سان هڪو به سڏو نه ملي ۽ نه سڏي لکڙو ڪري، مگر آفيس جي هر ڪارروائي پنهنجي پوري پوري طريقي سان ٿيڻ گهرجي، ۽ سندس هدايتون هيون ته سپڪهن ڳالهه جي رپورٽ انچارج ڪلارڪ ننڍي هيد ڪلارڪ کي ڪري، پوءِ سڏو هيد ڪلارڪ وڏي هيد ڪلارڪ کي، ۽ وڏو هيد ڪلارڪ صاحب بهادر جي دٻڏي ڪري، ۽ دٻڏي پوءِ صاحب جي سپڪريٽريءَ جي معرفت سڄي معاملي کان صاحب کي آگاهه ڪري. روس ۾ سپڪهن کي پنهنجي بالا عهددارن سان هر ڳالهه ۾ ويس ڪرڻ ۽ انهن جي نقل ڪرڻ جي عام عادت هوندي آهي. هڪڙي دفعي مون کي اڏو ويو ته هڪڙي زبردست، جنهن کي ڪنهن روايتي ننڍي آفيس جي چارج ۾ رکيو ويو هو، ڇا ڪندو، جو هڪڙي خاص ننڍڙي ڪولِي الڳ ڪرڻي ان ۾ خالص پنهنجي آفيس ڪيائين، ۽ ان تي ”هوب آفيس“ جو نالو رکيائين - جيتوڻيڪ ڪولِي اهڙي ته سوڙهي هئي جو ان ۾ آفيس جي روايتي سوز به مشڪل سان ماڻي ٿي سگهي - ۽ دروازي تي ڳالهه ٻڌڻين سان پنوالا رکيائين، جيڪي دروازو هليو بيٺا هوندا هئا، ۽ جيڪر به ملاقاتي ايندو هو يا ويندو هو، تنهن لاءِ دروازي کي ٻيا کوليندا ۽ بند ڪندا هئا. اڪاڪي اڪاڪيوچ جو هي ”بهج وارو ماڻهو“ شاهائي اخلاق ۽ شاندار عادت جو ڏاڏو هو، پر ساڳئي وقت نهايت سادو ذمئي شخص هو: چوندو هو ته سندس آفيس ۾ اهڙي قاعدي جي پابندي ۽ پورن نيمن تي ڪم هلڻ جو واحد راز ”ظابطو-ظابطو-ظابطو“ هو. هو ڳالهائيندي ڳالهائيندي جيلي جي پوئين لفظ تي وڌيڪ زور ڏئي، ٻڌندڙ تي رعب وجهڻ لاءِ، هن ڏانهن خورسان گهوري نهاريندو هو - حالانڪ پنهنجي رعب ۽ دهشت وجهڻ لاءِ سندس پنهنجي آفيس جا ڪلارڪ ئي ڪافي هئا. ڪلارڪ هن کي پري کان ايندو ڏسي ادب ۾ اٿي بيٺا هئا، ۽ ٽيٽائين بيٺا هوندا هئا، جيستائين هو ان ڪري مان هليو نه وڃي. پنهنجي زبردست سان هميشه رڪاوٽي سان پيش ايندو هو، ۽ هن سان سندس گفتگو اڪثر ٽن جملن تائين محدود هوندي هئي - ”تنهنجي اها هب؟ توکي خبر آهي ڪنهن سان ڳالهائي رهيو آهين؟ توکي معلوم آهي مان ڪير آهيان؟“ انهن ڳالهين هوندي به هو دل جو صاف، خوش مزاج ۽ بهرحال دوست ۽ ساقين تي مهربان هو. ”جرل“ جي عهدي هن جو دماغ خراب ڪري ڇڏيو هو. هو چريس جي قطار ۾ هو ۽ ان هوندي وڌائي ۽ آڪٽ ۾ ڏيڏر حيان ٿوڪجي ويندو هو.

البت پنهنجن هڪ جهڙن سان اڃا به نصيحت ۽ تهانيءَ سان پيش ايندو هو، مگر جڏهن پاڻ کان گهٽ عهدي وارن سان ملاقاتي ٿيندو هو، تڏهن سندس ڳالهائڻ ٻولھائڻ به بد هوندو هو. دور، اڪيلو، خاموش ويٺو هوندو هو. اهڙن موقعن تي سندس حالت زحر جوڳي هوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن اهڙيءَ مجلس ۾ ڪنهن دلچسپ گمڪو ۾ حصو وٺڻ چاهيندو به هو، مگر پاڻ کان گهٽ عهدي وارن سان گھائل مائل ٿي وڃڻ پنهنجي شان مان ڪان گھٽ سمجهي، ڳالهه دل جو دل ۾ گهيبي، ٺلهي ڪنگھڪار ڪري، هڪڙي ڪلهي کي جهنگو ڏيئي مٽي ڪري ۽ پٺي کي ٿورو اٽڪو ٻوڏي هٽائي، وري ساڳئي نموني سان مٿس رکي ڪري ويهي رهندو هو. انهن حالتن ۾ جيڪڏهن ڪٿي ڳالهائڻو پوندو هوس، ته نهايت معرج سان ڳالهائيندو هو، ۽ مختصر جواب ڏيندو هو ۽ اهڙيءَ طرح هو ”شوڻ ۽ خشڪ“ نالي سان مشهور ٿي ويو. اڪاڪي اڪاڪيوڇ پنهنجي دوست جي مشوري تي عمل ڪري آخر ”پهچ واري ماڻهوءَ“ کي ايل ڪئي. مگر اهو ڪو نياڳو ڏڻ هو. نعومت ۽ بدقسمتيءَ جڏ به ڇڏيس. اتفاق سان ان ڏينهن ”پهچ واري ماڻهوءَ“ وٽ سندس ننڍڙي جو گهري ۾ گهرو دوست گهڻي عمر جي کان پوءِ آيل هو، جنهن سان هو گپ شپ هڻڻ ۾ مشغول هو، ۽ جنهن کي آئي اڃان ٿورو ئي وقت ٿيو هو. اهڙي مصروفيت جي وقت کيس اطلاع مليو ته ”هاڻي ڪن“ نالي عرصدار ملاقات جو خواهان آهي. ڪارو سان پڇيائين، ”ڪير آهي؟“ جواب مليس ته ”هڪولي ڪلارڪ آهي.“ ”ٿورو ترسي ٿو سگهي؟“ چئڻس ته هينئر مون کي وقت هڪونهي.“ ”پهچ واري ماڻهوءَ“ آخر چڙهڪ جواب ڏنو. هتي مان ٻڌائڻ گهران ٿو ته ”پهچ واري ماڻهوءَ“ نورو هڪو هيو. هي ڪي اڪاڪي اڪاڪيوڇ سان ملڻ لاءِ هڪائي وقت هو. هي ۽ سندس دوست حال احوال ڏٺي وٺي ويٺا هئا، ۽ جيڪي ڪجهه ڳالهائڻو هون ڳالهائي چڪا هئا ۽ وڌيڪ ڪو خاص موضوع باقي نه رهيو هو، جنهن تي گفتگو جالور کڻي سگهن. اها پاڻ به ڏٺي هئي رهيا هئا ۽ بار بار هٿ هٿ تي هڻي، چيسن جا ٽڪاءُ ڪڍي، چئي رهيا هئا: ”ته اٿس اٿس پوڄا اها ڳالهه اٿس آهي؟“ ”بلڪل چٽي مون چيو، ائين وارا سوچ.“ سندس درست گهڻي وقت کان نوڪريءَ تان استعفا ڏئي هئي ۽ پهراڙيءَ جو رهاڪو هو. هو فقط پنهنجي دوست کي ڏيکاري رهيو هو ته سندس ڪيڏي نه احتياري ۽ هلندي هئي، هو هڪ ڪلارڪ کي بنا ڪنهن سب جي هينرو ترسائي، سندس وقت زبان پئي ڪيائين! العرض تڏهن پنهنجي دل تي ڳالهائي ٻولھائي ٿڪا ۽ آرلر ڪريءَ تي ٿيئي سگريٽ جا خوب سونا هڻي رهيا هئا، تڏهن اوچتو ڇڻ ته هڪا سالن جي وڏيل ڳالهه ياد اچي ويس. پيڻياليءَ سان سيڪريٽريءَ ڏانهن نهاري چيائين، ”سويل درواري تي هڪاغد صحيح ڪرائڻ لاءِ ڪير هو؟“ ٿورو سوچي سگريٽ جو ڦٽو ڇيٽيءَ سان ڪرائي وري شروع ڪيائين. ”ها ها! هڪڙي ڪلارڪ ملاقات لاءِ ترسيو ويٺو هوندو، ته ڪيرينس.“ ساڻو اڪاڪي اڪاڪيوڇ گهڻو هيسيل ۽ پراڻن قاتل ڪهڙن ۾ ”پهچ واري ماڻهوءَ“ جي حضور ۾ حاضر ٿيو، جنهن ڪڙڪيدار

آوار ۾ پهچيس. ”اڙي ڪيئن آيو آهين.“ سلور هٿن گهرجي ته ”هرل“ جي عهدي ملڻ کان اڳ ۾ برابر پورو هئو اهڙي رعبدار آواز ڪرڻ جي هن پنهنجي گهر جي اڪيلائيءَ ۾ آڙسيءَ جي سامهون شق ڪئي هئي. اڪاڪي اڪاڪيوچ جهڙن تي رعب ۽ دهشت غالب پئجي ويون هيون، سڄي پوڄ ۽ جهڪي جهڪي ڳالهائڻ لڳو. تنهن هوندي به هن کان حيرت وٺي سگهيو، اوترو پنهنجي پيلن کي جاري رکيائين ته هن وٽ ٿلهو رشتو اوورڪوٽ هو، هو هن کان رات جي انڌيري ۾ زوري ڦريو ويو، ۽ هو هاڻي عرصن ڪئي آيو آهي ته هو ”پهچ رکندڙ شخص“ پوليس جي ڪنهن وڏي عملدار يا ڪنهن ٻئي اختياردار واري سان لڪڙهه ملائي، هن جي اوورڪوٽ جو تدارڪ ڪري. اڪاڪي اڪاڪيوچ جي سڌي ملاقات ڪرڻ ۽ درخواست پيش ڪرڻ جو طريقو آفيس جي قاعدي قانون جي خلاف هو، ۽ ”پهچ“ واري صاحب ڪهڙيءَ سان چيس، ”تون مڏوسون وٽ چو آهين؟ توکي خبر نه آهي ته آفيس جي ڪاروائي ڪيئن هلندي آهي؟ توکي درخواست آفيس ۾ ڏيڻ ڪندي هئي، جتان سڌي ۽ وڏي هيڊ ڪلارڪ ۽ ڊپٽيءَ وٽان گهڻي سيڪريٽريءَ وٽ اچي ها، جو خود بخود مون وٽ پيش ڪري ها.“ اڪاڪي اڪاڪيوچ سڄو پگهرجي ويو، ۽ برساتيءَ سان عرض ڪيائين، ”حمبور والالا.....“ هو گهرايل هو، ۽ ڇندي ڇندي ۽ جهڪندي جهڪندي التجا ڪيائين، ”مون سائينءَ جي ڪي انهيءَ لاءِ نڪالڻ ڏني..... جو..... سيڪريٽري..... اعتبار جوڳو ماڻهو نه آهي.“ ”پهچ رکندڙ صاحب“ تي به ٿي ويو، ”ڇا چئي؟ وري ڇڏو، وري ڇڏو. تنهنجي اهڙي همتا اهڙو حيال توکي ڪيئن آيو؟ اڄ ڪلهه جا نوجوان ڪهڙا نه بدتميز ۽ بي نصيبت آهن! پنهنجي آفيسرن ۽ عملدارن جو لحاظ ۽ عزت به ڪانه اٿن.“ ”پهچ ورو صاحب“ شايد اندازو نه لڳائي سگهيو، ته اڪاڪي اڪاڪيوچ جي عمر پنجاهه ورهين کان مٿي هئي، ۽ هن کي فقط ڪنهن ستر ورهين جي پوڙهي ڪڪ جي پٽ ۾ ئي نوجوان چئي سگهيو ٿي. سندس غصو وڏي وڏي وڃي چوٽيءَ تي پهتو، ۽ سڄي آفيس ڪٺي مٿي تي ڪيائين. سندس صاحب سان اڪاڪي اڪاڪيوچ نه ڇڏيو، پر ساري آفيس ڪڪي رهي هئي. چوڻ لڳو، ”تون ڪنهن سان ڳالهائي رهيو آهين؟ توکي خبر آهي سان ڪير آهيان؟ ڪجهه سمجهه ۾ اچي ٿو؟“ اڪاڪي اڪاڪيوچ اهڙو ڪچي جهڙي پٽ، جفا بند پيوڻ ٿي ويو، خوب پر سندس وار ڪانڊارجي ويا، ۽ ٿاڀو هن لڳو. ڪرڪڙهين پٽيوارن ڊڪي سهارو ڏيڻ ها، ته رهن تي وڃي ٽهڪو ڪري ها. هن کي ٺنگو نالي ڪري بيهوشيءَ جي حالت ۾ ٻاهر آندو ويو. ”پهچ جو صاحب“ گهڻو خوش ٿيو، هن جي آوار ۾ سچ پچ اتر هو، رعب هو، جو ماڻهو به بيهوش ٿي ٿي سگهيو. مشق ڪرڻ ۾ جا نڪلم ورتي هئائين، اها تاب بهس، سندس محنت اڃا به وڌيڪ ٿي. ٿيڙيءَ اک سان پنهنجي دوست ڏانهن بهاريائين، ته ڏسي ته هن بي ڪهڙو اثر ٿيو؟ دوست کي ڏسي هن کي ويتر اطمينان ٿيو ۽ پاڻ وڌيڪ خوشي ٿيس جو ڏٺائين ته هو به سندس رعب تاب کان خوف زده هو.

اڪاڪي اڪاڪيوچ جو مٿو ڦير يون کائڻ لڳو هو. ڏاکڻي نان ڪيئن لڌو؟ رستي تي ڪيئن آيو؟ هن کي ڪجهه به ياد نه هو. سندس چنگهون پاهون ۽ ٻيا عضوا اڻ ڀاڙيا هئا. هن کي ان کان اڳ به ساري حياتي ۾ ڪنهن به جبرل اهڙي رهڻ کان ڀتائي هئي. ٻاهر برقي طوفان لڳي رهيو هو، ۽ هن جو وات ٿڌو ٿڌو ٿي ويو هو. ڪرندو ٿڌندو ٿڌندو ٿي ويو هو. نان جو هن کي ٿڌ لڳي وئي ۽ ڪليون سڄي پيس. گهر پهتو ته ڳالهائڻ کان ويجهي ويو. وسوئل سهن ۽ کلي سان وڃي پستري ڪريو. ڪڏهن ڪڏهن اهڙي سخت ڀڃڻ جو اثر اهڙو اڳرو به نڪرندو آهي.

ٻئي ڏينهن هن کي سخت ٿپ ٿي پيو، ۽ پيٽرس برگ جي آبهوا ۽ ٿڌ ته پيٽري ۽ کي رهندو وڌايو. ڊاڪٽر آيو. بعض توپائيئن، مگر پيٽري لاءِ علاج هئي. هن هدايت ڪئي ته مريض کي فقط ٽانڪور ڪئي وڃي، ۽ سو به انهيءَ لاءِ ته مريض کي علاج کان محروم نه ڪيو وڃي. ورنه سندس ٻيٽ جو آسرو پورو سارو هو. ٻن ڏينهن جي پيٽري کان پوءِ ڊاڪٽر ظاهر ڪيو ته اڪاڪي اڪاڪيوچ کي موت سڏي رهيو آهي ۽ هن جي ٻيٽ جي اسيد ڪاٻه ڪاٻه آهي. هن جاءِ جي مالڪيائيءَ کي چيو: ”قصو ختم آهي، ۽ ڪس آئائڻ جون تياريون ڪر.“

ڪنهن کي به خبر نه آهي ته اڪاڪي ڊاڪٽر جا اهي محسوس لفظ پنهنجي ڪنهن ٻڌا يا نه؟ جيڪڏهن ٻڌائين، ته سندس دل ۾ هلچل مٽي يا نه؟ هن کي هن رنگين دنيا کي ڇڏڻ تي ۽ پنهنجي زندگيءَ کي الوداع چوڻ تي احساس ٿيو يا نه؟ جو ته هو سخت بيمار ۽ بيهوشيءَ جي حالت ۾ هو. وهر ۽ ڀوتن جو هن جي دماغ ۾ واسو ٿي چڪو هو. هو وڏي رهيو هو ۽ پيٽروچ کي آرڊر ڏنائين: ”پيٽروچ پنهنجو نئون ڪوٽ ڏهه تيار ڪر. ڪوٽ ۾ پٺا اهڙا رک، جو جيڪڏهن ڪي ٿورو لتيرا حملو ڪن ته انهن ۾ لاسي پون.“ ڪڏهن وهر ٻئي ويس ته چور سندس پستري ۾ لڪا ويٺا آهن، ۽ وٺي رڙيون ٿي ڪيائين: ”چور... چور... ٻڪڙيو... ٻڪڙيو... ٻڪڙيو“ رکي رکي جاءِ جي مالڪيائيءَ کي سڏي ٻئي ڪيائين ته ”چور-ولا ۾ لڪا ويٺا آهن. تنگ کان وٺي ٻاهر ڪڍين.“ ڪڏهن پراڻو ڪوٽ ٻئي ياد پيس ”ڪٿل ٿيو منهنجي سامهون ڇو ٿنڀو اٿئي؟ مون تنهن اوورڪوٽ سڙايو آهي.“ ڪڏهن ڄڻ ته جنرل جي سامهون بيٺو هو ۽ هن جي ٿل لٽ ٻئي ٻڌائين ۽ جواب ۾ ٻئي چيائين: ”حصور والا مون کي معافي ڏيو، ۽ تنهن کان پوءِ ته اچي گارگڊ ۾ پيو ۽ ناشائستو ۽ بدشد لفظ اڃاڻڻ لڳو. جاءِ جي مالڪيائي ڪڏهن به اهڙا ٻڌڻا ڪندا آهن جي وڌائڻ به ٻڌا هئا، اهڙن جملن کان پوءِ ”حصور والا“ جو اصطلاح سرور ٻئي ڪر آندائين. ٻڌائيءَ ۾ اهڙيءَ حد تي وڃي پهتو، جو سندس وڦڻ مان ڪو مطلب ڪونه ٻئي سگهيو، ۽ جيڪي به ڀڳل ٿل اکر ٻئي ڳالهائين، سي سندس نئين اوورڪوٽ جي باري ۾ ٻئي معلوم ٿيا. نيٺ مهل ٻئي وٺي ۽ پکيڙو پچري مان پرواز ڪري ويو. سندس جاءِ کي ڪو ڪلف لڳائڻ

وارو ڪونه هو. هو بي سرو سامان، بي يارو مددگار ۽ بي وارث و سڀلو دارالفا ڏانهن راهي ٿيو. هن جي سلڪيٽ وري ڪهڙي هئي!... ٻه ڏنڊن، ٽي ٽڙي... هڪ ٻن جو دستو، ٽي حورائي جا حوڙا، ٻه يا ٽي ٻيڙا، جيڪي سندس پتلون مان مڪتا هئا، ۽ هن جي زندگيءَ جو سائي ڪٽل ٿيو جنهن مرن کانئس ساڻ ڏٺو ۽ جنهن سان پڙهندو چڱي طرح واقف آهي. اها سلڪيٽ ڪنهن کي ورتي پر آئي. ڇڻي نٿو سگهجي، ان جي سون ڳالهه پڌائيندو کي ٻه خبر ڪانه آهي، ڇاڪاڻ ته سون ڪنهن کان اهڙي دريافت ڪرڻ جي تڪليف ڪانه ڪئي آهي. اڄ پيٽرس برگ اڪاڪيج کان خالي هو. ڇڻ نه هو ڄاڻوئي ڪونه هو. اڄ هڪ اهڙو انسان هن دنيا کان سڻهن موڙي هميشه لاءِ وڃي آساني آيو هو جو بي يار و مددگار هو، جنهن جو هڪو سرير نه هو، جنهن ۾ ڪنهن دلچسپي ڪانه ورتي، جنهن ڏانهن ڪنهن سائنسدان جو به ڌيان نه ڇڪيو، جنهن ۾ هڪ مک کي سڻي جي نوڪ تي رکي حوردين جي مدد سان اڀياس ڪرڻ ۾ عار ۽ نفرت نه ڪندو آهي، جنهن صبر سان ساريءَ آفيس جا چرچا ۽ طعنا سٺا، جنهن جي هن وقت وڃي ٿورو دنيا ٿيڻ لاءِ هڪو بنيادي سبب ڪونه هو، جنهن جي دلت پريءَ زندگيءَ ۾ به هڪ رنگينءَ جو ڪرڻو اوورڪوٽ جي صورت ۾ پيدا ٿيو، ۽ پڇاڙيءَ ۾، جتان تي قدرت اها سميت ڪڙڪائي، جنهن کان شاهن جا شاه به بچي نه سگهيا ۽ بچي نه سگهندا ۽ اها سميت هئي «سوت». ڪجهه ڏينهن کان پوءِ آفيس جي بالا آفيسر هڪ پٽيوالو اڪاڪيجي اڪاڪيج جي گهر موڪليو ته هو آفيس ۾ اچي حاضر ٿئي. مگر پٽيوالو اڪاڪيج کان سواءِ واپس ويو ۽ وڃي چيائين ته هو اچي نه سگهندو. پڇاڻوئي، «ڇو؟» جواب ڏنائين، «هو بلڪل دور سمر تي ويل آهي، جتان نه ڪو موٽيو آهي ۽ نه وري موٽندو ئي... هن جو ئي ڏينهن اڳ انزال ٿي ويو» اهڙيءَ طرح آفيس ۾ اڪاڪيج جي سوت جي خبر پهچي وئي، ۽ ٻئي ڏينهن تي اڪاڪيج اڪاڪيج جي ڪرسيءَ تي نئون ڪلارڪ ويٺل ڏٺو ۽ آيو، جو قد حوتداور هو، ۽ جو اڪاڪيج اڪاڪيج وانگر سڌي سنڀل سادي لڪڙهه ڪرڻ وارو نه هو، بلڪه هن جي لڪيٽ مطلب واري، ۽ حرقت سان ڀرپور هئي.

اڪاڪيج اڪاڪيج مري ويو. سندس لاش قبر ۾ دفن ڪيو ويو. مگر سندس قصو اها خبر نه آيو هو. هن زندگيءَ ۾ نه ڪنهن کي ڏکيو ۽ نه سٺو، ۽ ساري عمر گم ناميءَ ۾ گذاري هئائين. مرن کان پوءِ هن جو روح پنڪندو رهيو، ۽ پيٽرس برگ ۾ ڏهڪاءُ رهيو ڏٺائين. ٻار پڇو، ننڍو وڏو ۽ غريب امير هن جو مالو ٻڌي خوف کان ڪاٺيارجي ويٺو هو. شايد انهيءَ لاءِ ته زمامي کي معلوم ٿئي ته اڪاڪيج ڦاٽي به ڪنهن انسان هن دنيا ۾ سمر ورتو هو. پنهجو وارو وڇائي بيهڻ ڪوچ ڪري ويو. پيٽرس برگ ۾ انوار اٿيا ته ڪالڪن برج جي آس پاس رات جو ڪنهن ڪلارڪ جي صورت ۾ هڪڙو مردو ڏيکاري ڏني ٿو، جو چوري ٿيل اوورڪوٽ جي تلاش ۾ آهي، ۽ جيڪو به اتان اوورڪوٽ هائي لڪي ٿو، تنهن کان پير اميري غريبيءَ جي پيد ۾، زوريءَ لهرائي ٿو وٺي، پوءِ کڻي ڪوٽ

ڪنهن ڪالر سان هجي يا "يورو" ڪالر سان هجي، "ونڪون" جي ڪل جي آستر سان هجي يا لومڙي، ۽ رڃ جي ڪل جي آستر سان. هڪڙي آفيس جي ڪلارڪ پڻ مردو پنهنجي اکين سان ڏٺو ۽ سڃاڻائي ته هو اڪاڪي اڪاڪيوچ هو، ۽ پري کان ڏسڻي آگر مٿي جهليو کيس ڊيڄاري رهيو هو، ۽ اهو ڏسي هن خوف هراس ۾ وٺي کڻڻ تي روڙ رکيو.

ڇوڌاري دانهن ٿي وئي. نه وڳو غريبن ۽ گهٽ پگهار وارن، مگر شاهوڪارن ۽ وڏن آفيسرن به شڪايتون ڪيون، ته هنن مردو اڃ هتي ڏٺو ۽ اڃ هتي ڏٺو، ۽ هن کان اوورڪوٽ لهرائي ورتائين ۽ ٿڌ ۾ ڌڪندا گهر پها. پوليس کي حڪم پها ته تڪليف ۽ پئسي جو جهل نه ڪري، جهنڙي يا مثل مردي کي ڪنهن به حالت ۾ هٿ ڪن ۽ هن کي ڇڄلائي ڇڄلائي ماري، جتان ايس لاءِ سٺي ٿئي! پوليس جي ڪوشش ۽ جانفشانيءَ وڃي هتي هٿ ڪيو. ڪريوشڪن ۾ پوليس ٿاڻي جي هڪ ستريءَ اصل واردات واريءَ جڳهه تي مردي کي وڃي اڪاپڙ، جڏهن هو هڪ پوڙهي موسيقار کان، جيڪو پنهنجي جوانيءَ ۾ دل سوز پيڙهي وڃايل هو، برڪ جي هڪڙي جو اوورڪوٽ کسي رهيو هو. هن مردي کي ڪالر کان جهلي پنهنجن ٻين ساٿين کي هڪل ڪئي، جي به اچي هن سان مددگار ٿيا. اتي ستريءَ کي ناس جي ٻالو لڳي، ۽ خيال ڪيائين ته ناس جي ڊپلي، جا بوٽ ۾ رکي هٽائين، ڪڍي، هن لاج جي خوشيءَ ۾ هڪو ناس جو دڳاڙو لڳائي، سو اهو سوچي، پنهنجي ٻين ساٿين جي حوالي ڪرائين. پر ناس شايد اهڙي ته ٽڪي هئي، حوالن جو تيز اثر مردو به برداشت ڪري نه سگهيو. ستريءَ اڃا پنهنجي ناسن ۾ ناس جي جهنڙي سر لنگهائي ته مردي هن ٽنهي جي اکين ۾ اهڙي روڙ سان وٺي ڇڏي، جو سندن اکيون پورجي ويون ۽ مردو غائب ٿي ويو. ڇڻ ته هنن مردي کي پڪڙي وٺي هڪون هون، ۽ کيس اهڙو ته خوب ٽپو، جو اڳتي جي واسطي هو هن جي ڀرسان به نه ويٺا هئا، ۽ صرف پري کان ٻيا رڳيون ڪندا هئا. هاڻي ڏس! هو توڙو وڃيئي. پڇ، پڇ! ۽ مردو هنن گهڏين کي وڌيڪ ڊيڄارڻ لاءِ ڪڪڙن برج جي ٻئي طرف کان ڊيڪاري ڏئي، هڪ ڀيرو وڌيڪ ڊيڄاريندو هو، ۽ پوءِ انهيءَ رات هو سندن نگاهن کان غائب ٿي ويندو هو!

ايس وڃي ٻين ڳالهين ۾ پياسن ۽ "پهچ واري صاحب" کي بلڪل وساري ڇڏيوس. جيڪو هن روڻداد جو سبب ۽ اڪاڪيءَ جي موت جو هڪڙو هو. ڏک دشمن جو به نه وڃائجي. "پهچ وارو صاحب" هروڀرو اهڙو برون هو. اڪاڪي اڪاڪيوچ کي اهڙي روڻدار ڇپڪ ڪڍڻ کان پوءِ هن کي گهڻو افسوس ٿيو. هو ايڏو سخي دل ۽ ڪنور نه هو. آخر ته انسان هو، هن جي دل ۾ به همدردي هئي، رحم هو ۽ انسانيت لاءِ محبت هئي، مگر هن جي وڏي عهدي ۽ بالا عهداريءَ اهڙو احساس ظاهر ڪرڻ کان هن کي مجبور ٿي ڪيو. سندس دوست جي وڃڻ کان پوءِ هو اڪاڪيءَ جي حال تي رحم ڪائي، هن جي نمائندگيءَ حالت تي ويچار ڪرڻ لڳو، ۽ ان ڏينهن کان پوءِ اڪاڪيءَ جو خيال هن جي دماغ ۾ گهر ڪري ويهي

رهيو، هو پهتجي کني تي پيڻائڻ لڳو. اهڙن ويچارن ۽ حيان کان مڱ اچي آخرڪار
 اڪاڪي اڪاڪيچ ڏانهن ڪلارڪ سوکيائين ته ڏسي ته هو طبيعت ۾ نه ٿيڪ آهي، ۽
 جيڪڏهن سچ سچ هو هن کي ڪا مدد ڪري سگهي ٿو، ته هو هر حالت ۾ حاضر آهي، ۽
 پوءِ ان محسوس ڪرڻ خاطر هو شار جو پهتجي هڪڙي دوست وٽ ڪچهريءَ لاءِ ويو.
 ڪنڊو چي ٻڌيو، ضمير هن کي ملاست هڪڙي، ۽ هوسارو ڏيهن اداس ۽ بيچين رهيو. خيالات
 ستائڻ ۽ غم غلط ڪرڻ خاطر هو شار جو پهتجي هڪڙي دوست وٽ ڪچهريءَ لاءِ ويو.
 اتفاق سان هن سڀ خانداني ۽ شان مان وارا ماڻهو ۽ وڏي گالهه نه سڀ هڪڙي مهدي جا
 آفيسر وٺا هئا. هن گهڻيءَ آزاديءَ سان گفت وشنيد ۽ بهرو ورتو ۽ چرچن گهڻن ۾ هن سان
 ولي ملي ويو، جو اڪاڪيءَ کي يگانهه چيڻ، هن جي نمائي صورت ۽ هن جي سوت جهڙا
 ملاست ڪندڙ خيال ئي الحال هن کان وسري ويا. مطلب ته هن جي شار ڪن حوشيءَ ۽ مري
 ۾ گذري. رات جو هن شمس جهڙي اعليٰ نسر جي شراب جا ۽ گلاس پيڻا ۽ هن جي اکين
 ۾ بخار، دل ۾ بهاري، خيال ۾ سڪون، دماغ ۾ بي اومالي ۽ سڻهن ۾ حڪمي پيدا ٿي.
 شراب نهٺ پنهنجو اثر ظاهر ڪيو ۽ هن خيال ڪيو ته اڄ گهر وڃڻ پدران ڪروليا اولئون
 سان، جا جرمن نسل جي عورت هئي، وهي موج مائي. ڪروليا اولئون سان هن جا ڪافي
 وقت کان دوستانا تعلقات هئا. اهو باد رکڻ گهرجي ته ”بهج وارو صاحب“ چڱي عمر جو
 ڪرڙوڏي، مهربان ٻيءَ ۽ حواهدار مڙس هو. کيس ٻه پٽ هئا، هن مان هڪڙو سندس ئي
 آفيس ۾ ڪم ڪندو هو. هڪ سورهن سال جي نوجوان ڌيءَ به هيس، جنهن جو ننڍڙو ڪم
 پتوڻيءَ جي جهنب وانگر وريل هو. هوءَ هر صبح جو اچي سندس سلاخ ڪندي هئي ۽ هڪ
 چمي چوندي هئي، ”سهنجو پيارو بابا“. سندس زال به اڃا ڏنڊي ٺٽي هئي، ۽ شڪل شبه
 جي به ملوڪ هئي. هوءَ هن کي پنهنجو هٿ چمڻ لاءِ ڏهندي هئي، ۽ بعد ۾ هن جو هٿ چندي
 هئي. اهڙيءَ طرح جيتوڻيڪ هن کي پهتجي گهر ۾ هر نسر جو آرام ۽ راحت جو سامان
 موجود هو، تڏهن به هن اها ضرورت محسوس ڪئي ته شهر جي ڪنهن ٻئي پاڙي ۾ گهٽ
 ۾ گهٽ هڪڙي مشرفه جو هنڌ لازمي آهي. سندس سگهڻائي سندس زال کان نه ته عمر ۾
 گهٽ هئي ۽ نه وري صورت ۾ سوچاري هئي. پر هي ڪو دنيا جو دستور هوندو آهي ته پهتجي
 کان پراڻي ۾ وڌيڪ سرو هوندو آهي. پيرانا جو حڪم نه آهي ته ڪنهن تي ٻيئي نڪتڻجي
 ڪريون. ”بهج وارو صاحب“ ڏاکڻ تان لٿو ۽ اچي پنهنجي گهڪڻيءَ گاڏيءَ ۾ سوار ٿيو،
 ۽ ڪوچوان کي حڪم ڏنائين ”ڪروليا اولئون جي گهر هل!“ هو قميصي گرم فرمي اوورڪوٽ
 ۾ ملبوس، پيرواهيءَ ۽ پيڪوريءَ جي عالم ۾ هو، ۽ دماغ تي رور ڏئي هر وڏو ڪجهه
 سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ تيار به نه هو، مگر حوشيءَ پريا ۽ رنگين خيالات خود بخود هن جي
 دل و دماغ کي وڌيڪ لطف ۽ فرحت بخشي رهيا هئا. هن کي اهي شار حورن دل وندرائيندڙ
 گهڙيون ۽ اهي دلچسپ اصطلاح ۽ حيل، جن جي ٻڌڻ سان سندس سڪت جا سڀ

يار دوست کلي کلي کيرا پئي ٿيا، وري وري ياد پئي آيا، ۽ اهي معاورا آهستي آهستي ڇڻ ۾ اچاري پاڻ وري وري پئي کليو. واه جو انهن ۾ مزو ۽ لطف هئا مگر هئا جي چوٽ جهون هن کي سخت هلاڪ ڪيو. هئا جي دور تي برف جا گهليا هن جي مٿان پئي ويا، ۽ سندس ڪوٽ جو ڪار هئا سان ڀرجي اٿي جي گوڏ وانگر ٽوڪجي پئي ويو، ۽ هن جي سڻ ۽ رڙ تي زور سان پئي منڪو ڪيائين، ڇڏڪ پاڻ کي آزاد ڪرائڻ لاءِ هلچل هلائي ڏني هئائين. ايتري ۾ ”بهج واري صاحب“ کي ڪنهن پٺيان اچي گردن کان پڪڙيو، سڻ ورتي ڏٺائين ته هڪڙو قد جو بندرو ميرن ڪپڙن ۾ ڍڪيل ماڻهو هو. هن کي سڃاڻائين ته هو اڪاڪي هو! هيٺ ۾ هن جا لنگ ڪانڊارهي ويا. ڪلارڪ جو سڻهن اچو برف جهڙو ۽ مڪل هو، جهڙو ڪنهن سردِي جو هٿڻ گهرجي. ”بهج واري صاحب“ جي خوف ۽ هراس جي ڪا حد پئي ڪانه رهي، حذرين ڏٺائين ته مردو سجهيل لفظن ۾ ڪجهه ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. سردو کلي چوڻ لڳو ”ها، ها، ها! ها! سو نيٺ تون سنهجي چئي ۾ اچي وئين ۽ نيٺ سون توکي ڪالر کان پڪڙيو. مون کي تنهنجو اوور ڪوٽ گهرجي! تو سون کي مدد ڪرڻ کان انڪار ڪيو! تو سون کي گاريون ڏنيون! ان جي عيوض تنهنجو اوور ڪوٽ لاءِ! تنهنجي حوالي ڪرا“ وڃاريو ”بهج وارو صاحب“ اڌ مڙوئي ويو. اٿس ۾ ريمڊسٽس تي جيڪڏهن ڪو هن جو غابطو ۽ رعب ڏسي ها، يا جيڪڏهن ڪو هن جي آڻي جي بردانگيءَ ۽ شخصيت مان واقف هجي ها ته سرور هن جي ساراه جا ڏڪ پري ها ۽ بي اختيار چوي ها ”واه هڪڙي ته رعبدار شخصيت آهي هن جي!“ مگر هو هن وقت رواجي ماڻهو وانگر ڊپ ۾ ڪسي رهيو هو. هن هڪدم ڪوٽ لاهي کڻي آيو ڪيو، ۽ ڪوچوان کي رڙ ڪري گهرايل آواز ۾ چيائين، ”گاذي موٽاءِ! هڪدم گهر هلا“ ڪوچوان ”بهج واري صاحب“ جي آواز جو نمونو بدليل ڏسي، سڀي ڪيو ته ڪوئي خطرو آهي، ۽ پنهنجا ڪن ڪن تائين ڏڪي، جانورن کي ڀڄي ڇڏڻ واهائي ڪڍيائين ۽ ائين ڀڳو ڄڻ تير ڪمان مان ڇٽو ۽ ڇهن بستن جي ٿوري عرصي ۾ اچي گهر پهتو. گهرايل حورده ۽ اوورڪوٽ کان سواءِ، هو مڪروليا اوٺوٺا جي گهر جي ٻدرن پهچي گهر اچي بڪٽو، ۽ سڌو پهچي سڀڻ واري ڪعري ۾ وڃي ڏٺو، ۽ ساري رات حيران ۽ پريشان هو، صبح حورن جي وقت ڏيڻ کي ڪجهه خوب محسوس ٿيو، سڻهن پڇيس، ”بابا! ڇو اڃ اوهاڻ لهڪاريل ٿا ڏيکارجو؟“ مگر چوڪريءَ جو پيءُ بلڪل حاسوس رهيو ۽ ڪنهن کي به نه ٻڌيائين ته هن سان ڪهڙي ويڌن هئي، رات جو ڪٿي هو، يا ڪڏهن پئي ٿي ويو؟ هن وائڻي جو هن تي گهرو اثر ٿيو ۽ گهٽ ۾ گهٽ اهي عيشه وارا حيل ته ”تنهنجي اهڙي همت؟ توکي خبر آهي ته مان ڪير آهيان؟ تون ڪنهن سان ڳالهائي رهيو آهي؟“ پهچي ريمڊسٽس سان ورلي ڪم آڻڻ لڳو، ۽ ٻين سان گڏوگڏ جي وقت، اهي ڪڏهن به استعمال نه ڪندو هو. جيستائين ڪا مسئلي جي ساري حقيقت نه ٻڌندو هو.

هن ڪلن پوءِ مرحوم منشي اڪاڪي اڪاڪيوچ جو روح ڀٽڪندو نظر نه آيو. شايد جنرل حواورڪوٽ هن کي پورو اڇي ويو. پوءِ ڪنهن به اوورڪوٽ ڪسڻ جي شڪايت ڪانه ڪئي. پر تنهن هوندي به ڪي ماڻهو چوڻ لڳا ته مردو اڃان به شهر جي ڏورانهن ٻاڙن ۾ ڏيکاري ڏلي ٿو. مثلاً هڪڙي دفعي ڪالوما جي هڪ سٽري ۽ مردو هڪ گهر جي ٻن ۾ ڏٺو، مگر ڇاڪاڻ ته هو قدرتا هاڻي ۽ جو ڪرور هو... ايتري قدر جو هڪڙي دفعي جيئن هڪڙو سُونر پر واريءَ جاءِ مان نڪتو، تيئن هن کي دلو هڻي ڪيرائي وڌائين ۽ هڪڙو جوان جي ڀرسان بيٺا هئا، هن جي چوڌاري سڙي آيا ۽ خوب چيواڻا ٺونس، ۽ پوءِ هن اهڙي گستاخيءَ جي عيوض هنن ڪلن تان لاءِ ٻه ڪاپيڪ ورتا، ... تنهنڪري مردي کي پڪوڻ جي عزمت نه ساري سگهيو، تنهن هوندي به هو گهڻ ٻنڌا ونداهي ۽ مردي ٻليان ويو. جيستائين ڪا مردي ڪنڌ ورائي نونشو ڏيکاري ٻڌي چيس ”ڇا گهرجي؟“ سٽري ۽ جواب ڏيو ”ڪجهه به نه!“ ۽ پوءِ سٽري واپس پنهنجي ماڳ تي موٽي ويو. ايترو سو هو، ته هيءُ مردو مڙو ٺلي هڪ ٺنڊ ۾ ڊگهو ۽ وڏين رعبدار مڇن سان هو، ۽ سڌو آيو هو بوج ٻلي، جيڏانهن شهر جي غريب خلق گهڻو رهندي هئي، وڃي رهيو هو ۽ اوڏانهن ويهي ويهي هو رات جي انڌيري ۾ غائب ٿي ويو.

اصل انگريزيءَ ۾، نورا رچرڊس جو

سنڌيڪاره سراج

اڪبر جي حياتيءَ جو هڪ ڏينھن

(ٽن منظرن وارو هڪ ناطڪ)

منظر پهريون

وقت: بهار جو هڪ صبح

مقام: قلعو راجپوري

شگردار

اڪبر - مغل شهنشاهه؛ راجا توڏرسل - وزير زراعت؛ هڪ ٻيو وزير؛
ٽي عملدار؛ ڪنير؛ ڪتي؛ هڪ ٻيو؛ راجپوت؛ برهمڻ؛ ٻه
هاري؛ ۽ چوٽدار وغيره.

[اڪبر جي محل جو ديوان عام - پٺيان وچ تي شاهي سندن آهي، جنهن جي ساڄي پاسي کان چئن پنجن ڏاکڻ سان هڪ اوچو ٿلهو آهي. ان جي پويان وري محل ڏانهن وڃڻ لاءِ ٿلهن ٻن سان ڊگھل دروازو آهي. سندن جي هيٺان ٻه عملدار بيٺا آهن.]

جهڳڙو ته تڏهن ڪٿي، حُڏن راجا توڏرسل ايندو: اڄ سدس اچڻ جي اميد آهي. بادشاهه سلامت ڪي پنهنجو نئون ايجاد ڪيل ”جريب“ ڏيکارڻو آهي. راجا صاحب جيڪو ڏن جو نئون طريقو ڳولي ڪٽيو آهي، سو شايد ان تي به بحث مباحثو ٿيو آهي. پر پوءِ درخواستون ڪنهن ڇا؟ پوءِ عملدار - آهي ته ڪوڙ، پر اهڙيون ضروري ڪنهن: هڪڙو برهمڻ آهي، جو ”سنتي اسڪڙيءَ“ جي سازي خلاف ڏاڍو حوش ۾ آهي، ۽ اعتراض پيش ڪرڻ لاءِ سهي سڀري آيو آهي. پهريون عملدار - ڀلي آيو، هيءُ آيو.

پهريون عملدار - ڀلا، اڄ درخواستون ڪي گهڻيون آهن ڇا؟
ٻيو عملدار - ايتريون گهڻيون ته ڪنهن. جيڪي تمام ضروري هيون، سي گڏ ڪري رکيون آهيون.

پهريون عملدار - ڇا چون آهي؟
ٻيو عملدار - هڪڙي ته جڙي جي خلاف ايل آهي، ۽ هڪڙو زمين جي ماپ بابت جهڳڙي جو فيصلو آهي. هڪ تهپدار جو به فریاد آهي.
پهريون عملدار - پهرين جڙي کي ڪٽنداسون، ۽ پوءِ تپدار جي سوال کي. زمين جي ماپ وارو

ٻيو عملدار حيرت لاءِ ٻه ڪٿيون ٿي درخواستون

آهي: هڪڙي غريب ڏيوھ زال تيرتدياٿرا جي

محمول لاه پريشان آهي؛ ٻيو ڪٽپر آهي، جنهن

وڃاري جا سمورا ٿانو ٻيڻ ڪڍ ڇڏيا، جنهن ۾

باس ٿي ويا آهن، هڪڙو ڪٽي آهي، جنهن جي

ڪڪڙن ڇت باھ ۾ سڙي ويئي آهي. ۽ اهڙيءَ

طرح ٻيا به گهڻائي آهن.

ٻهريون عملدار. اڄ اسان کي ٻهريون ساريون

درخواستون داخل ڪرڻ ۾ گهرجن، جو راجا

ٽوڙرمل جي اچڻ تي ڏٺي بابت اهو ڳالهه

ٻولھ ٿي آهي.

ٻيو عملدار. ته پوءِ حيرت جون ڪٿيون

درخواستون پيش ڪريون؟

ٻهريون عملدار. اهي ئي اٽڪل چار يا پنج

ٻين وڏين درخواستن مان ٻن کان وڌيڪ نه هجن

ته ڇڳو: زمين وارو تڪرار ۽ ٽيڊار جي فرياد

اهي ٻه مسئلا ئي هڪائي ٿيندا.

ٻيو عملدار. ۽ ٻڌت؟ سندس سٽي اڪڙيءَ

واري سڌاري خلاف اعتراض.....؟

ٻهريون عملدار. هاڻو، هاڻو، ڀلي ته اهو

ٻه اچي. هاڻ وڃ ۽ آڻي کين حاضر ڪر.

(ٻيو عملدار وڃي ٿو)

(ٽيون عملدار داخل ٿئي ٿو)

ٽيون عملدار. مون کي هيءَ چوڻ لاءِ سوڪليو

ڏيو آهي ته شهنشاه سلامت جي مرضي آهي ته

درخواستون تڪڙيون تڪڙيون پيش ڪيون وڃن،

جنهن راجا ٽوڙرمل سان ڏٺي واري ريت تي بحث

سباحي لاءِ جلد واندا ٿي سگهن.

ٻهريون عملدار. درخواستون مون چونڊي

رکيون آهن، فريادي کي گهرايو اٿم. وڃ ۽ وڃي

عرض ڪر ته ”هيت ڪا دير ڪانهي، لين شهنشاه

سلامت جن جي انتظار ۾ آهيون.“

مهرڻ

(ٽيون عملدار وڃي ٿو)

(ٻيو عملدار وري هڪڙيءَ زال ۽ سندس

ٽنڊڙي ڀنگڙيءَ سان گڏ اچي ٿو)

ٻهريون عملدار. ادي، اڄ! ڪڪڙي جون

اڄ! ... هتي ويهي رهيا

(ڪٽي، ڪٽپار ۽ راجپوت اچن ٿا)

اوهين ٻئي هٿ ويهيا (هو ٻئي زال جي پيرن

ويهي رهن ٿا) ۽ تون. جنهن جي مرضي آهي.

توڻان محصول بحال ٿئي. تون به اڄ .. وڃي

انهن سان ويهه، جن کي دان وٺڻو آهي.

راجپوت. دان! مون کي دان ڪونه گهرجي

مون کي نياڻ گهرجي: آءٌ هنن کان جدا ٿيڻ

ٻيو عملدار. ڇڳو، ته جدا ٿي ٻيهر! تنهنجي

شوائي هن کان پوءِ ٿيندي.

(ٻه هاري داخل ٿين ٿا)

ٻهريون هاري. هر سال اسان لاه اهڙي

ساڳيو جهڳڙو! پر سال تو منهنجي زمين تي اچ

ٻوڪيو هو...

ٻيو هاري. ۽ هيل... تو انهيءَ منهنجي زمين تي

اڄ ٻوڪيو آهي!

ٻهريون هاري. اها زمين منهنجي آهي..

ٻيو هاري. آءٌ چوان ٿو اها زمين منهنجي

آهي؛ مون اڃا ڪانهه ماڻي آهي!

ٻهريون هاري. ۽ مون ڇهه مڻهيا اڳ ماڻي

آهي: آءٌ ٿو چوان ته اها منهنجي آهي!

ٻهريون عملدار. خاموش، خاموش! اوهان

جو مقدمو دير سان فيصل ٿيندو. (ٻئي عملدار

کي) هن ٻنهي کي جدا ڪري ڏيهار.

(ٽيڊار داخل ٿئي ٿو. هن جي پويان هڪڙو

هاري ۽ هڪ ٻرهن داخل ٿين ٿا.)

(پوئلدار سڀني کي ٿولن ۾ ورهائي بهاري
ٿو ۽ مقدس وارن کي دان گهرندڙن کان
هٽا ڪري بهاري ٿو).

پهريون عملدار (راجپوت کي) - تووٽ ته ڪا
لکيل درخواست ٿي ڪانهي. توکي حقيقت ۾
دان گهرندڙن سان ڪٿي وڃي ويهڻ گهرجي.

راجپوت - آڏو وري به چوان ٿو ته مون کي
دان پان ڪونه گهرجي؛ مون کي ٺاهه گهرجي -
انهيءَ ڪري آڏو ته هتي ئي بيهندس.

ٻيو عملدار (پوهنڙي کي) - تووٽ به ڪا
لکيل درخواست ڪانهي. تون به وڃي انهن سان
ويهه جن کي دان گهرجي.

پنڌت - دان! آڏو ته پنهنجا حق گهرڻ آيو آهيان!
پوئلدار - چڱو، چڱو... اوهن ٻئي هتي ئي بهو.

(ٻيو ٻئي عملدار سان گڏجي ساڄي پاسي ٿي بهي ٿو).
ڪٿي (مورت ڏانهن مخاطب ٿي) - ادي، تون
ڪٿي آئي آهي؟

مورت - ادا، آڏو وڌو آهيان. پنهنجي
ڏورن مان ڪاٺي ڪٽي ٿي وڃان. پر انهيءَ
کان اڳ مون کي پنهنجي تيرت پاترا لاءِ ڏن

به ڏيو آهي. مون غريب وٽ پسا ڪٿان اچن
در ڏن پريان!

پنڌت - تون پاڻ اوڪاڻڪني، هن وقت تائين
رڪ هڻل گهرجن ها! تون چيٽا تي چو نه چوهيٿن؟
مورت - ان ڪري جو شهنشاه سلامت جي
ڀاتر کي روڪ آهي ته هو اسان اهلان کي

درياهه ڇٽا ۾ اڇلائي نه ڇڏين.

پنڌت - ها، اسان جي شهنشاه جي برابر اسان
تي روڪ آهي. ۽ انهيءَ ڪري ئي آڏو هتي آيو
آهيان. ڏسو ته هي، وڏوالون هر هنڌ ڇٽا تي
پڙهڻ کان انڪار ڪري رهيون آهن!

راجپوت - پنڌت جي، اوهان لاءِ ته اها ڳالهه
ڏاڍي ڏکي ٿي: هاڻ اوهن هيرا حواهر ۽ ربور
ڪٿان گڏ ڪري سگهندؤ؟

پنڌت - هاڻ انهن پرلوڪ سڌريل آتائين
جو ڇا ٿيندو، جن کي دشت ڪاپائون وڪوڙي
ويئون هونديون؟ هاڻ هاڻ ڪهڙي ڪنجڪ -

۾ اچي پيا آهيون! هري رلي، هري رلي! سو
ڏاڍو خراب آهي!

راجپوت - اهو ته سچ آهي، پر اوهن وڏوالن
کي ڇڏائي، سڄي کي مرڳو وڌيڪ خراب ڪري
رهيا آهيا! توهان کي هن جي پڙا مان ته
ڦاندو ٿو پهچي.

پنڌت - سڀن ته هن لاءِ مريادا ٿا حاصل
ڪريون: هندو استري ڄات جي مان - مريادا!
ٿيون عملدار - بس بس، خاموش! شهنشاه

سلامت جن تشریف فرمائي رهيا آهن.
(به چوهار داخل ٿين ٿا)

(چوهار پردي مان اندر لنگهي، دروازي اڳيان
پنهنجون ٿيون جهلي ويهن ٿا)

پهريون چوهار - خاموش، خاموش! يا ادب
يا ملاحظه هوشيارا

ٻيو چوهار - شهنشاه سلامت جن تشریف
فرمائين ٿا!

(هو پردي کي کولين ٿا ۽ رستو ويڪرو
ڪري، هڪڙو هڪڙي پاسي، ٻيو ٻئي پاسي بهي
رهجي ٿو - گهڙيءَ کن لاءِ ساڻ ٿي وڃي ٿي)

(اڪبر داخل ٿئي ٿو)
(اڪبر هڪڙي وزير سان گڏ اچي ٿو، ۽
سندس پويان خادم داخل ٿين ٿا - انهن مان به
ڇٽا بهي پاسي ڪڇي ۽ جي ڊگهن هٿين وارا هڪا
لوڏي رهيا آهن. غرغدار ۽ مقدمن وارا احترام
مهرڻ

۾ ٻيٽا آهن۔ بادشاهه وهي ٿو. ۾ عملدار وڌي
سند جي پاڻي ٽائين اچن ٿا، ۽ ڪورنش بچا آڻي
پوئتي هڻي پيش 17)

دربار۔ شهنشاهه سلامت، شهنشاهه هندستان،
غريب جو نگهبان، عادل حڪمران، درخواستون
ٻڌڻ لاء تيار آهن. عرسدارن ۽ خيرات وٺندڙن
کي پيش ڪيو وڃي.....

پهريون عملدار۔ لکڙ ڪپڙ، حاضر ٿي!
لکڙ ڪپڙ۔ عاليجاه! هي سندائشن مڃهڻ
سهجي ڪرت ڪي به پنجو ڏيئي ڇڏيو آهي.
سهنجا سمورا اٺ پڪل ٿانو پسي ناس ٿي ويا،
انهيءَ کان سواءِ، ڀٽ گذر جو ڪوبه واه وسيلو
ڪونه آهي. اي غريبن جا رڪيال! سهنجو عرض
اڳاهه، سون ڪي سهنجي سخاوت هي گنج مان
نقط ۾ اشرفيون عدايت ڪر...!

اڪبر۔ بس، وڌيڪ نه چئو... هن کي ڏهه
اشرفيون ڏيو!

لکڙ۔ خدا حضور کي هميشه هميشه زنده
۽ سلامت رکي! (وهي ٿو)
پهريون عملدار۔ راءِ ڏنو ڏويي، حاضر ٿي!
راءِ ڏنو۔ عاليجاه، سڪين جا مددگار!
سهنجي ڪڪائين جهوپڙي باهه ۽ سڙي ناس ٿي
ويئي آهي. سهنجا سمورا ٽپو ٽاڙي، ... ۽ ڪي
ڪپڙا۔ جي مون ڏوئي ٺاهي تيار ڪري، ڏئين
ڪي پهچائڻ لاءِ رکيا هئا۔ پ۔ سڙي ويا. سهنجي
نياڻيءَ جي شاديءَ مون کي اڳي ئي محتاج ڪري
ڇڏيو آهي۔ آڏو ڏاڍو لاچار آهيان، اي عاليجاه!
سهجي مدد فرما!

اڪبر۔ اها باهه لڳي ڪيئن؟
ڏويي۔ حضور، سهجي ته ملائڪن کي به
خير ڪانهي: گهر ۾ پهر ٿي ڪانه هئي، آڏو به

ڪپڙا رسائڻ ويو هوس۔ ۽ ٻئيءَ تي سو ڪٽڻ
چاهي ڇڏيو هور...

اڪبر۔ اها ته مياڻپ ڪانه چئي. ٿوري
هوا لڳڻ سان تنهنجي ڪڪڻ کي باهه وڪوڙي
ويئي هوندي.

ڏويي۔ پرڄڻا قبلان جوڌيءَ مهل آڏو گهران
نڪتو هوس، لوڏيءَ مهل نه واه ڪونه ٿي لڳو،
۽ جڏهن موٽيس، ٽڏهن پڪجهه ٿلهيار ٿيو هو!
(پنهجا هڪ نيزاري ڪرڻ لاءِ مٿي ٿو کڻي)

اڪبر۔ هن کي ويهه اشرفيون ڏيو!
پهريون عملدار۔ زيارت۔ محصول معاف ڪرڻ
واري عورت، حاضر ٿي!

(عورت اڳتي وڌي ٿي. ٻاروڙ چولي ۾ جهيڙا
پيرائڻ. خاموشيءَ سان هڪ چوڙي نسڪار ڪري ٿي.)
اڪبر۔ چئ، اي غريب ماڻهي، توکي ڇا گهرجي؟
عورت۔ حضور، محصول جي معافي! پاترا
جو محصول معاف ڪريو، آڏو وڌو آهيان۔ ڪاٺيءَ
ٿي وڃان، گگاماٿا ٿي، پنهنجي پٽيءَ جون
هائون ڪٽيو! وات تي خريٽو ڏنو پاڻي آڏو پاڻ
پهجو ڪري سگهندس۔ پر محصول، محصول اها
ڏيئراڻو. اي ان ڌاٽا، اي سخي شهنشاهه، پنهنجي
سخاوت سان اهو مون تان معاف ڪرا!

اڪبر۔ (سوچيندي) محصول... زيارتي محصول...
ڏي! تو اڳ گهڻا پيرا پاترا ڪئي آهي؟
عورت۔ ٿي پيرا، حضور! مٿان پندرهن ۽
گوڪل۔ ۽ هاڻ ڪاٺيءَ هائون ڪٽيو ٿي وڃان.
اڪبر۔ ڏي! تنهنجو محصول اسان سان
پرنداسون. هن زيارتيءَ کي ٽي مهرون ڏيو!
سهجي ڏي! تون بيشڪ ڪاٺيءَ وڃي سگهين ٿي.
عورت۔ هريءَ جي ڪرپا ٿيڻو! (موني ٿي)

اڪبر (وڊر کي) - درخواسن کي اڪلائي وٺو.
مابذولت کي وقت تمام گهٽ آهي.

ورپر - هو ارشاد، حضورا (عملدارن کي)
هال درخواسن وارن کي پيش ڪيو وڃي.

پهريون عملدار - پر فريادي اڃا به آهن،
حضور. هڪڙو فرياد ته جڙي جي خلاف آهي،
۽ ٻيو شبي رسو جي حڪم خلاف.

اڪبر - اسين انهن کي پڏڻ گهرون ٿا.
پهريون عملدار - او پرهن پنڌت، وڏي
اڳتي اڃا!

(پنڌت اڳتي وڌي ٿو، ۽ هٿ پڏي ڪورنگن
بچا آئي ٿو)

اڪبر - اي پنڌت، توکي هڪڙو دان گهرجي؟
پنڌت - دان نه، حضور - مون کي نه پنهنجا
من گهرجن!

اڪبر - ڇو، ڪهڙا حق؟

پنڌت - ويهڪ جي سُڪڻي، ضمير جي آزادي -
اي اڪبر، اهو تنهنجو پهريون اصول آهي: پر
تنهن هوندي به، حضورجن اهو حڪم فرمايو آهي
ته ڪابه وڏو سندس مرضيءَ جي خلاف پنهنجي
بوس هي چئائي نه ڇڏندي - پوءِ اسان جي ضمير
جي آزادي ڪٿي آهي؟ اسين، جيڪي اهو مڃون ٿا
۽ مڪيا ڏيون ٿا ته موي ويل مائهوڪ جي آتما
جي شائيءَ لاءِ.....

اڪبر - بس بس، مابذولت وڌيڪه ڪجهه به
نه ٿيندو. غيراساني ريتيون رسمون ختم ٿينديون -
پوءِ ٻيل کڻي اوهين ڇا به مڃو، يا ڇا به سڃاڻيو:
جيئن اسان به روڪڻ جي طاقت آهي، تيئن
ڪابه وڏو پنهنجي مري ويل مڙس جي چئائي
رند نه ڄاڻي ويندي!

پنڌت (هٿ جوڙي) - حضورا آءٌ وٺي ٿو
ڪريان ته.....

اڪبر (رعب سان) - بس بس، اهو اسان جو
حڪم آهي! هڪدم هتان نڪري وڃ...

پنڌت (نيراري ڪندي) - حضور.....
(پر عملدار هن کي مسند وٽان گهلي وئي وڃن ٿا)
پهريون عملدار - جڙي خلاف درخواست!
او مانسنگهه راجپوت، تون اوري اڃا!

راجپوت (سلام ڪندي) - جڏهه رڳو جي هڪي!
اي اڪبر اعظم، اي راجپوتن جا شهنشاه اسان جي
سرتي جيڪو معمول مڙهيل آهي، اهو هٽاء...
پنهنجي معمول اڳاڏيدڙن کان اسان کي بچاء!
اڪبر - جيڪڏهن تون اسان جي لشڪر ۾ داخل
ٿين ها، ته هاڻ کي انهيءَ کان بچائي سگهين ها!
راجپوت - آءٌ هڪ راجپوت آهيان، جنهن جا
هٿيار ۽ جسر فقط وڙهڻ لاءِ آهن - اهو ته هڪ
سودو ٿيو: جيڪڏهن آءٌ پنهنجي سر جو سودو
ڪري ڇڏيندس، ته پوءِ آءٌ وڙهي ڪيان سگهندس!
اسين راجپوت انهيءَ معمول کي ڏڪاريون ٿا
۽ انهيءَ ڪري آءٌ پرڻ کان انڪار ڪريان ٿو...
وزير (اڳتي وڌي ٿو ۽ هن کي روڪڻ لاءِ
پنهنجو هٿ مٿي کڻي ٿو) - نادان ادب سان ڳالهه!
اڪبر (وزير کي روڪندي) - نه نه، ڇڏينس
ته اسين هن کي پڏون. پٽ، تون چئو - جيڪي
من به اٿئي، سو بيڙوڪ چئي ڏي!

راجپوت - هڪ راجپوت ۽ ڏپ؟ الٽي! اهو
محيح آهي ته آءٌ پنهنجا پنهنجون پارا هڪ سلاستيءَ
سان ٻيو پوکيان، پر هڪ جنگي جوڙي جو خون
منهنجي رڳن ۾ ڍوڙندو وڃي ٿو: جيڪڏهن آءٌ
اوهان کان ڊڄان ها، ته پوءِ اوهان جي معمولين
جي آزار کي منهن ڏيان ها ڇا؟ ۽ وري اوهان

جي لشڪر ۾ ڀرتي ٿيڻ ۽ اوهان خاطر وڙهڻ کان انڪار ڪريان ها ڇا؟ نه ڏاڏا هڪ هندو آهيان، جنهن جي سرتي محصول جي ڇني مڙهيل آهي. ڇا آڏا هڪ راجپوت ٿي ڪري، هن ڏڪاريل محصول جي عيوض، پنهنجي سر جي آزادي وڪڻي، انهيءَ حڪمران طاقت لاءِ ٻيهي وڙهان، جنهن اسان تي اها چٽي مڙهي آهي؟ نه ڏاڏا اهڙي سودياري هرگز ڪين ڪندس. سهنجوسير، هڪ راجپوت جو سير آهي، ڪو واپاريءَ يا سوداگر جو سير ڪونهي!

اڪبر - منهنجا پٽ، جيڪڏهن آڏا هندو هجان ها، هڪ راجپوت هجان ها، ته آڏا به يقيناً انهن ئي محسوس ڪريان ها، جيئن تون ٿو ڪرين..... اسان کي برابر هي محصول بند ڪرڻ گهرجي، تون دلچاه ڪري، اسان جا محصول اڳاويڊو آلهندي توکي پنهنجيون پنيون پارا اس سان پوکڻ کان ڪين روڪيندا - تون آزاد آهين! راجپوت - پوءِ عاليجاه آڏا تنهنجي لشڪر ۾ ڀرتي ٿيندس؛ جنهن ڏينهن تي هيءَ ڏڪاريل ڏن بند ٿيو، ان ڏينهن ئي آڏا اوهان جي لوج ۾ شامل ٿيندس!

اڪبر - توکي انهيءَ لاه گهڻو ترسڻو ڪيڻ هوندو. ان وقت تائين تنهنجي زندگي پرامن رهندي. راجپوت - ۽ توکي، اي اڪبر، هميشه فتح نصيب ٿيندي!

جڏهن راج جي ڪي (پوئتي موٽي وڃي ٿو) پهريون عملدار - تيار، تون لوري اڃا تويدار (هڪڙي هاريءَ کي گوليندو اڳتي اچي ٿو، ۽ جهٽڪي ڪورنڻ ڪري ٿو) - اي عاليجاه، شهشاه اعظم، ظل الله تعاليٰ، مون کي تنهنجي مدد جي ضرورت آهي! هيءُ شخص....

اڪبر - هن مقدمي کي مهل ڪريو. اڄ وقت ٿورو آهي، اسين انهيءَ کي اڻي ڪنهن ڏينهن تي پڻ ڏندسون.

تويدار - حضور... (پيو عملدار کيس گهلي وٺي ٿو وڃي)

پهريون عملدار - زمين جي ماپ جي تڪرار وارا هاري... اچو اچو - اوهين اڳتي اچو!

اڪبر - چئو، اوهان جو ڇا ٿي تڪرار آهي؟ پهريون هاري - اي عاليجاه، هن شخص پنهنجي زمين تي آبادي ڪئي آهي.

ٻيو هاري - اي انصاف ڇا نڪهيان، اها رسي هن جي نه، پر پنهنجي آهي.

پهريون - زمين پنهنجي آهي... مون پاڻ ماپي آهي! ٻيو هاري - مون به ماپي آهي، اها پنهنجي زمين آهي!

اڪبر - ڦرسو، هي مقدسو اهر آهي! درٻار کي خالي ڪريو، اسين انهيءَ کي خيال سان فيصل ڪنداسون - تيسين ڀلي ته راجا توڏرسل به اچي.

(فريادي ۽ غرضدار وڃن ٿا)

(راجا توڏرسل داخل ٿئي ٿو)

توڏرسل - توڏرسل خدمت ۾ حاضر آهي! اڪبر، تسليم!

اڪبر - تسليم، اي دوست! تون هن موٽي ٿي پهتو آهين - هنن هارين کان ڀڄ نه ٿا ٻڌن؟

پهريون عملدار (هارين کي) - اوهين ڏيان ڏيئي ٻڌو. (هاري راجا توڏرسل کي هٿ جوڙي سلام ڪن ٿا)

توڏرسل - دوستو، اوهان سان ڪهڙي ماجرآ آهي؟ ڇا ٿي تڪرار اٿو؟

پهريون هاري - هن منهنجي زمين ۾ آباديءَ
 لاءِ ڀڄ پوکيو آهي، حضورا
 ٻيو هاري - اها سهنجي
 توڏرمل - خاموش، تون صبر ڪري به...
 (پهرئين هاريءَ کي) ها، سو هن تنهنجي زمين
 تي اڄ پوکيو آهي...
 ٻيو هاري - حضور، آءٌ
 توڏرمل (هن کي سانڪ ڪرائڻ لاءِ هٿ
 ڦيرائي ڪندي) - تنهنجي زمين جي پڪڙ ڪهڻي آهي؟
 پهريون هاري - سڙهي ويهه ايڪڙ، سائين.
 توڏرمل - نه نه، منهنجو مطلب آهي ته اها
 ڪيتري ايراضي آهي، جنهن تي هن زوريءَ قبضو
 ڪيو آهي؟ (ٻيو هاري وڃ ۾ داخل ٿيڻ جي
 ڪوشش ڪري ٿو) صبر ڪري به... ها، تون
 ٻڌا ته اها ڪهڻي ايراضي ٿيندي؟
 پهريون هاري - ڏهه جريب ڪن.
 توڏرمل - ۽ تون ان جي ماپ به ڪئي آهي؟
 پهريون هاري - هاڻو، مون ماپي آهي.
 توڏرمل (ٻئي هاريءَ کي) - توکي ڇا
 چوڻو آهي؟
 ٻيو هاري - حضور، مون هن جي زمين تي
 ٻه ڀڄ ڪونه پوکيو آهي: اها زمين ته منهنجي
 پنهنجي آهي: مون ماپ ڪري ڏني آهي.
 توڏرمل - تو ڪڏهن ماپ ڪئي هئي؟
 ٻيو هاري - ڪالهه، سائين!
 توڏرمل - ۽ تون... تو ڪڏهن ماپي
 هئي زمين؟
 پهريون هاري - ڇهه مهينا اڳ... مون کي
 اهو ڏيهن به ياد آهي، حضورا، منهن ٻئي ٻيو:
 انهن ڏينهن، رات ڏينهن ٻيو مينهن وڻندو هو،
 پٽ سڄو گپ ٿيو ٻيو هو - تيار خود اتي موجود
 هو... ۽ مٿي مون کي حد بندي ڪري ڏني هئي.
 توڏرمل - تو ماپ ڇا سان ڪئي هئي؟

پهريون هاري - سرڪاري جريب سان.
 توڏرمل - هوڻ مون کي ڏيکاري
 سگهندين اهو سرڪاري جريب؟
 پهريون هاري - ڇوڪين؟ اهو، هي وٺو.
 (چادر جي پلاند سان هڪ سٺيءَ جي نوازي ڪري
 هن کي ڏئي ٿو)
 اڪبر (ڪلندي) - سرڪاري جريب راجا صاحب
 هاڻي اوهين پنهنجو "جريب" ڪٿي ڏيکاريو -
 سرڪاري جريب کي ڪٿي ڏنو ڪريو.
 توڏرمل (ڪلندي) - هاڻو، هاڻو حضور،
 مون کي پنهنجو جريب آڻڻوئي ٻوندو. (پهرئين
 عملدار کي) وڃ، منهنجي خادم کي وڃي ڇڏ ته
 سون وارو "جريب" ڪٿي آهي. پاليءَ ڀريل
 ڪو ٿانو به آڻجان!
 (پهريون عملدار وڃي ٿو)
 اڪبر - ويچارڻ ماڻهن کي سرڪاري جريب
 سان ڪيڏي نه سمجهيت سڀني ٻئي آهي!
 توڏرمل - منهنجا دوست، اوهين ٻئي صحيح
 آهيو - پر ٻئي غلط به آهيو!
 (هڪڙو ماڻهو ٻائس جي هڪ لڪ ڪٿي آهي
 ٿو، جنهن جي پٺي ٻائس تي لوهي ڪڙا چڙهيل
 آهن. ان جي پويان ٻيو ماڻهو پاليءَ جو ٿانو ڪٿي
 اندراجي ٿو. اڪبر مسند تان ويجهو ٿي ڇڏي ٿو.)
 توڏرمل (ٻائس جي لڪ کي پنهجي شان موڙيندي) -
 ڇڳو دوستو، ٻڌايو ته هي ڇا آهي؟
 ٻئي هاري (گڏجي) - حضور، هڪ لڪ.
 پهريون هاري - پر اهي لوهي ڪڙا ڇو
 چڙهيل آهن؟
 توڏرمل - اهو لڪ جو هڪڙو نئون نمونو آهي!
 اڪبر (ڪلندي) - هڪ سرڪاري لڪ!
 ٻيو هاري - سائين، اها ڏوهارين کي مارڻ
 لاءِ آهي ڇا؟

توڏرمل - نه نه، هيءَ ڪو ماڻهن مارڻ لاءِ
 نئون بئار ڪونهي، پر زمين جي ماپ جو نئون
 واراڻي! هن لک جي ڪري اوهان جي جهيڙي
 جهڙا سمورا تڪرار ختم ٿي ويندا. هن ڊيگهه جي
 ڏهوڻ برابر آهي هڪ جريب جي. هاڻ اوهين
 نوڙيءَ کي اوترا پيرا وراڪا ڏيئي، يعني ان جو
 ڏهون حصو هن پاس سان ملائي ڏسو. (ٻئي
 هاريءَ کي لک ڏئي ٿو. ۽ پهرئين کي نوڙي)
 هاڻ مائوس. (پنهجي خادم کي) هن کي ساڻ
 ۾ مدد ڪر. (نوڙيءَ کي ڏهن حصن ۾ ورهائي
 پاس سان ساڻن ٿا)
 توڏرمل - ها، نوڙيءَ جي ڏهن ٽي هن
 پاس جي ڊيگهه برابر آهي يا نه؟
 پهريون - هاڻو سائين، بلڪل برابر!
 توڏرمل - هاڻي نوڙي مون کي ڏي. (پو
 هاري کيس نوڙي ڏئي ٿو) ڏسجو، آءُ نوڙيءَ
 کي ٻائيءَ ۾ ٿو پسايان. (نوڙي ٿانوَ ۾ وجهي
 ٿو) اوهان سان هڪڙي زمين ڪالهه ماضي هئي نه؟
 پهريون هاري - ها، مون ماضي هئي.
 توڏرمل (ٻئي هاريءَ کي) - ۽ توهه مهيا
 اڳ آڻي نوڙيءَ سان ماضي هئي... نوڙي آڻي
 هتي هڪي نه؟
 پو هاري - هاڻو حضور، آڻي ته برابر هئي.
 توڏرمل (ٻائيءَ مان نوڙي ڪڍندي) - هاڻي
 هن پسيل نوڙيءَ سان ماضي ڏسو. (هاري آڻيءَ
 نوڙيءَ سان ماضي ٿو) ها، هاڻي ٻڌاه ته ماپ
 ساڳي آهي؟
 پو هاري - حضور، هيءَ ته گهٽ آهي!
 توڏرمل (ٻئي هاريءَ کي) - سڪل ۽ آڻيءَ
 نوڙيءَ جي تفاوت جي ڏهوڻ اوري تنهنجي حد
 هٿ ڪهرجي: تنهنڪري منهنجا دوست، (پهرئين
 هاريءَ کي) توهيڪا ڪالهه ماپ ڪئي هئي،

سا برابر هئي؛ ۽ تو (پهرئين هاريءَ کي) ها
 ڇهه مهينا اڳ ماپ ڪئي هئي، سا غلط هئي.
 پر توکي ان جي خبر ڪانه هئي!
 اڪبر - اوهين ٻئي برابر آهيو. تڪرار
 جو هاڻي ڪو به سبب نه رهيو آهي. اها چُڪَ
 هئي ۽ جي نوڙيءَ واري سرڪاري جريب جي
 هئي؛ ڇو ته آڻي ٿيڻ تي اها سڀو ٿي وڃي.
 ايس انهيءَ جريب کي رد ڪنداسون؛ اڄ ڪل
 هي پاس جو ۽ نئون سرڪاري جريب ۾ جاري
 ڪيو ويندو! اڳئين سرڪاري جريب هڪڙي جو
 اوهان ٻنهي کي تڪليف ٿي آهي، ان ڪري
 اوهان کي پنج پنج مهرون عيوضي طور ڏنيون
 وينديون. اها ٽئين جريب جي به شڪر به اڏائي
 آهي..... راجا صاحب، اچو ته باغ ۾ هلي حاله
 جي برف پيل شربت پي پاڻ کي تارو توانو
 ڪريون. ۽ پوءِ اوهان جي ايجاد ڪيل نظام
 موجب زرعي سڌارن جهڙي اهم ڪم ٿي محور
 ڪنداسون. (هاري کي) اوهين - اي ڪشگارو،
 پنهنجي محسن راجا توڏرمل جا ٿورا سچا چئن
 اوهان جي مدد ڪئي آهي!
 هاري (راجا جي اڳيان جهڪندي) - توتي
 لک لک سلامتون هجن - خدا هڪڙو تنهنجي
 آل اولاد کي وڏي ڀنڀار نصيب ٿيڻدي! (سند
 ڏانهن وڃي، اڪبر کي هڪورس ڪن ٿا) اي
 عاليجاه، شال اوهين هميشه زنده سلامت رهو!
 اڪبر - راجا صاحب، اچو ته هليون. (ٿري،
 محل ڏانهن وڃي ٿو).
 [راجا توڏرمل به سند جي ڏاڪن ڏانهن
 وڌي ٿو. حئن ئي اڳتي اچي ٿو، ته هاري وڏي
 کيس پيرن پون ٿا]
 (پردو ڪري ٿو)

منظر ٻيو

۲

ڪردار

شهشاہ اڪبر: اہوالفضل - زبردست عالم ۽ اڪبر جو ھمراز
دوست: ھڪ عيسائي پادري؛ ھڪ تاسي؛ ھڪ برھمن؛ ۽
ھڪ ٻوڏي راھب.

اہوالفضل - اھا تہ پاڻ ايمان جي ھڪ صورت
آھي! جنون لک ڪو مولوي انھيءَ کي ھرگز
ڪونہ سمجھندو. اھو ھڪ نئون ايمان آھي.
اڪبر - ٽئين ايمان ۾ وري نئون مذھب
سمايل آھي!

اہوالفضل (کلي) - تہ نہ، ائين وري ڪيئن؟
مون کي تہ اھڙي اميد ڪانھي؛ مذھب اسان
وت اڳي ئي شمار ڪان پاھو آھي، ۽ ھرڪو مذھب
ٻئي خلاف اھڙي تہ دلپيازي ڪندو ٿو رھي،
جو لڳن جا وارئي ڪاندارجو وڃن.

اڪبر - اھا ئي تہ افسوس جي ڳالھ آھي؛
فضل! ٻڌي، ديوان عالم، منھنجي سجد آھي، منھنجو
مندر آھي؛ اھا ئي منھنجي ديول، منھنجي خانقاہ
آھي! آ! لفظ ٽوڪي ائين ٻڌايان ٿو، جو تون
انھيءَ کي سمجھي سگھندين - پر ٻڌاء تہ سھي،
چا آ! درٻار جي تاسي ۽ کي اھي لفظ چئي سگھان ٿو؟
اہوالفضل - ڇو ڪي؟ چا اسان جا فلسفي جا

سورا بحث ائين ئي وانڳان ھليا ويا!

اڪبر - فضل، ٻڌ - ديوان عالم ۾ آ! ٺڪي
مسلمان آھيان، ٺڪي ھندو، ٺڪي عيسائي؛

(اڪبر جي محلات جو عبادتخانو - ساڳئي
ڏينھن جي شام - اڪبر ۽ اہوالفضل ويٺا آھن)
اہوالفضل - اوهان اڄ راجپوت سان چيڪا
گڏوگڏ ڪئي ھئي، سا مون ٻڌي آھي. جيڪي
ڪجهہ ديوان عالم ۽ وھي واري ٿو، ان جي خبر
مون کي پئي پوندي آھي.

اڪبر - اسان کي جزو بند ڪري ڇڏڻ
گھرجي، اھو واقعي ظلم آھي. سمورا خير مسلم
انھيءَ کي ڏڪارين ٿا - ۽ ائين ڪرڻ ۾ ھو بلڪل
حق بجانب آھن. زبارتی محصول بہ بند ٿيڻ
گھرجي. انھن محصولن مان سرڪاري خزاني ۾
تہ برابر دولت ٿي اچي - پر ان ھوندي بہ اھي
محصول غر ڪرڻ گھرجن.

اہوالفضل - عاليجاہ، منھنجو بہ اھو ئي خيال
آھي تہ اھي ٻئي محصول ڏاڍا ڏکولندڙ آھن -
اھي ضرور بند ٿيڻ گھرجن.

اڪبر - فضل، عجب آھي تہ مون کي
ديوان عالم ۾، سجد جي بنسبت، خدا جي
ويجهڙائيءَ جو احساس وڌيڪ گھرو محسوس
ٿيندو آھي... اھو ڪفر تہ ڪونھي؟

اتي آء صرف انسان آهيان... اهو عجيب معاملو آهي!
 ابوالفضل - انهيءَ ۾ عجب وري ڇا جو؟ اهو
 ته هڪ فطري نيڪتو آهي: تنهنجو مقصد نيڪي
 آهي - ۽ تنهنجو مذهب "انسانيت" آهي!

اڪبر - هائو فضل، ڪجهه وقت کان آءُ به
 اهو محسوس ڪري رهيو آهيان ته نيڪي منهنجي
 منزل آهي، نيڪي منهنجو خدا آهي: ايتري قدر
 جو عبادت ۾ آءُ خدا جي پدران نيڪيءَ جو لفظ
 اڇا ڀڙ ڏيان. ائين ڪرڻ سان آءُ تنهنجو پاڻ
 کي بهتر سمجهڻ لڳندو آهيان. تون به آزمائي
 ڏس - انهيءَ مان شايد تنهنجي دهرت جو ڪو
 علاج ٿي پوي.

ابوالفضل (کلي) - سنجي دهرت! منهنجو
 خدا کان انگارا

اڪبر - تو ۽ مون جو اهو فيصلو ڪيو آهي
 ته "خدا" جو لفظ هروڀرو ۽ هواسخواه ڌري ڌري
 ڪونه اڇا ڀڙ ڏيئون - انهيءَ جو مطلب اهو ڪونهي
 ته ڪو اسين بي خدا آهيون.

ابوالفضل - جيڪڏهن تون خدا جي پدران
 نيڪيءَ جو لفظ استعمال ڪنديين، ته توکي به
 دهر ٿي جو خطاب ملندو.

اڪبر - پر "خدا محبت آهي" - اهو عيسائين
 جو قول آهي... ۽ محبت "نيڪي" آهي. هر هڪ
 مذهب جو مقصد به اهو ئي آهي - پوءِ ڪي نيڪي
 ڪن ٿا هن دنيا جي واسطي، ته ڪي هن دنيا
 دنيا لاءِ!

ابوالفضل - گهڻو ڏسو سڀ پيءُ دنيا لاءِ!
 اڪبر - ديوان عام ۾ منهنجو مقصد هن دنيا
 جي نيڪي آهي.

ابوالفضل - انهيءَ ڪري ته آءُ چوان ٿو ته
 تنهنجو مذهب "مذهب انسانيت" آهي.

اڪبر - جيڪڏهن ائين آهي، ته پوءِ انهيءَ
 ۾ سمورن مذهبن جا خاص خاص ۽ وڙنائتا اصول
 ڇڏڻ کپن: سڀي مذهبن جا ٽيڪ ۽ بهترين اصول
 انهيءَ ۾ سمائجي وڃڻ کپن. پاڻ جيڪي بحث مباحثا
 ڪندا هئسئون، تن جو نتيجو به آخر ڪهڙو نڪتو؟
 سڀ کان پهريائين، مون هندو ڌرم ۾ دلچسپي
 ورتي. مون پنهنجي هندو رعايا جي مذهب جي
 بنيادي اصولن کي دريافت ڪرڻ ٿي گهريو،
 جو آءُ انهن کان مطمئن نه هوس: آءُ اڃا به ڪوبه
 آهيان - ويتر هاڻ اسلام متعلق به ڪجهه ڄاڻي ٿي
 اٿم. اها ڳالهه ٻڌي، اسان جو قاضي ته ٻنهي ٻالهيءَ
 کان منهن ڇڏي، فضل، ٻڌا ته سهي اسان جي
 بحثن مباحثن ڪا انهن شخصن ۾ نظر جي وسعت
 پيدا ڪئي آهي يا نه؟

ابوالفضل - ڪيئن چئجي؟ انهن کي اڃا
 آزمائڻي ڪونه اٿئون.

اڪبر - ها، مذهب انسانيت.....! منهنجو
 ڪافي عرصي کان خيال پئي رهيو آهي ته سمورن
 مذهبن کي هڪڙي ئي مذهب ۾ سمولڻ، هڪ
 همه گير مذهب قائم ڪجي - هڪ نئون عقيدو،
 انسانيت جو عقيدو، نيڪيءَ جو مذهب: اسان
 جي شاندار منزل مقصود جو مذهب، روح جي
 بنيادي نيڪيءَ جو عقيدو!

ابوالفضل - ها، عقيدو - هر ٽئين ڇاول پار جي
 مسموميت ۽ نيڪيءَ جو عقيدو!

اڪبر - مون به منهنجي هندو يا سني
 ڪرستان يا بت پرست، بادشاهه يا ڀنگي - اهو
 سڀڪجهه هڪ ئي ڇيڙو آهي: هورت جي بطن مان
 پيدا ٿيل هر نئون ڇاول پار، هڪ ڪتاب جو مان
 ۽ خالي صفحو آهي، جيڪو خود هن جي زندگيءَ
 جي خون سان لکيو ويندو!

ابوالفضل - پر، اهو صفحو، جيڪو آخر هندو،
 سلسلي عيسائي وغيره جي صورت وٺيو وئي ا
 اڪبر - آڻ هڪڙو مسلمان ٿي پيدا ٿيس ۽
 اهڙيءَ طرح تون به - اسين انهيءَ ۾ ڇا ٿي هڪري
 مڱهيسن؟ اسين مجبور هئاسين انسان جو مذهب ته
 مردو ٿي آهي - بي اختيار ۽ خود بخود ائين ٿي
 ٿو وڃي ايشڪ مذهب انسان جي زندگيءَ کي
 رنگ ڏئي ٿو، پر اهو ضروري نه آهي ته هروڀرو
 اهو انسان جي زندگيءَ جي مرمر جي پري وڃي
 ابوالفضل - سو ته هي بحث سباحا برابر نه هجي ۽
 سڀني زندگيءَ جي چڱي خاصي معنيٰ کي پري وڌيندا
 اڪبر - نه رڳو انسان جي، پر ائين به ڪيترن ئي
 مردو ٿي معتقدن جي زندگيءَ جا ڪتاب پڙجي ويندا:
 آڻ هن ۾ ڏينهن ڏينهن وڌندڙ قوت برداشت
 ۽ رواداريءَ کي جانچي رهيو آهيان.

ابوالفضل - شروع شروع ۾ هو ڪيئن نه هڪ
 ٻئي جي خلاف ٻيا دلپازيون ڪندا هئا: ڪيئن
 نه هڪ ٻئي کي زيور ڪرڻ لاءِ زور آزمائيون ٻيا
 ڪندا هئا، ته لفظ هو ئي آهن، جيڪي دنيا کي نجات
 ڏياري سگهندا، ۽ فقط سندن پنهنجا روحاني استاد
 رهي نٿي، ۽ پيغمبر ٿي عظيم ترين شخصيتون هئا
 هڪ ٻئي جي طور طريقن تي... ۽ خود خدا جي
 سنڀال ۽ وجود تي وڙهن لاءِ تيار ٿي ايندا هئا
 ... نيڪيءَ ۾ ڪرد، اهو وجهو وجهو آهي ٿي
 ڪو به - ها ته تمام آسان، نهايت ئي سولي آهي.
 اڪبر - سڀڪي هڪ هڪ گهر ضرورت، هڪ
 هڪ گهر بخشش آهي. انسان جو فرض آهي ته
 ان کي حاصل ڪريون، انهيءَ ۾ ئي انسان کي
 رهڻ، هلڻ چلڻ ۽ زندگي حاصل ڪرڻ گهرجي:
 پر پوءِ اسين عبادت - ڪرڻ وقت ان کي مخاطب

ڪيئن ٿي سگهنداسون؟ نه ته... اسين خود ٺڪي
 آهيون: نيڪي انسان جي ٺڪ مان ڪيچندڙ انسان
 جو سامهون آهي، دل جي دڪ دڪ آهي، ۽ انسان
 جي عصون جي حرڪت آهي.

ابوالفضل - نيڪيءَ کي جيڪو حاصل ڪري
 ٿو سگهي. نيڪي سڀني کي ملائي گهڙي هڪ
 ڪري ٿي وڃي.

اڪبر - ها، اها نسل ڪسي، قومن کي متحد
 ڪريو وڃي. متحده قومن، متحد ٿي، دنيا کي
 متحد ڪري سگهن ٿيون! فصل، اهو ئي ته اسلام
 جو بنيادي اصول آهي... پٽي، وحدت! فصل،
 خود، اسلام ڄاڻي آهي لفظ آهن ته دستور انسان
 هڪ ئي نسل آهن!

ابوالفضل - سورا انسان، هڪڙو ئي نسل ا
 اڪبر، تون عيسائيت جو بنيادي اصول هڪڙو
 ٿو سمجهين؟

اڪبر (ڪجهه وقفي کان پوءِ) - محبت، پيغمبر
 محبت... دوستي ۽ اسان

ابوالفضل - ۽ هندو ڏرم جو؟
 اڪبر - هندو ڏرم جو؟... آئوگيان، يعني
 پنهنجو پاڻ سڃاڻڻ ۽ پنهنجو پاڻ تي اختيار رکڻ!
 ابوالفضل - ۽ پڙست؟ پڙست به مذهب
 آهي يا نه؟

اڪبر - پڙست؟... مذهب؟ پڙست
 ويچار - شڪنيءَ جو مذهب آهي!

ابوالفضل - ۽ انهيءَ جو بنيادي اصول؟
 اڪبر - وخر... نفس جي مارڻ مان، تياگ
 ڪرڻ مان!
 ابوالفضل - انهيءَ جو مول مقصد؟

اڪبر۔ زندگيءَ تي فتح پائڻ۔ هيني جي ۽
هاڻي جي زندگيءَ! حقيقت ۾، هر فرد روزانو جيڪي
ڪجهه ڪري ٿو... ان سان زندگيءَ تي فتح
پائڻ ئي ان جو مقصد آهي!

ابوالفضل۔ ۽ ان جي منزل؟

اڪبر (ڪجهه وقتي ڪان ٻوڙ)۔ انهيءَ
جي منزل؟... ڪون، اهي ڪون۔ نروڻ!
ابوالفضل۔ اهي سورا اصول، اسلام جي بنيادي
اصول۔ توحيد۔ سان گڏجي، اي اڪبر، تنهنجي
ٽين عقيددي، ٽين مذهب "الاسانيت" جو بنياد
بڻجي سگهندا!

اڪبر۔ فصل، منهنجي سڄو موجب اهي
ٽي مکيه اصول آهن، جيڪي وڌن، گهٽن ۽
يسوع مسيح جي تعليم مان پيدا ٿيا آهن. اسان
عرب جي نبي صلي الله عليه وسلم جي پيروي ڪري، اسلام جي بنيادي
اصول توحيد موجب، انهن سمورن کي ملائي
هڪ ڪري ڇڏڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي۔
اسلام جي آڀارڻ لاءِ، هر انسان ذات جي
شان کي دوبالا ڪرڻ لاءِ!

ابوالفضل۔ پر، اي اڪبر، ڇا اهي تعليمون
اڄ انهن مذهبن ۾ ڏيون ۽ وڃن ٿيون؟ اهي
اصول اڄ عمل ۾ نه اچن ٿا؟ آڏو پٺيان ٿو ڏس
اٿين ڪونهي.

اڪبر۔ فصل، نوان وقت ۽ نيون حالتون،
نون عقيدن ۽ نون عملن کي جنم ڏينديون آهن۔ مثال
طور خود دولت متعلق اسان جي تعليم کي ڏس...
ابوالفضل۔ دولت؟ دولت ته ڪا اهڙي
خراپي ڪانهي ڇا ترڪ ڪرڻ گهرجي۔ تنهنجو
عقيدو ڇا ٿو چوي؟

اڪبر۔ اسان کي خبرداري ڪرڻي پوندي.
خودمون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏٺو آهي ته جيئن جيئن

سال ٿا گذرندا وڃن، تيئن تيئن دولت به وڌندي
وڃي۔ اهو اڻانوارو جاري رهندو، ايتريقدر جو شايد
اسان ۾ انهيءَ کي قبضي ۾ رکڻ جي صلاحيت
نه رهندي! انهيءَ ڪري، ايندڙ ڏينهن ۾ دولت
هڪ اهڙي خرابي بڻجي پوندي، جنهن کي ترڪ
ڪرڻو پوندو...

(برهمڻ پنڊت، پادري، قاضي ۽ ٻوڙي رامڻ
داخل ٿين ٿا)

ابوالفضل۔ اهو، هي ۽ اچي ويا.
اڪبر۔ ٻئي ڪري آيا، جيڪي ڪري آيا، پائروا
اچو اچو، ويهرو...
قاضي۔ الله اڪبر!

پادري۔ مقدس مريم اسان جي شفاعت ڪري!
پنڊت۔ ڪلياڻ! آئندڙ شپ آئندا
ٻوڙي۔ اور مني پلسي هار! شائني، اور شائني!
اڪبر۔ پائروا، اسين اڄ "عبادت" جي مقدس
ڏينهن تي وري پاڻ ۾ گڏيا آهيون. اسان پاڻ
ڪيترائي بحث-مباحثا ٿي چڪا آهن. اسان مختلف
مذهبن تي بحث ڪندي، هڪ اهڙو عام ميدان
۾ گوليو آهي، جتي اسين هڪ ٻئي سان برابريءَ
۾ بيهي سگهون؟ ڇا اسين انهيءَ لاءِ تيار آهيون
ته پنهنجي پنهنجي مذهب جي بنيادي اصولن کي
ملائي، هڪ اهڙو مذهب۔ "مذهب الاسانيت"
ٺاهيون، جو سڀني مذهبن کان عظيم تر هجي؟
ٻڌايو، اسين انهيءَ لاءِ تيار آهيون يا نه؟ (وقتو)
جيئري قدر منهنجو، ۽ منهنجي دوست ۽

هٿمڙو ابوالفضل جو تعلق آهي، اسين ٻئي شخصي
طرح انهيءَ لاءِ بلڪل تيار آهيون. اوهين، اسان
کي زندگي بخشيندڙ هستيءَ جي قاعدن، ۽ مذهب
جي سڀني جي حيثيت ۾ انهيءَ لاءِ تيار آهيو؟
ڇا اوهين معرفت، علم، محبت ۽ توحيد جي

انين امور خاطر۔ جن اوهان کي زندگي ڏني،
 ۽ جي اوهان کي نهڪي ۽ جي راهه تي آندو۔
 پنهنجا ظاهري ۽ سطحي اختلاف وسارڻ لاءِ تيار
 آهيو؟ رڳو پنهنجي انفرادي روح جي ابتدائي حياتي ۽
 نجات لاءِ نه، پر سڄي انسان ذات جي گذريل
 روح جي هن موجوده حياتي ۽ پر نهڪي ۽ نجات
 لاءِ۔ اسن نئين 'انسانيت جي مذهب' کي قبول
 ڪرڻ لاءِ آماده آهيون؟... 'انسانيت جو مذهب'۔
 هڪ اهڙو مذهب، جنهن جو مقصد 'نهڪي'
 آهي، ها، نهڪي۔ رڳو پنهنجي نجات لاءِ نه،
 انفرادي نجات لاءِ نه، بعض ڪن ماڻهن يا قومن
 جي نجات ۽ چوڻڪاري لاءِ نه۔ پر سوري
 انسان ذات جي نجات لاءِ! پائرو، جواب ڏيو؟
 قاضي۔ خيال نهايت چڱو آهي!

بادري۔ اها موجوده وقت جي تقاضا آهي!
 پوڏي۔ انهيءَ مان شاعري پيدا ٿيندي!
 برهڻ۔ اهو سڀئي اوتارن ۽ پيغمبرن جي
 اچڻ کي سڃاڻڻ ۽ ڪندو!
 نامي۔ ۽ ان کان پوءِ ٻيو ڪو به پيغمبر
 ڪونه ايندو!

اڪبر۔ انسانيت هاڻي ڪافي عمر رسیده ٿي
 چڪي آهي۔ هاڻ انسانيت کي پنهنجو پاڻ لاءِ
 ڪجهه سوچڻ گهرجي، ڪجهه عمل ڪرڻ گهرجي،
 پادري۔ هڪڙو ٻار فقط پارائي نموني عمل
 ڪندو آهي، سوچيندو نه آهي، جوان، جوان جهان
 لاءِ سوچيندو آهي۔ پر بزرگ ۽ وڏا سياڻپ سان
 عمل ڪندا آهن،

پوڏي۔ سياڻپ ويچار جو اولاد آهي، ۽
 حقيقت، صحيح عمل جي ماڳ آهي۔
 اڪبر۔ حقيقت! اها 'حقيقت' ڇا آهي؟
 پوڏي۔ اڄوڪي ڏينهن جو صورتحال، جيڪو
 گذري رهيو آهي، اهو نه، جيڪي ڪالھ هون

پر اهو، جيڪي اڄ آهي۔ اها آهي 'حقيقت'!
 ڏينهن گذرندا ٿا رهن، ۽ حالتون تبديل ٿينديون
 ٿيون رهن، 'حقيقت' به تبديل ٿيندي حالتن
 سان بدليجندي آهي،

اڪبر۔ اهوئي سبب آهي جو دولت بابت
 منهنجا خيال پریشان ٿيندا ٿا وڃن، قاضي صاحب،
 اسان کي دولت بابت اسلامي نقطه نظر ته سمجهايو؟
 قاضي۔ قرآن مجيد مطابق دولت اهڙي شئي
 نهڪي آهي، جنهن کي انهيءَ جا مالڪ وڏي
 خوشي سان مالي سگهن ٿا؛ دولت کي ترڪ
 ڪرڻ نه گهرجي، پر انهيءَ جو ڪجهه حصو غريبن
 کي ڏيڻ ضرور گهرجي!

بادري۔ اسان جي يسوع مسيح جو قول آهي
 ته 'اوهان وٽ ڪجهه آهي، سو وڪڻي
 غريبن کي ڏيو'!

قاضي۔ سرمائيدارن کان سڀڪجهه کسي غريبن
 کي ڏيڻ هڪو غريبيءَ جو علاج نه آهي، ان جي
 برعڪس، شاهوڪارن کي غريب بنائڻ سان ته
 پاڻ غريبي وڌي ويندي!

پوڏي۔ خيرات يا ڏاڍن ڏيڻ جا ڪم رڳو
 ٿوري وقت لاءِ غريبيءَ کي جهڪو ڪن ٿا۔
 اسان کي غريبيءَ جا ڪارڻ، ڳولڻ گهرجن.....
 اسان کي غريبيءَ ۽ سرمائيداريءَ کان اڳتي
 سوچڻ گهرجي... اسان کي ٻنهي جي وچ وارو
 رستو ڳولڻ گهرجي!

اڪبر۔ دولت جي ايتري ساري ذخيره اندوزيءَ
 مان هڪ حقيقي ۽ زبردست خطرو پيدا ٿي پوي ٿو:
 سرمائيداري رڳو وڏي ٽي وڏي پئي۔ شاهوڪاري ٽي
 شاهوڪاري پئي گذرڻي!

ابوالفضل۔ ۽ جنگ جي هٿيارن ۽ الڪا اسفوف
 ٿي رهيو آهي، اسفوف ۽ تبديل اڄ جا هٿيار آهن

جي وقت ۽ اسان فاتحن جي ڏيهن کان گهڻو وڌيڪ سوتار آهن.

اڪبر - جيڪڏهن انهن ٻن جاڙين طاقتن - سرمائيداري ۽ جنگ - کي نه روڪينداسون، ته اهو ڏيهن ابدو، جو اهي ٻئي گڏجي دنيا جي ڪنڌ تي اچي ڪڙڪنديون... ڏهن، ويهن يا سون سالن کان پوءِ... ڪنهن کي خبر ته جنگ جا اڃا به ڪهڙا سوتار هٿيار هوندا، جيڪڏهن اسان انهيءَ سهڪ طاقت کي روڪينداسون ۽ دٻائينداسون ته اسين به اهڙيءَ تباهيءَ هيٺ اينداسون، جهڙي 'انٽلالتس' ملڪ جي آڪاليءَ ۾ مشهور آهي! انٽلالتس ريلست هڪ زبردست سنڌ جي ٻائيءَ ۾ هرق ٿيل آهي. انهيءَ ريلست پنهنجي طاقت ايتري قدر وڌائي، جو پوءِ ان تي غابطو رکڻ ڏاڍو مشڪل ٿي پيو. يا خود ان تي غابطو رکڻ جي ڪوشش ٿي نه ڪئي وئي!

ٻوڏي - جيڪڏهن انهن ٻن جاڙين طاقتن - سرمائيداري ۽ جنگ - کي نه روڪيو وڃي، ته اهي هڪ اهڙي خوفناڪ حقيقت پيدا ڪنديون، جنهن مان وقت جي ڪا به طاقت بچايو ڪري نه سگهي! اڪبر - پوءِ، اي پکنو، ٻڌمت جي 'ويچار' ۽ 'صحيح عمل' جي اٽل ضرورت هوندي.

پادري - اسان جي مذهبي الهام مطابق، انهن خطرناڪ ڏينهن ۾ 'عدو عيسائي' پيدا ٿيندو، اهو 'عدو عيسائي'، 'نجات ڏيندڙ' جي پهروپ ۾ ظاهر ٿيندو؛ سندس هٿن تي انهن ڪلين جا زخمو هوندا، جن سان 'هن' کي سوريءَ تي چاڙهو ويو هو. هو 'امن جي شهزادي' جي روپ ۾ 'امن، امن!' پڪاريندو ايندو. پر تڏهن اسن هوندو ئي ڪوڏا

قاضي - ۽ اسين توحيد جي پيغمبر جا پوئلڳ - 'توحيد، توحيد!' پڪارينداسون، جتي توحيد هوندي ئي ڪاڏا

ٻوڏي - انهن ڏينهن ۾ انسانيت 'نيڪا' ۽ 'عقلند' کي وهري ڪرڻ لاءِ ويٺي ڪندي؛ انهيءَ وهريءَ سان انسانيت هن دنيا ۾ امن جي مقصد کي رسندي، ۽ ان کان اڳتي 'نروا' نصيب ٿيندس!

پرهن - هاڻ تي اختيار رکڻ - من ...

پادري - محبت سان ...

قاضي - توحيد سان ...

اڪبر - انسانيت جي مذهب سان ...

(گهڙيءَ ڪن لاءِ ماڻ ٿي وڃي ٿي)

آءٌ ڏسان ٿو ته اوهين هن 'ٽئين عهدي' ۾

پنهنجي پيروي ڪرڻ لاءِ تيار آهيو - 'شون عقيدو'

جيڪو ته 'هندو' آهي نه 'عيسائي'، 'نيڪي' 'سلسلا'؛

اهو عقيدو، جيڪو 'اسان' آهي، ڇا اوهان سمجها

انهيءَ عهدي جي پيروي ڪرڻ لاءِ تيار آهيو؟

جيڪڏهن پيروي نه ڪري سگهيو ته 'نه' چئو،

۽ خاصوشيءَ سان اٿي هليا وڃو؛ ۽ جيڪڏهن پيروي

ڪندؤ ته پوءِ ويٺا هجو.

(گهڙيءَ ڪن لاءِ ماڻ ٿي وڃي ٿي، ۽ ڪا به

چهره ڪاڏا ٿي ٿئي)

ٻڌو، 'نيڪي' پنهنجو خدا آهي... آءٌ ٻئي ڪنهن

۽ خدا کي ڪين سڃاڻان ...

اي انسان جي روح کي زندگي ڏيندڙ طاقت

جا قاصدو، ڪجهه ته چئو! اچو ته اڄ اسين گڏجي

عهد ڪريون ته توحيد ۽ نيڪيءَ جي هن مظهر تصور

کي ڇڏي ڏيڻ نه اڻنداسون، جيئن اسان انهن ٻنهي

کي گڏي پنهنجي ٽئين عهدي - 'انسان جي عهدي' -

'انسانيت' جي مذهب جو بنياد نه بڻايو آهي.

اي قادر مطلق جا قاصدو، ڪجهه ته چئو!

(پر دو ڪري ٿو)

منتظر ٿيون

۳

گردار

اڪبر: ابوالفضل: فيضي - ابوالفضل جو ڀاءُ: وحير - شاعر، ۽
بهرلر خان جو پٽ: سرزا عزيز - فوج جو عهد بدار: راجا
مانسنگه - فوج جو سپهه سالار: راجا بيرل - ظريف:
جانڪي داس - شاعر: تانين - هندو: سان سلمان ٿيل
درباري ڪوٺيو.

[ديوان خاص - اڪبر جا رتن سندس انتظار ۾ درٻار ۾ ويٺا آهن - تخت جي ڪاٺي پاسي
کان بهرين ابوالفضل ڀائڻس فيضي، ان جي ڀرسان راجا توڙرمل ويٺا آهن - تخت جي ساڄي پاسي
کان جانڪي داس، وحير ۽ بيرل، ۽ هيٺ راجا مانسنگه ۽ سرزا عزيز ويٺا آهن]

راجا مانسنگه - افواه پيا ٻڌجن ته جزيو
منسوخ ٿو ٿئي، ۽ زيارتي ڏل ڪي ۴.....

جانڪي داس - ڏل آهي افواه سڃاڻين ا
مانسنگه (توڙرمل ڪي) - ٻڌو اهو ته اوهين
اڄ صبح واريءَ درٻار ۾ ديوان عام ۾ حاضر
هئا، اوهان ڪي ته سڄي خبر هوندي، اهي محصول
منسوخ ٿيڻا آهن ڇا؟

توڙرمل - ڏسڻ ۾ ته ائين ٿيو اچي، وڌيڪ
تفصيل جي ته مون ڪي به خبر ڪانهي.

ابوالفضل (مرڪندي) - راجا صاحب ڪنهن
پوڄو آڻو ته زمين جي ڏن ۽ مائين بابت پڇوس،
محمودن مان هر ڇا ڄاڻي؟

مانسنگه - ها ها... ابوالفضل، تون سچ ٿو
چوئين، مون ڪي ته تون ان ئي پوڄو ڪهريو هو -

ابوالفضل - گهڻو ڪري، حقيقت ۾ انهيءَ
محصول ۽ زيارتي محصول ڪي مالهو ڏاڍو
ڏڪارين ٿا - جهنجاه خود انهن ڪي ٺاهيند
ٿو ڪري.

جانڪي داس - پيا به افواه ٿا ٻڌجن ته ڪو
نئون مذهب پيدا ڪيو ويو آهي، ۽ اهو مذهب
سڀني مذهبن ڪي گندي هڪ ڪري ڇڏيندو،
اها ڳالهه اعتبار ۾ ته ڪانه ٿي اچي!

بيرل - اڄ کان پوءِ مسلمانن ڪي ڏاڍيون
ڪوڙائينون هونديون ۽ هندن ڪي وڪاڻينون
هونديون - جانڪي ۽ ڏاڙهيءَ سان؟... واه واه...!
جانڪي - ۽ بيرل به!

ابوالفضل - راجا صاحب، تون مذهب اهڙو
برو ڪونهي. هڪڙي ٽين عقيدي جو بنياد رکيو
ويو آهي، جيڪو هندن، مسلمانن، عيسائين ۽
ٻوڏين کي ملائي - حقيقت ۾ سڀني مذهبن جي
مائنن کي ملائي - هڪ ڪري ڇڏيندو.

جانڪي - انهيءَ جو مطلب ته سڄيءَ دنيا
جو هڪ ئي مذهب هوندو؟

فيضي - ناممڪن! اهو ڪڏهن به ڪامياب
نه ٿي سگهندو!

ابوالفضل - آخر ڇو نه؟ انهيءَ ۾ اسلام
جي وحدت جا اصول به اچي ٿا وڃن: آ! ته
ائين ٿو سمجهان ته اصول تي صحيح عمل جو
مرچشو آهن.

بيربل - ٻيو به هڪڙو اقوال آهي ته انسان جو
مهنشاهه هندو ٿيو آهي، ۽ اڄ شار ٻو شايد
انسان وٽ هندڪي ويس ۾ ايندو!

جانڪي - بادشاهه سلامت ته هڪ ڀيرو اڳي به ائين
هڪو هو، پر هو آهي ته اڃا به اهوئي مسلمان!
بيربل - پر اڄ ٽين مذهب جي بنياد رکڻ
کان پوءِ انهيءَ ويس ۾ مؤبني بي خصوصيت ۽ اهميت
هوندي - ڇو؟ اسين به هڪو اهڙو پهروپ کڻي ڪيون؟
فيضي - راجا صاحب، هاڻ هڪڙو پهروپ
ڪري سگهنداسون؟

بيربل - هيئن ٿا ڪريون ... اوهين ۽ آ! -
اچو ته هڪ ٻئي جون دستارون يا پي ڪا پوشاڪ
هاڻ ۾ مٽايون: انهيءَ کان به بهتر ته هي ٿيندو
ته سڀائي اوهين کڻي پنهنجي ڏاڙهيءَ کي پاڪيءَ
تي ڇاڙهيو!

فيضي - ۽ توهين وارو ڪري کڻي ڏاڙهي وڪاڙو!
بيربل - هرگز نه، آ! ائين ڪرڻ لاءِ بلڪل
تيار نه آهيان!

فيضي - ته آ! به ڪوڙائين لاءِ تيار نه آهيان!
بيربل - ته پوءِ خدا انسان پنهنجي تي رحم ڪري!
توڏريل - اوهو، بادشاهه سلامت به اچي ٿو.
(اڪبر تانمين - ان گڏ ٻيو اچي)

(اڪبر خالص هندڪي ويس ۾ آهي؛ تانمين
جي پوشاڪ وري بلڪل اسلامي آهي - سڀ ٿي
بيس ٿا. اڪبر تخت ڏانهن وڃي ٿو - ۽ وٺڻ
کان اڳ هندن جي رواج موجب - لارو ڪري ٿو)
جانڪي - ڇڏ شرعي راءِ!

رحيم - ڇڏ مهراج!
بيربل (پرتڪلف اسلامي سلام سان) -
آداب عرض!

اڪبر - تسليمات!
(ٻيا به انهيءَ طريقي سان رسمي سلام ڪن
ٿا - يعني مسلمان ٻانهون ٻڌي ڪورنشن ڪن ٿا،
۽ هندو اسلامي سلام ڪن ٿا - سڀ ويهي رهن
ٿا. گهڙيءَ ڪن لاءِ ساڻ ٿي وڃي ٿي)
اڪبر - دوستو، هڪا گنگو شروع ڪريو...
توڏريل - حضور، اڄ اهو ويس ٻائي،
اوهان هندن کي وڏيءَ عزت سان نوازيو آهي.
اڪبر - مون پنهنجو پاڻ کي نوازيو آهي.
هنن ظاهري نشانن کي ئي الحال ڇڏو ٿو ٻيو آڻ:
سڀائي آ! وري به مسلمان هوندس، ظاهريءَ طور -
۽ هن حقيقت ۾.

فيضي - اها حضورجن جي مرضي آهي ها ته
اسين سڀ به ائين ئي ڪريون؟ اوهين مون کان
به اهوئي ڪرائڻ گهرو ٿا ڇا، جيڪي پنهنجي
ڀاءُ ڪيو آهي؟ - يعني پنهنجي ڏاڙهي ڪوڙائين!
اڪبر - فيضي، انهيءَ لاءِ جيئن تنهنجي دل
کي وٺي ٿو ته ڪر. تنهنجي ڏاڙهي خاص تنهنجي

آهي. اهو افضل پنهنجي مرضيءَ سان ڏاڏهي ڪوڙائي
 ٻڌي آهي. ۽ آڏاڏي کي سندس ٽيڪي شمار
 ڪريان ٿو. منهنجو انهيءَ معاملي ۾ وڌيڪ ڪجهه
 نه ٿو ٿي. جيئن ڪو عمل پائڻرادو نه ٿيندو،
 نئين انهيءَ ۾ ٽيڪي نه رهندي آهي. ڄاڻڪي،
 رحيم ۽ بيربل انهيءَ ٽيڪي ۾ اڃا به اڳتي
 وڌي آيا آهن، جو سندن مٿيون ڇپ نه بلڪل
 مٽي آهي. ۽ کاڌي به، بيربل، ٽوٽي اهو نيشن
 شاعرن ۾ شروع ڪيو هو نه؟

بيربل - شايد!

اڪبر - مون کي اها ڳالهه وٺي آهي. اهڙين
 ظاهري معمولي ڳالهين ۾ به تو جهڙن ماڻهن
 مان اسان کي موافقت جي اميد نه آهي. جيڪڏهن
 آڏاڏو هجان ها، ته آڏاڏو به انهن ئي ڪريبان ها.
 بيربل - حضور، جيڪڏهن اوهين شاعر نه آهيو ته
 موافقت ڪندڙ به ڪنهن آهيو. جڏهن اوهان پنڪال
 فتح ڪيو، تڏهن اوهين مسلمانن جي حيثيت ۾ ويا
 ها، ۽ هاڻ جڏهن ڪشمير کي پنهنجي سلطنت
 ۾ ملائڻو ٿو، ته هندو ڪو وٽس نه ڪيو اٿو؟ اوهين
 اهوئي ٿيو ٿا ٿيو، جيڪو وقت جي لحاظ کان
 صحيح ۽ موزون ٿا سمجهو. اها عجيب ڳالهه آهي!

اڪبر - انهيءَ عجيب حالت اختيار ڪرڻ تي
 پنهنجي هندو ۽ مسلمان رويت مون کي مجبور
 ٿي ڪري، آڏاڏي پنهنجي پنهنجو ڪندس. منهنجي
 لاءِ هر ڪو وٽس فقط هڪ لباس آهي. آڏاڏو هندو
 آهيان نه مسلمان. آڏاڏو اڪثر چئي نه سگهندو آهيان
 پر آڏاڏو مڙس انسان آهيان. اسين سڀ پهريو آهيون.
 اسان مان ڪنهن کي ”پنهنجو پاڻ“ حق جي
 هٿ آهي؟ اسين موافقت ڪندي ڪندي اڳيائين
 پهچون ٿا، جو اسان جي شخصيت جا حقيقي نشان

به ڪر ٿو وڃن. ۽ اسين محض رڌن جو هڪ
 پٽڪندڙ ڏٺو پنهنجو وڃون! جڏهن مون ۾ هندو
 ۽ مسلمان ملي هڪ شي ٿي ويندي، تڏهن مون ۾
 جو پهريو آهي، سو هليو ويندو؟ هڪڙو پهريو
 مڪمل طرح دفن ٿي ويندو... ۽ ٻيو پهريو ڇڳي طرح
 چٽا ٿي چڙهي جلي ويندو. پوءِ اڪبر فقط انسان
 ٿي رهندو! سندس لباس لهي ويندو... ۽ پوءِ ”اڪبر
 انسان“ هندو ۽ مسلمان کان ٽيڪي بهتر هوندو،
 ٽيڪي بدتر! هو صرف ”انسان“ ٿي هوندو!
 بيربل - پوءِ جيڪڏهن اسين هندو، پنهنجي
 ڌرم سان موافقت نه ڪريون، ته ڇا اسان جي مٿان
 جو محصول آهي سو بند ٿي ويندو؟

ڄاڻڪي - فقط تڏهن، جڏهن اسين مسلمان
 ٿينداسون!...

اڪبر - اوهين مسلمان ٿيو يا نه، جڙي کي
 ختم ٿي ڪرڻو آهي.

ڄاڻڪي - ۽ زيارتي محصول؟

اڪبر - زيارتي محصول ٻي...

ڄاڻڪي - اڪبر وائفي عظيم آهي!

سيئي هندو - اڪبر اعظم... زنده باد!

ڄاڻڪي - اڪبر، تون عظيم آهين.

اڪبر - آڏاڏو به هي ڏينهن عظيم آهي...

اڄ کان وٺي زمين جا محنتڪش ۽ پورهيت وڌيڪ
 امن ۽ سلامتيءَ ۾ رهيا... راجا توڏرمل جي
 حڪومتن ڪري! هن جي ڏلن جي ٽپن سرشتي ۾
 مون کي ڪابه ڪوتاهي نظر ڪانه ٿي اچي. اهو
 سرشتو توڙي ٿورو رهڻ گهرجي، جيئن زمين زمين
 آهي. سڀ کان وڌيڪ، هڪ نئون عقيدو اڄ قائم
 ڪيو ويو آهي. جو سڀني مومن ۽ منڪرن، ڪرستان
 ۽ آتش پرستن، ۽ خود هندن ۽ مسلمانن کي گڏي،

ملائي هڪ ڪري ڇڏيندو. اهو آهي انسان ۾
عقيدو، انسانيت ۽ عقيدو، نيڪي ۽ عقيدو! جيئن
هن کان اڳ به هڪ دعوو پنهنجي روحاني مشيرن
جي حاضريءَ ۾ مون ڪيو هو، تنهن اڃا اوهان سڀني،
پنهنجي ساڳي رستن ۽ مشيرن جي اڳيان، آءٌ
سِر ڪئي آهيان ته پنهنجي منزل مقصود نيڪي آهي؛
هڪ دعوو وري به آءٌ اعلان ڪريان ٿو ته نيڪي
پنهنجو مڃو آهي، نيڪي پنهنجو خدا آهي؛
مون کي ٻئي ڪنهن خدا جي ڄاڻ نٿي ڪانهي...
(پنهنجو هڪ تائين ڏانهن ڪئي ٿو)

(تائين پنهنجي ستار تي هٿ رکي، هلڪي
راڳي شروع ڪري ٿو ۽ گانو گائڻ لڳي ٿو)
اِهي تاجدار، مشرق، ديدار ڪو ڪراءِ،
تختِ سر تي چلڻ، پنهنجو ڪو تون پناه؛
ميون گلن کي ڏي تون، ڪا زندگي نئين،
پنڪي ويل مسافر کي راهه تون لڳاءِ
ڪرڻ جو لاج تنهنجو، زمين ۽ جلوه گر،
محتاج تنهنجو هر ڪو، هر دم هي پورو ٿو؛
معلن ۽ جوهري تي هڪجهڙي ڪر نظر،
سي آسري گهرڻ کي روشن وري بناوا
تون ئي اي نور حق تي ڪوتر ۽ جرڪنن،
عيسوي ۽ جهلڪنن ۽ احمد ۽ چمڪينن؛
باد صبا تي اڄ تون اي فيضور وري،
هندوستان کي پنهنجي حلوي سان جڳمڳاءِ!
اي تاجدار مشرق.....!"

اڪبر- واه تائين واه! تون موهي سان بيشڪ
گهائي ڄاڻين! تنهنجي شخصيت ۾ اڃا هندو پڻو گهڻو
آهي- شل گهڻو وقت ائين رهي اڄ پنهنجي دل
۽ پنهنجو دماغ ٻئي گهڻو ڀريل آهن. هن وقت،
آءٌ خواب ۾ رنده آهيان..... پنهنجي سلطنت جي

خواب ۾- چويهن سالن جي طويل عرصي کان،
آءٌ هن منزل سلطنت کي وڌائڻ ويجهائڻ ۽ مضبوط
ڪرڻ لاءِ وڙهندو، جدوجهد ڪندو رهيو آهيان.
مانسنگه- اهو هڪڙو عظيم ڪارنامو آهي،
جو اڪبر جهڙي عظيم شخصيت جي واقعي شايد
شان آهي. اول توھان راجپوت خواه مسلم رياستن
کي مطيع ڪيو- اهي رياستون جيڪي تڪليل
ڏيندڙ ۽ سرڪش هيون؛ پوءِ اوهان اڳتي
وڌيا... وڌيڪ نتھون ڪرڻ لاءِ... اسن ۽ صلح...
اهي ٻئي اوهان جون نتھون هيون.

اڪبر- پوءِ، اي مانسنگه، پنجن ندين جي
هوءَ شادار سر زمين...

مانسنگه- ها، جتي ٻن کي ٺاڪاسي ڏسي
پئي، اتي اوهان ڪامياب ٿيا. سرڪش راجپوتن
جو هر ماڻهو تنهنجي طاقت خلاف اتي ڪڍو آيو،
تو انهن کي به فتح ڪيو. توھن کي دراصل
پنهنجو مطيع نه ڪيو، بلڪه کين پنهنجو دوست
بنائي ڇڏي!

اڪبر- جنگ جي ميدان جي فتح کان هنن
جي اها دوستي ئي پنهنجي وڏي جيت هئي.
مانسنگه- تون اسان کي به پنهنجي گهر
۾ وٺي وئين- نه رڳو شاديءَ جي پوتر ٻڌڻ
سان، بلڪه دوستيءَ ۽ رواداريءَ سان. گهرو
رشتن جي انهن ٻڌڻن سان توھن ڪنهن کي پاڻ
ڏانهن ڇڪي ورتو. ها، گجرات!... گجرات به
هڪ شاندار مهر هئي... ۽ بنگال- جتي پٺاڻن جي
آخري مورچي کي به اسان طوفان وانگر اڏائي
ڇڏيو، جتي همايون جو بدلو، سندس عظيم لرزڻ
وڌو- اتي همايون جي فرزند، شير شاهه سوريءَ
جي جاءِ نشين جي قبضي ۾ زمين جو هڪ اڀ ۽ نه
ڇڏيو- همايون جي بدلي جو ڪم به پورو ٿيو...

اڪبر۔ ان بعد گجرات کي، بلوي کان پوءِ
مئل ۽ راجپوتن جي گڏيل فوج ڏهاڻي ڇڏيو۔
انهيءَ مهل ۾ مغل ۽ راجپوت هڪ ٻئي جي دوش بدوش
وڙهي رهيا هئا۔ ان کان پوءِ مغل ۽ راجپوت
گڏجي هميشه هڪ ئي اڳتي وڌيا۔ ڪارِ طاقت
سان جي سامهون پوي نه سگهي، اسان ميدان
بلڪل صاف ڪري ڇڏيو.....

مانسنگهہ۔ ڏکڻ ۽ ڏکڻ اوڀر ۾ بہ اسان
چون سرحدون نهايت محفوظ آهن۔

اڪبر۔ البت اتر ۾ ائين ڪونهي: اسان جون
اتر واريون سرحدون اسان کي بڪاري دھون
آھن۔ ڪشمير، سنڌ، قندار...

مانسنگهہ۔ پهرين ڪشمير۔

اڪبر۔ تڪه آهي۔

مانسنگهہ۔ اسن اڳي ئي تيار آهيون، رڳو
اوھان جي حڪمر جي دير آهي!

اڪبر۔ اوھان کي جلد ئي حڪم ملندو: برف
جي پلن گري وڃڻ کان اڳ اوھان کي حڪم
ملندو، ڪشمير... واديءَ ڪشمير... فتح کان پوءِ
ڪشمير ۾ اسن، سچ پچ اسن ٿي ويندو، انهيءَ
جي جبلن جي چوٽين ۽ غارن ۾ دھونائون رھن ٿا،
واديون ۽ ڏنڊون انھن جي آغوش ۾ آھن۔
۽ هڪ عام ماڻھوءَ لاءِ اتي ميو آھي، گل
آھن... زمينون جون پنھن پويان پنھن آھن! (شعر
ڳائڻ لڳي ٿو)

”پرک جي چادر سان ڍڪيل واديون ۽ گل ھزارن
مر طرف سڙي ۽ سان ھر وادي رھي ٿي ھمڪنارا“
جانڪي۔ جتي برف سان ڍڪيل جبلن جي
غارن ۾ ”شيون“، ”پاروتن“ ۽ ”گيش“ جون
صورتون آھن!

وحير۔ سندس جبلن جا چشما، شتاب چشما۔
جن ۾ آسمان ۽ سج جي چمڪندڙ جبلن جو عڪس
جھلڪي ٿو!

جانڪي۔ سندس جبلن جا تيرت، برف جي
دٻوي ۽ پرماتما شو جو گھر آھن۔

بيربل۔ يارو، انھن سڀني کي ھوٽ ڌرتيءَ تي
لاھي آيو، تہ انھن مان عام انسانن لاءِ جنت بنايون!
اڪبر۔ جتي صرف باغ ٿي باغ آھن، لڏي
پاڻيءَ جا آھار۔ ۽ وھندڙ ندين جي ڪنارن تي
گلن جون چادرون وڇايل آھن!

ھا، آھي..... آھي سڀ منھجي حفاظت ۾
ابتداء! آھ ھڪ ايراني آھيان۔ انهيءَ کي ايران
بنائيندس، آھ ھڪ ايراني، انهيءَ ڪشميري ڌرتيءَ
۾ پنھنجو پاڻ پوکيندس: منھجو ”سليو“ ۽ سندس
بھار اتي لڏين ڇانئون ۾، پنھنجي ٻيءَ جي ساڳي
۾ رقص ڪندا۔ ۽ هنن جا وارث... ۽ انھن جا
وارث اتي هميشه ائين ٿي وھندا! باغ قائم رھندا
پر جنگ جا ميدان ختر ٿي ويندا، ڪشمير... ڪشمير
شايد دنيا جي وندر جو سامان بڻجي وڃي!
بيربل۔ اسان جو شھشاھ اڄ تہ برگو شاعر
ٿي پيو آھي!

اڪبر۔ ڪشمير اسان سڀني کي شاعر بنائي
ڇڏيندو! ٻڌو، منھجي خواب جي سلطنت.....
دنيا جي شھشاهت... جتي ”سڀ اسان“ دنيا
۾ ”ھڪڙي قوم“ بڻجي ويندا، اھو ٻڌا ڪيئن
سڪن ٿي سگھندو، جو سڀ قومون ھڪ ئي قوم
نہ بڻجي وڃن؟ اھو منھجو خواب آھي..... مل
شھشاهت نہ..... پر دنيا جي شھشاهت، جا
پھچو پاڻ تي حڪومت ڪندي، اسان لاءِ
انسان جي حڪومت..... انسانيت لاءِ انسانيت جي

مھراڻ

حڪومت! ... انهيءَ جو ڏسڻ ۾ نه ايندو شهنشاهه
 عجب جي تخت تي ويٺل هوندو..... جنهن وٽ
 نظر نه ايندو ته هوندي.... ٽيڪيءَ هي لک! ...
 دوستو، مون کي معاف ڪجو.... منهنجي
 دل ۽ دماغ ڀريل آهن..... تانسين، تانسين...
 سونهن ڇڏي راکڻ سان بند ڪري ڇڏو...
 (تانسين متارحي تارن کي ڇوڙي ٿو، ۽ راکڻ
 شروع ڪري ٿو)

» دنيا کي اڄ ته زور محبت سان سر ڪيون،
 جي وار ظلم جو ٿئي ته سٺو سهر ڪيون؛
 امن و امان جو راج ٿئي هندوستان تي،
 دشمن جي سر زمين کي مروّت جو گهر ڪيون!
 اڪبر عظيم فتح جو لغو تون عام ڪري
 'بهر' جي آرزو جو آلي اڪرام ڪري
 ٽيڪيءَ جي آڏو سر کي جهڪائي هي قوم ٿو،
 نفرت حسد عناد جو لغو تمار ڪرا »

اڪبر- پيارا تانسين، تو لسان کي اما ياد
 ڏياري ڏاڍو چڱو ڪيو. اسين 'حال' ۾ ئي زنده
 رهون ٿا. بهادر بهرلر، وفادار بهرلر! مون هن کان
 تير اندازي، تلوار ۽ تيزي باري سڳي بهرام مون کي
 فتوحات جي بک جي خدا ڏني. انهيءَ بک ٻڌڙي ئي
 مون کي ننڍپڻ ۾ تعليم ۽ تربيت ڏني- ڇا هاڻ
 آءٌ ويهي هن کي شرمندو ڪريان؟..... فتح ته
 منهنجي ننڍپڻ جو خواب هو؛ مون بهرحال هاڻ کي
 فتح ڪيل شهرن ۾ شان و شوڪت سان ويندو ڏٺو.
 پوءِ، جوانيءَ ۾ فتح ۽ سوڀ جي خيالن مون کي

مجبور بڻائي وڌو. انهيءَ مون کان اهو ڪجهه
 ڪرايو، جنهن جو مون کي هاڻ افسوس آهي.
 ... منهنجي نيڪ معاملو بهرلر سان ڪيل سرڪشيءَ
 جي عمل لاءِ هاڻ آءٌ پڇتايان ٿو- هر وقت ئي
 اهو واپس آيو هو. مون کي پنهنجو پاڻ هن جي
 نگرانيءَ کان آزاد ڪرائڻو هو. مون کي پنهنجي
 پيرن تي خود بيٺو هو... شل هن تي خدا جي
 رحمت هجي... منهنجي حياتيءَ جي پياري يادگيري
 ۽ شڪرگذاري هن جي لاءِ هميشه قائم رهندي...
 ۽ هاڻ، پيارا دوستو، ڏينهن اچي پورو ٿيو
 آهي. آرلر جو وقت به اچي ويو. مون کي اڪيلو
 ڇڏيو- ۽ اوهين به هاڻ وڃي آرام ڪريو.

(سڀ اٿن ٿا- ۽ اڪبر کي دستور موجب
 پنهنجي پنهنجي نموني ۾ سلام ڪن ٿا)

اڪبر- شب بخير... شب بخير!

(ابوالفضل کان- واه سڀ ٻاهر وڃن ٿا)

(اڪبر اوهانسون ڏيڻ لڳي ٿو)

ابوالفضل- ٿڪجي پيا آهيو ڇا؟

اڪبر- نه نه، اڪل ته ڪين آهيان، البت
 ننڊ جي تياري آهي- ٻيو سڙڻي سهر- (وري
 اوهانسون ڏيڻ لڳي ٿو)... اڄوڪو ڏينهن به
 ڏاڍو سٺو گذريو آهي.

ابوالفضل- چڱو پلا، آءٌ به هلاڻ ٿو...
 شب بخير.

اڪبر (پڻ پڻ ڪندي)- شب بخير... شب بخير

(پردو ڪري ٿو)

چتر کار: اسحاق حیدر

پورہنی گاہ پورہ

«سرڪار»

(سنڌ جي هڪڙي لوڪ ڪهاڻي)

ڪنهن زماني ۾، هڪ ملڪ ۾ ڏڪار اچي پيو. برسات جي نه ٻوڏ ڪري نڪو گهر ٺهيو هو، نه واهن ۽ ڪوهن ۾ پاڻي رهيو، نه ڪا آبادي ٿيندي هئي. وڻ ٻوٽا پتل-اهي به سڪي ٺوٺ ٿي ويا. سال چوٿاڻو اهڙو ڏهرو ۽ بيحال ٿي پيو، جو وڻن لاءِ ڪوبه تيار نه هو، پاڻي وڪڻڻ وارا ڪيترائي هئا. گهڻون مينهن يا ڊگهي جي قيمت، جا هن وقت چار پنج سئو ٻڌجي ٿي، سا ان وقت ۾ چار يا پنج روپيا به ڪو ڏيڻ لاءِ تيار نه هو. چو ته ان جو اڳو. اهڙو وڃي پيو هو، جهڙو «هارنيس» جي زماني ۾ هندستان پاڪستان جو هو. مطلب ته ڏيڍي دريڊري مخلوق کي پيش آئي. غريب ويچارا هڪي ملڪ ڇڏي لڏي ويا، ڪنهن آهنگهات ڪيو. هڪي لڏيندي بئڪ جي ڪري رستي ۾ ختم ٿيا، هي ڪٿي گهٽ يا شهر جي ڪنهن وڏن تائين نه پهتا.

تن ڏينهن ۾ هڪ مڱهار فقير هڪڙي گهٽ ۾ رهندو هو. مڱهار فقيرن جو گذران هميشه شادين ۾ ڳاڻڻ وڃائڻ ۽ خوشيءَ جي موقعن تي مندار رکندڙ هو، جيئن هن وقت به ٺهريءَ قوم جو ساڳيوئي دريمو گذران جو آهي. پر ڏڪار جي سبب ڪابه شادي يا مجلس ڪوبه ماڻهو نٿي ڪري سگهيو، جنهنڪري هيءُ قوم وڌيڪ خراب ۽ دريڊر ٿي. آخر مڱهار زال بهنجي کي ڇڏي، ڪنهن ٻيءَ بستيءَ کي ڳولڻ لاءِ دهل گهجي پر وڃي روانو ٿيو. زال کي هدايت ڪري ويو ته «الله پاڪ کي ياد ڪندي رهج، جيڪڏهن خدا ڀڪارڻ ڪو ٺڪر مانيءَ جو پيندي ميلهڻي ۽ سمجهين ته هڪ ڏينهن جو ٻورو ڏک آهي، ته اهو سڄو مانيءَ جو ٺڪر تن ڏينهن تائين هلائج-جيستائين آڄ ڪو ملڪ يا ڪو ڏيهه ڇڄي نه ٿو ٿئي، تونڪڻ پنهنجي رب تي رکي، الله تو آهر چئي، گهر کان ٻاهر نڪتو. هڪ ڪو ڪو ڏينهن ڏسندو ڇاچيندو اچي، ته من ڪٿي ڪا دهل جي عزت هجي، ته ٻيو ڪو به زال به وٺي اچان؛ پر ڏڪار هر جڳهه اهڙو ڦيرو ڏنو هو، جو دهل ته ٺهيو، پر ڪو به ڪو ڪو

ڪو خبرات ۾ مانيءَ جو نڪر ۽ ڪونڌ ڏيڻ لاءِ يار ٿئي: هيءَ ويٺو ڪاٺي، ۽ ٻٽ ويٺو ڏسي، ته ڏرو ۽ کيس نه ڏٺي، جيڪڏهن ماءُ ويٺي ڪاٺي، ته ڏي ۽ ويٺي ڏسي، مطلب ته ڇڏ طرف هڪ ڀيانڪ خوف واري صورت ڏسڻ ۾ کيس آئي. خبر هندرو ثابت منزل آسان: فقير مڱهار تڏهن به دل نه لائي. وري ٻئي طرف رُح رکيائين. اهوئي دهل گهٽيءَ ۾، مٿس هلندو هلي.

آخر هندي هندي، گچ وقت پهچائڻ، هڪ پياڻن کي لٽائي حڏن ٻاهر نڪتو، ته پري کان هڪ وڏو قلعو يعني ڀنڀر جو ڪوٽ نظر آيس ۽ انهيءَ ڪوٽ جي ديوار کان ٻاهر سِر وٺي جون لڏو ٽارهيون نظر آيس. اتي اسيد ٿيس ته ٻيلي گهٽي وقت کان پوءِ اڃ ساوا وٺڻ نظر آيا اٿس. شڪر الحمد للہ! ڏٺيءَ جا لک ٿورا ۽ ڀلايون، جنهن هن ٻانهي کي پياڻن مان اڪاري آئي. سڙيءَ پٽو ڪيو آهي. اڳتي به پاڻ مدد ڪندو. آخر ائين چوندو ۽ وڌو، اچي انهيءَ ڪوٽ جي ارديڪ پهتو. ڪوٽ کي چوگرد ڦريو گهميو، ته ڏسان ته ڪٿان دري دروازو اٿس ته اندروڻيان. آخر گهٽيءَ ڳولا کان پوءِ دروازو ڏٺائين. ان دروي وٽ وڃي هڪلاڪ اڌ ترسهر ته ڏسان ته هڪ چوڪيدار هجي، ته ان کان اجازت وٺي اندر وڃان ۽ کيس حال به پڇايان. مگر وقت اچايو وڃايائين. چوڪيدار ڪوبه ڪونه هو. آخر سِر به چئي دروازو کولي، اندر ڪوٽ ۾ قدر رکيائين. اندر وڃي ڏسي ته سبحان الله رب هڪ جي قدرت لکي پئي آهي. نهرون صاف پاڻيءَ جون وهن پيون، جن جي پاسن تان اٺار، تريج، هڪيلا ۽ انهن جا وڻ لڳا پيا آهن. ٿورڙو اڳڀرو وڃي، ته ڍاڪ ۽ انگور جا منهن سوي سان پريا جهنگيا پيا آهن. چوراها اڳيان نظر آيس، جنهن جي ٻنهي پاسن کان گلن جون قطرون هر رنگ ۽ هر قسم جي خوشبوءِ واريون نظر آيس. فقير ويچارو هو ته ڪابل ۽ بسڪاڻ. سو دهل ڪلهي مان لاهي ڀرسان رکي، هڪڙا لاهي، ويٺي نهون جي پاڻيءَ ۾ وجهڻ لڳو. حڏن وهي خوب ٿڪ ۽ پڳائين، تڏهن اچي سون جي وٺڻ کي لڳو. بلڪل چڱيءَ طرح سان ميوو جيڪو وٺيس، سو کائائين. اتي مٿان اچي شام ٿي: ۽ ميوو کائيندي کائيندي اچي ننڊ ورائس. آخر دهل ٻاهي ۾ رکندي اتي ئي لٽي پيو.

سڄي رات اُتي مھون جي وٺڻ هيٺان سو پيو هو، آخر ٻئي ڏينهن صبح حواس ٿيس ۽ دستور موجب اٿيو. اُتي ڏسي ته دهل به اُتي رکيو آهي، ماڻهو ڪنهن جو ٻڙاءُ ۽ ڪو ٻيو ڪوڪو به ڪونهي: تنهنڪري وري به اچي ميوو کي لڳو. بلڪل چڱو ۽ ڪري اٿيو. خيال ڪيائين ته اڳتي وڃان ۽ وڃي ڏسان ته هي ڪير آهي، جنهن جو هيءَ باغ ۽ ڪوٽ آهي. مٿي ڪو ماڻهو ساڻس ۽ خبر چار وٺيم. ائين چئي، اڳتي هليو. هڪ وڏي سڙڪ گن سان چاٻيل. اها وٺي سڌو وچ باغ ۾ اچي پهتو. اُتي ڏسي ته هڪ عاليشان محلات آهي، جنهن جا دروازا ٻئي ڪليا پيا آهن، ۽ ڪوبه آوار ڪونه ٿو پڌڻ ۾ اچي. انهيءَ هوڏي به فقير مڱهار اڌ هڪلاڪ کن اُتي وڌي گيٽ وٽ ترسيو، ته مٿي ڪو ماڻهو نڪري: پر بلڪل ڪوبه

نظر ڪوٺ آيس. پوءِ سمرالاهه چئي، وڏي دروازي سان لنگهي ويو اندر محلات ۾. محلات
 جي اڳيان سڏي ۽ ڇپر جو هڪ وسيع ميدان هو، تنهن کي لٽاري اندر نيڪ محلات ۾ پهر رڪبانين.
 اندر وڏي صدي ۾ ويو، ته ڇا ٿو ڏسي ته هڪ بعد شاندار سهڻو هندو رو آهي، جنهن ۾ هڪ وڏو
 شينهن سٽو پيو آهي. سڀاڻي ڪان هڪ سور پکي ويٺو اٿس، ۽ پراڻي ڪان هڪ هنج پکي
 ويٺو اٿس. جڏهن فقير مگنهار جي شينهن تي نظر پئي، تڏهن ڏڪار-ڏڪار پئي وسري ويٺو؛ اچي
 ڏکڻي اڙڪڻي لڳيس ته هاڻي ڇا ڪريان. ۽ واپس ڪيئن وڃان ۽ ٻاهر ڪيئن نڪران! بدن اهڙو
 سڪائي جهليو هئائين ته مٿان دهل کي لڳي ۽ آواز ٿئي، جنهن تي مٿان شينهن جاڳي ۽
 پوءِ ڪملي لاهي ڇڏي. سهڪري نه چپ چاپ ڪري پاڻ کي ڪاٺ وانگر سڪائي
 ڇڏيائين، ۽ ايت تي پوي رهيو. آخر پوي پوي بلڪل ٽڪمي پيو. پهندي وقت به گهڻو لڳي
 ويس. آخر دماغ ۾ اها ڳالهه آيس ته ”وڏا چوندا هئا ته دهل جي آواز کان جانور
 جهڙن ڇڏي ٻاهر نڪري پئي ويندا آهن. ائين زماني جا راجائون مهاراجائون جڏهن
 شينهن جي شڪار تي ويندا هئا، تڏهن شڪارين کي دهل ڏندا هئا، ته جهنگل ۾ خوب
 وڄائين ته آواز تي شينهن ٻاهر پئي نڪرن؛ ۽ پاڻ هاتين تي سوار ٿي انهن کي گوليون
 هڻدا ۽ ماريوندا هئا.“ تنهنڪري هاڻي پيهي پيهي ائين ئي ٽڪمي ته پيو آهيان، هاڻي ماشاڪاله
 وڄايان ٿو دهل، پوءِ يا هڏانهن يا هوڏانهن! بس ائين چئي دهل ڪڪلي سان ورائي،
 سرلو ڪري، سمرالاهه آچاري، اچي ٿو دهل کي زور سان مصيبت ڏوسڪن جي وجهي:
 خوب وڄايائين؛ جنهن تي شينهن نند مان جاڳيو ۽ اکيون کولي، سور ۽ هنج. جي سندس وزير هئا
 ۽ سڀاڻي ۽ پراڻي سندس حڪوم پڏڻ لاءِ ويٺا هوندا هئا. انهن کان پڇيائين ته ”هي
 نالا اتي اچي ڪير آهي، جنهن آخري حجت ۽ پيرواڻي ڪئي آهي؟“ جنهن تي سندس
 وزيرن، سور ۽ هنج، ڏٺو ته ڊپ کان وڃايو اٿس ته مٿن شينهن آئي پئي وڃي، پر اٿلو
 مصيبت ۾ اچي پيو آهي! پر هاڻي انهيءَ غريب جي جيند ضروري ڇڏائجي ۽ کيس پهچائجي.
 سو، تيس هڪ ٻڌي شينهن شير خدا کي. جو انهيءَ محلات ۽ باغ جو بادشاه هو. عرض
 ڪيو ته ”جيئنڏا ڦهلا! هيءُ فقير مگنهار آهي، سندس ملڪ ۾ شايد ڏڪار ۽ بڪ پئي آهي،
 تنهنڪري پنهنجو روزگار تنگ سمجهي، ٻاهر ٻين ملڪن ۾ روزگار لاءِ نڪتو آهي. هن
 مگنهارن فقيرن جو هميشه اهو دستور رهيو آهي ته جيتي شادي هوندي آهي يا ڪا خوشيءَ
 جي ڳالهه يا خوشيءَ جي مجلس هوندي آهي، ته اتي دهل کڻي وڃي وڄائيندا آهن ۽ باج
 وغيره ڪري انهن کي ربهائيندا آهن، جنهن تي کين ڪاٺي انعام ملندو آهي، سو ڪڏي
 وڃي ٻين جو گذران ڪندا آهن. هينئر ٻين شهرن ۾ ڪابه شادي وغيره نه لڳي اٿس ۽
 بادشاه سلامت جي محلات ۾ اندر آيو آهي، ته مٿن ڪا مراد پوري ٿيس ته ٻين جو فوت
 ڪري وڃي! وري جو اندر اچي سورسز باغ، هنڌا ميوا ۽ شاهي محلات ۽ صاف بهرن
 جو پاڻي ۽ هرڪنهن قسم جا خوشبودار گل ڏنا اٿس، ته حيران به ٿيو آهي ۽ خوش به ٿيو

آهي ته واه هي عجيب شاهنشاھ جي حڪومت آهي، ۽ عجيب بادشاهي ۽ جو رنگ آهي! اهڙي حڪومت هن کي ڪٿي به نظر ڪار آئي آهي، تنهنڪري غير ويچارو بيحد خوش ٿيو آهي، ته هاڻي سندس بک ٿي ۽ ڏک ڏولاوا ڏور ٿيا! پوءِ سندس دستور اهو هوندو آهي ته دهل وڄائي مبارڪون ڏيندا آهن. سو، هن ويچاري پنهنجي دستور موجب وڏي لپيد بادشاه سلامت پر رکي دهل وڄائڻ شروع ڪيو آهي. باقي ٻيو ڪجهه نه آهي: نه پيرواهي ڪٿي اٿس ۽ نه حجت ڪٿي اٿس. اڳي سالڪ آهيا، بس اها ورين جي ڳالهه بادشاه سلامت کي وٺي ۽ ڏاڍو خوش ٿيو. پڪڙم ٻئي ورين کي حڪمر ڏنائين، ۽ ٻه گورنريون - ونس اشرف سان ڀريل ڪٿي ڦير کڻي آئي ڏيو ته وڃي! تنهن تي هنج ۽ سور ٻئي اندر محلات ۾ ويا، ۽ وڃي گورنريون ٻئي ڪٿي آئي فقير منگهار کي هٿ ۾ ڏنائون، ۽ کيس چيائون ۽ هدايت ڪيائون ته ۽ وري هتي نه اچ ۽ نه وري اچي اهو ڪر ڪر ڪج ۽ ٺاهه انعام وٺي ٻاهر نڪتو. هلندو هلندو ڪين ڏهن به اچي آيو. اچي ڏنائين ته زال سندس بلڪل بچال آهي. ملڪ جي اچا ڪا حالت سڌريل ڪانه آهي، اچن سان گورنريون ٻئي زال کي ڏنائين ته ۽ هاڻي موجود ڪرا خوب ڪوڙا ٺهراءُ؛ خوب ٻوڙ پلاءِ پوءِ! آءُ اهو هل ڏسي آيو آهيان، جو رڳو مون تي - مون! هڪ سون ڪٽندو، ته ٻيو آئي ڏيندو سان، هڪ نه ڪرا! تنهن تي زال سندس آڙو ته شوق ڏکيو، اهڙو ته هٿ ورتو، جو اچي ٻئي گورنريون ٿوري ئي عرصي اندر ختم ڪري ڇڏيائين، پوءِ مڙس کي چيائين ته ۽ وڃ، وڃي ٻيون گورنريون ڪٿي اچ! ۽ مڙس به پڙندي ئي، پڪڙم دهل گهي ۽ وڃي، اتي ٿيو رامي.

ٿوري گهڻي وقت کان پوءِ، اچي ساڳئي ڪوٽ جي دروازي وٽ پهتو. ساڳئي طرح ٻه ڪن خوب خطري جي اندر لنگهي ويو. وڃي ڏسي ته ساڳئي هڏوري ۾ ساڳو شينهن سٽو پيو آهي، پر - پراڻي ۽ ويٺو اٿس گڏو ۽ پراڻي ۽ ويٺو اٿس ڪانه! اتي جو اتي دهل وڄائڻ وارو ئي هو، ته ڏسي ته پري کان اڳيان ساڳيا پکي - هنج ۽ سور - ڀولندا آهن، جي پريان ڇهڻ ۾ ڪيئي ڪٽر واري ۽ زين تي ٻه هئا، انهن اچڻ سان فقير منگهار کي چيو ته ۽ مهرباني ڪري خاموش ٿي ۽ ماڻه ٻيئي ڪري ٻاهر نڪري وڃي. اڳي به تو وڏي پُل ڪٿي هئي، پر اسان ورير هٿسون، جن تنهنجي پوئوئي ڏکي وڌي ۽ اٿلو توکي اسان ڏيار پوسون؛ پر هاڻي، جيئن ئي بادشاه ساڳيو آهي، پر ورير آهن گڏو ۽ ڪانه! سو، جيڪڏهن دهل وڄائيندڙين، ته گڏو ٿاڙيندي پٽ، ۽ ڪانه ڪهڻدي آندڙ! پوءِ اتي ئي ختم ڪري ڇڏيندي. تنهنڪري، هڪدم هان هليو وڃ، باقي تون جيڪا لپيد رکي آيو آهين، تنهن لاءِ اسان ٻيئي وٽ جيڪا پنهنجي پورهن تي هي مڙي چوڻدي آهي، اها توکي آڻي ٿا ڏيون، سا ڪٿي وڃ! آخر هنج ۽ سور واپس پنهنجي جڳهه تي ويا. اتان جيڪي ٿورو گهڻو وٺن هو، سو آئي فقير کي ڏنائون، ۽ ٻانهن کان وٺي ڪوٽ مان کيس

ٻاهر ڪڍي ڇڏيائون، ۽ وري به مع ڪيائونس ته ”هاڻي اڪٽس ڏسو ٿو حال وڃي،
تڏهڪري وري هرگز هيڏانهن نه اچ!“ آخر ڦير ڪي جيڪا ٿوري ڪيئي رٿو سور ۽ هج
کان ملي، سا ڪٿي آئي زال ڪي ڏٺائين.

زال چيس ته ”هي ڇا آندو آئي؟“ تڏهن ڦير چيس ته ”اڳي وزير هئا سور ۽ هج،
جن ٿي گڏوڏي سون حون محرين ڪي ڏٺيون؛ پر هاڻي آهن ورور گڏو ۽ ڪاڏي، هي
خود آهن بڪابل، سي وري ڇا ڏيندا! هي جيڪي آندو آيو، اهو به اڳوڻي ورورن ڏنو آيو،
جن ويچارن ڪي موڪريءَ تان لاهي ڇڏيو ويو آهي، ۽ هي ڪلر واري پٽ تي ڪاٺيون
۽ ٻيا هٿ“ تڏهن زال چيس ته ”هو قوت پٽ ڪيترو سارو ڪري وٺي، ٽڪيل به وٺي وٺن -
هوءَ جڏهن ڏٺي ته بادشاهه ساڳيو آهي ته هوءَ ورورن جي ڪهڙي پرواهه؟ تون ته دهل
وڃائي صدا خيرات هي هڻي ڏسين ها، ته پاڻي بادشاهه ڪي رحم پئجي وڃي ها، ۽ توکي
ساڳيون گهوڙيون، سون جون ڀرائي ڏئي ها!“ تنهن تي ٻيو چيو ته ”اڙي نه! حڪومت هميشه
وزير هلائيندا آهن؛ ڀت، آئين به آهي ۽ وسائين به آهي“ پريٽ سندس زال ڪيس ويٺو ته ڏٺو،
مجبور ٿي، دهل ڪٿي ساڳيءَ طرح آهيءَ قلعي يعني ڪوٽ اندر پيو.

آئي پڇي خوب مهو وڃي رهيو، ڪاڏائين، آرام ڪيائين، ۽ هوءَ وڃي دير دير سان اندر
محلن ۾ ڀرڻ رکيائين. پر پاڻ ڏسي ته اڳيان وزير ڏورندا اچن - تن بڪدم اچي ڪيس
سجهاو ۽ ڏاڍيون مٿون ڪيائونس ۽ ڪجهه پيو به ٿورو گهڻو ڪيس آئي ڏٺائون ته ”دهل
نه وڃاءُ!“ مگر رڻ جا لفظ بادشاهه ۽ پٺيان هٿن جا موڙا به سڄيڻ ٿي ته ٿوڻ به ڪٽيندي
۽ اندر گهر ۾ اچڻ نه ڏيندي - سو، بڪدم دهل تي ڏونڪن جو ڪٿي وسڪارو ڪيائين.
بادشاهه سلامت هو هندوري ۾ سٺل هو، اهو بڪدم سدڻ سان ڀير ڪرڻ ڀري آئي ويٺو، ۽ اٿن
سان پڇيائين ته ”هيءَ ڪير آهي ۽ ڇو اندر آيو آهي، ۽ ايتريءَ لاهرواهيءَ جو سبب ڇا آهي؟“
سندس ورور هئا هڪڙو گڏو ۽ ٻيو ڪاڏي - تن عرض ڪيو ته ”جڏهن فلان هيءَ ڪيئو ۽
ذات به سندس ڪيئي، يعني ميراڻي مڱهار آهي. هيءَ اٻڏو پيرواهه آهي، هو هين محلن
ڪي پنهنجي ڪيئن همدان طوائف جو گهر سمجهي، اڳي به آيو هو - پر اسان ڪجهه نه ڪئي،
ڇو ته چيو سون نه اسان جو شهشاهه آرام ۾ آهي، سو ستان حاڪمي هوي - ۽ وري موٽي هيو
به آيو آهي، ۽ اچڻ سان اسان جي ته پرواهه ڪانه ڪيائين، پر اوهان صاحبن جي آرام جو به
خيال ڪونه ڪيائين؛ اچڻ سان اچي دهل ڪي ٽاڇا ڇاڙهيا اٿس؛ اها نه رڳو حضور بادشاهه سلامت
جي بي ادبي ڪئي اٿس، پر شاهي محلات ۾ دهل وڄائڻ - اها هڪ شاهي محلات جي بيعزتي
ڪئي اٿس، حوٽو ڇوڏو ته اهو ڪنهن طوائف جو گهر آهي، بادشاهه جي محلات ڪٿان آئي!
حقيقت اها آهي ها بهن رکون ٿا - اڳتي جيڪو بادشاهه سلامت هو حڪم!“

جهن تي شهنشاهه حفا جي حڪم ڪيو ته ”وٺو!“ هوءَ ته هين پئي وزيرن،
بني هڪڙي پلي گڏو ۽ پني پلي کان، اچي ورتس - جو پجن گهوڙن پرني پئي وورو
ڪري ڇڏيائونس!

هڪ ڏينهن جي ڳالهه آهي ته.....

”السان“

انسان جي ذهيت ۽ تهذيب جو مظاهرو جهڙو واضح طرح ريل گاڏي ۽ جهاز يا ٻي اهڙي مسافري ۽ جي دوران ۾ ٿئي ٿو، اهڙو شاهدي ٻئي موصلي تي رولنگ ٿي سگهي!

ان ڏينهن مون کي ٻه ڪراچي ۽ اچڻو هو. روهڙي ۽ جي سٽيشن تي اچي ميل ۾ چڙهيس؛ اهڙي هاڪر مڪتو۔ ريل نه آئي پر پاڻ سان گڏ رڳيون، واکا، دانھون ۽ آھون، سڀ ڪجهه، ٽنڊي آئي. ٽن، ڏڪن ۽ ٽونشن وچان ٽپڻ، ڏو ڪري وڃي هڪ سائو مٿان ڪيرس۔ هڪ سهيل سائو مٿان. هن ڪهڙي پاڻ پٽوڙيو، ٽنگون هڪ مٿي ڪيون، مگر مون کي ويهڻو هو غرور، سو رسمي معافي وٺي اهڙي ته دعداداري سان ويهي رهيس، جن ان ميت تي ستل ٿي آيا هوس!

چوندا آهن ”هندي جي س ۾ هڪڙي صاحب جي من ۾ ٻي“۔ سو منهنجي ڀرسان سهيل صاحب ٻه قسم ٿئي سگهو هون ٿا هو ٻئي کي فنڊ ڪوڻ نه ڏيندو. سندس ٽڪر ۾ گوليا پاء وڙائج واري ڪهڪهو وڃي رهيو هو، ۽ سندس ٻانهون ٿوري ٿوري وقتي کان پوءِ سڄاڪ ٻئي آهون ۽ ڪنهن سرج لائيت جيان چوڌاري چڪر لڳائي سڏو منهنجي سمن ۾ اڳڪاڻ ٻئي ڪيائون!

مهدآباد کان اڳ ڪٿ مڙهڻي اک لڳي ويس، ۽ جڏهن اک کلي ته ڏٺم ته دونهه سحر جو ٽاب آهستي آهستي ڪڍڪي رهيو هو ۽ نور ڀرڻي صبح جي پهرين روشنائي لڳا ۽ لاهلي رهي هئي. سان سڪريت دڪاني آفتاب عالمتاب ڏانهن ڏسڻ لڳس، جنهن دور دور اٿي تي هليڪر مصور وانگر رنگن مٿان رنگ هاري ٿئي ڪيا هئا.

اوچتوئي جهٽڪو ڪاٺي گاڏي بهي رهي. دري ۽ کان ٻاهر جهاني پاتير ۽ ڏٺم ته جيڪڏهن اچي ويهي هئي. هڪ جي اشاري سان پيري کي سڏ ڪيس، هن جي هڪ ۾ ناشتي پهچائڻ واريون آهون هيون جن ۾ ٻيل روئي ۽ جا بچيل پورا ۽ آليت جا درڙا پيا هئا. کيس ناشتي آڻڻ لاءِ چيو ۽ هو ”اڀي لاپا“ چونڊو اڳتي وڌيو، ۽ ٻيل روئي ۽ آليت جا درڙا ڀرسان ٻيل کي اڳيان اڇلايائين. ڀرسان هڪ اٺن پون ورهن جو ٻئي ۽ اڳواڻ چوڪر بناو هو، جنهن جي ڪٺ جا وار وڏي سندس ڪلهن تائين پهتا هئا، ۽ ڪٿي تي ايتري ته سر چڙهيل هوس، جو سندس منهن جو رنگ هڪڙو ٻئي لڳو ته ڪٿي جو

مهران

ٻو- سوڻن جا ڪيو جو جهٽ هئي ڪٿي اڳيان اهي ڊيل روئيءَ جاپورا ڪئي ورتائين. ڪي جي گڙڪڻ تي پري پوئي نهاريو ۽ پڪڙي واپس وريو. هڪ چٽ- زور سان هڪ چٽ- چوڪر ڪي وهائي ڪڍيائين ڊيل روئيءَ ۽ آليت جا پورا چوڪري جي هٿ مان ڇڏائي، ساڳوئي اچي ڪٿي جي اڳيان ڪريا. چوڪرو حسرت ڀريل نگاهن سان ان ڪٿي ۽ پورن ڏانهن نهاريندو رهيو ۽ سندس اکين جي تلائڻ ۾ ڪٿي ۽ انهن اوباريل پورن جو عڪس تري آيو..... شايد سندس دل ۾ به - ا هو تيس آئي يلو رهيو ڏسندو رهيو..... ڏسندو رهيو، جيئن گاڏي چٽي آئي هلي، ۽ هو منهنجي نظر ڪن اوجھل ٿي ويو. - سبق علي بخش

”اخبار“

ويجهڙائيءَ ۾ هڪ روزاني اخبار ۾ ”ناٿن سب اڀيتر“ هوس. ڏهن ستن جي جو وقت هو. حسب دستور، خبرون وٺي ڪلهي ۾ ته السلام ملڪ ۾ آواز ڪر ٿي پير، اخبار جي دفتر ۾ ڪٿي ماڻهو يا اچن وڃن، سمجهي هوندو ڪو- ۽ ائين ئي ڪٿي ڪٿي پنا سلام ورائي ڪم ۾ لڳو رهيس. گهڙي ڪن چپ ٿي وئي- سوچي: ”ڪير آ جو ائين چپ ٿي ويو؟“ هڪ مٿي ڪٽي. ۽ ٽاڪائين صديءَ، باقي جي جهولدار سٿ، سڌي سلمي موچڪي جتي، وڏو ڀڳو مٿي تي، اجرڪ ۾ ڀڙل هڙ ڪلهن ڪيو، سالڪو سال عمر جو هڪڙو پير مرد اڳيان پيو هو. ”چاچا ڪم؟“

”سائين... سائين... صاحب سان ملڻو آهي.“ پانهون ٻڌندي، ڇندي ورائيائين.

”اندر وڃو..... صاحب جن اندر آهن.“

اڀيتر صاحب، جو هونئن ٻاهر ئي نڪتو، سو ملاقاتيءَ کي ڏسي پير جهلي ڪريءَ تي لهي لڪي ويٺو، پير مرد ڪري جي چائنڪ اڳيان حتي لاهي اندر گهڙيو.

”سائين سلام ڪم؟“

”وعليڪم السلام، پلي آئين پير مرد.“..... صاحب وڌيڪ رعب وجهڻ لاه ڪنگهار ڪئي: ”خير ڏي، ڪيئن پٺڻ پيو آهي؟“

”سائين، حمن منهنجو نالو آهي. تنهنجي اخبار ۾ خبر آئي هئي ته مون وٽس سوڌي خان وارن کي ننگ ڪيو آهي، ۽ کين پاڻيءَ جي واري ۾ سهوليت ٿو ڏيان. سو اها حقيقت

توڪي ڪرڻ آيس ته سائين مون سڪين جو ته ڪو ڏوهه ئي ڪونهي: مون کي ڪل ٻي آهي ڏيڍ ايڪڙ ۽ رئيسن جون آهن ويهون: ٻنڌي تي ٻي به رئيس جي آهي. منهنجو ٺڪرو هيٺاهون سو آهي. -ولائيءَ سان ريج تي ويندو اٿس. رئيس مون کان گهر ڪئي ته وڪرو ڪري ڏي: سائين، منهنجو گذران ئي ان تي، سو نهڪر ڪير. ان تان رئيس ڪاوڙجي ويا. تنهن پڇاڻا ڪيو تنهنجي اخبار ۾ خبر آئي، تنهن ته مون سان ويل وهائي ڇڏيا آهن: تدار جو ڪوتار به چئي ته 'توتي کيس ٿيندو. سائين، مان مسڪين ماڻهو. -هتي ٿو وڃان، اتي لا چون ٺڪر هوسوئائي ڏي. ڏئي ڏئي به ڪيترو ڏهان. اڳوڻو تنهنجي خبرسوتائي ڪئي آيو آهيان تووٽ ته سڄي خبر ڏي، ڪولائيءَ کي موٽاي، ته ته مون غريب جو پلو ڪونه ٿيندو: ۽ پيو هوئن ته سائين، مان جهنگ جو ماڻهو، شهر اڪئين ڪونه ڏٺو، اچڻ سان واپون ئي پتال تي وٺي - به منهنجي پس. -سمن سمن پڇائي پڇائي تو در بهتو آهيان. هائي ڪو قرب ڪر. -پس منهنجي اچي ڏاڙهي کي ڏس! - پير مرد ٻٽڪو لاهي ڪئي اڀيتر جي ٻيرون تي وڪيو.

"هوءَ اڳي ڪٿي هئس؟" اڀيتر صاحب ٻٽڪو ڪئي کيس واپس ڏنو.
 "بابل سائين، مون کي ڪهڙي ڪل؟ مون کي تدار پڙاهو ته اخبار ۾ خبر چپي آهي."
 پير مرد ٻٽڪي جي پٺه مان گڏ چوڙيندي، پنجن پنجن جا پنج نوٽ اڀيتر جي اڳيان سيز تي رکندي چيو "هيءَ تنهنجي تي به آندي اٿر."
 "ڇڱو ڇڱو دلچاه ڪر،" اڀيتر نوٽن ۾ هٿ وجهندي دريءَ مان مون ڏانهن نهاريو: ۽ اهو ڏسي ته مان ڪڏهه هٿ ڪيو، حيرن ڪوڙ ۾ مشغول هوس، نوٽ ڪئي مهڙ جي خالي ۾ رکيائين.

"ڇڱو تون هائي وڃ. -مڙي مڙي ٿيندي."
 اڀيتر صاحب اتي ڪڙو ٿيو، ۽ ڪمري جي در کان ٻاهر نڪتوئي ڪين ته ٻان پير مرد ڇنڊي ڇنڊي چيو:

"سائين، مان اڄ رات ٺڪندس به هت."
 "هتي ٺڪندس؟" اڀيتر کان ڪل ٺڪري ويئي، شايد پير مرد جي سادگيءَ تي. "ڇڱو، هوءَ هتي ڪنڊ پاسي سان سمهي پنج."
 "ته سائين، هتي اندر تنهنجو سامان هوندو. مان هتي ٻاهر اڳڻ تي ئي اجرڪ پٽاري

ٻيٽي پوندس." پير مرد آيس جي اڳيان رستي جي فٽ پاٽ ڏي آگر آهي ڪڍي چيو.
 "سائين، سهجي ڀارت هجيئي! پلا ڪا اڀيل ٻيل ڪيان؟"

"نه نه، رک سائين ۽ تي." - اڀيتر کيس دلچاه ڏني، ۽ ٻاهر ويندي مون کي چيائين:
 "مان ساني ڪائي ٿو اچان."

ڪر تان اُٿي مان به ماني ڪائڻ ويس. موتي آيس ته ٻريس جي در تي ٻري کان اڀل، مٽيءَ ۾ پيوٽ ٿيل چپ ٻيل ڏٺو. اندر گهوڙيس ته اڀيتر صاحب کي ڪرسيءَ ۾

ڏٺو. سدس اڳيان ٽي هٿس وٽ هئا. سونا پٿڙا، سونين سڀيون، ٻيڙ جهڙي ۽ سليل جا اڀا وڏا پٽڪا، پوسڪي ۽ جون قميصون، نانگ-ڪل ٻوٽا، ڪلهن ۾ گولين سان ججهيل پٽن سميت پستول. سوڊا لهن جون بوتلون ڪلهون پيون آهن. ايڊيٽر صاحب پنهنجي پنهنجي مڇر ۾ ويٺو آهي.

”ها، ها، سو گالهه ٽي ڪٿي مانو ته اجهو اڳاهڙو جس اچي هتي نڪتو.“ ايڊيٽر ڪلهي چوڻ لڳو. ”اهلي ڪو ست جو موڙ هل آهي، سڪي ۽ ٻي ٽرڪيوا چي، سائين اخبار ۾ خبر چئي آهي، تڏهين ۽ سرويرون اچي ورايو آهي. هاڻي ڪو بچاءُ ڪر.“

”پوءِ اوهان ڇا چيس؟“ هڪ اٽل سونهاري مان پڇيو.

”مون مڙي ٿاري ڇڏيو مانس.“

”مهرباني.“ جوان لطيفان جو سامه ڪيو. ”مان خبر جي توڙيڏ.....“

”نه نه روراور، اهڙو خيال ئي نه ڪيو.“ ايڊيٽر مرڪندي چيو. ”ها، سو گالهه ته ٻڌو: وري اجهو هينئر ماني ڪاهو ٿي آيس، ته رستي تي ڏٺو. وڃ رستي تي چيلهه تي هٿ رکيو پيو هو، ٻئي چوڌاري چٽائي تهاربائين. مون تي نظر ڪاڌ پيس. ڀرسان اچي ڪي ڪالهجي سنڌي چوڪرا لکيس، انهن جو گالهه ڪن پيس ته امانڪ ڏانهن ڀرائگهون وڌائين. هڪڙي کي وڃي جهلي چائين، ”اها، پرديسي آهيان. مون کي ڪنهن سميت جوڙ ته ڏس ڏجان، ساز ٻڌاندس.“ چوڪري اڃا سائس گالهه ٻولي ٻئي ته مان اڳتي نڪري ويس.“

”ها، سو چيلهه تي هٿ هنرا“ تنهن جوان تهڪ ڏنو، ۽ پوءِ اٿي ڪڙا ٿيا.

”ڇڱو پلا، سائين هاڻ موڪلايون ٿا.“

”ڇڱو، خدا حافظ..... چانورن جي گالهه مڙهتي ياد رکجو.“ ايڊيٽر ويندي ويل

ڪن چٽاڻن سان سمجهيو.

”حاضر حاضر، بس وڃن مان. پيو هڪ ڪار؟“

”بس بس، مهرباني.“ ايڊيٽر وڏي سائين هٿ ملايو، ۽ وڌيڪ آيس کان ٻاهر نڪري ويا.

اتي ايڊيٽر به ڪرسي ۽ تان اٿيو. ”پٽيوالا، هي ڪجهه جوڊ پو ڪٿي گاڏي ۽ پرڪ.“ ائين چئي ايڊيٽر صاحب اچي پنهنجي مٿان پيو. ”رات به اوهان ڪان اخبار جي مٿان هو ٿرو ڏيڻ وسري ويو. اڄ يادگيري ڪري ڏجو.“

”ڪهڙو؟“ مون تعجب مان ورائيو.

”سنڌ جي اڀوجھ ٺولر جي پنهنجي اخبار؟“

”جي.“ مون هوريان ورائيو. ۽ ايڊيٽر ڏانهن تهاريو، هو وڏيون وڏيون وڪون

کنڊ و آيس کان ٻاهر نڪري ويو. — ا. ب. ت

۲۱۸ سجوان ٿو ته هينئر ساميءَ کي درگزر ڪري، اوهان لاءِ هر هڪ ٻاشندي ٿي۔ پوءِ

اهو ڪهڙي به فرقي جو هجي، يا اڳي اوهان سان ڪهڙا به اختلاف هجن، يا ڪهڙي به رنگ، نسل يا مٿي جو هجي۔ ان کي ساڳئي ملڪ جو شهري ۽ هڪ جهڙن حقن ۽ جوابدارين وارو پاڪستان جو رهاڪو ڪري شمار ڪرڻ لازمي آهي. آءٌ ان ڳالهه کي وڌيڪ دهرائڻ مناسب نٿو سمجهان. اسان کي اهڙي جذبي سان ڪم ڪرڻو آهي جيئن هي سڀ تفاوت، جي اقليت واري فرقي ۽ اڪثريت واري فرقي، يعني ته هندو فرقي ۽ مسلمان فرقي جا آهن (ڇاڪاڻ ته خود مسلمان به اوهان وٽ پٺاڻ، پنجابي، شيعي، سني، ڪوچا ۽ سڀڻ وغيره آهن، ۽ اهڙيءَ طرح هندن به اوهان وٽ برهمڻ، وٽس، ڪٽري، بنگالي ۽ مدراسي وغيره آهن)۔ سي سڀ خترقي وڃن. مون کان جيڪڏهن پڇو ته سچ ۽ سچ اها هندستان جي آزاديءَ جي راهه به وڏي رڪاوٽ هئي؛ ائين نه هجي ها ته ڪوبه ڇاليدھ ڪروڙ ماڻهن جي لور کي غلام رکي نٿو سگهي، ۽ نه ڪو اوهان کي فتح ڪري سگهي ها؛ پر ڪٿي فتح به ڪري ها۔ ته گهڻيءَ دير تائين قابو به رکي سگهي ها. تنهنڪري اسان کي هن مان سبق سکڻ گهرجي. اوهان هن پاڪستان جي حڪومت به آزاد آهيو ته پهچي سڌون ۽ مسجدن به وجهي سگهو. اوهان جي مذهب يا فرقي يا مٿي کي ملڪ جي ڪاروبار سان ڪوبه واسطو نه آهي. تاريخ ڏيکاري ٿي ته ڪجهه وقت اڳ اسڪٽلڊ جون حالتون هندستان جي هن وقت جي حالتن کان گهڻيون خراب هيون؛ جيڪڏهن اوهان تاريخ پڙهندا ته اوهان کي معلوم ٿيندو ته روس ڪئنشڪ ۽ پرائسٽ هڪ ٻئي کي تڪليف پهچائيندا هئا.

”خود هينئر به هڪي حڪومتون آهن، جتي ڪن ملڪن تي ٻنڌڻ وڌي وڃي ٿي، يا تفاوت رکيا وڃن ٿا. خدا جو شڪر آهي ته اسان انهيءَ وقت شروعات ڪئي آهي، جڏهن هڪ فرقي ۽ ٻئي فرقي، يا هڪ جاتيءَ يا مٿي ۽ ٻيءَ جاتي يا مٿي جي ماڻهن به ڪو تفاوت ناهي. اسان انهيءَ بنيادي اصولن سان شروعات ٿا ڪريون ته اسان سڀ هن ملڪ جا هڪ جهڙا شهري آهيون. اسڪٽلڊ جي ماڻهن، جيئن وقت گذرندو ويو ٿيڻ وقت جي حقيقي حالتن کي مدنظر رکي، ملڪ جي حڪومتي فرائض کي ٻئي سرانجام ڏنو. اڄ مسجھن روسن ڪئنشڪ ۽ پرائسٽ جا اهي تفاوت ڪونه رهيا آهن. اهي سڀ گريٽ برٽن جا هڪ جهڙا شهري ۽ هڪ قوم جا فرد آهن. هاڻ اسان کي اهو مثال سامهون رکي مسجھڻ گهرجي ته هتي ٿوري وقت اندر نه هندو، هندو رهندا، نه مسلمان، مسلمان رهندا؛ مذهبي قطعي نگاهه کان نه۔ ڇاڪاڻ ته اهو سندن شخصي عقيدو آهي پر سياسي قطعي نظر مان سڀ ماڻهو هڪ قوم جا فرد ٿي ويندا. ۴۔ ۱۲ آگسٽ ۱۹۴۷ع تي، پاڪستان جي پهرين ائين سائز اسيمبليءَ اڳيان قائد اعظم محمد علي جناح جو افتتاحي خطبو.

گيدرو گيدري کي ڏسي ونگ وٺندو آهي، انسان انسان جي
صحت مان سکندو آهي - جيئن چوڻي آهي؛

ڇڻن سان چاهه پئي، جي ستن ميڙ ڪئي،
ونگجي نه لال ٿيندو، ته به ڪڪوربو سهي!

ڇورن سان چاهه پئي، جي ستن ميڙ ڪئي،
ڪاٺ به نه ٻوندو، ته به ڪولائبو سهي!

دنيا جا ڪيترائي عظيم ۽ دانشور انسان هئا - ۽ آهن، جن جي
جيڪڏهن صحت اسان کي ميسر ٿي سگهي، ته به انهن جا حالات،
خيالات ۽ تجربا مطالع ڪري سگهون ٿا، ته سندن لطيف ڪان پاسو
ڪريون ۽ سندن خويشن جي قص قدم تي هلون. اسان کي سدائين اهڙن
عظيم انسانن جا حالات مطالع ڪرڻ گهرجن، ۽ پنهنجن هٿن سان پاڻ
اهي سهيڙي، پن جي مطالعي لاءِ پن پيش ڪرڻ گهرجن. ڪڏهن به
سڪن ڪان پاسو ڪرڻ نه گهرجي، ۽ 'پينگهي ڪان قمر تائين' سڪن جو
شائق رهن گهرجي. هر انسان اسان کي ڪونه ڪو سبق سيکاري
ٿو، ان ڪري هر ملڪ جي انسان ڪان ڏاهپ حاصل ڪرڻ به ڪاهه
هڪ نه ڪرڻ گهرجي - ۽ 'ان کي، پنهنجي وڃايل ميراث سمجهي،
جتان ملي، اتان هٿ ڪرڻ گهرجي'.

قاضي نذر الاسلام

(بنگال جو باغي شاعر)

ڊاڪٽر احتر حسين رائيپوريءَ «پيار شباب» (۱) جي شروعاتي صفحن ۾ بنگال کي اٽليءَ مان تشبيهه ڏيندي لکيو آهي ته آب و هوا هنن ٻنهي قومن ۾ رومان ۽ نفسي لاه محبت پيدا ڪري ڇڏي آهي، سچ به هنن آهي ته جيڪڏهن ٻنهي قومن کي پنهنجي پنهنجي حالت تي ڇڏيو وڃي، ته هو بلڪل ائين پسند آهن. ۽ اهڙين سڀني ڇيڙن جون شروعات جيڪي برسات ۽ گرميءَ ۾ طبيعت کي وڻنديون آهن، هنن جي زبان شهرين ۽ قدرتي انسانيت ڀريل آهي. هنن جو ادبي ذوق حقيقت جي طرف نه، بلڪه رومان جي طرف گهڻو لاڙو رکي ٿو. ۽ هيءَ حقيقت آهي ته اٽليءَ جهڙا درويش ۽ بنگال جهڙا ساڙو ۽ سوسي پيدا ڪيا آهن، اوترا شايد ئي ڪنهن ملڪ پيدا ڪيا هجن. علم ۽ ادب، شعر ۽ نفسي ۽ سياسي جدوجهد جي لحاظ کان به بنگال هندستان جي ٻين صوبن کان اڳتي رهيو آهي. اڻويهين صديءَ کان وٺي اڄ تائين، بنگال ادبي ميدان ۾ وڏا وڏا شاعر، ناول نگار، افسانه نويس ۽ ڊرامه نگار پيدا ڪيا آهن.

بنگالي ادب جي موجوده دور کي «ٽيگور جو دور» چيو وڃي ٿو. «ٽيگور» جي شخصيت هنن ته بنگالي ادب جي هر شاخ تي ڇانيل آهي؛ مگر اسان هت فقط سندس شاعريءَ جو ذڪر نه ڪريون؛ ٽيگور جو هي ڪمال آهي جو هن بنگال جي روح کي ڳولي ٺاڙو. بنگالي زبان جي مٿاڇر کي هن زياده سٺو بنايو، ۽ اٽان جي آهوا کي هن پنهنجي نظمن ۾ سمايو. بنگالي شعر جي صنفن ۾ به هن انقلاب آندو. بنگالي شاعريءَ کي هن خيالات جي بلندي ۽ شعل نشاني ڏئي وڌو ۽ مرتبو بخشو آهي؛ مگر جيستائين غلاميءَ کان نفرت، سرمائيداريءَ کان بغاوت ۽ اقتصادي ڪشمڪش کان نجات جو تعلق آهي، ٽيگور ڪابه اڳواڻي ڪانه ڪئي آهي. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ٽيگور غير ملڪي حڪومت جو دشمن آهي؛ پر ان سان گڏ هيءَ به قبول ڪرڻو پوي ٿو ته هو هندستان جي طبقاتي ڪشمڪش کان نهايت ئي دور هو. ۽ اهڙي سبب آهي، جو هن بنگال جي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ پنهنجي تخیل کي «شائني نڪتين»

(۱) هن مضمون کي لکندي منهنجي اڳيان «پيار شباب» ۽ «شاعرا» دهلِي رهيا آهن.

حي روپ ۾ حقيقت بخشي، ۽ پوءِ هو رخصت و سرود، نقد و چنگ ۽ آسماني تصورات ۾ گر
تي ويو: هن زندگيءَ جي عڪاسي ته ڪئي، مگر اها ڪنهن حد تائين عياني ۽ تصوراتي هئي.

نيگور جهڙن آسن ۽ عانيت جو تصور قائم ڪيو هو، ان ۾ ڪڏهن ڪڏهن دهشت پسندن
جا پر گولا به گونجيا ٿيا، ۽ ائين معلوم ٿي ٿيو ته هي حسن ۽ نيڪيءَ جو جواب، جو ”ڪا، ليداس“ جي
زمانن کان شروع ٿيو آهي، سو جلد ئي ختم ٿيڻ وارو آهي. عدم - تعاون جي تحريڪ اسان جي
سياسي تاريخ جو هڪ اهم واقعو آهي. هن تحريڪ جي اهميت هن ڪري به وڌي وڃي ٿي،
جو هن ۾ هارين به حصو ورتو هو. ان وقت ائين معلوم ٿي رهيو هو ته اهو آتش فشان جبل،
جو مدت کان سرد هو، سو هينئر اندريءَ ۾ ٻاهه کان گرم ٿي رهيو آهي، ۽ سندس غلاسيءَ جون
زنجيرون اجهوڪي اجهو رهي پائي ٿي ختم ٿي وڃڻ وارون آهن. بنگالي عوام، جو قومي تحريڪن
جي پيداوار هو، هن هيجان جو خاصوش تماشا ٺاهي نه هو. حقيقت ۾ هندستان ۾ بنگالين کان
وڌيڪ ٻيو ڪوبه وطن پرست نه آهي: پر هنن جو حوش ان نديءَ ۾ ڇيان آهي، جنهن ۾
جواني ”سانوئيءَ جي موسم“ جي دم تائين آهي. جڏهن هوءَ آهنگ ۾ ايندي آهي ته پنهنجي
اڳيان سورن بدن کي تولي ڇڏيندي آهي. هن هڪاهه هيڏي دور ۾ آهي جتي يون به سياسي
تحريرون قلمبند ڪيون ويون، تن جو شمار نه آهي. بنگال ۾ هيءَ سياسي جوش ته آيو ويو،
پر جيڪا چير پائي رهي وئي، اهو اڻئون دور هو، جو بنگال جي آرٽ ۽ ادب ۾ شروع ٿيو.
اڄ تائين هليو اچي ٿو. ڪهڙي نه عجب ڳالهه آهي، جو زمانو وڏن وڏن انقلابن ۽ هنگامن
جي ياد صرف انهن چند ستن ۽ ٿورن جملن ۾ ڇڏي ٿو، جي ڪنهن ملڪ جي تعمير جي طرز
۽ بيان جي نموني ۾ رهجي وڃن ٿا!

هن نئين دور جي پائيءَ ۾ علمبردار جو نالو ”قاضي نذراالاسلام“ آهي. نذراالاسلام پنهنجا
باغيانه خيالات ۽ نوان مضمون پيدا ڪيا، ۽ پراڻن مضمونن کي اهڙيءَ طرح نظرانداز ڪيو، جو
”نيگور اسڪول“ جا حامي حيران رهجي ويا. ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته نيگور جا شائق
۽ ان جي شاعريءَ تي جهوس وارا، بيشمار هئا: پر انهن ۾ گهڻو تعداد وري انهن جو هو، جي
هن پراڻي ۽ پڪار ساج کي رنده رکڻ لاءِ آيا هئا: هو رات ڏينهن گل و ربحان، نقد و
سرود ۽ چنگ و رباب جي سرمستين ۾ غرق هئا، جن جي اڳيان انقلاب ۽ بغاوت جي سڀي
صرف لفظن تائين هئي: جي زمين کان پري ٿي چئي، سج، قوس و قزح، بادلن ۽ ستارن جا
خواب ڏسندا هئا. ۽ پيءُ صف ۾ بنگال جا آهي نوجوان هئا، جي نذراالاسلام جي انقلابي ترانن
کي ٻڙهي، دولت ۽ سرمايتداريءَ، ظلم ۽ ستم جي خلاف مورچي بندي ڪري رهيا هئا.

”آه، ٻڌو!“

جڏهن مون پهريون دفعو دنيا ۾ اڪيون ڪوليون،

پيانڪ طوفان منهنجي مرحيا ڪئي،

گهر جي چت طوفان جو لقمو ٿي وئي،

۽ دروازا طوفان جو تاب نه جهلي، چور چور ٿي ويا!“

نذرالاسلام مغربي بنگال جي ضلعي ”بردوان“ جي هڪ ڳوٺ ”چوريليا“ ۾ ۱۸۹۷ع ۾ پيدا ٿيو. هن جو خاندان پنهنجي شريعت کان مشهور هو. اها ڳالهه ته سڀڪو چڱي طرح ڄاڻي ٿو ته بنگال جي هارين جي اقتصادي حالت نهايت ئي زبون آهي. اهوئي حال نذرالاسلام ۽ ان جي خاندان جو هو. سندس چچ کان ٿورا سال پوءِ سندس پيءُ ماءُ گذاري ويا، ۽ سندس پرورش هن جي چاچي ۽ ڪٿي. هو به نذرالاسلام کي نهايت ئي پيارو گهرندي هئي، ۽ اهوئي سبب آهي جو کيس تعليم ڏيڻ جي خيال کان هن ٿورا پئسا به گڏ ڪري رکيا هئا. نذرالاسلام کي پهريائين سندس ڳوٺ ۾ هڪ مولوي ۽ وٽ پارسي زبان سکڻ لاءِ ويهاريو ويو، مگر هن جي ڇڙواڳ طبيعت مڪتان تي چمي نه سگهي. ته به هن پارسي، عربي، بنگالي ۽ ڪجهه انگريزي تعليم حاصل ڪري ورتي.

پهرين عالمگير لڙائيءَ جو زمانو هو. بيشمار هندستاني بک ۽ پروڙگاريءَ جي وڌندڙ ٽڪرين کان گهرائجي، فوج ۾ ڀرتي ٿي رهيا هئا. نذرالاسلام هي سڀڪجهه ڏسي رهيو هو. هن جو بيت خالي هو. مٿ مائٽ، بک ۽ غريبيءَ جي زد ۾ هئا. بنگال جا ڪوس، الڃ پيدا ڪرڻ جي باوجود، لالچا ڪڍي رهيا هئا. نذرالاسلام هي سڀڪجهه ڏٺو ۽ پاڻ کي خطري ۾ وڌو: پر اها حقيقت آهي ته هن جي فطرت کي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ کان پوءِ ئي حوهر ڏيکارڻ جو موقعو مليو. هن ”ڪراچي ڪئمپ“ مان پنهنجي ذهني ڪيفيت هڪ خط جي ذريعي هٿن بيان ڪئي آهي:

”هينئر اسان کي تياريءَ جو حڪم مليو آهي، ۽ جلد ئي عربي سنڌ ٻار ڪرڻ کان پوءِ ’سپوننچا جي باه‘ ۾ ٽهي پونداسين. مون باه جي خواهش ڪئي هئي. صرف باه جي: مون خواهش ڪئي هئي ته هوا ۾، آسمان ۾ ۽ هيڏانهن هوڏانهن چئي طرفن کان باه جون چيئون آڻڻ ۽ مان انهن چيڻ جي وچ ۾ بيٺو هجان! هڪڙي خواهش پي به هئي. رت پيئڻ جي! دل چاهي ٿي ته سڄي دنيا جي انسانن جي رڱن جو خون چوسي. پنهنجي پياس کي مٽايان. پر ها پياس منجي سگهي ٿي؟ سوچيان ٿو ته مون کي آخر انسانن سان ايتري دشمني ڇو آهي؟ مگر مان ان جو جواب ڏيئي ٿو سگهان: ڪنهن کي خبر ته فطرت ۽ طبيعت جي اندر جفاڪاري ۽ ستمگريءَ جي خواهش ڇو ٿي جاڳي! مان بنسريءَ جي سُريلي تان ويڙي، هرئيءَ کي پنهنجي ويجهو آڻيان ٿو..... ۽ وري ان جي سيني ۾ خنجر ٿو ٽپيان! ۽ ان ۾ ئي منهنجي خواهش جي پورائي آهي!“

خط جي هن ٽڪر مان هيءَ ڳالهه ظاهر آهي ته نذرالاسلام جي فطرت ۾ حوش ۽ همت ۽ شجاعت جو هڪ سٺو ڇوليون هئي رهيو آهي ۽ ان جي هر موج ۾ ئي پناهه ڇوليون آهن. رات چاندي چڪي هئي. هڪ پيانڪ رات! هر طرف خاموشي ۽ انديسرو! ڪڏهن ڪڏهن نما ۾ هوائي جهاز جي گڙگڙاهت کان هلچل مچي ٿي وئي. ڪاهين ۾ سياهي

جي نند ڪري رهيا هئا. پر نذرالاسلام جاگي رهيو هو. ان وقت هو پنهنجي اندر عجيب
 بيماريءَ جي چيني محسوس ڪري رهيو هو ۽ هن جي دماغ ۾ سڄي ڏيهن جي هولاءَ
 جنگ جو گهرو نقشو هو ۽ ان نقشي لفظن جو لباس ٿي پهريون گهريو. پر هولائي، ته لکي ڇا؟
 هر طرف اوندهه هئي. روشنيءَ جو هڪ ذرو به نه هو، ته به هن پنهنجي بيماري جذبات کي
 لفظن جو جاسو پهرايو ۽ صبح جو انهن چمن کي ڏسي هن جي حيرت ۽ تعجب جي حد ٿي.
 وهي انهن با ارادي هڪ نظر لکي ڇڏيو. هيءُ هن جو پهريون مطبوعه نظر ”شط العرب“ آهي.
 جنگ جا هولاءَ شعلا ڏيئي چڪا هئا ۽ هر طرف صلح جو پيغام گونججي رهيو هو.
 حوالي جهازن جي گڏجاڻيءَ ۽ توپن حوشور ڪونهجي چڪو هو. رهيل ساهي پنهنجي پنهنجي ديس
 ڏانهن واپس وڃي رهيا هئا. مابوس ۽ ناسيدا هندي هندي هن سوچيو ٿي ته جنگ ۾ شامل
 ٿيڻ سان ڪنهن ڇا ملندو؟ انهن جي نسلن جي مڪڙي نه ٽوڙي هئي سا ته ٽڙي، ۽ انهن جي
 خواهشن تي اڳي جهان اوندهاهي ڇايل هئي. نذرالاسلام به هڪ حوالدار بڻجي آيو. پر جڏهن
 هو هندستان پهتو ته ان وقت خلافت جي تعريبڪ ۽ عدم تعاون جي چڪاري هوڏانهن هوڏانهن
 اهلبي چڪي هئي. انگريزي شهزاديت کان عوام بيرار ٿي ڏيڻ ۾ آيو. هي سڀ ڪجهه
 ڏسي، هو نهايت ئي خوش ٿيو. ڇو ته جا به هو پنهنجي سڀني ۾ ڊپائي کڻي آيو هو، ۽ جنهن ۾
 شعلا هن جي رڱ رڱ ۾ سمائجي چڪا هئا، سي هو ملڪ جي هڪ ڪٽ ڪٽ کان پيءُ هڪ ٽائين
 چڱيءَ طرح ڏسي رهيو هو.

هندستان جي هن بي چينيءَ ۽ بي فراريءَ کي ڏسي، هن ”باغيءَ“ جهڙو لازوال نظر رکيو.
 هن جواهو نظر جنهن کيس ”باغي شاعر“ (دروهي ڪوي) جو لقب ڏنو. ڊاڪٽر اختر حسين رالهوريءَ
 هن نظر لاءِ لکيو آهي:

”باغي“ اسان جي ادب ۾ پنهنجي قسم جي هڪ نرالي ڇير آهي. وڪٽر هيرگو
 [طوفان]، سوئمن [هرڻا] ۽ لارڊ بائرن [تخریب] جهڙن باڪمال شاعرن هن موضوع
 تي طبع آزمائي ڪئي آهي؛ پر ”باغي“ جي رفعت ۽ عظمت هنن کان بلند آهي. هن ۾
 بلا جو زور آهي ۽ جا خوبي هن جي ڌڙن ۾ موجود آهي. تنهن شاعر کي هڪ ٻاءُ جو
 مجسّم بڻائي ڇڏيو آهي. بيموت جو اهڙو رنگ مشڪل سان ڪڍڻ پيو ملي سگهي ٿو...“
 ”چئي ڏي، اي جوان مرد! چئي ڏي ته مان سريلند آهيان!

”پترو سريلند، جو همال، جي چوٽي به منهنجي اڳيان جهڪيل آهي؛

”مان سرڪڻ، سنگدل ۽ آتش زبان آهيان؛

”مان قيامت جو دوست، طوفان آهيان، تباهي آهيان، دهشت آهيان؛

”مان دنيا جي لاءِ سراپا هلاڪت آهيان“؛

چئي ڏي، اي جوان مرد! چئي ڏي ته مان سريلند آهيان!

”مان باغي آهيان ۽ وطن جو سرڪڻ اولاد؛

”سهجي راه ۾ جيڪا چيز اچي ٿي، تنهن کي مان چور چور ڪري ڇڏيان ٿو؛
 ”پنهجي خوديءَ کان سواءِ مان ٻئي ڪنهن جي به ذير احسان ڪين آهيان؛
 ”مان اسرائيل جي صور جو پڙاڏو آهيان؛

”قيامت جي دھوٽا جو جهنڊو ۽ جبرئيل جي لڪ آهيان؛
 ”جڏهن بگڙجي اٿان ٿو، ته آسمان به مون کان لرزش ڪاٽي ٿو؛
 ”۽ جهنم به مون کان ڪسي ٿو؛

”مان شهاب ثاقب، مريخ ۽ دمدار ستارو آهيان؛
 ”زهريلي نانگ جي ٿڻ آهيان؛

”مان ان ڏيهن مطمئن ٿيندس، جڏهن مظلوم جي آه آسمان ۾ نه گونجدي؛

”جڏهن جنگ جي ميدان ۾ تلوارن ۽ خنجرن جا خوفناڪ ترانا ٻڌڻ ۾ نه ايندا“ (1)
 ”دروهي“ [باغي] جي اشاعت، بنگال جي ادبي حلقن ۾ هلهلي مچائي ڏني. اخبارن ۾ مهينا هن نظر جو چرچو ٿيندو رهيو. قدامت پسندن سخت واويلا مچائي ڏني. حقيقت ۾ هن جا نوان شعر ۽ نوان مضمون هڪ نئين دور جو اعلان ڪري رهيا هئا. ٽيگور اسڪول جي حامين کي ياد نه آهي ته ڪنهن پنڪم چئترجي ۽ ڊي. ايل راه جي روايتن کي ٿوري پنهنجي لاءِ ڪڏهن ڪو نئون رستو ٻڌايو هو. بنگالي ادب کي نذرالاسلام هيءَ هڪ بي بها سوکڙي ڏني هئي. هر سڀ کان زياده اهم آهو پيام هو، جو هن پنهنجي قوم لاءِ آندو هو. هي انهن حانوازن جو پيغام هو، جي انسانيت کي نجات ڏيارڻ لاءِ ديس ۽ ديس ۾ سوريءَ تي چڙهي رهيا هئا ۽ موت جي ڪوٺڙين ۾ بند هئا. پر اها طرز، جنهن جي وسيلي هن پنهنجي پيغام کي پيش ڪيو، سا گهٽ اهم نه هئي. شاعريءَ يا ادب جي هر شعبي ۾ طرز ۽ اسلوب کي سڀ کان زياده مرقبو حاصل آهي، ۽ سٺي ۽ سٺو مضمون به اسلوب جي نقص ڪري بي اثر ۽ بي جان رهجي وڃي ٿو. نذرالاسلام هن راز کي سمجهيو، ۽ پنهنجي جذبات جي اظهار لاءِ هن جيڪو لباس چونڊيو، تنهنجي چمڪ ڏمڪ نرالي هئي.

هن نثر جي نظمن جي اشاعت جو هي لازمي نتيجو هو جو اسان جي شاعر کان حوالداريءَ جي وردي ڪسي وئي ۽ هن جي مختصر پيشن به بند ڪئي وئي. نه صرف ايترو، بلڪه حڪومت هن جي نظمن جا مجموعا به ضبط ڪرڻ شروع ڪيا ۽ هن کي ٻه دفعا جيل به موڪليو.

هڪ دفعي نذرالاسلام پنهنجي ٿورن دوستن سان ڪجهه وقت جي لاءِ ڪومپلا ويو. موٽڻ بعد هن ڪلڪتي مان بنگالي زبان ۾ هڪ هفتيوار اخبار ”ڏور ڪيتو“ جي نالي جاري ڪئي. هن اخبار جي جاري ٿيڻ سان بنگالي ادب ۾ انقلاب جي لهر ڊوڙي وئي. انقلابي نوجوانن هن جي رهنمائيءَ هيٺ اشتراڪيت جو جهنڊو بلند ڪيو، ۽ سرمايداريءَ جي خلاف تحريڪ جي ابتدا ڪئي. نتيجو هيءُ نڪتو، جو هن جي مشهور نظار ”آگني“ [آمد] جي

شاعرت کان پوءِ حڪومتي حڪومت هن جي نالي گرفتاريءَ جو وارنٽ جاري ڪيو. پر هي پوليس کان پاڻ بچائي، حال تي الحال روپوش ٿي ويو. ڪيترن ڏيهن جي پريشانين کان پوءِ پوليس کيس هڪويلا ۾ گرفتار ڪيو.

جيل جون لوهي سيمون مردن، دين جي همت کي هٽ ڪري ڇڏينديون آهن، پر ارادي جي قوت، پنهنجي دل ۽ دماغ وارا هٿان ٿي مٽي چڙهندا آهن. بغاوت ۽ سرڪشيءَ جي چٽنگ جا اندر ٿي اندر ڏکيل هئي، ما هٿ مڙهيو ٿي هئي. نذرالاسلام جي رڳن ۽ غلڙن جي محبت ڪم ڪري رهي هئي، پوءِ ڀلا کيس جيل جي اندري ڪوٺڙيءَ ۾ ڪيئن ٿو آزار ملي؟ حڪومت مشر تشدد پسنديءَ جو الزام لڳايو، ۽ کيس جيل ۾ ان لاءِ بند ڪيو. هيئن سندس شورش پسندي وڌي نه وڃي. پر جڏهن سندن جون موجودون طوفان بڻجي پونديون آهن، تڏهن انهن جي اڳيان ڪابه چير سلامت نه رهي سگهندي آهي. اها ئي حالت نذرالاسلام جي هئي. موت جي ڪوٺڙيءَ ۾ به هن جو شعور بيدار رهيو، جذبات ۽ آسنگ پيدا ٿيندا رهيا ۽ خيالن ۽ تياري وڌندي رهي.

پر هو پنهنجي باقي خيالن کي ڪا ڪيئن ڪري؟ ڪاغذ ۽ قلم هٿ ڪيئن ٿي ملي سگهيا هو پريشان ٿي آيو ۽ پريشانيءَ جي عالم ۾ سينن پٺيان گهمڻ لڳو. بڪايڪ هن جي نگاهه آڱرين جي ٽپن تي هئي؛ سوچڻ لڳو. ”هنن آڱرين کان خنجر ۽ چاقو جو هڪ وٺي آو سگهجي. هن سڀني کي پنهنجي رڳن ۽ پوسٽ ڪري خون ڪڍي ٿو سگهجي ۽ اهي ئي انهن ديوارن تي خيالات جمع ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿا سگهن. مان انهن ئي انهن سان ديوارن تي لکندس.“ ۽ نذرالاسلام موت جي ڪوٺڙيءَ جي ديوار کي پنهنجي دماغ ۾ جمع ٿيل خيالات سان سرخ بڻائي ڇڏيو. ديوار تي مفيدِيءَ جي پدران سرخي ٿي سرخي نظر اچڻ لڳي. هن جي دل جي گهرائين ۾ انگريز ۽ ان جي سامراجيت خلاف شدت بد نفرت جو احساس جاڳي آيو هو. هن تي چاهيو ته هندستان جو غريب طبقو ان سامراجيت جي شڪار جي ۾ پوڙيو رهي. هن هر بيت کي پرڻ ۽ هر دل کي آسودو ڏسڻ ٿي گهريو. جيئن ته نذرالاسلام خود هڪ هاريءَ جو پٽ هو ۽ هن هارين جي ٽڪلين ۽ مصيبتن جي پيائڪ تصوير ڏسي هئي، ان ڪري هو هڪ گهڙيءَ لاءِ به هي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نه هو، ته ڪو چانديءَ ۽ سون جا ديوانا پنهنجي ظلم ۽ ظاڻ کي جاري رکندا رهن. افلاس جي گود ۾ هن اکيون کوليون ۽ افلاس جي چانو ۾ هو وڌيو ۽ مٽي چڙهيو:

”اي افلاس، توڻي مون کي هيءَ عظمت بخشي آهي!

عيسيٰ جي مٽي تي ڪنڊن جو تاج ڪهڙو نه سهڻو ٿو لڳي؛

مرحبا جو تو مون کي به ان زيت سان - رفراز ڪيو، ۽ اها جوانمردي عطا ڪئي؛

سهيجي اکين کي آتش لڳن ۽ زبان کي تندخو بڻايو؛

۽ هيءَ تنهنجي ئي تربيت آهي، جو منهنجو نفسو آهيءَ تلوار کان به تيز آهي!“

نذرالاسلام ٿي آھو پھريون شاعر آھي، جنھن صدين جي پرائين ۽ بي جان چيرن کي
 بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي آھي. هن ٻار ٻار پنهنجي نظمن ۾ اسان کي هي سبق ڏنو آھي ته
 زندگيءَ جو پيڙو هميشه اڳتي وڌندو ٿو رھي. هو مزور ۽ ھاريءَ جو ھنڌر ۽ ھمو آھي.
 هن تھذيب جي انھن ڪنڊون کي ٽوڙي ڇڏيو، جي ڊيچاريندڙ لاش وانگر انسان کي اڄ گھوري
 رھا آھن. هو زندگيءَ جو گيت گائي ٿو. هو مزور ۽ ھاريءَ جو گيت گائي ٿو، جن جي
 ڪنن مان ٿون سورج ٻڙڻ وارو آھي:

”اھا گھڙي اچي وئي آھي!

جنھن ھٿون سان ٻھارون کي ڪاٽيو ٿي،

۽ جنھن جي ٻنهي طرفن کان هن جا ھڏا پکڙيل آھن،

آھوئي، صرف آھوئي مزور مڪمل انسان آھي۔

۽ مان ان جا گيت گايان ٿو.

هن جي دڪابل دل ھڪ نئين زندگيءَ جي تعمير ڪندي.

هيءَ اسد نه رک ته ھڪو هي خاک ۾ نشين صرف ان ڪري تنھنجي عزت ڪندا۔

ھاڪاڻ ته تون ٻالا نشين آھين.

جي ماڻھو محبت وچان زمين کي پنھنجو بستر بڻائين ٿا،

انھن کي اھا زمين بخشي ڇڏي:

مان انھن لاشن کي چمان ٿو، جنھن ۾ هيءَ خاک پاڪ لڳل آھي؛

اڄ مظلومن ۽ بھڪسن جي خون ۾ رگجي، زمين جي ٻيٽ مان آفتاب ٿو اُڀري؛

ھيتر انھن سڀني ٻنڌڻن ۽ ٻنڌڻن کي ٽوڙي اڇلائي ڇڏي۔

اڄ اسان کي گھرجي ته هو اسان جي گھر تي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ڪيري؛

اسان جي مٿي تي چنڊ ۽ ستارا گل ٿي ڪرڻ، ڇو ته اسان ھڪ نئين جھان جو ٻج ٻوڪيو آھي.

ھاريءَ دنيا ٻڌو آھي ته اسان سڀ ھڪ ئي قاعلي جا مسافر آھيون،

جيڪڏھن ھڪ کي تڪليف پھچندي ته سڀ ان جي درد کي محسوس ڪن ٿا،

ھڪ جي محزتي انسانيت جي محزتي آھي:

ئين دنيا، نون خواهشن ۽ نون ارادن سان زندگيءَ جي راھ تي گامزن آھي،

جنھن کي ڏسي خدا مشڪي ٿو ۽ شيطان خوف کان لرزش ۾ آھي.*

۱۹۲۶ع جو سال نذرالاسلام لاءِ بلڪل منحوس ثابت ٿيو. ملڪ جي ھڪ ڪنڊ کان

ولي پيءُ ڪنڊ تائين فرقيوار فساد جي باھ پڙڪو ڪاٺي اٿي ھئي ۽ بعض ۽ نفرت جا شعلا

تيزيءَ سان بلند ٿيندا ٿي ويا. ھنن شعلن جي چيپيءَ ۾ ايترو ته ٽاءُ ھو، جو نذرالاسلام +

ان کان بچي نه سگھيو. ھن جي خلاف ھر طرف کان حملا شروع ٿي ويا۔ ھندو ھن جي

خون جا وٺي ٿي پيا، ڇو ته انهن ڏينهن ۾ هن هڪ هندو چوڪريءَ ”پرملاسين“ سان شادي ڪئي هئي. حڪومت جو ٺهڻ پنهنجيءَ جڳهه تي قائم هو. مسلمان به هن کان پڪوڇي چڪا هئا. نذرالاسلام پنهنجي هڪ نظر ”آٺر ڪهاڻيءَ“ ۾ هن ڪينيت کي هيئن پيش ڪيو آهي:

”هان موجوده زماني جو شاعر آهيان؛ مستقبل جو پيغمبر نه آهيان.

مون کي شاعر چئو يا پيو ڪجهه؛ بهرحال مان هندو رهان ٿو.

ڪو چوي ٿو ته چول جي هرا کائي برباد ٿي چڪو آهيان؛

ڪو ٿو چوي ته چول جي اندر ئي بهتر هوس؛

مولوي سمنجي پهرين تي ڏاڏهي نه ڏسي، مايوسيءَ وچان بهنجي ڏاڏهي ڪهي ٿو؛

هندو چون ٿا ته مون هندو چوڪريءَ سان شادي ڪئي آهي، ان ڪري

لڙي پرست آهيان؛

عذر تشدد جو اوتار خفي آهي ته مان بناوت جا گيت گايان ٿو.

مرد سجهن ٿا ته مان عورت پرست آهيان؛

۽ عورتون مون کي نسوايت جو دشمن سجهن ٿيون.

دوستو! مون کي ان جي پرواهه نه آهي، ته ڪو مستقبل مون کي باد ڪندو يا نه؛

منهنجي تمنا صرف هيءَ آهي ته توهين ڪروڙ خدا جي خلق کي هڪ ۾ ٽوڙائڻ وارن لاءِ

سهجي هيءَ خونپڪاڻ تحرير موت جو پيغام ثابت ٿئي!“

نذرالاسلام جي بااختيار شاعريءَ جي سڀ کان زياده خصوصيت هيءَ آهي، ته هن جي

الدر بلا جو جوش ۽ غضب جو طوفان آهي. هو رستي ۾ حائل ٿيندڙ هر چيز کي ٽوڙي

اڳتي وڌي ٿو ۽ پن کي به اهوئي پيغام ٿو ڏئي. هو انقلاب جو قبيب ۽ خلاشيءَ جو دشمن

آهي، هو پنهنجي هڪ نظر ”اڳيان ويندڙ وانهڙو“ ۾ نوجوانن کي هيئن ئو خطاب ڪري:

”اڳيان ويندڙ وانهڙو، اڳتي وڌو!

نوجوانو هٿيار کڻي وٺو!

ڪٿي آهي هٿوڙو ۽ ڏانڙو؟

اڳيان ويندڙ وانهڙو، اڳتي وڌو!

سائو ڪوچ جو وقت اچي ويو آهي، دير نه ڪيو؛

اسان ٻرندڙ ڌڻي جي تيز لات آهيون، اسان بهادر آهيون؛

اسان نئين بهار جا پچ ٿا پوکيون؛

اڳيان ويندڙ وانهڙو، اڳتي وڌو!

آئرلينڊ، عرب، مصر، ڪوريا، چين،

ٿاروي، اسپين، روس،

هر جڳهه اسان جي خون جا قطرا موجود آهن؛

۽ انسان سڀ مائي هڪ ئي دڪ جا شڪار آهيون؛
 اڳين ويندڙ وانهڙو، اڳتي وڌو
 انسان ملي نٿو ۽ ٿورين گهڙين جي خوشي ٿا چاهيون؛
 انسان ٿا چاهيون ته ڪو ٿورين گهڙين جي لاءِ
 راحت ۽ سکون، محفل ۽ ڦالين-اسن ۽ سٺي شهرت حاصل ڪيون.
 هيءَ سڀ سڙيل دولت آهي!
 اڳين ويندڙ وانهڙو، اڳتي وڌو
 مان ڇا ٻڌي رهيو آهيان!
 نئي صبح جو راحت ڀريو گيت؛
 ساڻس، توهان به ٻڌو
 هينئر تيار ٿي وڃو-وڌو-
 اڳتي-اڃا اڳتي!
 پنهنجي حق تي قبضو ڄاڻو!
 اڳين ويندڙ وانهڙو، اڳتي وڌو*

اندرالاسلام هندستان جي شاعرن ۾ آهو پهريون شاعر آهي، جنهن جهڙيءَ جاگهه ۽ زندگيءَ
 جا گيت گڏيا- زندگيءَ جا آهي گيت جي اڳتي وڌي هڪ ٿا. هن انسان جي پراڻن روايتن
 سان صداقت ڪئي آهي. زندگيءَ جي واديءَ ۾ گهڻي ڦري هن هي صاف ڏٺو آهي ته دنيا
 ۾ طبقتن ۾ ورهايل آهي. هڪ طرف انسانن جي اڪثريت جهالت ۽ اغلاس ۾ گهٽجي رهي
 آهي، ۽ ٻئي طرف انهن جي محنت جو ميوو ٿورا مطلب پرست انسان هڻپ ڪري رهيا آهن.
 ان ڪري هن ڪڏهن به هندستان جي ٻين شاعرن جيان تصوف جو آڌار نه ورتو آهي،
 ۽ نه وري هن زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ۽ انسان جي مجبوريءَ تي مائل ڪيو آهي؛ بلڪه هن
 ذهني غلاميءَ جي زنجيرن کي ٽوڙي، اهڙن خيالن کي جنم ڏنو آهي، جنهن مان بيداري
 ۽ سجاڳي پيدا ٿئي ٿي.

”هينئر اسان ڪون خطر وڃون آهي، ۽ سڄا ملڪ ٿيڻ لڳا آهن؛

دانهون ڇائي ڦاڙي ٻاهر نڪري رهيون آهن؛

سمنڊ ٻڏجي پيو آهي؛ آسمان ۾ لرزش اچي وئي آهي؛ ۽ هوا ۾ بجلي پوشيده آهي؛

ڌرتي ڏڪي رهي آهي؛ ۽ ديوتائن ڍالون سڙيون آهن؛

ڏسو، شهاب ڦاٽڪ ڪائنات کي ايتو ڪري رهيو آهي!

اڄ مان ڪيترو نه خوش آهيان، ۽ خوشيءَ وچان سڀني ڄڻ جون مڪڙيون به ٽوڙي
 پيون آهن.

اڄ ريگستان جا خشڪ ڇپ مشڪي رهيا آهن؛

ٻوڙن، جهنگن ۾ ٽرڙن اچي رهي آهي؛
 هيٺ ٽاڪ طوفان اچي ويو آهي؛ سٽو جا بند ٿئي پيا آهن؛
 پٿر دل پاڳان جيان ڊوڙندي رهي ٿي؛
 ڏ-و اڃ سموري ڪائنات ۾ خوشين جا ننڍا چڙي پيا آهن؛

هڪ ٻئي نظر ۾ هن جي شعلي باري ڏسو:
 «جوان مرد، تيز قدمن سان جنگ جي ميدان ۾ وڃي رهيا آهن-
 هنن ۾ خوني تلوارون اٿن؛

بگل وڃڻ جو آواز نهايت برها ڪري ٿو ڇڏي-
 موت جو پوت پڇي ويو، ڏک ۽ تڪليمون مٽجي چڪيون آهن؛
 هر ائين سچ جا شعاع ڌرتيءَ تي ٿلهي چڪا آهن؛
 هو قدر قدر روان ڌوان آهن-

ڪڏهن ريگستانن جي ٿل ميدانن ۾، ڪڏهن هٿ ڏڪن پهرين ٿي-
 هنن کي ڪنهن جي به پرواهه نه آهي؛

پنهجي بدناميءَ جي داغ کي خون جي سرخ قطرن سان صاف ڪري رهيا آهن؛
 هن عجيب و غريب قربانيءَ کي ڏسي مدر جو گهڙيال ڏڪي رهيو آهي؛
 ۽ اديب زماني جا ظالم ۽ سفاڪ «مرد» انسان مان لڪي لڪي ڏين ٿا؛
 ڏسو، گهگهور بادلن ۾ برباديءَ جو جهنڊو اڙ اڙ ڪري رهيو آهي،
 ۽ آزاديءَ جي طبل جي شور کان انسان جي وائي ڏڙڪي رهي آهي؛

نذر الاسلام جو هيرو آهو آهي، جو هن ڏاڍين پرهيل نظام کي بدلائڻ لاءِ لڙي ٿو-
 اباڻي، هن ئي مجاهد جو ڦرائو آهي ۽ ايترو عظيم جو ان کي ٻڏي اسان حيرت ۾ رهيو
 وڃون ٿا ۽ دير تائين ائين ٿا محسوس ڪيون، جن تـ هر طرف تاريڪي ئي تاريڪي آهي ۽
 ويجهو ان تاريڪيءَ کي ٽوڙڻ لاءِ ڪڪرن ۾ ڪا بهلي تڙهي رهي آهي. درحقيقت
 نذر الاسلام ئي آهو شاعر آهي، جنهن جي شاعري سٺل ۽ ربحان، تصوف ۽ تصور جي
 موضوعات کان دور انقلاب، بغاوت ۽ مساوت جي گود ۾ ٻلجي وڌي ٿي آهي. هن زندگيءَ
 جي هر پهاوءَ کي ڏٺو آهي ۽ فراريت کان دور رهيو آهي. هو خبر ۽ تشدد جي باهه ۾ حل
 جي باوجود مشڪندو آهي ٿو، ۽ بزدلن کي پيغام ٿو ڏئي:

«هيءَ زندگي ڪڏهن به فنا نه ٿيندي؛ هن کي بقا حاصل آهي-

جي زندهه انسان جيان رهو اڏو ته پنهنجي مٿان طوفان جي سامي کي رهڻ ڏيو؛
 ۽ پنهنجي چرڻ، مٿان موت جي دريا کي وهڻ ڏيو؛
 زندگيءَ جو پيالو حوائيءَ جي شراب سان ڀري ڀرو؛
 ست ٿي وڃو، ڇو ته طوفان سان هڪڙي ڪرڻي اٿو؛»

انسان جي تخليق

جيڪڏهن اوهان کان پڇيو وڃي ته ”انسان ڇا آهي؟“ ته شايد اوهان لاءِ جواب ڏيڻ
ذڪور آي پوي، ڇاڪاڻ جو انسان پاڻ ئي هڪ اهڙي ڪائنات آهي، جنهن جي نه حد آهي
۽ نه حساب: سندس وسعت گهربل لکن سالن جي تاريخ کان وٺي آڻهندي جي ان گهڻن صدين
تائين پکڙيل آهي؛ سندس مکيه ڪارنامن ۾، نه رڳو گذري ويل هزارن سالن جون تهذيبون،
علم ۽ هنر، صحت ۽ ڪارپگري ۽ هلندڙ وقت جون ايجادون ۽ کوجنائون ليکجن ٿيون، پر ان ۾
خود سندس تجدد به اچي وڃي ٿي، ڇا سڄي ۽ حلق ۾ سڀني کان وڌيڪ سونهن پري ۽
لڏنا ٿيندڙ آهي، پر جهڙي طرح هو پاڻ هڪ وڌندڙ ۽ ويجهندڙ ڪائنات آهي، تهڙي طرح
سندس آموهن جو تصور به ارتقا پذير آهي: انسان هڪ فلسفيانه تصور آهي انهيءَ محسوس
حقيقت يا انهيءَ ”نوع انسان“ جو، جيڪو فطرت کي پنهنجي مرضيءَ موجب مطيع ڪندو رهي ٿو. اها
ڳالهه نه پڌري آهي ته فطرت مٿان هيءَ پنهنجي حاڪميت، سواءِ فطرت جي قانونن جي عام
ڄاڻن جي، نه انسان هڪ هن حاصل ڪري سگهي ٿو، نه وري ان کي هڪ گهڙي قانون تي
رکي ٿو سگهي. ساڳئي وقت، اهو عام ڪو انساني زندگيءَ جو بنيادي سبب به هڪونهي،
ڇاڪاڻ جو علم جو سڌار وري تاريخي حالتن تي آهي؛ ۽ اهو اڻڄاتل هڪ اساسي چيز آهي،
جيستائين ظاهري حقيقتن مان ٺهڪي ٺهڪي اچڻ ۾ ڏينهن ڏينهن وڌندو ويجهندو ٿو رهي؛ پر
انسان جي محنت يا ان جي تخليقي جدوجهد هڪڙي اهڙي حقيقت آهي، هڪڙي اهڙي حقيقت،
جنهن جي ڄاڻڻ تي پنهنجي خالي جهوليءَ کي پرڻ لاءِ، علم کي وري وري واپس ورتو پوي
ٿو؛ علم - ڇو آهي يا ڪوڙو، تنهن کي زندگيءَ جي ڪسوٽيءَ تي ئي پرکي سگهجي ٿو: ان
ڪري اوليت ”زندگيءَ“ کي آهي - انسان جي پيدا ڪرڻ واريءَ قوت کي، ۽ نه سندس پيدا
ڪيل شي کي - هو اها کڻي فن هجي يا فلسفو يا ٻيو ڪجهه: تنهنڪري، ائين چوڻ
غلط نه ٿيندو ته ”فطرت جي برخلاف جدوجهد ڪندي ٿي، انسان کي سندس صحيح صورت
۾ ڏسي ۽ سڃاڻي سگهجي ٿو!“

انهيءَ کان سواءِ، انسان جو ٻيو ڪوبه تصور ڪونهي؛ پر سندس باري ۾، انسان جي
بررگي جو اهو نظريو ڪوبه هو، اهو خيال ڪنهن پکڙيو - ان کي ملان ٿوڙيو مروڙيو،

ها صوفيء ان کي وڌيڪ منجهاريو ۽ مشڪل بنايو، يا اصل کان ائين ئي هئڻ آهي تڏهن فرمايو ويو. تنهن مان بحث ڪونهي؛ ڳالهه رڳو ايتري آهي، ته اسان کي اها سکيا ملي ته ”اسان کي بهشت مان تڙي ڪڍيو ويو: هو بهر يائين گناهن کان اڻ واقف هو؛ پوءِ هن ڳالهه ڪيو، ته کيس ”حياتيءَ“ جي سزا ملي.“ ڇڻ ته حياتي سندس محبت جو معاوضو ڪونهي، بلڪه گناهن جي سزا آهي! اسان کي اهو نظريو فرو مجبور بنايو وڃي، ۽ هو لاچار ٿي، سماج جون سڀني معيبتون ۽ تڪليفون مندي، ائين چئي پاڻ کي آفت ٿو ڏئي ته ”اسين ڏاڏي آدم جي مافرمانيءَ جي سزا پسوگي رهيا آهيون“. جاگيرداري سماج کي ڀڃڻ ۽ پنهنجي ڪرڻ ۾ هن نظريي ڪيتري مدد ڪئي هوندي، تنهن پڌرائڻ جي ضرورت ڪانهي؛ جنهن قدر اس جو لاڳاپو آهي، ته اهو چوڻو ئي هجي ٿو ته اهو نظريو هن جو موت آهي! ڇاڪاڻ جو اسان، ماحول کي ڦيرائڻ ۽ ان سان گڏوگڏ پاڻ کي بدلائڻ لاءِ، اسان جي هڪڙي عملي ۽ ذهني ستاروڌاني آهي. ٻلا جيڪو نظريو انسان کي دنيا ۾ ٿڌي پٺائي ٿو وڃي، سو اس جي هڪڙي تحريڪ پيدا ڪري سگهندو؟

جيئن ته اوليت زندگيءَ کي حاصل آهي. تنهنڪري ئي انهن ٿيو، جو وچئين زماني وارا آهي مؤبني ”ٿڌي“ ڪار موڙي، اٿيا، ۽ هن حياتيءَ لاءِ آزاديءَ جي لاپ جي طلب ڪئي، مغربي ادب ۾ اها ڪار-موڙ ۽ سجاڳي، نئين جاڳرتا (Renaissance) واري انهيءَ زماني ۾ ٿي، جڏهن ڪليسا ئي فلسفي کسي عدوايو ويو ۽ اسان ”اڙلي گناهه“ جي ويچار کان آجڻ ٿيو، پر مشرق طرف، خاص ڪري اسلامي ملڪن ۾، اها لهر يوناني فلسفي جي اثر هيٺ آڳ ۾ ٿي اڀري چڪي هئي، جنهن جي شروعات، مذهبي رنگ ۾، علاج جي فلسفي مان ٿي ٿي. ان کي محي الدين ابن العربيءَ جي فلسفي ۽ بوعلي سينا جي طبيعي علم (Physics) وڌيڪ سهارو ڏنو. اقبال پڻ ايلس ۽ بزدان جي مڪالمي ۾، محي الدين ابن العربيءَ جو اهو فلسفو پيش ڪيو آهي:

پتيءَ لطافت ئي سڪلائي ۾ به محبت آه
 ڪهڻا ۾ تيروي مشيت مين نه تها ميرا سجود
 ديهه رهه ۾ آهني آزادي ڪو مجبوري ڪا نام
 ظالم اهنه شعله سوزن ڪو خود ڪهڻا ۾ دود

ابن العربيءَ جي فلسفي ۾ ايترو زور ۽ اثر انهيءَ ڪري ٿو ڏي-جي، جو هو ڪائنات جي پيدائش کي اک ڇنڀ ۾ حڪم خداوندي جي پيدائش ٿيڻ سمجهي، بلڪه ان کي وحدت جي ظهور ۽ ٻڌڻ جي ابدي امڪان جو مظهر ڪري ٿو ڄاڻي. چئبو ته، ڪائنات جي پيدائش ۽ انساني حياتيءَ بابت، سندس نظريو ارتقائي (Evolutionary) هو، پر جنهن حد تائين هو روحاني حقيقت جي اوليت کي مڃيندو هو، تنهن حد تائين سندس ارتقائي نظريو ۽ روحاني هو. پوءِ اها اوليت رڳو منطقي ئي چوڻ ڪئي هئي. ان هوندي به ائين چئي سگهجي

ٿو ته ان کي فلسفي جي ٿيڪ ضرور ڏنائين؛ پوءِ اها ٿيڪ مسجھوتي ۽ مفاھت جي حد تائين لي چو ته ڪٿي هئي. هن روحاني وجود کي سڏيو ڪندي، انسان کي ”پاڻ“ سڏيندو، پاڻ ڇڏندو ۽ پاڻ ڦاھيندو، جي اصطلاحن سان ياد ڪيو آهي. اڄ انهيءَ تحرڪ جو ئي پڙاڏو آهي، هن ڄڻهن به ايراني ۽ هندستاني شاعرن لکڻ لاءِ فارسي معيت ۽ احترام سان هٿ ڀري ڪيو آهي، ته هن علاج جو نالو ضرور ياد ڪيو آهي:

فردوس مين ”رومي“ سے بہ کہتا تھا ”سنائي“
 مشرق مين ابھي تک ہے وہي کلس، وہي آتش
 علاج کي نہيکن یہ روايت ہے کہ آخر
 اک سرور قلندر نے کيا راز خودي فاش

اهو خوديءَ جو راز رگو هي هو ته جيڪڏهن روح مادي سان وڇوڙيل آهي، ته پوءِ انسان خفييل ڪونهي، بلڪه خفيئندڙ آهي.

وات مان ايترو نڪتل ٿي سگهي ٿو ته زبانون ڪيئن ويون، ڇاڪاڻ ته انهيءَ فلسفي جي سوچري ۾، انسان کي ٽنهي بڻائي رکڻ ۾، وقت جي بادشاهن کي ڏکيائي درپيش ٿي آئي. هنن سڀني کي ته رگو ايترو چولو آهي ته ماڻهوءَ جو اهو عقيدو، ته هو خفيئندڙ آهي، نه رگو مادي شين جو پر خود پنهنجي پاڻ جو به. هن جي واسطي ڪافي اهم آهي. مادي لحاظ سان ته اها ڳالهه هرڪو سمجهندو ته اڪثر جي محسوس ٿئي ڪان وڃي هوائي جهاز تائين پهچي شيون انسان جون خفييل آهن. لوڪن روحاني قدرن، اخلاقيات، مذهب، فلسفي، فن وغيره بابت، ڪن ماڻهن کي اهو وڃو وڃي ٿو ته اهي شيون سندس (انسان جي) پنهنجي تخليق نه آهن، ان ۾ ڪنهن قدرتي طاقت جو هٿ آهي. ماڻهو پنهنجي سمجهه ۽ سڃاڻپ جو پاڻ خفيئندڙ نه آهي، پر اهي شيون سندس دل ۽ دماغ ۾ ڪٿان به نازل ڪيون ويون آهن، جن کي هو انهيءَ لاءِ وڌائي ۽ پکيڙي ٿو، ته جيئن هو پنهنجي ابتدا ۽ انتها کي سمجهي سگهي، ۽ ان طاقت کي هروري ۽ پرکي سگهي، جنهن کيس اهڙيءَ نعمت سان نوازيو آهي. اهو مذهبي نظريو اصل ۾ عيني فلسفي (Idealism) جو نظريو آهي، جو انسان کي بذات خود معنيٰ جو حامل ٿو سمجهي، بلڪه اهو ٻڌائي ٿو ته انسان جون سڀئي صفتون، ڪنهن ٻيءَ ذات کان گهري ورتل آهن؛ جا ذات کائنات ساڻهن ۽ اعليٰ آهي. پر جڏهن اهڙي قسم جا مفڪر پنهنجن انهن خيالن کي، انسان جي لڳاتار جدوجهد ۽ ان جي مادي ۽ ذهني تخليق جي محاليت ۾ پيش ڏسن ٿا، ته هو انهيءَ نظريي سان پنهنجي ذاتي واسطي ۽ معيت سبب، ان جي بهڃاءَ لاءِ ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن مصلحت جي گنجائش پيدا ڪري ٿا وٺن. انهيءَ مصلحت جون وٽن اڪيچار شڪليون آهن. ڪي مذهب ۽ مائٽس، يا عقل ۽ عشق ۾ ظاهر ڪيو ٿو وڃي، ته ڪي حلق ۽ مخلوق ۾ اچڻ نه هتي انهيءَ ”فلسوفي مصلحت“ تي بحث ڪرڻ مقصود نه آهي، بلڪه حقيقت کي ظاهر ڪرڻو آهي.

ان ڪري ايترو ٻڌائڻ بجا نه ٿيندو ته اها مصلحت به انسان جي آن سوڀ جو ٿيڻو آهي، جنهن مذهبي مذڪرن کي پنهنجي جاءِ تان هٽڻ لاءِ لاچار ڪري وڌو آهي. انسان جي انهيءَ سوڀ ۾ سائنس جي ڪارنامن سان ڪا وڌ سندن خود شائي - يعني سندس پنهنجي ارتقا جو حياتياتي (Biological) ۽ تاريخي نظريو - به شامل آهي.

انساني ارتقا جي حياتياتي ۽ تاريخي نظريي بابت اڄ کان پهرين به سواد ڪنو ڪيو ويو ۽ ان موجب سهڻيون سهڻيون قياس آرائيون پڻ ٿيون. پر ايس کي سائنس جي وسيلي ثابت ڪرڻ ۾ ڪافي واڌ لڳي ويو. اهو ڪم در حقيقت گذريل سؤ سالن ۾ ئي ٿيو آهي. جڏهن سائنس جي جدا جدا شعبن - علم طبقات الارض (Geology)، علم الانسان (Anthropology)، حياتيات، ڪيميا، عمرانيات يعني سماج جو علم (Sociology)، طبيعيات (Physics)، سياحت (Politics) ۽ فنون لطيفه (Fine Arts) جي تاريخ - گڏجي انسان جي تاريخي ابتدا ان جي ماهيت ۽ اوسر جي گهمه کي کولي وڌو. پراڻيون ڏند ڪٿائون ۽ ڪهڻيون ڪهاڻيون کولي سڄيائي، انهن جي تحليل جي رمزن ۽ اشارن جي سماجي وضاحت ڪئي، جيئوليڪ اهر ڪم اها پورو نه ٿيو آهي، پر ايترو ضرور ٿيو آهي ته انسان بابت پراڻا تصورات غلط ثابت ٿيا آهن. اها اڀي ڳالهه آهي، جو علمي، تهذيبي ۽ سماجي نقطي ننگه کان هڪ پسماندو ملڪ ۾ رهڻ جي ڪري اسان کي انهن ڳالهين جي ايتري پروڙ ڪانهي.

جيڪڏهن ائين چئجي، ته انسان هڪڙي اهڙي دؤر مان به گذريو آهي، جڏهن وٽس نه ادراڪ جي طاقت هئي، نه ارادي جي قوت؛ نه تحليل هو ۽ نه حافظو، ۽ نڪي هڪ منطقي ٻولي؛ نه اوهان توھان ضرور اچرج ۾ پئجي ويندا - ڇو جو توھان چوندا ته هي افسانوي مخلوقات وٽ اهي شيون ته پهرين ئي هئڻ گهرجن ها! پر انهيءَ کي ڇا ڪريون، جو انسان جو سڄو اڳيون رڪارڊ ۽ سائنس جون مڙئي تحفيون اهو ڏيکارين ٿيون ته هن ترقيءَ جا هي سڀئي هٿيار ۽ پنهنجي نفسياتي زندگيءَ جو سمورو سوز و گداز، آهستي آهستي پنهنجي مادي تحليلن جي وسيلي سان پاڻ ئي پيدا ڪيو. انسان انهيءَ معنيٰ ۾ تحقيقي پنهنجو خالق آهي. اهي سڀئي شيون جن کي گڏي اسان انسانيت چئون ٿا، هي سندس ئي خليل آهن ۽ انهن جي خلق ۽ پيدا ڪرڻ ۾ کيس وڏي ڪوشش ۽ محنت ڪرڻي پئي آهي. انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته انسان فطرت جو هڪڙو ڀاڱو آهي ۽ سندس روحاني زندگي فطرت جي هج سان ٿئي آهي - پر جهڙيءَ طرح اسان هر هڪ ماڻه واري کي ماڻهو ٿا چئون، تهڙيءَ طرح اسان انسان کي وڳو انهيءَ بباد تي فطرت جي تخليق ڪونه چونڊسین، جو هو محض سندس گود ۾ پليو ۽ وڌيو آهي. فطرت جو هڪ سندس صورت، هائيءَ ۽ سندس حيواني روح جي خلق ۾ ضرور موجود آهي، پر سندس سمجھ ۽ سياست، فضيلت ۽ تهذيب جي ڌڻي کي فطرت نه، پر هن پاڻ پنهنجن هٿن سان ٻاريو آهي. هن پاڻ پنهنجو رت وٺو ڌڻي، محنت ڪري، پٿرن کي گهڙي، ڌاتن کي ڳاري ۽ تجربا

ڪري، اهو چراغ روشن ڪري ڏيکاريو آهي. منجهس جيڪو هڪ ۽ وڌائي ۽ جو ڇرو آهي، سو به انهيءَ ڪارنامي ۽ ڪارنامي جي ڪري پيدا ٿيو آهي، ۽ هو پاڻ کي «ڪائنات جو مرڪز» به ان ڪري ٿو سمجهي، جو دنيا ۾ اها طاقت رڳو کيس عطا ڪئي ويئي آهي. انسان کي اها صلاح ڏيڻ، جهڙي طرح «ازرا پائونڊ» پنهنجي هڪ نظريي لکيو آهي، ته «تون پنهنجي وڌائي جي تشويع کي ڪهرائي ڇڏي، قدرت جي سونهن سويلا ڏانهن نهن، ڏس ته آڇ جهڙو جيت به ٺوڪڻ ڪيترو نه وڌيڪ سونهن ڀريو آهي» - رڳو هڪ انسان جي توهين ٿي ڪرڻي نه آهي، بلڪ اها پوريءَ تاريخ جي توهين آهي. زوال پذير سرمايداريءَ ۽ اڀرندڙ اشتراڪي نظام ۾ اهوئي بنيادي فرق آهي. زوال پذير سرمايداريءَ نظام ۾، اڄ انسان کان ڊنل آهي، ڇو جو هو ان جوڙ هڪ جي گود مان هڪ نئون جوڙ هڪ پيدا ڪري رهيو آهي، ۽ اشتراڪي جوڙ هڪ ڌرتيءَ ۽ آسمان تي سر ڪرڻ ۽ ڪائنات کي هڪڙي دل ٻانهندڙ باغ جي صورت ۾ آڻڻ لاءِ انسان کي پاڻ ڏانهن مڙي رهيو آهي.

ان جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته جيڪڏهن انسان ۾ اها وڌائي ۽ هڪ نه هجي ها، ۽ هو پاڻ کي ڪائنات جي جلوه ڪري ۽ جو سبب نه سمجهي ها، ته هن ترقِي نه ڪري سگهي ها، ڇو جو ان انساني نفسيات کي ڪوڙن ۽ وڌائڻ جو هڪ وسيلو هڻ آهي. اهوئي هن ٻڌائي ٿو ته انسان ۽ طبيعت - جو صليبد راند پگر ۽ سندس راند جي ميدان - ٻنهي جي گڏيل ڪم ڪار ۾ ڪهڙو لاڳاپو ۽ لاڳاپو آهي. شين جي حقيقت جو علم حاصل ڪرڻ کان پوءِ انساني نفسيات ۾ جيڪا اونجهائي ۽ پنهنجي پاڻ جي واقفيت پيدا ٿئي ٿي، ان کي رڳو هن جي وسيلي ئي ظاهر ڪري سگهجي ٿو - ليڪن اهو اظهار ان ڳالهه جو تابع آهي ته انسان نه رڳو انهيءَ لاڳاپي ۽ لاڳاپي تي ڪنهن حد تائين غور ۽ ويچار ڪري، پر هو انهيءَ حقيقت جي پيدا ڪرڻ ۾ خود پاڻ ڀاڱي ڀانيوار به ٿئي - ڇاڪاڻ جو عامل ۽ معمول جو هي لاڳاپو هميشه هڪ ٻئي تي اثر وڌائڻ واري عمل جو - سلسلو پوري ٿيڻ وارو ٿي سگهي. تخيل کي حقيقت جي ادراڪ (Perception) جو پوئلڳ ٿيڻو پوي ٿو، ۽ انساني ويچار ۽ شعور حقيقت جا دروازا کوليڻو رهي ٿو. انهيءَ لاڳاپي جي تقاسم آهي ته انسان جا ٻه زمين تي سوگهائيءَ سان چول رهن. ڪائنات جي ڪنهن به طاقت جو مشي رهڻ نه وڃي - سندس ويچار واري قوت ۾ ڪنهن شي کي زندگيءَ جي ڪسوٽيءَ تي گهيبي، پر وڌڻ ۽ پرجهڻ ۾ يا سڄي شعور کي ٻيڻ ۽ ڪوڙي شعور کي رد ڪرڻ ۾ آزاد هجي - اهو ڪم انسان سڀئي نموني تڏهن ٿيڻي سگهي ٿو، جڏهن هو سمجهي ته شعور کيس پيدا نه ڪيو آهي، بلڪ هن پاڻ شعور کي خلقيو آهي. هن ۾ سڄو توڙي ڪوڙو شعور ٻئي اچي وڃن ٿا ۽ اهي ٻئي وري سماجي ترقيءَ جي سطح ۽ تاريخي حالات جا تابع آهن. ڪرو ڪوتو، سچ ۽ ڪوڙ، انسان جي ترقيءَ سان گڏوگڏ اڀرندو رهي ٿو، پر اها حقيقت پنهنجي جاءِ تي اٿل آهي ته انهيءَ شعور کي وجود ۾ آڻڻ واري سگهه انسان جي پنهنجي سماجي زندگي يعني انسان جو عمل آهي. انسان جو

عمل سندس شعور کان آڳاٽو آهي، تنهن جي قابلي هيءَ آهي ته هو پاڻ شعوري حياتي ۽ هي واضح صورتن ۾ ٻيو پاڻ کان الڳ ۽ ئي موجود هو: هو ڳالهائيندو هو، ۽ سندس گفتگو ۾ اهو منطقي ڳالهائڻو هوندو هو: هو حسابي تجربا به ڪندو هو، ۽ انهن کي حافظي ۾ محفوظ ڪري ڪونه ٿي سگهيو: هو عمل ڪندو هو، ۽ ارادي جي قوت سمجهي ڪانه هئي: هن ۾ حلت (Instinct) جي ڪري چرپر پيدا ٿيندي هئي، ۽ ۽ عقل سان پنهنجي عمل جي آڳاٽائي ٿي ڪري ڄاڻائين: هو مڃي ۽ سڃي ڪان پاڻ ٻيڻ جي ڪوشش ڪندو هو، ۽ پاڻ لاءِ اهمو اڏي ۽ ڪپڙو آڻي ٿي سگهيو: هو پنهنجو پست ڀرپور هو، ۽ اناج پيدا ڪرڻ ۽ ڪاڏي کڻڻ جي ذاهب کان اڻ واقف هو.

انهيءَ لحاظ تي هڪ ٽيل ۽ حوالا، هڪڙو ادبي ۽ ٻيو تاريخي، ڪافي دلچسپ آهن: ”پراسپيڪٽس (چؤڪيڙو ٻڌل) - پيدائش ۱۰۰۰ قبل از مسيح - يوناني عالم ۽ مصنف هومر جي ڪتاب ”آڊيسيءَ“ جو هڪ ڪردار) - چوڪڙو هن آءِ ۽ چپ آهيان، ته انهيءَ هڪڙي مون کي هٽايو ۽ هوڏي نه سجهو.

”توهان مون تي چتون ڪري، مون کي رنج ٿا ڪريو. هي ديوتا پنهنجي ترقيءَ جي واسطي، مون کان سواءِ آخر ٻئي ڪنهن جا ٿورائڻا آهن؟ اهو توهان ڄاڻو ٿا، ۽ انهيءَ ڳالهه جي دهرائڻ جي مون کي ضرورت ڪانهي. تنهن هوندي به آءِ ان گناهه بابت ڪجهه ڀوڻ گهران ٿو، جيڪو مون انهن جي مدد ڪرڻ سان ڪيو آهي. مون ئي ٻارن کي ڳالهائڻ سکاريو، ۽ پٽيل دماغ کي پاڻ - ڄاڻڻ ڏانهن راغب ڪيو.....“

”سچ ڪري ٻيو ته انسان کي اڪيون هيون، ۽ هو ٿوري ٿي سگهيو. هن کي ڪن هنن ۽ ٻين هو ٻڌي ٿي سگهيو. هو هڪڙي خيالي پٺي وانگر، مهيني ۽ سال جي شعور کان سواءِ، گهڻو اونڌا ۽ پنهنجو وٺيو. هن کي ڪنهن به هنر جي ڄاڻ ڪانه هئي. هو ٺڪي سرون وجهي سگهندو هو، ٺڪي ڇٽيون ٺاهي سگهندو هو. اونڌا هنن ۽ اونڌن چرن ۽ حياتي ڪائيدو هو. مهيني ۽ سال جي ڳڻپ جي ڪا ڄاڻ ئي ڪانه هيس. گلن سان ڀرپور بهار ۽ ميون سان ٿنڀار موسمون اينديون هيون، ۽ هر هو ايتائين انهن جي لطافتن کان بي خبر هو. هيٺائين مون کيس ٿورن جي علم کان آڻا ڪيو، اسڪيڪارپاسانس، مندر شانس جي مدد سان کيس سندس ٿڙيل ٻڪڙيل خيالن کي ڪنهن خاص نقطي تي اچي گڏ ڪرڻ جي صلاحيت ڏني، ۽ اهڙيءَ طرح سندس پيادگيريءَ کي آڳاٽي وڌڻ ۽ مدد ڪيو، ته جيئن هو انهيءَ سان اچرج جهڙا ڪارناما ڪري ڏيکاري سگهي - ۽ اها پيادگيري ئي شاعريءَ جي ماءُ آهي.“

ٻيو حوالو سوليءَ جي هڪ مؤرخ ”ڊائيڊورس“ جي لکيت مان پيش ڪريان ٿو. هي مؤرخ سسرو (پيدائش ۱۰۶ ق.م) جو همعصر هو:

۱. انسان پنهنجي حياتي ۾ جي اوائلي دؤر ۾ جانورن ۽ چرچڙ ڪارڻ واري زندگي گذاريندو هو. سندس ڳالهائڻ ٻاتو ۽ منجهيل هو. اهو هڪ درجي بد رهي وڌندڙ عمل جو سڃوڻ آهي، جو هن معنيٰ واري ٻولي پيدا ڪري ورتي. هو انهيءَ دؤر ۾ حياتي ۾ جي مڙهي سهوليتن کان محروم هو. باهه، اوچڻ ۽ اجهي کان سواءِ ڪنهن ڪارڻ ۾ ڪاڏو هڃائڻ ڪونه ٿيڻو هوس، ۽ جيئن ته ڪاڏي کي آڻيندي لاءِ هڃائي رکڻ جو عقل ڪونه هوس، ته هڪ ڪري سندس غلطي، جو دشمن واري جي شدين ۾ تباهه ٿي ويندو هو. هي به انهن ئي تلخ تجربن جو سڃوڻ هو، جو هن غارن ۽ چوڻ ۾ رهڻ ۽ پنهنجي غذا کي هڃائي رکڻ سکيو. ان کان پوءِ هن آهستي آهستي باهه، هر ۽ نه گولي لڏا. اهڙيءَ طرح وڏي ۾ بدت کان پوءِ هو انهيءَ ريتي تي پهتو، جيڪو هڪ ڪري اعليٰ صلاحيت واري ساهواري کي ملي سگهيو ٿي: هاڻي هن وٽ هاڻي هس ۽ زبان کان سواءِ اهڙو دماغ پڻ هو، جو سندس مقصدن کي پورو ڪري ٿي سگهيو.

هن حوالي سان هيٺيون ڳالههون ظاهر ٿين ٿيون، ته انسان ڪنهن زماني ۾ بشر جي جاسي ۾ هو، پر بشریت کان محروم هو، هر چوڻ ۾ سڙيل هو، پر ماڻهين کان اڻوائف هو، هن جا پنج ئي حواس ڪم ڪندا ۽ اثر قبوليندا هئا، پر هو خيال ڪسي ڪا شڪل ڏيئي ٿي سگهيو، هو اخلاقيات، مذهب ۽ ٻين اهڙين شين کان ڄڻل هو، نڪي ۽ هڏي ۽ جو امر تاهي پيو، جيڪو معاشرتي ۾ رهڻ جي ڪري پيدا ٿي پيو آهي، سو منجهس ڪونه هو. ڇاڪاڻ ته هن عقل کان ڪم وٺي نٿي ڄاتو، رڳو جيئن ته عمل ٿي ڪيائين. هو نڪي روسو (Rousseau) جو ”شريف وحشي“ هو ۽ نه وري مذهبي ڪتابن جو ”گناهگار“ هو. اهڙن سڀني ويچارن کان آڃو هو. انسان جي انهيءَ کان سواءِ ٻي ڪا به طبيعت ڪانه هئي، جيڪا سندس پسگردائيءَ کي چوڙي ۽ ان جي جوڙڻ ۾ خود سندس هڪ به ڪم ٿي ڪيو. انسان ۽ حيوان جو بنيادي تفاوت اٺائين ئي شروع ٿئي ٿو، حيوان قدرتي قانونن جو پابند ٿئي ٿو. هن نڪي پنهنجي نفسيات ۾ ڪو ڦيرو آڻي ٿو سگهي ۽ نه وري پنهنجي مرضيءَ موجب پنهنجي پسگردائي ۾. فطرت انهن لاءِ گهڻي ۾ گهڻو هي ڪم ڪري ٿي، جو موسم آهر سندن رازن کي وڌائي ۽ ڪن عضون ۾ معمولي ڦيرو آڻي ٿي. اهڙي قسم جي ٽالپ سائنس تبديلي انسان ۾ اڻ گهڻي گهڻي عرصي کان پوءِ پيدا ٿيندي ٿي رهي ٿي. پر منجهس اهو ڦيرو ايتري اڻ محسوس ۽ ڊگهي عرصي ۾ ٿئي ٿو، جو انهيءَ جي ٻاڻي، انهيءَ ڳالهه تي زور نٿو رکي سگهي ته هو پنهنجي پسگردائيءَ سان مطابقت، پاڻ ۾ جسماني تبديل آڻڻ سان قائم ڪري ٿو. بلڪه برعڪس انهيءَ جي، هيئن چوڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو ته هو اها مطابقت پاڻ کي سماجي طور بدلائي حاصل ٿو ڪري. پنهنجي سماجي زندگيءَ ۾ هو اجتماعي محنت سان، اهڙيون اهڙيون شيون جوڙيندو رهيو آهي، جو ائين چوڻ ۾ هڪ نه ٿيندي ته هن فطرت کي هميشه پنهنجي قبضي ۾ آڻي جي ڪوشش ٿي ڪئي آهي. انسان جي اهڙي ڪوشش کيس ”خالق“ جي لقب سان عرفراز ڪري ٿي. سندس انهيءَ خاصيت انسان ۽ حيوان جي وچ ۾ وڏو فرق ۽ ويجهو وجهي ڏيکاري ٿو.

آهي. انسان جي اعائي ڪوشش فطرت کي سمجهڻ، ان جي قوتن کي - وڌيڪ ڪرڻ ۽ انهيءَ ڪوشش ڪندي سندس ۽ فطرت جي وچ ۾ جيڪا باهمي حصوت اڀرندي رهي آهي، تنهن کي ڀري ڪرڻ جي لاڳيتي ڪوشش نهايت لطيف ۽ بصيرت افروز آهي - ڇو ته انهن ڪندي انسان اڪثر پنهنجو رت به ڏيو آهي. اها رتو ڇڏڻ چوڻي ۽ هاڻي اها جو ضروري ڪانهي، - واپس وٺڻ آهي. هتي ته رڳو هي ٻڌو ڪرڻو آهي ته هي انسان پنهنجي نفسيات، حواس، عقل ۽ شعور جو پاڻ ڇڏيندو آهي، ۽ هو اهي سڀئي شيون سماجي تعليم جي وسيلي پنهنجن نسلن جي دل و دماغ ۾ ڀريندو رهي ٿو. اها حقيقت پاڻ ئي انهيءَ ڳالهه جو دليل آهي ته هن اهي سڀئي شيون سماجي زندگي کان حاصل ڪيون آهن. هن دؤر جي ”علم الانسان“ محوري قدر انسان جي رهائشي ڪئي آهي، ان مان لهن انهيءَ نتيجي تي پهتا آهن ته انسانيت جي اوائلي سرچا اها آهي، جنهن ۾ سندس آڱرين ۾ شين کي جهلڻ جي صلاحيت پيدا ٿي، ۽ هي ڪانهي يا پٿر کي لٽو ڪرڻ شروع ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ اهو آڱري ئي ٻڌايو ويو آهي ته هڪڙي ڏچ جهڙي پٿر کي ڪارائتي ٻانڌ ۾ هزارن سالن جي مشاهدي جي ضرورت پيش آئي هوندي، ڇو جو اوزارن ٺاهڻ ۾ پهريائين انهن جي ڪا صورت مقرر ڪرڻ گهٽ اهميت نٿي رکي. پهرين حال ۾ هڪڙين قوهان سهوليت جي لاءِ انهيءَ زماني کي وٺو، جنهن ۾ انسان تيز ۽ ڪمان سان جانورن جو شڪار ڪرڻ يا سڃيڻ لاءِ ٻانڌ ٺاهڻ ۽ پٿر جي پورتن ڪرڻ لاءِ رڳو جهنگلي مڇرن جو محتاج نه رهيو، نه اوهان کي ٻيڻ ۾ اهدو ته انهيءَ زماني ۾ هن پيدا ٿي چڪو هو، پر اهو هن جانورن جون شڪليون ۽ انهن جا عضوا وغيره ٺاهڻ جي ڪوشش تائين محدود هو. انسان جي اها اوائلي شڪار لاءِ ڪوشش حافظي جي قوت جي ڪارنامي تائين محدود آهي - ان ۾ ويچار جي قوت جو دخل نٿو ڏجي - ان ۾ ”مبالمي“ جو ذرو به دخل نٿو ڏجي. پوئين دؤر جي هن ۾ سو ويچار جي قوت جي ڪارنامي ڏجي ٿي - خاص ڪري عورتن جي تصويرون يا مورتن ٺاهڻ ۾ - سا اوائلي دؤر جي نقش نگاريءَ ۾ ڪانهي. پوئين عرصي ۾ فنڪارن، عورتن جي ”جنم“ (Fertility) جي صلاحيت کي نمايان ڪرڻ لاءِ سندس آرم ۽ ڪنهن جي تناسب کي ٺاهي جوڙي ۽ وڌائي پيش ڪيو آهي. فنڪار هن دور ۾ ٻڌي، جيڪي اصل آهي تنهن ۾ سچ ۽ سچ پنهنجي طرقي تصور ڪري ٿو. لوڪن اهو تصور اوائلي زماني جي نقشن ۾ نٿو ملي؛ اهو انهيءَ ڪري نه ٿو، جو هن تصور کي پسند نٿي ڪيو، بلڪه انهيءَ ڪري، جو تنهن زماني ۾ سندس ذهني قوت ايترو آڳاٽي وڌي ڪانه آئي هئي. هو اڃان ”منرد ۽ محسوس“ جو قيدي هو - هن جو دماغ هڪڙي ئي قسم جي پيشمارشين کي ڏسي، انهن ۾ هڪ جهڙين خاصيتن ڳولڻ کان قاصر هو. اهو ئي سبب هو، جو هو پنهنجي هن جي مدد سان پنهنجو آدرش (Ideal) پيش نٿي ڪري سگهيو - هن جو هن ظاهر پسند ۽ نقل پسند هو. کيس تخيل ۽ مثاليات نٿي آڏوي. هاڻي شايد لوهان کي تخيل ۽ حافظي جي قوت ۾ فرق معلوم ٿي ويو هجي؛ حافظو ڪنهن شئي جو هوبهو نقل ڪري ٿي سگهيو، پر ساڳئي قسم جي پيشمارشين مان هڪ جهڙين خاصيت کي

اغڊ ڪري ٿي سگهيو. اهو ڪم تڏهن ئي ڪري ٿي سگهي ۽ اها ذهني قوت انسان ۾ ان وقت پيدا ٿي، جڏهن هن جو ذهن وڌيڪ بيمعنيٰ ”چڊڇاڻ“ ڏانهن لڙيو ۽ شين جي بنيادي خاصيتن کي معلوم ڪرڻ ۽ شين کي سندن صفتن کان جدا ڪري ڇڏڻ لڳو. انسان جي اها سموري ذهني جدت مادي تخليقات جي هج ۾ ئي ملي آهي.

تفصيل واريءَ قوت جو اظهار ڏند ڪٿائي ادب ۾ گهڻو ٿيو آهي، ۽ ان رسالي جي ابتڙائي، فطرت، مصوري، ناچ ۽ راڳ سڀي ۾ نظر اچي ٿي. ڏند ڪٿائي ادب، ان دور جي چور آهي، جڏهن انسان تهذيب جون اوائلي برڪتون حاصل ڪري چڪو هو ۽ پنهنجي گهرج جون مڙهي شيون ٺاهي ٿي سگهيو. جيڪڏهن اوهان اهڙيءَ طرح اڀياس ڪندا ويڏا، ته نه ئي انهيءَ نتيجي تي پهچندا، ته انسان جو سمورو نفسياتي خزانو سندس مادي ۽ ذهني تخليقات جو ئي ٿورائڻو آهي. وٽس ٻيڻ جي طاقت به هئي، پر اڀستائين راڳ هن جي لاءِ ئي بيمعنيٰ هو جيتائين هو انگن، جو علم حاصل ڪري، آواز ۾ ترتيب ۽ ترتيب پيدا ڪري نه سگهيو. اسان جي ڪن بزرگن، جو لکيو آهي ته اسان راڳ ”پيد سجنون“ جي پٿر مان سڪر. اهو غلط آهي. موسيقيءَ جو احساس گڏجي محنت ڪندڙ انسان جي مڙن مان پيدا ٿيو، ۽ ان جي ترتيب ۾ اسان جي علم کي سڀني کان وڌيڪ دخل آهي.

اهڙيءَ طرح انسان جا سڀئي حيس، جن ۾ سونهن جو حيس به شامل آهي، اهي مڙهي ذهني قوتون، جن جو لاڳاپو ادراڪ ۽ تفصيل سان آهي، اهي سمورا انساني جذبا، جن کي سڀني ٻانهن، پيار، همدردِي يا ٻين نالن سان ياد ڪريون ٿا. انسان جا پنهنجا پيدا ڪيل آهن. اهڙيءَ طرح انسان جي مادي ۽ ذهني تخليق جا اسڪان لامحدود آهن، اهڙيءَ طرح انسان جي نفسيات جو خزانو به لامحدود آهي. هو هزارن سالن جي لاڳيتي تهذيبي ۽ تمدني ڪوششن مان، مادي ۽ روحاني قدرن (Values) جي مختلف ڪندي، پنهنجي نفسيات کي کوليندو وڌائيندو رهيو. انساني نفسيات جي پرمانيءَ جي ڪا حد ئي ڪانهي، ڇاڪاڻ جو هن جي تخليقي محنت جو خزانو ئي زندگيءَ جو هڪ انگڻو سرچڻو آهي. توهان رڳو اهو نه سوچيو ته جيڪڏهن انسان ”جماعتي حسي زندگي“ ۽ ”جماعتي خاندان“ واريءَ منزل سان نه ڪري، هڪڙي خاندان ۾ هڪڙيءَ زال هنڌ واريءَ منزل ۾ پير نه پائي ها، ته پوءِ اهو ممڪن هو ڇا ته هو ڪنهن هڪڙيءَ ئي عورت سان لڏو لڳائي ۽ پنهنجي اولاد سان پيار ڪري سگهي ها؟ جيڪڏهن هو رهبر ۽ ڪجهه تيار نه ڪري ها، ته سندس ڇوٽن جو حيس، نرم ۽ نارڪ ڇمڙيءَ جي حس کان ٻڌي وڃي ها؟ جيڪڏهن هو پتل جو تار نه ٺاهي ها، ته ستار جي موسيقيءَ جي لذت کان واقف ٿي سگهي ها؟ جيڪڏهن هو رنگ ٺاهڻ جو هنر ڳولي نه ڪڍي ها، ته رنگن جي آميزش جي شين پيدا ڪري سگهي ها؟ جيڪڏهن هو پاڻ کي فطرت جي ڏاڍائيءَ ۽ تهر کان آڇو نه ڪري ها، ته هو ڪڏهن به ان جي موتهن ۽ سويلا مان ڪو لطف ماڻي سگهي ها؟

انسان پنهنجي نفسيات ۾ جا هيءَ اونهائي، پنهنجي هوش و حواس ۾ جا هيءَ نئين ڄاڻ ۽ نئين قوت پيدا ڪري ٿو، سو سڀ سندس عمل ۽ سخت جو اجر آهي. هو پنهنجي نفسيات کي ڪورينٽي جي چار واسگر ٿو ڪڍي ۽ ڪولي، بلڪ پاڻ کان ٻاهرين فطرت حلال حد و حد جي طريقي ڪار جي معرفت ڪوايدو وڌائيدو رهي ٿو؛ ۽ جيتري قدر کيس پنهنجي عمل جي نتيجن جي سڃاڻپ پوندي رهي ٿي، جيتري قدر سندس ۾ کيس نون ارادن کان واقف ڪري، سندس دل ۾ اهو يقين پيدا ڪندو رهي ٿو، ته تون ناممڪن ڪي ممڪن بڻائي سگهين ٿو، تنهنجي عمل جي دائري کان ڪائنات جي ڪا به شيءِ ٻاهر ڪانهي؛ تون جيڪڏهن گهرين، ته آب جي ستارن کي بههجي ڪريءَ ۾ جڙي سگهين ٿو، سج جي تبت ۽ روشنيءَ کي بههجي ڀلهه جي گرمي ۽ ٿاندي جو سڀڪ بڻائي سگهين ٿو؛ تون جڏهن قبيلن جي تعصب کان نڪري قوميت جي ماتي ۾ ڳالههجي سگهين ٿو، ته پوءِ سڄي دنيا جي ماڻهن کي پڻ هڪڙي ئي ڪٽنب ۾ تبديل ڪري سگهين ٿو. اها اس جوڪا حقيق جي هج مان ڪٽڻه ڪٽي آهي، ها انسان پنهنجي طبيعت جي اڻڪٽ ذخيري ۾ موحزن رهي ٿي؛ ان وقت آهائي اس بعض هڪ خواب بڻجي وڃي آهي، جڏهن اساني ٻارن کي نينو ۽ بوس ڪري ڇڏيو وڃي ٿو؛ هن کي قانون ۽ شريعت کان ڊيڄارايو وڃي ٿو، بدگيءَ ۽ عاجزيءَ جي تصور سان ڏسڪايو وڃي ٿو، ۽ سندس مادي تحقيقات جي سورج کي الاهيات جي ڪڪرن ۾ ڏڪيو ۽ لڪايو وڃي ٿو؛ پروري جڏهن هو انهيءَ لڊ مان سجاڳ ٿي، پر اثابت پوڻ لڳي ٿو، ته سمجهس هڪ نئين قوت ۽ سگهه پيدا ٿيو پوي. ان وقت کيس انسان جي ڪا به آس بي معنيٰ نٿي پاسي، ڇاڪاڻ جو پوءِ انسان جي هڪڙي سوپ، ٻيءَ سوپ جي واسطي پهچو مان ڪندي ٿي رهي.

اڄ انسان جون اهي سڀئي ايمون ۽ آسرا، جيڪي ڏند-ڪٿائين ادب کان وٺي دور حاضر جي ادب تائين پيش ڪيا ويا آهن، هي ڪر موڙي اٿيا آهن؛ ڇاڪاڻ جو هن دور جي انسان جي ٻارن، انهن نيرن کي ٽوڙي وڌو آهي، جن کيس هيستائين ڇڪڙي رکيو هو؛ اڄ هو پنهنجي نظر کي ايڏو تيز ڪري چڪو آهي، جو هزارين بلڪه لکين ميل اڀري، آب جي اڻ ڏٺل تارن جو مشاهدو ۽ اڀياس ڪري ٿو؛ بجليءَ جي خوردبيني مان انهن شين کي ڏسي رهيو آهي، جن کي ڪالهه تائين سندس شيشي جي خوردبيني به ڏسي نٿي سگهي. سندس ڏاهپ ۽ سياڻپ جو هي حال آهي، جو هو هاڻي حيواني زندگيءَ جي اسباب تي ايمو ڪري، آزاد انسانن جي ولايت ۾ وڪ وڌائي رهيو آهي. اڄ هن جي مداخلت نه رڳو فطرت کي بدلائڻ ۾ آهي، پر پنهنجي سماج ۽ نفسيات جي بدلائڻ ۾ پڻ آهي. فطرت جو اڀياس ڪوڙيءَ طوع فطرت تي قبضي ڪرڻ ۾ مددگار نٿي، بلڪل انتهيءَ طرح، سماجي زندگيءَ جي قانونن جو اڀياس انساني نفسيات تي قابو پائڻ ۾ مددگار ٿئي رهيو اٿس. انتهيءَ ڄاڻ ۽ ڏاهپ ۽ عقل کي اڀيا جي غلامن ۾ پڪيڙڻ ۽ ويڌڻ ورهائڻ ڌڪار جو پهريون هڪم آهي.

اڳتي قدم

مشرق ۾ ٻه مختلف نظريا هڪ ٻئي سان لڙي رهيا آهن - اهي آهن قديم فڪر ۽ جديد فڪر: ۽ هيءُ ڳالهه يقيني آهي ته پنهنجي قوتن جي ڪمزوريءَ ۽ ارادي جي ناپختگيءَ سبب قديم فڪر مغلوب ٿيڻ لڳو.

مشرق ۾ بيداري، قديم سان مقابلو ڪري رهي آهي - ۽ بيداري فاتح بڻجي رهندي: ڇاڪاڻ ته سج، جو اڀري رهيو آهي، بيداريءَ جو قائد آهي ۽ صبح ان جي پي پناهه لوج جو ڪم ڏيئي رهيو آهي.

مشرق ڪالهه تائين هڪڙو خشڪ ۽ وسيع بيهان هو - پر اڄ سدا بهار بڻجي ٿيڻ ۾ مددگار انسانن کي هڪاري هڪاري جاڳائي رهيو آهي، ۽ انهن کي زماني سان گڏ هلڻ لاءِ مجبور ڪري رهيو آهي. جڏهن هو پنهنجا گيت ڳائڻ لڳي ٿو، تڏهن سرديءَ جو ماريل مردو ڪفن ٽاڙي هلڻ شروع ڪري ڏئي ٿو.

مشرق جي فضا ۾ زندگيءَ جا آثار ظاهر ٿي رهيا آهن، جي وڌندي وڌندي حساس ظنين کي پاڻ سان ملائين ٿا: ۽ جي ملي ملي، ٽٽل ۽ نراس دلين کي ٻار ٻار ڳنڍي وري آسروند ۽ اڏول بنائن جي هل ۾ مشغول آهن.

اڄ مشرق جا ٻه سردار آهن: هڪڙو پوڙهو سردار، جو حڪم احڪام حاري ڪندو رهي - هو ڪن ڳالهين کان مائوس کي روڪي ٿو ۽ سندس هر حڪم جي تعميل ڪئي وڃي ٿي - مگر هو پاڻ قبر جي ڪنڌيءَ تي ويٺل جهور ٻڏي وانگر آهي: ٻيو سردار، جو قدرت جي قانون وانگر خاموش ۽ حق وانگر مطمئن آهي، ۽ وقار سان نھاري رهيو آهي - مگر هو ٻانهون ڪشي تيار ٿيو آهي، هن جو عزم هن جي منهن سان ظاهر آهي، هن کي پنهنجي بهر و فرات تي پورو ڀروسو آهي.

اڄ مشرق ۾ فقط..... ٻه انسان آهن: ڪالهه جو انسان ۽ اڄ جو انسان. اي مشرق ۾ رهندڙ انسان! تون بداعي ته تون پنهنجي مان ڪهڙو انسان آهي؟

سهجي ويجهو اڄ ته آءُ توکي ڪور سان ڏسان، تههجي دل جي اونهين جو ڇاڙو وٺان، تههجي ظاهري آثارن مان اندازو لڳايان ته تون ڇا آهين؟ روشنيءَ ڏانهن وڌندڙ يا تاريڪيءَ ڏانهن ڪيرندڙ؟

اڄ، مون کي ٻڌاء ته تون ڪير آهين ۽ ڇا آهين؟

ڇا، تون اهو سياسي ليڊر آهين، جو دل ۾ منصوبا سٽي رهيو هجي، ته پنهنجي قوم سان ذاتي ريت حاصل ڪري؛ يا تون اهو غيرتند مجاهد آهين، جو هر وقت هي ارادو ڪري ڪم آڻي ڪري ته قوم جي خاطر شهيد ٿي وڃي؟

جيڪڏهن تون پهريون آهين، ته تون هڪڙو پاڻرادو ائربل ۽ بيڪار ٻوٽو آهين، ۽ جيڪڏهن تون ٻيو آهين ته پوءِ تون هڪڙو سرسبز ۽ سدا آباد گيت آهين.

ڇا، تون اهو واپاري آهين، جو ماڻهن جي روزمره ڪم ايندڙ شين کي هن بگاڙ سان ٿو خرچ ڪري ته انهن کي پاڻ وٽ گڏ ڪري ضرورت جي وقت ويهڻي قيمت وصول ڪري؟ يا تون اهو انسان آهين، جو هن ڪوشش ۾ لڳل هجي ته هاريءَ ۽ ڪوريءَ جي وچ ۾ مال جي ٿور گهر لاءِ سهوليتون موجود ڪري، گهر ڄاڻو ۽ گهرج پوري ڪندڙ. پنهني جي وچ ۾ هڪڙي وسيلي جي هڪڙي بنجي، پنهني کي ٿاندي حاصل ڪرائڻ ۾ مدد ڪري، ۽ پاڻ به پنهني کان انصاف سان فائدو حاصل ڪري؟

جيڪڏهن تون پهريون آهين ته تون مجرم آهين، توڙي تون عالشان بنگالي ۾ رهندو هجي، يا جبل جي سولهي ۽ اونڌاهيءَ ڪوٺڙيءَ ۾؛ ۽ جيڪڏهن تون ٻيو آهين، ته پوءِ تون محسن آهين، توڙي ماڻهو تنهنجا شڪرگدار ٿين يا نه ٿين.

ڇا، تون ڪو مذهبي رهيا آهين، جو قوم جي ڀائي ڀولي هئڻ مان فائدو وٺي، پاڻ لاءِ جُبا ۽ چادرون ٿو تيار ڪري، يا انهن جي ساده دليءَ مان فائدو وٺي، پنهنجي سر لاءِ تاج ٿو تيار ڪري، ۽ شيطان جي پراڻن کي ڪولي ڪولي بيان ڪري ٿو، پر پاڻ ان جي ئي خبرن تي عيش ٿو اڏائي؟ يا تون اهو مٺي ۽ پرهيزگار انسان آهين، جنهن کي غور جي ڀلائي، اُست جي ترقي ٿي نظر اچي، ۽ کيس پنهنجي روح جون گهرايون روح ڪڍڻ ڏانهن ڇڙهي وڃڻ جي لاءِ ڏاڪڻ جا ڏاڪڻا ٿيون نظر اچن؟

جيڪڏهن تون پهريون آهين، ته تون ملحد ۽ ڪافر آهين، توڙي تون ڏينهن جو روزو رکين ۽ رات جو عبادت ڪري؛ ۽ جيڪڏهن تون ٻيو آهين، ته پوءِ تون حق جي باغ ۾ خوشبودار مڪڙي آهين، خواه ان جي خوشبوءِ ماڻهن جي سونگهڻ جي حس ٿاڻن پنهنجي باغ ٿي وڃي، يا فضا ۾ اڏاسي پڻ مڪڙين جي خوشبوءِ سان ملي محفوظ ٿئي.

ڇا، تون ڪو اهڙو مضمون نگار آهين، جو پنهنجو علم ۽ عقل بارادير وڪڻندو وٺي، جو دنيا جي محبتن ۽ تڪليفن کي اخبارن ۾ زوردار نموني بيان ڪري ٻڌائڻ کان منهن ٽپي ٿو، ۽ ڪنهن آگاهه وانگر سڙيل سردار لاشن کان سواءِ ڪنهن تي هن جي نظر ڪانه ٿي پوي؟ يا تون تمدن جي مشرن مان هڪڙي منبر تي چڙهي، اهو وعظ ڪندڙ شخص آهين، جو زماني جي حالتن مان پاڻ نصيحت حاصل ڪرڻ بعد ماڻهن کي خبردار ٿو ڪري؟

جيڪڏهن تون پهريون آهين، ته تون انساني جسم تي بدبودار ٿرڙي آهين؛ ۽ جيڪڏهن تون ٻيو آهين، ته پوءِ تون انسان ذات جي لاءِ ترواق جهڙي دوا آهين.

ڇا، تون اهڙو عهد بڻار آهين، جو پاڻ کان بالا آفيسرن جي سامهون ڏليل ۽ پنهنجي
 ڀرڊستن جي سامهون مفروڙ ٿي اچي ٿو، جو پنهنجي اٽڪل سان غريبن جي مال تي ڌوڙ
 هڻي ٿو، ۽ جو ڪنهن غريب سان اهڙو قدم کڻو ڪئي، جنهن ۾ هن جو پنهنجو ذاتي
 نيمو نه هجي؟ يا تون قوم جو اهڙو خادم آهين، جو پوري ديانتداريءَ سان پنهنجي ڀرڊستن
 جي پلائيءَ جي انتظام ڪرڻ ۾ لڳو رهي ٿو، جو انهن جي خير خواهيءَ ۾ راتيون جاڳي ٿو،
 ۽ سڌن خواهنن پورين ڪرائن جي انتهائي ڪوشش ڪندو رهي ٿو؟

جيڪڏهن تون پهريون آهين، ته فور جي اناج جي ڪرڻ ۾ رهجي وڃڻ هڪڙو ڪٿو
 آهين؟ ۽ جيڪڏهن تون ٻيو آهين، ته پوءِ تون هنن جي مرادن جي لاءِ خداوندي برڪت آهين.
 ڇا، تون اهو شوهر آهين، جو هڪڙي شي کي پنهنجي زال جي لاءِ حرار ۽ پنهنجي لاءِ
 ٻاڙو ٿو سمجهي، جو پاڻ نه آزاديءَ سان ڪهي، قرب، ڪل خوشيءَ ۾ ٿو گذاري، ۽ زال
 جي پنهنجي جي ڪڇي پنهنجي ڪهي ۾ کٽيو ٿو ڦري؟ جيڪي وٺيس، سو ٿو کائي هڻي،
 پر سندس زال هڪ چل ڦاٽل ڪريءَ تي ويڳائي ويهي رهي ٿي؟ يا تون اهو رليق آهين،
 جو پنهنجي رليق جي هڪ ۾ هڪ ڏين کان سواءِ ڪو ڪم نه ٿو ڪري، يا اهو شخص جو
 پنهنجي زال جي مشوري کان سواءِ ڪوبه ارادو نه ٿو ڪري، ۽ هن کي پنهنجي خوشيءَ ۾
 لڙڪ ڪرڻ کان سواءِ ڪنهن به ڪم کي پورو نه ٿو ڪري.

جيڪڏهن تون پهريون آهين، ته تون زمين جي اندر ڦهاري ۾ رهندڙ ۽ کليل جي
 پوئڪ ٻنڌڙ فور پنهنجي آهين، جنهن کي هڪڙي عرصو ٿيو ته ختم ٿي چڪي؟ ۽ جيڪڏهن
 تون ٻيو آهين ته پوءِ تون ان قوم جو پيشوا آهين، جا صبح جي روشنيءَ سان گڏجي عدالت
 ۽ انصاف جي طرف تيريءَ سان وڌڪون ڪئي رهي آهي.

ڇا، تون اهڙو مضمون نگار ۽ نقاد آهين، جو پنهنجي پاڻ کي اسان سڀني تي قربت
 ڏيڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، پر هن جا پنهنجا پاروڻا ويچار ماضيءَ جي انهن بيڪار سرڪزن
 جو چڪر ٿا لڳائين، جتي قومن جي ڀرائن ۽ سڙيل ٿڳڙين جو ڀڳ ٻول آهي؟

يا تون اهڙي صحيح لشڪر جو مالڪ آهين، جو پنهنجي ماحول کي هر وقت نظر ۾
 ٿورڪي-من لاءِ ته مفيد ۽ مصير ڏيڻ کي سڃاڻي، ۽ پنهنجي عمر مفيد ڏيڻ جي قوميءَ ۾
 ۽ مفر چيرون جي ٻاڙ پڪڙڻ ۾ صرف ڪري؟

جيڪڏهن تون پهريون آهين، ته پوءِ تون قصبانڪار خرابيءَ ۽ اڃائي ڪندڙ ذهنيءَ
 جو مجسمو آهين؟ ۽ جيڪڏهن تون ٻيو آهين، ته پوءِ تون بکين ۽ اڃايلن لاءِ آن
 ٻائيءَ وانگر آهين.

ڇا، تون اهو شاعر آهين، جو لسرن جي دروازي تي دٻاب ٿو وڌائي، ۽ سڙن ۾
 لفظن جا گل پکيڙيدو ٿو وڌي، جو سڙيل لاشن جي پويان وات ۾ نير گرم ٻائيءَ سان ڀريل
 لسيچ ڪئي هي ٿو، جنهن کي مقبري ۾ پهچي دسر موجب زبان ۽ چن سان ڊپايو ويندو

هي؟ يا اهو فطري شاعر آهي، جنهن جي هٿ ۾ لطرت جو ساڙ آهي، جنهن جي تارن مان رباني راڳ ٿا نڪرن، جن ڏانهن اسان جون دليون بنا ارادي ڇڪي وڃن ٿيون، ۽ هن کي ٻڌي اسين زندگيءَ جي آڌو ۽ زندگيءَ ۾ پيش ايندڙ جمال ۽ خوب جي سامهون عجب ۽ حيرت ۾ پيهي ٿا رهون؟

جيڪڏهن تون پهريون آهي، ته تون انهن شاعرن مان مشجهاڻ آهي، جي اسان جي دٻن ۾ هڪجهڙي جذبي جي پيدا ڪرڻ جي قوت ٿا رکن؛ جيڪڏهن هو روئن ٿا، ته اسين ڪيلون ٿا، ۽ جڏهن هو خوش ٿين ٿا، ته اسين غمڪين ٿي وڃون ٿا. جيڪڏهن تون ٻيو آهي، ته تون اسان جي ظاهري اکين جي پويان شعاع وجهڻ واري بصيرت، اسان جي دٻن ۾ ساهل شهرين شوق ۽ اسان جي چمن کان پري هڪ خدائي خواب آهي.

آءٌ چوان ٿو ته مشرق ۾ ٻه جلوس آهن: هڪڙو پوڙهن ڪهڙي ٻڙي وارن جو جلوس، جي ڏنگين لٽن جو سهارو وٺي ٿا هلن، ۽ باوجود انهيءَ جي مٿان ڪن هڏانهن ۽ ڏانهن تيرڪندا ٿا ٻڙندا وڃي رهيا آهن ۽ سهڪي رهيا آهن؛ ٻيو جلوس، انهن جوانن جو آهي، جي اهڙيءَ تهڙيءَ سان هلندي ڏانهن وڃي رهيا آهن، گوربا هنن ٻين ۾ ڪپ لنگل آهن. اهي اهڙيءَ طرح وڏي واڪي سڏين ٿا، جو گوربا هنن جي ٺڙيءَ ۾ للڪار پيدا ٿا. آهن. اهي اوجھڙ سان ٻڙندا ائين وڃي رهيا آهن، ڇڻ ٽڪرن جي چوٽين تي هڪا قوت ائين کي پاڻ ڏانهن ڇڪي رهي آهي، يا ڇڻ ڪو حادثو آهي، جو هنن جي ”مقل“ کي سلب ڪري رهيو آهي. اي مشرق جا ٻاڻدڙا توهين ڪهڙي جلوس ۾ آهيو ۽ ڪهڙن سان گڏ هي رهيا آهيو؟ رات جي خاموشي نما ۾ جڏهن ماحول جا اثر گر ٿا ٿين، تڏهن پنهنجي نفس کان ٻڌو: ان کان جواب طلب ڪريو، ته ”تون سڀني غلام بهن ٿو گهرين يا آزاد؟“

آءٌ توکي ٻڌايان ٿو ته ”ڪالهه“ جو خواب ڏٺڻ وارا، انهيءَ زماني جي جاري پٺيان وڃي رهيا آهن، جنهن هنن کي پيدا ڪيو ۽ جنهن کي هنن پيدا ڪيو. اهي اهڙيءَ رستي کي هڪڙو جي ڪوشش ڪري رهيا آهن، جنهن جي هر هڪ ڏاڳي کي زماني پرائو ڪري ڇڏيو آهي، ۽ ترٿ ٿي اها رستي ٽٽڻ واري آهي؛ جڏهن به اها ٽنڊي، انهيءَ وقت ان جي آڌار تي هاڻ وارا ويسر ۽ گسائي جي اونداهي غار ۾ دٻن ٿي ويندا هي ماڻهو اهڙي سڪان ۾ رهن ٿا، جنهن جا ٽپ ڪرڻ وارا آهن. جڏهن ڪا تير وڃي لنگهي، ۽ جا تيار حلق ايندي. تڏهن اهي ئي سڪان، هن جي مٿان ڪرندا ۽ کين قبرن جو ڪر ڏيندا. آءٌ چوان ٿو ته هن جا نول، بحث، تصنيفون، ديوان ۽ هن جا مؤبتي عمل گرا رنجير آهن، هي پنهنجي گهرائيءَ سبب هنن کي پنهنجي پٺيان پٺيان گهٽيندا هلن ٿا، ۽ هي ماڻهو بهي ڪمزوريءَ سبب انهن کي پنهنجي پويان ڇڪڻ کان قاصر آهن.

پر ”سڀاڻي“ جا ڦرندا اهي آهن، جو جڏهن زماني انهن کي سڏيو، تڏهن اهي ثابت قدميءَ سان، اوجھي گھاٽ، ان جي پويان نڪري پيا. اهي ئي نئين زماني جي لاءِ صبح جو

مثال آهي: نه دونهون انهن جي روشنيءَ کي روڪي سگهي ٿو، نه زنجيرن جو ڪوڪو هن جي آوازن کي روڪڻ جي طاقت رکي ٿو، ۽ نه زياده عرصي جي بيٺل ٻائيءَ جي بدبو هن جي سُرهاڻ تي غالب اچي سگهي ٿي. هو وڏي تعداد وارين بي شمار جماعتن ۾ گهيريل محدود فردن جي جماعت آهن. مگر هڪ سر سبز ٿاريءَ ۾ اهو سڀ ڪجهه آهي، جو خڪ جهڪل ۾ نه آهي، ۽ ڪڪ جي هڪڙي سنگ ۾ اهو سڀ ڪجهه موجود آهي، جو ٻُٺهه جي تيلن جي ڏير ۾ مٺو شڪل آهي. اهي شخص ان وقت هوندي به هڪ ٻئي کي سڃاڻن ٿا. اهي جان جي چوٽي وانگر هڪ ٻئي کي سڃاڻن ٿا؛ هڪ ٻئي جو آواز ٻڌن ٿا ۽ هڪ ٻئي سان روح رهائيون ڪندا رهن ٿا؛ مگر اوهان غارن ۾ انڌا ٿين ٿا، جي ڪنار شي ڏسي نٿا سگهن، ۽ ٻوڙا ٿين ٿا ۽ ڪنهن جو آواز ٻڌي نٿا سگهن.

هو ڪجهه جي ان ڪڪڙيءَ وانگر آهن، جا الله جي طرفان زمين تي ڪري، هڪڙي ٿين ٿان سان بلند ٿيڻ خاطر پنهنجي کٽ ٽاڙي ٺڪتي، ۽ سج جي سامهون سر سبز ۽ صاف بنهي، آئيني آئيني رهي، ۽ عقيب اها هڪ اهڙو مضبوط ۽ بلند وڻ بنجي ويندي جنهن جون ٻاڙون زمين جي گهٽيءَ کان هيٺ لٽل هونديون ۽ جنهن جون ٿاڙيون آسمان سان ڳانڍاپون ڪندڙ هونديون.

پارس کاٺ

باسمہ تعالیٰ

[مرحوم لعل خان لغاري هڪ اڻ پڙهيل دانشور هو. بنده جو سنگ ۾ نالو هو. مگر آلاڪي پٺن جهڙو پيارو هوس. انهيءَ ڪري ننڍڙي هوندي ئي منهنجي ذهني قربيت جي هر طرح ڪوشش ڪيائين. هر ڪجهه ۽ ٻاڻ سان کڏ وٺي ويٺو هو ۽ ڪجهه ۽ جا آداب سمجهيائيندو هو. هر ڳالهه جي ڳڻ ڪندو هو ۽ پڇندو هو ته ڳالهه ڪي سمجهي. هميشه چوندو هو ته: ”مسي ڏي ڏهان ڪر، جو معنيٰ عقل جو منڊ آهي.“ خوش طبعي وچان چوندو هو ته ”ڳالهه جو ڳاڻو جهلجي“ يعني ته ان کي پوريءَ طرح پرکجي. چوندو هو ته: ”ڏال وائو هرڪو بيان ڪري ۽ ٻڌل ڳالهه هرڪو ٻڌائي، پر داناءُ اهو جو ان ڏلي ان سٽي ڳالهه ٻڌائي.“ ڪا ڳالهه وائدي هئي ته چوندو هو ”ڦلائي واه جا ڳالهه ڪئي ڳالهه جو سنگ وڍي ٻڌيائين“ سندس انهن نظمن ۽ سمجهائين ننڍپڻ ۾ ئي هڪ قسم جو ادبي ذوق پيدا ڪيو. لوان بيت ۽ نيون ڪاميون، نيون ڳجهارتون ۽ نيون ڳالهيون منهنجي لاءِ چڻ سوکڙيون ئي پيون. ڳالهين ٻڌڻ ۽ ڳولڻ جو شوق جاڳيو. جڏهن به ڪو نئون بيت يا نئين ڳالهه ٻئي معلوم ٿي ته ياد ڪري ٿي ڇڏير يا لکي ٿي ڇڏير.

وقت گذرندو رهيو ۽ هڪ سال گذري ويا ۱۹۳۷ع کان تعليم خاطر سنڌ ڇڏي جهوناڳڙهه ويٺو پيو. سنڌي شعر ۽ ادب، معنيٰ ۽ مطلب سان ذوق ۽ عشق وارو لڳل ٿڌو اڃا تهاڻي نه ٿيو هو جو نانو مرحوم سنه ۱۹۳۸ع ۾ گذاري ويو. اها خبر خط ذريعي جهوناڳڙهه آئي. سندس هڪ ٻيو ذوق ويتر پڪو ٿيو ته ڳالهيون ڳوليون ۽ معنائون وڙهيون. وطن جي وچولي ويتر انهيءَ جذبي کي وڌايو، ۽ سنڌ جي هڪ ٻي سنڌ وارن جا ڳڻ ۽ سندن ڳالهيون ياد چڻ لڳيون؛ سنڌ جا ميڙا ۽ سنڌ جون ڪجههريون ياد اچڻ لڳيون؛ سنڌ جا ڳوٺ ۽ سنڌ جا ماڻهو ياد اچڻ لڳا؛ سنڌ جا بهار ۽ شعر ياد اچڻ لڳا. مطلب ته يادگيري مان يادگيريون پوڻ لڳيون ۽ ڳالهين مان ڳالهيون ياد اچڻ لڳيون.

جهوناڳڙو ۾ پي - اي جي تعليم هوندي ڪرڻ بعد ۱۹۴۱ع ۾ علي ڳڙو وڃي پيو ۽
 ويٺي ۱۹۴۰ع تائين اتي پنج سال کن گهاري ٿا پيا. سنڌ کان جدائي جو سلسلو اڳئين کان
 اڳوڻي ويو، ۽ انهيءَ ڪري سنڌ، سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي شاعرن ۽ سگهڙن
 سان محبت به انتها کڻي وڃي پيئي. هڪ رات خواب ۾ سامونڊ کي ڀيٽ ڏيندو ڏٺو ۽ سندس
 اهو ڀيٽ ويٺي ٺٻو ماڻ اک کڻي تائين پيا رهيو. پتو پيسل ڪٿ تي هجي ها ته لکي
 سگهجي ها پر درا دير پوڻ سان ڀيٽ وسري ويو. اهڙن اهيڃاڻن وٽر هڪ کي سرس ڪيو.
 هر موڪل ۾ جڏهن به سنڌ اچڻ جو موقعو پئي ملو ته واندڪاڻي جي وقت کي سنڌي ادب
 جي نون نظرن ڳولڻ ۾ صرف ڪرڻ جي ڪوشش ڪيو، ۽ انهيءَ طالب علميءَ واري ڳولا
 ۾ جو مواد مليو تنهن ٻين ڏيارهيو ته سنڌي ادب دانائي ۽ حڪمت جي ڪاڻ آهي جنهن ۾
 نئين نسلن جون لالون، عتيق، زبرد، هيرا ۽ جواهر موجود آهن، جن کي ڳولي هٿ ڪرڻ
 ۽ هڪ لاهيءَ ۾ پوئڻ جي ضرورت آهي.

پي - اي توڙي اهر - اي جي امتحانن واسطي مون عربي جي مطالعي کي اختيار ڪيو.
 انهن امتحانن لاءِ ٻين عربي ڪتابن سان گڏ مئٽرڊ جو ڪتاب ”الڪامل في الادب“ (ادب ۾ ڪامل)
 به اڻهڻو رهيو، جنهن ۾ عربي ادب، تاريخ، نسب، صرف نحو - بلڪه عربي تمدن ۽ معاشرتي بابت
 حڪمت آميز مثال ۽ مباحثا، سمجهائيون ۽ صفايون پيش ٿيل هيون. ادب، تاريخ، لغت وغيره
 موضوع تي جدا جدا باب ٻڌل ڪيئن هئا، مگر موقعي به سوتي هر مثال ۽ مثال ذريعي اهي
 ڳالهون اچي ٿي ويون. مصنف ڇڻ هڪ سگهو ۽ داناءُ آهي جنهن پنهنجي مسلسل ادبي ڪچهري
 لڳيند ڪئي آهي، جنهن ۾ موقعي جي لحاظ سان هر ڳالهه تي ٻئي روشني وڌي اٿس: بلڪه ڇڻ
 هڪ استاد آهي جنهن دليلن تي دليل ۽ مثالن تي مثال ڏيئي هر موضوع ۽ مطلب کي واضح
 ڪيو آهي. کيس سڄو ڪتاب ڇڻ هڪ بلند پاهه ادبي رهاڻ جي صورت ۾ پيش ڪرڻو هو،
 ۽ انهيءَ ڪري ڪتاب جي دٻاچي ۾ پنهنجي انوکي اسلوب بيان بابت هڪ اهم نقطو بيان ڪري
 ڏيکارين ته ”الشيءُ بالشيءُ بُدٌ ڪثر“ - يعني ته ڳالهه مان ڳالهه ڦڪرڻ ڏي.

هن استاد عالم ۽ اديب جي هن تفصيلي توڙي سندس پيش ڪيل مواد نهايت ئي متاثر
 ڪيو. چيو ته جيڪر انهيءَ نموني تي سنڌي ادب ۽ تمدن تي ٻن ڪو ڪتاب لکجي ا سٺو
 جي ڪتاب ”الڪامل“ جي مطالعي مان اهو ٻڻ واضح ٿيو ته اهڙي ڪتاب لکڻ لاءِ سنڌي
 عمر ادب جي وسيع مردانن جا سير ڪرڻا پوندا: سنڌيءَ جي تمدن ۽ تهذيب جي عتيق اونهائين
 ۾ ٽيون هٿيون پوندون: سنڌ جي ڪچهرين ۽ مارڪن مان قسمن قسمن اڻوڪا گستاڳ
 ڪرڻا پوندا: سنڌي ٻولي ۽ لحن جي محاورن کي سمجهڻو پوندو: سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾
 وڃي اتي جي سگهڙن ۽ سالڪن کان ڪافي سڃاڻو پوندو: مطلب ته هر گل جو واس وٺي سنڌي

تمدن جي روح ۽ رس کي هڪ جاءِ گڏ ڪرڻو پوندو ۽ پر ان وقت انهيءَ لياقت پيدا ڪرڻ لاءِ ته موقعو هو ۽ نڪا فراغت هئي.

البتہ ۱۹۴۳ع کان ”سنڌ جي عوامي دؤر جي تاريخ“ جي سلسلي ۾ سنڌ جو سفر اختيار ڪرڻو پيو ۽ ان کان پوءِ ويندي ۱۹۴۶ تائين ڪڏهن نه ڪڏهن سنڌ کي ڏسڻ ۽ مسجدن جا موقعا ملندا رهيا. آگسٽ ۱۹۴۶ع ۾ وري آمريڪا وڃڻ جو اتفاق ٿيو ۽ ٽي سالن لاءِ وري سنڌ کان جدا ٿيڻو پيو. مگر آمريڪا جي سفر بعد جون ۱۹۴۹ع کان وٺي سنڌي شعر ۽ لغت کي سڀيڙن جي سلسلي ۾ سنڌ جي ڪن ڀاڱن کي گهڻو ڪجهه ڏسڻ جو موقعو مليو، جنهنڪري سگهڙن ۽ سالڪن سان ڪچهريون ٿيون ۽ قدرتي اهڙو مواد گڏ ٿي چڪو جو هائيم ته جيڪر ميرد جي ڪتاب ”الڪامل“ وانگر سنڌيءَ ۾ ڪتاب لکجي اها خواهش گذريل ٻن سالن کان پئي رهي؛ مگر جهڻن جيئن ڏيهن گذرندا ويا، تيئن تيئن نوان نقطا معلوم ٿيندا رهيا ۽ پنهنجي ناقص ڄاڻ جو احساس وڌندو رهيو. انهيءَ ڪري ڪيئي دفعا قلم کڻي وري وري پئي انهيءَ ارادي کي ملتوي ڪيو. انهيءَ عرصي ۾ ڪن خاص موفعن تي ڪن خاص دوستن جي آڏو سنڌي ادب ۽ تمدن جا ڪي انوکا اميجاڻ بطور رهائڻ جي بيان ڪندو رهيس، جن کي ٻڌي انهن مڙني دوستن ٽاڪيڊ ڪيو ته آءٌ انهن مختلف ادبي گهٽڻن ۽ ڳالهين کي قلمبند ڪريان. جڏهن مون کين پنهنجي اصلي ارادي کان واپس ڪيو، تڏهن صلاح ڏنائون ته ڪم از ڪم هن ڪتاب جي شروعات مضمونن درٻار ڪريان جي ٽي الحال رسالي ”مهراڻ“ ۾ شايع ٿيندا رهن، ۽ بعد ۾ ضروري ترميم ۽ ترتيب بعد انهن کي ڪتاب جي صورت ۾ آندو وڃي!

پنهنجن انهن عزيز دوستن جي خوشنودي خاطر پنهنجي ٿوري ۽ ناقص ڄاڻ هوندي به هن ڪم جي شروعات ڪريان ٿو، ڇاڪاڻ جو هڪ ته حياتيءَ تي اعتبار ناهي ۽ ٻيو ته ڏيهيون ڏيهن ڪن توڙي ڪن جا ايڏا بار پوندا ٿا وڃن جو فراغت ۽ خوشي پئي وڃي گهٽيرون ٿيون ته قدر دان اديبن ۽ دوستن ۾ اسيد آهي ته هن مضمونن کي ٻڙهي بند ڪري ڪن نون نطن، مسائل ۽ مثالن کان واقف ڪندا جيئن اڳتي لاءِ اصلاح ۽ بهتري جي راهه روشن ٿي سگهي. هن ڪتاب جو نالو ”پارس ڪاڻ“ رکيو اٿم ڇاڪاڻ ته هن جو خاص موضوع ”سنڌي تمدن“ آهي جو حقيقي معنيٰ ۾ پارس جي ڪاڻ آهي. ڪتاب جي مٿاڇري ۽ ترتيب ۾ مون اسناد ”ميرد“ وارو گس ورتو آهي، جنهن موجب سلسلي وار مضمونن جي پدران ڳالهه مان ڳالهه نڪرندي، ۽ ڳالهين مان ڳالهين جون پٽليون پيدا ٿينديون. انهن سان گڏوگڏ گهڻا ۽ ڪيٽ، مثال ۽ سمائون پڻ موقعي به موقعي ايندا رهندا، ۽ سنڌي ادب، تاريخ، لغت تي پڻ موقعي جي مناسبت سان بحث ٿيندا رهندا. هر سڀ کان اول شروعات ”توحيد“ سان ڪجي ٿي، جا هن ”پارس ڪاڻ“ جي ڪجهه آهي. خادم العلم ٺٽي [بعث]

توحيد

سڀڪا صفت ۽ ساراھ هڪ سائينءَ کي سونهي جو جملي هجڻ جو خلقيندڙ ۽ ٻاليندڙ آهي. هر ڪا وصف ۽ واڪاڻ ان واحد کي جڳاڻي جنهن جي وحدت جو ويساھ انسان ذات جي وحدت جو وسيلو آهي. حقيقي حمد ۽ وڏائي تنهن صاحب کي سهائي جنهن جي عظمت ۽ قدرت جو يقين انسان کي اساس جي ڦهلاسيءَ کان آڇو ڪري ٿو، ۽ ماڻهوءَ کي ماڻهن جي بايل مڙني بنن - پراڻ خواه نو، پٿرن توڙي جسمن، خواهشن توڙي وهمن، شخصيتن توڙي گروهن - جي پوڄا کان بي نياز ڪري ٿو:

اول الله مڃيان جو پڙئون مڃاھون،
تہ پوءِ ڪئن ڪري ٿوليان عمر کي آئون،
رب چون رضائون، سي مٿي اتي مون مڃيون.

پٽائي صاحب جي لفظن ۾ هيءَ سارڻي جي زباني آهي. هيءَ ”سرمارلي“ جو منڍ آهي، توحيد جي ڪنجي آهي، محبت جو سبق آهي، ۽ خدائي خوديءَ جو جام آهي؛ - هن جو يقين ۽ ايمان جملي جهانن جي بلند باري بادشاهه ۾ آهي سا زمين جي بادشاهه عمر اڳيان ڪن ٿي ڪنڌ جهڪائي، البت پنهنجي رب نجسي رضائن کي مڃڻ ۽ مٿي تي ڪرڻ لاءِ تيار آهي. منهنجا سچو! سمجهه ته سنڌ وارا حدين کان وٺي توحيد جي رنگ ۾ رتل آهن ۽ اعتقاداً هن الله پاڪ کي ئي بادشاهه تسليم ڪيو آهي. ”الله بادشاهه“ سندن تڪيو ڪلام آهي؛ چوندا ته ”الله بادشاهه خوش رکي فلاڻي کي“، چوندا ته ”الله بادشاهه آهي جنن ڪري تن ٿي.“ ڳالهه ڪندا ته چوندا: ”بادشاهن جو بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هڪ زماني جو بادشاهه هو.“ چوندا ته ”جي حاڪم مادر آهي، ته قادر به قادر آهي.“ ڪير شاهه پنهنجي هڪ پٽ ۾ ڇيو آهي ته:

ڏيهه ڏئي ڏاتار، جو ڏئي نه پڇاري پاتشاهه،
والي، وارث، وحده، خالق، خلقتهار.

پهرئين مصرع ۾ مولیٰ جي مهربانين ۽ سندس رحم ۽ ڪرم جي تعريف، مختصر مگر نهايت جامع لفظن ۾ عجب انداز ۾ بيان ڪيل آهي ته: هو ڏيھن جو ڏاتار آهي؛ پر اهڙو ڏاتار جو ڏيئي وري ڪڏهن به پڇاري نٿو. مخدوم محمد هاشم چيو آهي ته:

سڀ ساراهون رب کي جو خاوند خلقتهار،
سڀاڃسو سڀين پرين، ڏڏن جو ڏاتار.

يعني سڀئي ساراھون انهيءَ پرور کي سونهن جو مالڪ ۽ خالق آھي، جو سڀني ريتي
 رسمن مھربان ۽ سڃاڻو ماڻھن آھي؛ ۽ جو اڻوڻھو، بيوس ۽ لاچار بدن کي هميشه ڏيندڙ
 ۽ بخشيدڙ آھي. شاعر گلو مياڻي پنھنجو ھڪ بيت هن طرح شروع ڪيو آھي ته ”ساراھيان سڄو
 ڏئي جو ڏسڻ جو ڏانار.“ ”ڏسڻ“ [ڏ ۽ س جي زير سان] واحد آھي جنھن جو جمع ”ڏسيون“ آھي،
 ۽ ان جي عام رائج معنيٰ رخ، طرف يا ڀليو آھي. انهيءَ لحاظ سان اٽل، ڏکڻ، اوڀر ۽
 اولھہ۔۔ اھي چئن چار ڏسيون آھن. ”چؤڏس“ يا ”چوڏسي“ چوڌار“ اصطلاح جي معنيٰ هر
 مدار انهيءَ مفهوم تي آھي. مگر ”ڏس“ ۽ ”طرف“ ۾ دريافت فرق آھي. ”ڏس“ طرف مڪان
 جي لحاظ سان ويڪرائي ۾ سولھي آھي ۽ ”طرف“ وڏو ۽ ويڪرو آھي. طرف چار اھن
 مگر ڏسيون جي اٺ پنجن ته مناسب آھي. چوندا ته ”انهيءَ ڏس تي ڪوڻ آھي“ يعني نه
 انهيءَ خاص ڪنڊ تي، چوندا ته ”انهيءَ ڏس تي اھوئي سڙس تو سڄي“ يعني ته انهيءَ خاص
 رخ تي. جيڪڏھن ڪنھن لائق ۽ ھمت واري فرد جي وفات جي خبر پري کان اچي پھچدي
 ته چوندا ته ”سڙس ڏس حالي ڪري ويو“ يا ”ڏس خالي ٿي وئي“. ھڪ سال لڳا جو ھڪ
 ملاڪوي ۾ ويٺا ھندون ته اسان جي ڀرسان ھڪ ملھ اٿيو، جو ذات جو ”ڌرڪڻي“ هو.
 جڏھن سندري لاءِ سڀري ھليو تڏھن مرحوم حامي ساڄن لغاري خوش طبعي وڃڻ چيو ته
 ”ڌرڪڻي آھن پر اڳي ڏس ڪائي نه ڪجانءِ“ يعني ته اسان جي ڀاريءَ وارو خاص ڀنڊو
 نه لڳائجانءِ. هن شاعرن ”ھڙس“، ”ڏسيون“ يا ”ڏسين“ جا الفاظ ڪم آندا آھن ته
 سڌن مراد چئن معلوم طرفن کان وڌيڪ مڙھي ھٿ، رخ، ڪنڊيون ۽ پاسا آھن، ڇاڪاڻ
 ته ڏئي تعاليٰ محض چئن قبل تي نه پر ھر جاءِ حاضر ناظر آھي.

منھنجا سڄا ۱ ھاڻي گلو مياڻي جي مصرع تي وري غور ڪر ته ”ساراھيان سڄو ڏئي
 جو ڏسين جو ڏانار“. گڏوگڏ خان، ذات جو ميانو هو. سندس اصل ڳوٺ ”ڪجروڙي“ هو
 پر آخر عمر ۾ ڏيھلي تھلي ۾ ”جڻھن“ جي ويھو ”لنگ“ ۾ رھندو هو. تارو ڇھ ست مھيا
 لڳا جو ستر اسي ورھين جي ڄمار ۾ گذاري ويو. گلو عام سنڌي بيتن جو ملوڪ شاعر هو
 پنھنجي مٿين مصرع ۾ چوي ٿو ته ڏئي پاڪ ”ڏسين جو ڏانار“ آھي، يعني ته سندس ڪم ۽
 سخا ھر ساڳي ۽ مڪان، ھر ڦاٽي ۽ ڪنڊ تي جاري ساري آھي. منھنجا سڄا ۱ ڄاڻ ته سنڌ
 سڄا جو گھر آھي جڻھن ۾ ڪيئي ڏانار ۽ سخي ٿي گذريا آھن. ”راءِ ڏياچ“ جو وڏي ۾
 وڏو سخي ڏانار هو جو سخا ڪندي سر ڏيئي ستر هو ٿيو. پر ان کان سواءِ ٻه ڇھ سال
 ڇھ رونهجا ۽ ڇھ ڪوٽڙيجا سنڌ جي سخاوت جي تاريخ ۾ مشھور آھن. جنن راءِ ڏياچ
 جھوناڳڙھ ۾ هو، تن ستر ڀيلي ۾ هو. مطلب ته ھر ڪو پنھنجي ڏس جو ڏانار هو. پر ھڪ
 مولائي مھربان ٿي آھي جو مڙني ”ڏسين جو ڏانار“ آھي. سندس انهيءَ عام ڪرم ۽ رحيم
 مد نظر، خاتمي نبي بخش صاحب ترغيب ۽ تڪيد طور چيو آھي ته ”آسا ڪر الله جي، دردر
 ان ۾ دان“. خلفي صاحب جي سنڌي رسالي جي ”سر آسا“ جي پھرين بيت جي هيءَ پھرين

مصرح آهي. آسا يعني آس يا اميد. شاھ جي رسالي ۾ سر سورڻ جي پهرئين بيت جي پهرئين مصرع آهي ته ”الله جي آس ڪري هليو هيٺائين“۔ هيٺائين يعني هيٺائين.

اي سڄڻ! مسجد ته اللہ جي آس ۽ ايد انسان جو وڏو سهارو آهي. سنڌ وارن اللہ جي نالي ۽ ڪري سان ڪم ڪري شروع ڪرڻ کي هميشه سعادت سمجهيو آهي، ڇو ته انسان جو ڪم آهي پوري همت ۽ ڪوشش سان ڪم ڪري سڌارڻ، سوارڻ ۽ سرانجام ڏيڻ؛ سڀئي نتيجي ۽ سرهي پڙهي جو مدار موليٰ جي مهربانيءَ تي آهي. ڪنهن شاعر چيو آهي ته:

”بسم اللہ، اللہ کي ٻي سڀ جو سڀ سندس،

ڪم سنواري ڏم ۾، رنگ ڪري لو رس“.

هيءَ سنڌ وارن جو خاص شيو آهي ته اڪثر هڪم ”بسم اللہ“ سان شروع ڪندا طيار وٺڻ، ماني ڪاٺڻ ۽ ان ڀرڻ وقت خاص طرح ”بسم اللہ“ چوندا. پراج واهن (۱۹۳۲) کان اڳ درياھ جي پاڻيءَ تي اناج جو فصل گهڻو ٿيندو هو ۽ جوار ۽ ججهريءَ جي ان جون راهون لڳي ويڊيون هيون. پوءِ ڪي راءِ پريندڙ جڏهن ٽولي يا ٻي ڪنهن ماڻ سان ان جي راءِ پريندا هئا، ته گهڻن جي شروعات هن طرح ڪندا هئا ته: ”بسم اللہ! برڪتون پائين! جن جا سائين! پورهيو پڪ لائين! هي ڪڇ! هي ڇو۔ الخ.“ سنڌ وارا هڪ ٻئي کي ڪهڪاريءَ ته به چوندا ته ”ادا! بسم اللہ!“ يعني ته ادا! ڏئيءَ جي نالي جي برڪت سان ٿون خير سان آئين ۽ ڀلي آئين!

سڄڻ! ڄاڻ ته اهل سنڌ يعني روزمره جي ٻوليءَ ۾ ”الا توهار“ جو اصطلاح استعمال ڪندا آهن جو اصل ۾ ”الله“ تو آهر“ آهي ۽ جنهن جي مراد آهي ته: اي الله سائين! تو آهر“ يعني تنهنجي آڌار، ٿيڪ يا ڀرسي تي، هي ڪم شروع ڪريان ٿو. ”الا توهار“ ٻڻ سنڌ جي هارين جو خاص اصطلاح آهي، ۽ هڙلي يا نار ۾ ڊگي يا اند کي جوئي، ان کي شروع وارين وڪڻ ڪڍڻ لاءِ هميشه هڪل ڪري چوندا ته ”الا توهار!“ ٻڻ هلڻ ۾ ڊگها ٻڏي يا هن ۾ جوڙو جوئي، هڪل ڏيندا ته ”آسرو الله جو“ يا ”ادا! الا توهار!“ سهندا سڄڻ! ڄاڻ ته ”الا توهار“ سنڌي تمدن جو هڪ معنيٰ خيز اصطلاح آهي، جو اڪثر هلڻ، چڙهڻ، ڪنهن پاسي وڃڻ يا ڪنهن خاص تحرڪ واري ڪم کي شروع ڪرڻ وقت استعمال ڪندا. وڏي وڏي اهو اصطلاح ڪم نه آيو. شاعر چيو آهي ته ”سهيڻي گهڙي سڀ ڪري الا توهار“ يعني ته ”الله توهار“ ڪري گهڙي. حفيظ ٽيولي ”سومل راڻي“ جي قصي ۾ هڪ بيت جي شروعات ۾ چيو آهي ته ”ناسو چڙهيو نيري تي ڪري الله توهه“ يعني ”الله توهار“ چئي چڙهيو. شاعر ابراهيم (ابراهيم سنڌو، حمراڻي، براههائي، ڪرمني بلوچ) جو ڪين ۽ نومڙين جي هڪ جي قصي کي شروع ڪندي چيو آهي ته:

الله چٽل“ جلالت، الله توهارو،

جن جنهن کي لکيو، صحيح پاليندا سو.

مٿي مڙي مثال اندر گهڙڻ، چڙهڻ، ۽ شروع ڪرڻ لفظن ۾ تحرڪ وٺڻ جي معنيٰ سڀايل آهي.

پر سچي سائنس! تون حيران نه ٿي ۽ نه چو هيءَ اصطلاح ”الله توهارو“ ”الله توهر“ يا ”الله توهارو“ جي مختلف صورتن ۾ آيو آهي. جئن مان چئي آيا آهيون، انهن مڙي جو سور ”الله توهر“ آهي ۽ ”الا توهار“ ان جو منجھب آهي؛ جهڙيءَ طرح ”بسم الله الرحمن الرحيم“ جو منجھب ”بسم الله“ آهي. معوي لحاظ سان ”الا توهار“ لهر جي ڦاٽر مقام آهي: ”الا توهار“ چئو ”بني ته هيءَ ڳالھ چئو:“ ”الا توهار ڪر“ يعني ته ”هيءَ ڪر ڪر“. ان مان ظاهر آهي ته ”الا توهار“ معوي لحاظ سان ”ڳالھ“ يا ”ڪر“ جي ڦاٽر مقام آهي ۽ ”ڳالھ“ ٿوري ”ڪر“ ٻئي اسم آهي. شاعر ”الله توهارو“ بعض پنهنجي شاعرانه ضرورت سببان آندو آهي، هاڻي ”الا توهار“ ۾ اصلي لفظ ”آهر“ جي ”ه“ واري زير کي وڌائي الڳ ڪيو ويو آهي يعني ”الله توهار“ جنهن مان الڳ ڪرڻ ٿو آهي. ڇاڻ ته زير، زير ۽ پش کي وڌائي الڳ ڪري ۽ وڃي اچار سان پڙهڻ لفظ جي اصول موجب جائز آهي.

سهيجا سچو! ”الا توهار“ جو اصطلاح مؤنث طور ڪم ايندو آهي. ڇو ته ”الله توهار“ لائو بيمار هو، پر ”الا توهار“ ڪئي سوڻ (يا ڪرائي سوڻ) ته مڙي خبر ٿيو. اهو معارو خاص طرح ميانوالي طريقي وارن جو آهي. ميان والي جي ”الا توهار“ مشهور آهي، ۽ چئن ته اهو اصطلاح بيمار جي مٿان ”دها“ يا ”دها جي دهر“ جي معنيٰ ۾ آهي، انهيءَ ڪري مؤنث طور استعمال ٿئي ٿو. ”ميانوالي طريقي“ يا ”ميان والي جو طريقو“ سنڌ جي ڪلهوڙن فقيرن جو طريقو آهي. انهن ڪلهوڙن فقيرن کي ادب وڃان ”ميان“ سڏيو ويو، انهيءَ ڪري هن طريقي کي پڻ سائن ”ميان وارن“ جو طريقو سڏيو. پر چئن ته انهيءَ طريقي وارن جي ٻولي سرائيڪي هئي انهيءَ ڪري ”ميان وال“ ۽ ”ميان والي“ جا اصطلاح مشهور آيا. پر ڏي توکي توکي ڏيئي ”ميان“ هڪ عجيب ۽ انوکڙو لفظ آهي جنهن جي تاريخي حيثيت مسلم آهي، مگر ان جي لموي اصليت تحقيق طلب آهي. البت هيءَ ثابت آهي ته اهو لفظ هميشه حسب نسب وارن آبرودار شخصن لاءِ استعمال ٿيل آهي. هن ماڻه اندر پٺاڻن ۾ اهو لقب ”سيدن“ لاءِ، پنجاب ۾ ”دولتمندن“ لاءِ، ۽ سنڌ ۾ ڪلهوڙن حاڪمن ۽ فقيرن لاءِ خاص طرح ۽ ٻين ڪن درويشن فقيرن لاءِ عام طرح استعمال ٿئي ٿو. اي سچو! سمجهه ته ميان آدم شاه ڪلهوڙو، ”مهدي“ طريقي ڏانهن مائل هو، يعني ته سيد ميران محمد جونيوري جنهن ”مهدي“ جي جو دم هنيو هو تنهن جي تبليغ جو شاعر هو. ميانوالي طريقي جي عام شهرت ميان آدم شاه جي پويان، ميان شاهل محمد ۽ ميان الياس محمد جي ڏيهن ۾ ٿي ۽ اها شهرت ميان الياس محمد جي پٽ ميان نصير محمد جي ڏيهن ۾ اوج کي پهتي. سنڌن سوين هزارين مريد ٿيا جن مان ڪيئي فقير وڏا مشهور ٿيا، مثلاً گاجي شاه گچ پش، شاه پنجو ۽ ٻيا. انهن مريدن جي زور تي ميان نصير محمد جي پٽ ميان دين محمد فقيريءَ

ن گڏ سياسي طاقت جو بنياد رکيو، ۽ کائناتس وٺي ڪلهوڙن جي فقيري سوڍوئي مڃي وئي. انهيءَ ڪري ميان دين محمد کان وٺي اميري شروع ٿي ۽ ميان نورمحمد جي ڏيهن ۾ کيس سنڌ جي حڪومت حاصل آي. البتہ ميان نورمحمد تائين اميريءَ سان گڏ فقيري جي دعويٰ هلي آئي. ميان نورمحمد جو پٽ ميان غلام شاھ هڪ بيدار مغز حڪمران هو. ميان سرفراز هڪ سارشي حاڪم هو، مگر جيئن ته ميان غلام نبي کيس ۽ ٻين چئن ڪلهوڙن شهزادن کي بيگناهہ قيد ۾ قتل ڪرايو، انهيءَ ڪري ميان جي سریدن ۽ معتقدن هٿدردي وڃان ميان سرفراز کي شهيد ۽ فقير ڪري مڃيو. ميان سرفراز الت علم وارو هو ۽ فارسي ۽ سنڌي جو اعليٰ شاعر هو. فارسي ۾ ”صاحب ديوان“ هو، ۽ سنڌي ۾ نبي صلمر ۽ امحامين سڳورن جي شان ۾ جا مدح جوڙيائين. ما سندس عام مقبوليت جو وڏو سبب هئي. شال ڏٺي ڏيهن ڏٺي! ڄاڻ ته ميان شاهر محمد، ميان الياس محمد، ميان نصيرمحمد ۽ سندن خاص مريد جهڙوڪ ميان گاجي شاھ، شاھ پنجو ۽ ٻيا، هن ”ميانوال طريقي“ جا واقعي وڏا درويش هئا. اڄ تائين انهيءَ طريقي جا فقير دعا وقت انهن بررگن کي ياد ڪندا آهن.

شال جيئڻا ڄاڻ ته ميان وال طريقي جي فقيرن کي خاص دعويٰ آهي ته: جيئن سندن حڪم هڪ آهن ۽ حيات تي هو غالب آهن. انهيءَ ڪري هر بيماريءَ کي اڪثر حيات جي اثر سان تغير ڪندا، مريض جي لڄ ڀڄ، وڦل، دماغي بيماري ۽ مائيلفوليا واري حالت ۾ چوندا ته مريض کي جن جهليو آهي. عام بيماريءَ واري حالت ۾ بيمار جي گهر ۾ قدر گهمائيندا، پلو هڻندا ۽ ڀنڊو ٿيڻو ڪندا. هن واري حالت ۾ ”سرور“ يا ”جاگر“ ڪندا، يعني ته اڪثر سانجهيءَ بعد رات جو ماڻهن جو مٿو ڪندا، مريض کي آڻيندا ۽ ڏوپ وٺس ڪندا. سرندي وارو فقير خاص ”سروزي“ لهر وڄائيندو ۽ فقير وار ٻوڙي مڙج ڪندو. آڏو مريض ۾ جي ويهڻ جهڙو هوندو ته ”مڙج ڪندو“ يعني ته مٿو ڏوڻيدو ۽ ڪنڊ هڻدو. ”موج“ يا ”جاگر“ کان پوءِ اڪثر ”شادمانو“ ڪڍائيندا يعني ته بهرو (جو چوندا ته هڪ رنگو هجي) ڪهرائي، رڌائي، ٻوڙ وراهيندا، جيڪڏهن ”شادماي“ مان ۾ مريض نه وٺو ته ”آري ڪندا“ يعني ته گهيءَ ۾ ڪهڙو دهمي آڳين بزرگن (اڪثر گاجي شاھ) جي مزارن واري طرف منهن ڪري وڏي ”ڪهت ڪندا“. بعضي ”شادمانو“ ۽ ”آري“ ٻئي ڪندا. شادمانو وراهيندا ته سڄو مٿ ۾ جهليندو ۽ جيستائين فقير احارت نه ڏئي تيستائين ڪين کائيندا، پر جي ڪنهن تڪو ڪري کاڌو ته ڪن کان ”خوشي پرائيندا“ يعني ته پٺا پرائيندا جي اڪثر پنجن جي انگ تي چوندا (پنج پٺا، پنج آبا، پنج ٻايون وغيره). جيستائين خوشي نه ڀريندو تيستائين ان جي ”چنسي“ بند ڪندا يعني ته ان کي هٿ ڏيڻ بند ڪندا. ٻئي ڪنهن قصور سان پڻ چنسي بند ڪندا ۽ چوندا ته خوشي ڀر ته توکي ”چنسي ڏيون“. حلهن چسي ڏيندا ته اول وڏو فقير چسي ڏيندو. وڏو فقير اهو جو ”ڪٿي پنڇي جوسائين هجي“، يعني ته ڪنهن تي ڪاري ڪٿي هجيس ۽ ”ٻي پير“ (مغلي پير) پنڪو ٻڌل هجيس.

• سوچ ڪرڻ، وقت، توڙي عام طور پياري لاءِ دعا گهرڻ وقت سپانوال فقير وڏي آواز سان سرائڪي ٻوليءَ ۾ حاضرين کي چوندا هئا: «يارو! ڪرو! لا توهار! ها ميان شاهل محمد! ميان الياس محمد! ميان نصير محمد! ها ميان پنجا ڏونڪ جا ڌڻي! گاهي گج پيش لکين دا ڏاتارا! شي واليان دي شي ٿيوي- يارو! ڪرو! لا توهار». جن تي به «لا توهار» ميان وال فقيرن جي علم دعا جي رسم و مورو ۾ سڏا هئي، انهيءَ ڪري ان تي نالوئي «لا توهار» پئجي ويو آهي. چوندا ته «پيار تي لا توهار ڪرالي سو». پر سچا مسجهد ته دعا جو سڌ هر ڪو فقير پنهنجي پنهنجي نموني سان ڪندو، يعني ته مختلف الفاظ آڻيندو ۽ پنهنجي طريقي جي ڪنهن ڪنهن ڌارين جا نالا به وٺندو. مثلاً نبي غلام علي (صالح حيدرآباد) جا ڏيوائِي لئحوائي پاڙي جا ميان وال فقير سندن وڏي برڪت «ميان گاسون» جو نالو ڪندا. ميان گاسون، گاهي گج پيش جي مٿي ڀرندو هو. چون ٿا ته مٿي تي ڦٽ تي پيس پر مٿي هٿان نه ڇڏيائين. اهڙيءَ طرح ٻيا ڪي ٿڌا فقير وري مائي پاڳيري کي دعا جي سڌ ۾ شامل ڪندا. مائي پاڳيري چاهي هئي ۽ هڪ فقير تن درويش هئي. مائي پاڳيري ۽ سندس ڀاءُ ٻئي قلعو منجهوري (صالح سانگهو) ۾ استيشن ٻوڙي کان ۶ ميل اتر اوڀر طرف «ساڌوئي» ۾ مڏلون آهن.

شال ڌڻي توکي نيڪي ڏئي! «لا توهار» جون مڙهي معنائون اسان توکي کڻي سمجهايون آهن ۽ انهن مڙهي جي مراد اها آهي ته هر ڪم الله جي آسري سان شروع ڪري ۽ هر حالت ۾ ڌڻيءَ جو نالو ۽ سهارو واهي. سڌ جا فقير جدا به ڌڻيءَ جي نالي سان هندا ته «اها! الله هي الله!» سخت مينهن ۽ خوفناڪ گجگوڙين وقت خطري جي حالت ۾ «الله الصدا» «الله الصدا» ۽ «ها صدا ها صدا» چئي ٻاڏائيندا. اهو سڌ خاص طرح بادل ۽ برسات، گور ۽ ڪنوڻ جي خطري واري وقت جو آهي ۽ نه ٻئي وقت جو. مير بهرلر بابت ڪنهن شعر جو چيل هليون بيت انهيءَ معنيٰ تي شاهد آهي ته:

بدلجي بهرلر، ته بادل وسي رڪ جو،
سنڌ صدا ڪري راجا ڪري راجا
پر لئون لئون منجهه لغار، ترڪي آهي نڪ جو.

مير بهرلر خان ٽالپر وڏو بهادر هو ۽ بلوچن جي وڏي طاقت هڪ ۾ هئس. ميان سردراز جي سازش جي کيس سڌ هئي. هي بگڙي باغي ٿئي ها ته رڪ جي راند ڪري تارين جي تجلن سان رت جا اهي ته وڏا ٿڌا مينهن وسائي ها جو نه فقط ڪلهوڙن جي سڌ صدا صدا ڪري ها پر سندن مددگار جوڌپور جو راجا به هراس ۾ رار ۾ جي ها. پر هن مير مرد جي لئون لئون کي نمڪ حلائي جو لعار ڇوڙيل هو، انهيءَ ڪري ڪلهوڙن سردارن آڏو هٿ به نه ڪيائين.

اي سچا سچ ته سنڌ جي شاعرن پنهنجي منظور قصن، مداحن، منقبتن ۽ علم پيش کي هميشه ڌڻيءَ جي ساراهه سان شروع ڪيو آهي. پڻ چاڻ ته سنڌ جي شاعرن پنهنجي سائينءَ جي

ساراه لاءِ هميشه سبب ڄاڻايا آهن. اهو سندن قرآني ڪردار آهي. قرآن شريف علم ۽ حڪمت جو سرچشمو آهي ۽ ان ۾ پڻ اهوئي منطقي طريقو اختيار ڪيل آهي: ”الحمد لله رب العالمين“
 يعني سڀڪا ساراه الله پاڪ کي جڳائي ڇاڪاڻ ته هو حقيقي حڪم جو هائهار آهي. ڏس ته
 الحمد شريف جي انهيءَ پهرين آيت ۾ ڏنيءَ جي حمد لاءِ سبب ڄاڻايل آهي:

آهي هڪ الله کي، تعريف ٿو ٿاڻين،
 جو جڳا جڳهه حڪم جو، پرور پريائين،
 ڏاتار ڪل ڏهن جو سڄي سدائين،
 سڃاهو سائين: حاڪم روز حساب جو.

مٿيون ترجمون الحمد شريف جي پهرين ٽن آيتن جو آهي ۽ اسان هي دوست مولوي
 احمد صلاح جو ڪيل آهي. مولوي احمد صلاح صاف سنڌي بيتن ۾ قرآن شريف جو ترجمو ڪرڻ
 شروع ڪيو آهي ۽ سندس ترجمي جو ”عر“ وارو ٽيهون سيارو ڇپجي چڪو آهي.
 شا ڏي توکي توفيق ڏئي! هاڻي مثال خاطر سنڌ جي ڪنن عام شاعرن جي مصرعن
 تي غور ڪر. ”ساراهيان سچو ڏئي، هو صاحب رب ستار“ - اڪثر عام بيتن جي منجه واري
 مصرع آهي. جنهن ۾ شاعر چوي ٿو ته آڻا ڏئيءَ کي ٿو ساراهيان ڇاڪاڻ ته اهوئي سچو ڏئي
 مالڪ ۽ پرور توڙي پرور رکندڙ آهي. مخدوم غلام محمد بگائيءَ (يعني بگن جي گوت جو)
 چيو آهي ته ”ساراهيان سچو ڏئي جو وڏو وڏن آه“ - يعني ته شاعر جي ساراه جو سبب ڏئي پاڪ
 جي وڏائي آهي. لس ٻولي جي شاعر ”نر“ چيو آهي ته ”ساراهيان سچو ڏئي، ڪم سندا ڪلنار“؛
 الياس جدغال چيو آهي ته ”ساراهيان سچو ڏئي، جوڙيو جنهن جهان“؛ مل محمود هلي سڌ
 جي پهرين بهادر حرن جي تعريف ۾ جي بيت ڄا آهن، تن جي شروعات هن طرح ڪئي آهي
 ته ”وصف ڪجي واحد جي جنهن جوڙيو جڳهه جهان“؛ دين محمد لغاري چيو آهي ته ”ساراهيان
 سچو ڏئي، جنهن کي حور جڳاهه“ - انهن مٿي شاعرن ڏئيءَ کي ساراهيو آهي ڇاڪاڻ ته هو
 مٿي ڪس جو ڪار ساز ۽ حقيقي جهانن جون جوڙون جوڙيندڙ آهي. نور محمد فقير لغاري چيو
 آهي ته ”ساراهيان سچو ڏئي جو عالمن الله“؛ ۽ ملا عبدالرحمان سندس سنڌي نوناو هن طرح
 شروع ڪيو آهي ته: ”ساراهيان سچو ڏئي جو آڳو عليا“. هن شاعر ڏئيءَ جي تعريف ڪئي
 آهي ڇاڪاڻ جو هو ڄاڻهار آهي ۽ عالمن جو به الله آهي: يعني ته عالمن به پنهنجي علم
 ذريعي سندس وحدت، وجود ۽ وڏائيءَ کي تسليم ڪيو آهي، ۽ پيو ته هو پاڻ علم آهي
 يعني ته هر شي جو هر حالت ۾ هميشه لاءِ ڄاڻهار آهي. فقير عبدالرحيم گرهوڙي ’تفسير
 مي مهاڳ‘ وارو موضوع هن طرح شروع ڪيو آهي ته:

ساره صاحب کي ڪجي، جو عالم ڪل علم،
 سڀڪي ڄاڻي مون ڏئي بخشي علم ٻندن.

ڀٽائي صاحب جو رسالو به الله پاڪ جي ”علم“ واري صفت ۽ ساراهه سان شروع ٿئي ٿو ته :

اول الله علم، اعليٰ عالم جو ڏئي،
قادر پنهنجي قدرت سان قائم آهي قديم،
والي واحد وحده، وارث رب رحيم،
منجهان حڪم حڪيم، چوڙي جوڙون جهان جون.

منهنجا سُرٺ پٽ يا سڄڻ! ڇاڻ ته عالم ۽ علم به اهو فرق آهي جو ”عالم“ فاعل آهي ۽ ان ۾ علم هي صفت وقتي ۽ عارضي آهي، يعني ته جو هن وقت عالم (چاندڙ) آهي سو اڳي صرف منظم (شاگرد) هو؛ ممڪن آهي ته هن کان پوءِ ڪنهن وقت ۽ ڪجهه وسري ويو. مگر ”علم“ ۽ ”علم“ جي صفت دائمي آهي يعني ته ازل کان وٺي ابد تائين ڄاڻهار آهي. اي سوڻ! ڪجهه ته لفظ ”ازل“ ۽ ”ابن صفت ۽ ساراهه جو مفهوم سمجهڻ ساهل آهي يعني ته ”سڀ کان اول تعريف الله پاڪ هي“، جو علم آهي. بيت جي ٻي مصرع ۾ الله تعاليٰ جي وجود بابت فلسفيان ۽ منطقي دليل ڏنل آهي. مسلم فلسوفن هن معنيٰ تي وڏا بحث ڪيا ته اها الله تعاليٰ جو وجود ”قديم“ آهي يا ”حادث“؟ يعني ته ازل کان موجود هو يا ٺهڻ سر پنهنجو وجود ظاهر ڪيائين. جيڪڏهن قديمي قائم هو ته ڪٿن قديم ٻيو؟ ان جو جواب هن مصرع ۾ آهي ته قادر پنهنجي ذاتي قدرت سان قديمي قائم ڪئي آهي. ٽي مصرع ۾ ”رحم“ الله پاڪ جو صفاتي نالو آهي ۽ ”رحيم“ ۽ ”رحم“ جي دائمي صفت سمجهڻ آهي.

شال جنهن ا هائي سنڌ جي پهراڙي جي شاعرن جي زباني ڏني، جي تعريف ٿي، بچايو فقير هڪ بنگل خان رند، سنڌ جي پهراڙي جو شاعر هو. سندس بيت ٻين پنهنجن مالي ۽ ٽون ٻين جي ڪجهه ٻين ذريعي مشهور ٿيا. بچايو فقير اٽڪل اسي ورهين جي ڄمار ۾ سنه ۱۹۰۰ع ۾ گذاري ويو. لسان سائنس آخري ڪچهري ۲۰ جولاءِ سنه ۱۹۰۲ع تي شهر جهول (سلح سانگهڙ) ۾ مرحوم مير الله بخش خان جي اوطاق تي ڪئي هئي. مرحوم پنهنجي ٻين جو آڳاٽو ڇهل ڪتابو ڏنو ۽ پڻ ان ڇپيل بيت ڪي لکايا ۽ ڪي ٻي ۾ لکرائي موڪليا. هن ڪتابي ۾ پنهنجو پهريون بيت الله پاڪ جي تعريف ۾ هن طرح چيو اٿس ته :

الله جل جلاله، صاحب رب صبحو.
قادر! تنهنجي قدرت مان پوري ڪونه ٿيو.
تون ڪنهن ٿيڻ ٿئي ڪري ڪونه ٿيو.
رب تون رحم تون قادر تون، ڪریم تون،
جليل تون جبار تون، تون آهين مالڪ ملڪن جو.
آءُ آهيان ڏي تنهنجي، مون پيو ٿڪيو ڪونه ٿڪيو،
تون آهين ايمان لسان جو ڏيڻ چيو ڏيو.

جن ٿي سڪند رسڏايو پاڻ کي تن جو ٻرو ڪونه ٿيو
 تو اڏاڻون تجربون تن تي، جن توکي ياد هڪيو،
 تڏهن محبوب! پنهنجي ملڻ جو مون کي ڏسي ڏيو.
 ”هاڻ ڪرواڻي اڏ ڪر ڪر“ اٿس اعتبار اهنو،
 آهيان خاندل گناهين ۾ مون ڏاڍو ڏوهه ڪيو،
 معافي معذرت مهري جي مون کي معاف ڪريو،
 بخش گناهه پڇايو چوي، مون کي انهيءَ سید جو صدف،
 جن اهو پنڌ پڇيو، وندر سي ٿي وينديون.

پڄاڻي نثر جي هن بيت جي پي مصرع، ”قادر تهجي قدرت سان پوري ڪونه ٿيو“
 ۾ هڪ وڏي حقيقت جو اقرار ڪيل آهي، عام طرح چوندا آهن ته ”قادر جي قدرت سان ڪو
 پوري ٿي نٿو“؛ چوندا ته ”قادر جون عجب قدرتون آهن، ها ڪئين قدرتون آهن“،
 ڪوهستان جي شاعر ٻيرونهري (نالو پٽي، ذات جو سونهيرو، ويٺل ڪرچات جو) پنهنجي
 هڪ بيت ۾ سائينءَ جي ساراهه ڪندي، سندس پيدا ڪيل شين تي حيرانيءَ جو اظهار ڪيو
 آهي، ۽ قادر جي قدرتن کي ڪوهستان جي عام زبان ۾ پنهنجي انوکي اسلوب بيان ۾ هن
 طرح ڪيو آهي ته:

ساراهيان سڄو ڏئي، جنهن جوڙ به جوڙي آهي،
 وڏائي واحد کي، پئي ڪنهن کي ڪنجهه،
 عرش ڪرشن آسمان، هي آڏاڻا ڪئين اڏيا،
 زمين زمين، لوج محفوظ، جبل ڪئين جوڙيا،
 اها مخلوق ساري مون جا ڏني، اهاوندا ڪئين خلقيا،
 سڪ، ماکوڙي، مرون، مال، مائهو، ڪيئن ڪيئن ڪيئن ڪيئن،
 تن کي ڇوڻو، ڪيئن نه اولو، تي رازق رزق ڏنا،
 سوين قدرتون نوجون، مون جا ڏني، تووت لکين، ليکونه،
 سوين پڙهيا، مائٽر ٿيا، ڪئين واعظ ڪري ويا،
 پير ڪيڙي پلي خالق توکي سار ڪيئن مڪيا،
 اڻ سونهن جو، سونهرو چئي، سڀئي تنگ مشاء،
 اهيءَ پانهپ ڪرڻ، پير چئي، رستو آه رواء،
 ڪلهون ٻاڪ جهڙا، معذرت مهري رسول تي.

پهراريءَ جي شاعر پير سونهري پنهنجي خطري سادگيءَ سان هڪ انوکي انداز ۾
 عجب اظهار ڪيو آهي: ته اي منهنجا ڏني اهي آڏاڻا ڪئين اڏيا، اهي جبل ڪئين جوڙيا،
 اها ميري ساري مخلوق ڪئين خلقيا، پر اهي جيت ڪئين جوڙيا!! منهنجا سڄا ائين

نه پائو ته پهر سونهري جتن جي حوال تي هڪو اڃايو عجب اظهار ڪيو آهي. جيتوڻيڪ جو جهان
 ايڏو نه وڏو آهي جو اڃا تائين باوجود پنهنجي وسيع علم جي، انسان ان جي حد نه ڏئي
 آهي. قرآن مڪرم جوڙي الهامي ڪتاب پهريون دفعو جتن جي حوال ڏانهن اسان جو توجهه
 ڇڪايو، ايتري قدر جو ماڻهيءَ جي مڪمل ڪوڙي ۽ ڪورپٽڙو هن الهامي ڪتاب جي سورت
 جا نالا پيا. هڪ ماڻهيءَ جي مڪمل ۽ مڪوڙيس جي اجتماعي زندگي وارو اعليٰ طار ۽
 ڪورپٽي جي ڪارڻگري ۽ حڪمت عملي اهڙا ته حيران ڪندڙ ڪارناما آهن جو خالق
 اڪبر جي وجود ۽ وڏائي جو سچو سڃاڻ ٿا.

پنهجي سمجهدار سچن! ڄاڻ ته پهر سونهري سندس مٿيون بيت ٻيلي ۽ ڪوهستان جي
 ٻوليءَ جي بهاري واري سجاوڙي ۾ چيو آهي. ”تي رازق روز ڏنءِ“ يعني ٽي رازق روز ڏنءِ؛
 ”مون جا“ يعني سڀنيءَ ۽ ”توئون“ يعني تنهنجون. آسمان، قدرتون، ڏنءِ ۽ مٿيءَ
 ڪوهستان جي بهاريءَ وارن جا عام اظهار آهن. لفظ ”سائو“ (شاعر) لس ٻيلي، ڪوهستان ۽
 لاڙ جي سجاوڙن جو غلط العام آهي ۽ انهن ڀاڱن ۾ عام مروج آهي. ”آدانا اڏڻ“ سنڌي
 ٻوليءَ جو هڪ جهڙو اصطلاح آهي. يعني اڏاوتون اڏڻ، جايون جوڙڻ، ٺاهه ٺاهڻ، تعمير
 سڏڻ يا بهه بچائڻ. ”تن کي چوڻو، ڪيئن نه اڏڻو“ فقري ۾ سنڌي ٻوليءَ جو عام اصطلاح
 ”چوڻو اڏڻو ڪرڻ“ سڃاڻل آهي. چوڻو معنيٰ فوت، ڪاڏو يا رڙو، ”اڏڻو“ يعني ”ڀڄڻ
 کان گهٽ“، سڄو يا اڻڀورو. چوندا ته رازق سڀ ڪنهن کي ورن ٿو رسائي ۽ ڪنهن جو
 به چوڻو اڏڻو ڪونه ٿو ٿئي. يعني نه هڪو ۽ ڪنهن فوت ڪنهن به جاندار کي ٻيلي تي
 ملڻو آهي اهو اوس ملندو ۽ ان سان ڌرو به ضايع نه ٿيندو. شاعر گلو سائي پنهنجي هڪ
 بيت ۾ انساني زندگيءَ جي هڪ گهري حقيقت بيان ڪئي آهي ته هيءَ حياتي ڇڻ ”اڏارو ٻوڙ“
 آهي جو اڏڻي يا سڻي ماڻ سان ڀريل آهي. يعني ته هيءَ حياتي ٿورڙي آهي ۽ ڇڻ نه ٿورڙي
 وقت لاءِ اڏاري ورتل آهي. گلو پنهنجي بيت جي پهرين ٽن مصرعن ۾ راه ڏهاج کي خطاب
 ڪيو آهي ۽ ٻين ٽن مصرعن ۾ سورن جي زباني مڱڻي سان ڳالهايو آهي. چوي ٿو ته:

سوت مڱڻي هٿ ۾، تنهنجو ڏاتر هو ڏنو،
 آندو چوڻو اڏارو ٿيو اصل مٿان مٿو،
 لکين موها ٺوڪ ۾، ڀراڇي ڇڪو ات چنو،
 مان ڪري ويهه مڱڻا، تنهن ڏني هڪ تون،
 گهڻي تدو، گلوچڻي، توکي مٿون ڪيون مون،
 هاڻي ڏني ٿو سرتو، تون وڏي وهي ڏهنون ٿي.

شال بچين! اسين تنهنجو ڏيان وري پهر سونهري جي ٻي مصرع ڏانهن ڇڪايون ٿا ته
 ”هر ڪٻڙي ٻيلي خالق توکي سائو ڪين سگهيا.“ ڪٻڙڻ جي اعظمي معنيٰ آهي پهريون هر ڏيئي
 زمين کي ”آڪٽوڻ“، ”ڪٽو ڪرڻ“ جو عام اصطلاح به ساڳي معنيٰ ۾ آهي ۽ غالباً ”ڪٽو ڪرڻ“

ٻا "ڪوڙا ڪرڻ" جو معنيٰ آهي. "ٻيڻ" يا "ٻيڻ ڏيڻ" يا "ٻيڻ ڪرڻ" معنيٰ پهرئين
 مرڪن پوءِ وري زمين کي ٻيو هر ڏيڻ. ڪهڙي به نهوڙ زمين جي ٻيڪڙين ڪنهن
 هاري ان جا لاه ڪڍيا ۽ جهنگ وڌي ساڙي صاف ڪيو ۽ اڏيون ۽ ٺاڻڪا ۽ ٺيڪاڻا ٺاهي
 ان کي پاڻي ڏئي رجاو ته اها زمين هن لاءِ تيار ٿيڻي ۽ جيڪڏهن ان کي هڪ هر بعد
 ٻيو هر ڏنائين، ته ڇڻ ان کي "ڪيڙي ٻيلي" ڪپ ڪيائين. اهڙي استاد هاريءَ کي ان زمين
 جي لاءِ چاڙهه ۽ سڏي، سڀڙهي جي سڀي سرستي ۽ ٻيڻي وڌي، ڇو ته ان کي
 ڪيڙو ٻيلو اٿس ۽ هو ان جي جات جات ۽ اوڙ اوڙ ڪل وٺي آهي. شاعرن به پنهنجي فطري ذھانت،
 بيان جي قوت ۽ شاعرانه حڪمت سان ڪائنات جي رازن ٺيارڻ کي گولي گلي ڳايو آهي،
 انسان جي جذبن ۽ احساسن کي اٽلايو ٻٽايو آهي، ۽ قادر جي قدرت کي واکاڻيو ۽ وڙيو آهي؛
 پر ٻيڻ سونهيرو ٿيو چوي ته: اي خالق! انهيءَ هوندي به ڇڏي جهان جا شاعر اها ٽائين
 تنهنجي وحدت، حڪمت ۽ قدرت کي ڪيڙي ٻيلي نه سگهيا آهن يعني ته ان جي حد ڪٿي نه
 سگهيا آهن. بيشڪ ٻيڻ سونهيري جا اهي سادا الفاظ وڏي معنيٰ وارا آهن. ٻٽائي صاحب چوڻو
 سالڪ به چئي ويو آهي ته: "لجان ٿي لاحد پر، هادي! لھان نه حد"؛ ۽ ٻيڻ "خالق! تنهنجي
 ڪانه جو ٻرو ڪونه ٻو". ان واحد جي وڏائي ۽ قادر جي بي انت قدرت جي يقين، سڏ جي
 سورھه ۽ موحّد فقير عبدالرحيم گرهوڙيءَ کان بي اختيار هي بند چوایا ته:

جوڳو عبادت جو ڪونهي رب سوا
 ڪنهن کي روا ٿاه ڪا پرور ريءَ ٻوڇا
 ڪهڙو ڪم مخلوق سن جو پاڻ محتاجا
 سدا ڪم ڪر پر سن، جنهن جوڙيا جهان
 جي وڃي ڪو مخلوق ڏي ته ٻيڻ خالق لاءِ
 "بالغ" نالو سڏين، "مخدّد" مڃائڻا.

گرههڙي صاحب اهي بند "توحيد" جي سڃاڻپي پر چيا آهن ۽ صاف سڏي ٻوليءَ
 ۾ لصاحت ۽ بلاغت جو هڪ نادر نمونو آهن. "مدا ڪم ڪر پر سن" وارو فقرو سنڌ وارن
 جي پنهنجي مولن سان محبت، پنهنجي واليءَ ۽ ويسه ۽ مٿس توڪل جو بهترين اظهار آهي.
 پر تنهنجا سڃاڻا سڃو ته خالي توڪل مردن جو شيو نه آهي. سنڌ جا سورھه پوري سڃي
 سان پنهنجا ڪم سائن کي سڃاريندا آهن. سڏ جي جوان مردن جو هيءَ قول آهي ته "اسان کي
 دشمن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪم ڪرڻ گهرجي، پوءِ جوڳي ڪندو الله". ڄاڻ ته سنڌ جا
 شير مرد جڏهن مؤمن ٿي سڃاڻن ڏيندا آهن ته ڏهن چوڻدا آهن ته "ادا! جيڪي ڪندو الله"؛
 يا "پوءِ جيڪي ڪري الله". چوڻدا ته مؤمن جو ڪم آهي سڃاڻ ڏيڻ ياڻي "سوڀون وس
 صاحب جي، جهن کي ڏاتر ڏياري".

پنهنجا ساڃاهه وارا سڃاڻا انسان مٿي "توحيد" بابت عبدالرحيم فقير گرهوڙيءَ جا بند
 نقل ڪيا، جنن ته هيٺين بندن ۾ گرهوڙي صاحب الله تعاليٰ جي وحدت ۽ وحدانيت جي تفصيلي

سمجھائي ڏني آهي، انسان آهي ۽ تنهنجي فائدي خاطر قتل ڪريون ٿا. ڄاڻ ته ميس عبدالرحيم کي صاف سڏي پوليءَ جو ملڪو آهي: ”ملڪي“ جي معنيٰ اهڙي هڪ اندروني ۽ نفسياتي قوت جنهن جي ڪري ڪنهن شي سان خاص سلبيت پيدا ٿي پوي. ڄاڻ ته گرهوڙيءَ صاحب توحيد توڙي ٻين گروهن مسئلن کي جهن مادي ۽ صاف زبان، رورسره جي مضبوط محاورن ۽ مختصر مگر پُر معنيٰ لفظن ۾ بيان ڪيو آهي سو بيان کان ٻاهر آهي. ڏس ته الله تعاليٰ جي وجود ۽ وحدانيت کي ڪئن ٿو وڃائي ۽ ورجائي ٿو:

الله آهي هڪڙو جو سُر سڙني جو،
 ”لا“ نه ايسهي منجهن آهي ”إلهو“
 سڃاڻڻ ۾ تنهن سنڌي، عقل عاجز هو،
 ”آهي“ چئبو ان کي، پڙهي ڪل نه پوءِ،
 پاڪ طرح ۽ طرف کان قادر جنس نه ڪو،
 هيڏو، هيڏو، هينرو، لڪي سڳيو هو،
 سڀڪا صورت جوڙ تنهن، پاڻ پرامون هرو،
 ٻين ڌارن تنهن سَري، ان ري سَري نه ڪو،
 مٿس واجب الله ڪي، ڇڳت تي واجب سو،
 ان ري صورت نه ٿئي صورت ري سو هو،
 ”وَاللهُ التَّيْنِي وَأَنْتُمْ الْمَقْرَأُ“ صاحب ”صد“ ٿيو،
 جدا ڪين جهان کان، لڪي لڳو ٿيو،
 منجهه نه چيو مون ڏٺي، ٻاهر جهه ۾ سو،
 لڪي آگاهون هڪڙيس، ٻين کي اوڏو،
 واحد پاڪ وڃ ڪڏن، جن هو ڏرو ڏرو،
 سڀني ڏرا تنهن خطيا، پاڻ نه هو ڏرو،
 پر علم قدرت اهڙي، جن هڙو ڇڳت جوڙيو،
 جهڪي تنهن ري پوڄي سو سڀ پاپ آيو،
 توڻي ائين ٿو ڪ سو، توڻي پڏن تي هو،
 سڀي ڪم ڪرهر سين، ٻئي سين ڪم نه ڪو،
 ”إِنَّ الْحَقَّكَمُ إِلَّا إِلَهُ“ ٻڌهي پڙو ٿيو،
 جنهن ٻيءَ پَر پائڻيو تنهن اک ٿيو،
 لامڪانيءَ ”لا“ ٿيو جي ٻين مڪانو،
 ”كُلُّ الشَّيْءِ رَاجِعٌ إِلَيْهِ“ معنيٰ سڀئي سمجهو،
 ”قُلْ إِنْ أَلَمَّ يَكُنْ لَهُ إِلَهُ“ ٻڌهو جي ۽ ٻڌهو،
 ٻي ريءَ سَري سڀني، واجب واحد هو،
 جنهن ريءَ سَري نه ڇڳت کي پهر نڪو ٻڪو،
 سو در سو جهڻ سو ٿيو جو وڃڻ وڃي ويندو،
 ڏوريو در ڏانڊو جو، جو آهي ۽ هوندو.

سچن! مسجد تہ ”سور مڙني جو“ معني ”منڊ مڙني جو“۔ يعني تہ الله پاڪ جي هتي
 ٻي ڪل ڪائنات جو سرچشمو آهي. ”سور“ اصل ۾ شڪرت لفظ ”مول“ آهي، ۽ ”سور“
 ان ”منجي“ ۾ ٿيو آهي. ”مول“ معني اصل ۾ بيباد يا منڊ. شهر ملتان جو اصل نالو ۽
 ”مول آستان“ (= مولتان = ملتان) آهي يعني اصلي آستان يا آستان جو بيباد. جئن تہ ملتان
 ۾ قديم زماني کان سچ جي ٻوڙ جو هڪ وڏو مندر هو، انهيءَ ڪري ئي ان کي سڀي
 ٻوٽن آستان جو منڊ ڪري ليکيائون. پٺن جي ”سور“ واري رتھ جي معني ۽ آهي منڊ واري،
 يعني اها رتھ جا شروع طور ڪنهن ڪم يا ڌنڌي تي خرچ ڪجي. ڪٿو يا نقصان ان
 شروع واري رتھ يعني سور تي ئي پڌرو. شڪي حالت ۾ چوندا تہ ”ادا جي سور مليو تہ
 لڪ ٿيو“. شاعر سانوڻ ۽ انهيءَ ساڳيءَ معنيٰ ۾ چيو آهي تہ ”گهڻو ڪٽيو گهوريو، ساڳئين
 وڃي تہ سور“. چوندا تہ ”سور ۾ سور نہ پوي“. ”سور ۾ سور نہ وجه“ يا ”سور ۾ سور
 ڪونہ وجهندس“. سنڌيءَ جي عام اصطلاح ”آءُ سور ڪونہ ڪندس“ (يا ويندس، ڏهنس
 وغيره) جي پڻ معنيٰ ٿيندي تہ ”آءُ اصل تي ڪونہ ڪندس؛ آءُ منڊئون ڪونہ ڪندس؛ يا
 آءُ ڌرئون ڪونہ ڪندس“. ”لا“ نہ ٻي منجهس يعني تہ الله پاڪ جي هتي ۾ ٺهي يا
 نٿي جو درو ۽ ڪوبه، ڇاڪاڻ تہ هو ”إلاهو“ آهي يعني تہ سندس ذات هميشه اثبات آهي.
 ”إلهي ڪل نہ پوءِ“ يعني تہ محض اڪري علم سان الاهي حقيقت جي ٻروڙ ڪانه ٿيندي.
 ”طرح“، ”طرف“ ۽ ”جنس“ کان قادر مطلق پاڪ آهي، يعني تہ صورت، مڪان ۽ جنس کان
 اتر ۽ اعليٰ آهي. ”والله انفي و اتم الفقر“ يعني تہ الله تعاليٰ بي نیاز آهي ۽ اوهين ٻندا
 ڏانهن محتاج آهيو. ”لڳو ٿو“ يعني لڳل، لاڳاپيل يا گڏيل. ”إِنَّ السَّحْكَرَ إِلَّا لَيْلٌ“ يعني
 تہ حڪم ۽ اختيار جو صاحب صرف الله تعاليٰ ئي آهي. مڪان جي لحاظ کان هو لامڪان
 آهي. ڏئي تعاليٰ جو قول آهي تہ ”كُلُّ إِنْسَانٍ رَاجِعُونَ“ يعني تہ سڀ مخلوق بالآخر اسان
 ڏانهن موٽندي. ”قُلْ إِنْ أَلْمَزْتُمْ كُلَّهُ لَيْلٌ“ يعني تہ هر ڪم ۽ نتيجي جو، هر امر ۽ اختيار
 جو ڪلي طور، اڪه اهو سولي آهي. ”سو در سوجهن سور ٿيو، جو وڃڻ وڃي ويندو“ يعني
 تہ جيڪي ڪجهه گهرجي سو هڪ ڏئيءَ جي دران ئي گهرجي، باقي ٻيو در جيڪو جو اوس فنا ٿي
 ويندو، ان جو ارادو ڪرڻ ئي چڻ اهايو سور سهڻ آهي. ”سوجهن“ فعل شمني آهي ۽
 ”سجهڻ“ لازمي آهي، جنن ڪولن ۽ ڪلڻ. ”سوجهن“ يعني ڪنهن شي کي خيال ۾ آڻڻ يا ان
 جو ارادو ڪرڻ يا ان جو گهورو ٿيڻ.

منهجا ٻولن ۽ ڄاڻ تہ خوشيءَ ۾ ٽولي ڏک ۾ سڌ وارن پنهنجي سولي کي نہ وساريو
 آهي. هڪ معنيٰ ۾ عشق ۽ محبت جهڙي ٻي حوشي ۽ خوراڪ ڪانهي ۽ دل گهرائي دوست
 جي ملڻ جهڙي ٻي نعمت ڪانهي. سنڌ وارن انهيءَ نعمت جي نصيب ٿيڻ جو مدار ۽ پنهنجي
 سولي تي رکيو آهي: چوندا تہ ”يار ڏي سولي وارث آهي الله“. وڇريل دوست کسي
 ۽ چوندا تہ ”الله آئيندو“. چار دوست علي حوڪمي هڪ بيت ۾ چيو آهي تہ:

دلبر! دوست علي چوء، آئيندء الله،
مون سوين سڪائون ڪيون لعلن توهي لاءِ،
ساجن! سڪند پاءِ، مون کي ڪالھو ٿيا اڃ گهڻي.

”چوء“ يعني ”چوي“ - اهو ملير ۽ ساڪري جي خاص محاورو هو لفظ آهي. ٻڌائي صاحب
”وصل جي والي واريندي چيو آهي ته: ”الله! اچن اوءِ، جن آئي من سرھو ٿئي“؛ ۽ ان
”الله! اوتاري، منڌ ماروء هي سڙس“.

چاڻ ته درد ۽ اڏاءِ ۾ پڻ سڌ وارا الله کي ئي پاڏائيندا. اڏاءِ وقت ”الاڙي“ چوڻ
سڌ وارن جو تڪبو ڪلام آهي. ”الاڙي“ معنيٰ ”الله! ڙي“ يعني ”اي الله“، ”ها، الله!“
صدين کان وٺي ”الله“ جو نالو منڌ وارن جو تڪبو ڪلام ۽ زبان زد عام بنجي ويو آهي.
اڏاءِ وقت ”الله“ جي سڄي نالي اچارڻ بدران ”الا“ جو اچارڻ فطري آهي؛ انهيءَ ڪري
درد ۽ تڪليف وقت ”الله!“ - يعني اي الله! - جو مخفف ”الا“ عام رائج ٿي ويو آهي.
ٻڌائي صاحب چيو آهي ته: ”آلا ائين ر“ هوءَ - جن آڻ مران بند ۾“ يعني اي الله ۽ ڪا
شل ائين نه ٿئي جو آڻ ڪنهندي جي حالت ۾ دم ڏيان؛ ”الا“ ڏاهي ۾ ٿيان، ڏاهيون ڏک
ڏن - معنيٰ اي الله سائين! آڻ ڏاهپ واري نه ٿيان جو ته ڏاهپ واريون ڏک ڏسنديون آهن.
مطلب ته ”الا“ تڪليف جي وقت وارو سڌ آهي ۽ ”الله!“ جو مخفف آهي. ”الاڙي“ خاص
طرح درد ۽ اڏاءِ واري دانهن آهي. سڀني جي زباني ”سائون“ جو بيت آهي ته:

درد بنا دانهن نه ڪري ”الاڙي! آلا“
مڪانن مون کي ڪهي ويو ڪري ڪريلا
انه ته آريءَ ۾ - مار جا اٿاريا! اوتلا
آريءَ جي اٿن کي ڏينديس وندر منجهه ولا
هالا هي وندر وڃ ۾ ڏنر ويهه ولا
سورن جا سائين! - مون آهن ٽڪيءَ تي ٿلا
سورن جا سائين! - مون آهن پانهيءَ تي پيلا
هر سورن جا، سائون چئي، اڃ آهن ڪروا ڪوٺلا
اهي حسن حوصلا، منهنجا پنهنون نيا پاڻ سان.

ذلي شال راضي ٿي پنهنجي بدن جا - پ سور ۽ درد دٺي ڪري ۽ کين پنهنجي
نعتن ۽ نواشن سان مالا مال ڪري. منهنجا سون! چاڻ ته رب جي رضامندي جهڙو پيو ڪو
مرسا يو ڪونهي. رب راضي ڪجي ته بندي جي پانديءَ جي ڪا حد ٿي ڪانهي. گجھارت ۾ آهي
ته ”الله ڏاقت آهي، ڏوڪر اٿس تي ڪون، هر جي ڏاڻو ٿئي“ (دات = ڏيئو، نوڪر =
ڪمي. نالو = راضي) يعني ته ”الله ڏٺي ٿو، ڪمي اٿس تي ڪانه، هر جي راضي ٿئي“.

مهراڻ

موران جا موٽي

* جيڪو شخص بدلي جي طريقي تي غور ڪندو رهي ٿو، ان جا زهر سڌائين ۽ ڪڍڻ
هن ٿا، ۽ جيڪو پنهنجي دوستن جي هر خطا تي ڏس ڪندو آهي، ان جا دشمن گهٽائي
هوندا آهن.

* تون سمجهين ٿو ته محتاج کي قرض ۾ سهڪ ڏيئي، تون هن تي ڪو وڏو احسان
ڪيو آهي؛ پر اهو احسان ناهي، بلڪ عدل ۽ انصاف جي ئي تقاضا آهي.

* چور دوست ان کي سمجهڻ گهرجي، جو اڪيلائيءَ ۾ عيب ظاهر ڪري انهن تي
تبصه ڪرڻ ۾ ڪابه ڪوتاهي نه ڪري؛ مگر پريڪٽ ٽنهنجي تعريف ڪري، ۽ جڏهن توکي
ڪوبه مشڪل هجي، ته ان وقت هراهي ڪري.

* حق جي ڪوڙائيءَ کي برداشت ڪرڻ نهايت ڏکيو ڪم آهي؛ پر سڀاڳو آهي اهو
شخص، جو پن جي نصيحت ٻڌي.

* لائى ماڻهن جي حق ٽٽي ڪري، نالائقن جي پرورش ڪرڻ، نه فقط انهن جي ڪم
تي ڪاٽي ٽهرڻ آهي، بلڪ اهو ته ڏسي وائسي سموري آئندو نسل جي رستي ۾ ڪڍڻ پڪوڻ
جي برابر آهي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ کان وڌيڪ آفت ۽ مصيبت آئندو نسل لاءِ ٻي ڪا ئي نٿي
سگهي، ته هن کي ورثي ۾ اهڙن شخصن جي بالادستي ۽ وڌندڙ فوج ڏني وڃي، جي ڊڄڻ،
آواره، ڪرچور، بدعاش ۽ شرير هجي.

* جڏهن هڪ شخص چڙ ۽ غصي ۾ پڄي، توهان بهودن لعنن ۾ ڳالهائي ٿو، ۽
تو کي معلوم آهي ته هو غلط ۽ غير معقول آهي ته اها ته تنهنجي وڏي يونٽوئي ٿيندي،
هو تون نه ان وانگر جوش ۾ اچي واکا ڪرين؛ انهيءَ جي معنيٰ ته هيءُ ئي ته هڪ چرلي
کي ڏسي، تون به چريو ٿي وڃين.

* انسان جي زندگيءَ جو مقصد ڪو اهو ڪونهي، ته هن کي نيڪ قبرستان رسايو وڃي،
بلڪ هن کي پنهنجي زندگيءَ جو مقصد ضرور پتائڻ گهرجي، ته ته هن جي ڄڻ جو
ڪو ضرور ٿي ڪونه هو!

* جن ڪو درد انسان کي ڪنهن خرابيءَ کان آگاهه ڪرڻ لاءِ ٿيندو آهي، تن سميتون
به درحقيقت سجاڳ ڪرڻ لاءِ اچن ٿيون.

* انسان جي وطني سڀ کان وڏي خوش قصي ۽ حياتي ۽ خوشي کان وڏو انعام اهو آهي ته هو پنهنجي پاڻ ۾ ڪنهن اهڙي خاص ڪم ڪرڻ جو لاڙو پيدا ڪري ڇڏي، جنهن سان هي کي ٻورو ٻورو شوق هجي ۽ هن ڪرڻ سان خوشي حاصل ٿي سگهيس. - ايمرسن

* اي شام حوشت ٻال، هاڪي، تيس، گهوڙدول، ۽ ٻولو وغيره "ورزش" کي پنهنجي صحت لاءِ لارڻ سمجهندڙا ڳوٺن ۾ وڃي انهن بد نصيب هارين جو هڪ چوڻا وٺي، جن جي جسر خون هڏيون سخت محنت سبب چور چور ٿي رهيون آهن! - برنارڊشا

* دولتمندن ۽ سرمايدارن جي خيرات ۽ ڇڏي مان هلندڙ سوسائٽيون هميشه دولتمندن جي طاقت ۽ موجوده سرمايدار نظام کي قائم رکڻ ۾ مددگار ثابت ٿينديون آهن؛ هو صبر ۽ تحمل جي تقين ۽ تبليغ سان غريبن جي اخلاقي جذبن کي ٽڙو ڪنديون رهنديون آهن، ته جيئن سرمايدار جي خوف و خطر سندن رت چوسيدا رهي. - برنارڊشا

* اڳئين زماني جي درويشن جا پالا ڪاٺ ھاڻا ۽ هو پاڻ سون جا؛ مگر هاڻوڪي زماني جي درويشن جي اها حالت آهي، جو سندن پالا ته سون جا آهن، پر پاڻ ڪاٺ جا. - ڊيڪن

* تاريخ جي صحن تي انهيءَ ٺهڙين جو نالو ته سونن اکرن سان لکيل آهي ۽ ٻارٻار مندس نالي کان وٺي آهي، جنهن جي سر تي گهٽ ۾ گهٽ ٽيهن لکن انسانن جي پگهار ٿيل جي ذميداري هائڊ ٿئي ٿي؛ مگر انهي وليو جيس جو نالو تمام گهٽ، ماڻهو ڄاڻن ٿا، جنهن مانا جهڙي نامراد مرض جا ٽڪا ايجاد ڪري، ڪروڙن انسانن جي ٽپي جانن کي بچايو! - ناسلوم

* ڪوبه ملڪ نيستائين هرگز غلام بنائي نٿو سگهجي، جيستائين خود انهيءَ ملڪ جا باشندا چوڪائي ڪندڙ جي مدد نه ڪن. - بلڪل ائين، جيئن ڪهاڙو نيستائين وٺڻ کي وڏي نٿو سگهجي، جيستائين خود منجهس ڪنهن وٽ جي ڪاٺيءَ جو ڳڻ ٻڌل نه هجي! - ناسلوم

* جڏهن آءٌ ڪنهن جاهل کي پنهنجي تعريف ڪندي ٻڌندو آهيان، ته هنن سوچيندو آهيان، ته مون کان اڳرو ڪهڙو بيوقوفيءَ جو ڪم ٿيو، جو هن کي پسند آيو! - اٽلاطون.

* جو شخص علم حاصل ڪرڻ ۾ ندين جا ٿورا ورهيه خرچ نٿو ڪري، ان کي سڄي عمر جهل جون سختيون ٿي برداشت ڪرڻيون پونديون آهن. - ارسطو هاليس.

* منهنجي دعوا آهي ته جيڪڏهن اوهين عوام جي راءِ ۾ سندن خواهشن جو احترام نه ڪندؤ، ته اوهين جيترا به وڻيو اوترا قانون کڻي پيايو، مگر اوهين انهن جي وسيلي بداسي

ٽهائيندڙ سڀي عيسين جو خاتمو ڪرڻ ۾ ڪتاب تي نه مڳهندڙ اوهين عوام جي ڳالهه ٻڌو، سندن احساس ۽ جذبات جو احرار ڪريو ۽ سندن سڃاڻپ ۽ خواهش کي تسليم ڪريو. - قائداعظم محمد علي جناح -

* هوڏانهن انسان جي اها حالت آهي، جو مذهب، سل، رنگ، قوميت، خواجگي، علامي، سرمايه داري، مزدوري، تعصب، عقليت، جمهوريت، اشتراڪيت، وغيره وغيره جي اڻاهه جهڳڙن ۾ ڦاٿل آهي. جڏهن ڪان سندس ظهور هن زمين تي ٿيو آهي، لاتعداد جنگيون ۽ بي انتها فساد هن زمين تي ٻوڙيا آهن؛ نور قوم ڪان الڳ آهي؛ ۽ ڪنهن صورت انسان جي هڪ امت پنجن جي نظر ٿئي اچي، هو صحيح فطرت کي پنهنجي معجزاتي قوت سان فتح ڪري سگهي. جيڪا وحوش ۽ درندگي انسان ۾ آهي، خدا جي ڪنهن به پيءُ مخلوق ۾ هرگز ڪانهي، ۽ سموري صحيح فطرت ۾ فقط انسان ئي هڪڙو وجود آهي، جو هڪ جس جو ٿي ٻي پاڻ ۾ وڙهي رهيو آهي. فساد جو سڀ ڪاڻ وڏو محرڪ اڃا به ”مذهب“ ئي آهي، جو انسان کي هڪ وحدت ۾ پوئڻ نٿو ڏئي. - چيٽولڊڪ ان جا ٻيا محرڪ به هزارين آهن، جي انساني امت کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري، سندس اجتماعي قوت کي مارج ڪري رهيا آهن. - علامه بشير علي -

* ڪنهن نوجوان جي ترقيءَ جي رستي ۾ غالباً اهڙي ٻي ڪنهن رندڙ ڪانهي، جهڙي هر وقت پنهنجي قابليت ڪان وڌيڪ پنهنجي پاڻ کي ظاهر ڪرڻ جي سندس خواهش ۽ طمع. ان ٻي پاڻ جي ته اسين انهيءَ ڳالهه کي وساري ٿا ڇڏيون، ته قوت يا دير سان دنيا کي ته ماني سان پتو لڳي ويندو ته اسين ڇا آهيون. - ۽ پوءِ جيڪي هو سمجهندا، تنهن ۾ وار برابر به فرق نه هوندو. انسان جي اصليت شايد اڄ ظاهر نه ٿئي ۽ ممڪن آهي ته سڀاڻي به ظاهر نه ٿئي، پر جيڪو ان جو پتو ضرور لڳي ٿي ٿو وڃي، جو ته امان جي اصليت بهه پاڇي وانگر انسان مان ڳاڙهه لڳي وئي. - ڊاڪٽر مارٽن -

* جيڪڏهن بدقسمتيءَ سان اوهين اهو خيال ڪري وينا ته اوهان ۾ خدا داد قابليت ۽ ذهانت آهي ۽ سڀئي ڳالهون پاڻ ڪان پانهي اوهان جي دماغ ۾ اينديون وينديون، ته اهو خيال حار دل مان هڪڙي ڇڏيو، ۽ هڪ سمجهو ته جيڪا به چيز اوهان کي هٿ ايندي، يا محنت سان هٿ ايندي، ته هڪ اوهان جي ٽڪيءَ ۾ ذهانت سان. - ڊاڪٽر مارٽن -

* آڇ ٿاڏن تي هليو آهيان ۽ گرم واريءَ کي به پيرن سان ٽاڙيو آهي، پر مون محسوس ڪان وڌيڪ گرم چيز ڪنهن ڪانه ڏٺي. - بزرگ مهر -

* جيڪي شخص فائدي ۾ ٻئي ڪنهن کي شريڪ ٿا ڪن، انهن مان نقصان ۾ ڪوبه شريڪ نٿو ٿئي. -

* جنهن چير کي اوهين سڌاري ٿا سگهو، تنهن کي ڪم از ڪم بگاڙيو ته -

- ٺيڪيٽر

* هڪ دوڪاندار جي ڪردار تخليق ڪرڻ لاءِ سو دوڪاندارن جي زندگيءَ جو علم

مروڙي آهي، هن لاءِ ته جيڪو ڪردار تخليق ڪيو وڃي، سو پنهنجي انفراديت جي باوجود

اهڙي قسم جو هجي، جو سڀي دوڪاندارن جي ترجيبي ڪري سگهندو هجي. - گورکي

* قدرت جو هيءُ نهايت پراڻو قانون آهي ته حق جي آواز کي جيترو به دٻايو ويندو،

اوتروئي زياده سختيءَ سان اپڻ جي منجهس همت پيدا ٿيندي آهي. مظلوميت ظاهر جي لي

هائيءَ سان سرباپ ٿيندي آهي، ۽ مظلومن جي غم ۽ غصي جي باهه کي تشدد ۽ سخت گيريءَ

سان وسائن جي چيتري به ڪرڻش ڪبي آهي، اوتروئي زياده خوفناڪيءَ سان ان جا شعلا

اندران اندر پڙڪڻ شروع ٿي ويندا آهن. - اوسيد برسي

* اڄ حقيقت ظاهر آهي ته عدل ۽ انصاف جي هڪ گهڙي سؤ سال جي عبادت کان پتو

آهي. دعايا تي زحر ڪريو، ان بعد ظلم سٺا آهن. فصل تباهه ٿي ويا آهن، هارين جي

بدلي تي سواءِ ڪل ۽ هڏن جي ڪابه شي باقي نه رهي آهي، انهن جا ٻچڙا پڪيا ۽ اڳڙا

ٿي ويا آهن. - عزالي

* سائنس مذهبي ۽ سماجي قانونن کان آزاد آهي. - ان پر پوريءَ خبرداريءَ سان انهن

تجربن يا مشاهدن جي منطقي يا مادي تشريح کان پوءِ ئي نتيجا ڪڍيا وڃن ٿا. مثلاً، جو

شخص زهر جو هڪ خاص مقدار گهٽي ٿو، ته هو يقيناً مري ويندو. - خواه هن جو اهو ڪم قانون جي

خلاف هجي يا نه. اسين ڪنهن به بيماريءَ جي جيوڙن کي هڪ خاص تعداد تائين پهچي جسر و

پورڻس پائڻ ڏيون، ته هڪڙيءَ خاص مدت کان پوءِ اسان کي اها بيماري ضرور ٿي ويندي،

چاهي ان جي نه ٿيڻ لاءِ ڪيترائي نمونو ڏاڳا ٻڌون، دعائون گهرندا ۽ وظيلا پوهندا رهون.

- پروفسر ڪوساسي

* اسين پنهنجي زندگيءَ جي وڏيءَ چادر پر به بيڪار ۽ سڙيل ڪپڙ کي لڪائي ٿا

سگهون. هن چادر پر جيڪا به خراب ۽ سڙيل تنڊ هوندي، سا ضرور ڪپڙ وقت پر ظاهر ٿي

ويندي. اسين پنهنجن نقصن ۽ عيبن کي گهڻيءَ دير تائين گجهو رکي ٿا سگهون. اسان جي

دل ۾ جيڪو خيال جو سھان داخل ٿئي ٿو، سو اتي پنهنجي هٿ اڪرن جو نمونو اسان جي

چال چلن تي چڙي وڃي ٿو. اسان جا داغ ۽ نشان اسان جي ڪمزوريءَ کي ظاهر ڪندا

يا رهندا آهن، ۽ اهي داغ ۽ نشان اسان جي زندگيءَ جي سنگمرمر تي اهڙا ته اوڀا کونجي

ٿا وڃن، جو پچندڙ ماڻهو به انهن کي آسانيءَ سان پڙهي ٿو سگهي. وقت جي آڱر ۾ اها

طاقت ٺاهي، جو بيوقوفيءَ جي داغن ۽ نشانن کي ڪڙڙي سگهي، ۽ سڄي ڀياڻ جي سرديءَ

جي لهرن ۾ اها طاقت آهي، جو حواليءَ جي بد نماين کي حرف جي پوڄيءَ سان سٺو ڪري ڇڏي.

- نامعلوم

* جيڪڏهن ڪو شخص انهيءَ درجي تي پهچي وڃي، جو ماڻهو سندس خدمت ڪن، ته هو اڪثر تڪرر ۽ ڏٻڪاءَ جو قيدي ٿي وڃي ٿو. پر جيڪڏهن هو ٿورو غور ڪري، ته جيڪر ڪيس معلوم ٿي وڃي ته ڪو به شخص نڪي ڪيس سجدا ٿو ڪري، مڪي سندس خدمت ٿو ڪري؛ بلڪ هر ڪو درحقيقت سجدا ٿو ڪري پهچي طمع ۽ حرص ڪري، ۽ خدمت ٿو ڪري پهچي شهوت جي، ۽ انهي سال جي، جو هو ڪاٺس حاصل ڪري ٿو. اهڙا ماڻهو ان حاڪم کي درحقيقت ڏوڪي ۾ رکندا آهن. درحقيقت سندن دوستيءَ جو سڌار اهي پهچا ذاتي خيالي مطلب تي هوندا آهن. جيڪڏهن ڪيس خبر پئجي ويندي آهي ته هي حاڪم ڊسمس ٿيڻ وارو آهي ۽ ان جي جاءِ تي ٻيو اچڻ وارو آهي، ته جيڪڏهن ڪاٺس تنهن ٿيڻائي، سندس دشمنن جون پيشيون خدمتون شروع ڪري ڏيندا آهن. مطلب ته سندن خوشامد جو مقصد فقط پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ تي هوندو آهي. افسوس جو هن خود غرضيءَ جي خوشامدين جو نتيجو اهو ٿئي ٿو، جو ٽوڙ ۾ پرهي ويل حاڪم انڌ جي گهوڙي تي چڙهي ٿا ويهي رهن، سندن ظلم و ستم حد کان وڌي وڃي ٿو، ۽ مخلوق جون محبتون ۽ تڪليفون ڳالهائي کان ٻاهر ٿي وڃن ٿيون. - لهرالي

* سڀ کان پهرين ۽ بنيادي چيز هيءَ آهي، ته انسان جي زندگيءَ لاءِ جيڪي ضروري چيرون آهن، سي هن کي حاصل هجن؛ ته ته پوءِ هن ۽ هڪ شخص ۾ خيالن جي ڪيڙي ماڱوڙي جي زندگيءَ ۾ ڪو به فرق ڪونهي. ۽ جڏهن هن جي انصاف هن کان ڪسي وڃي، تڏهن هن سان انساني ڪمن جي اسيد رکڻ به اڃائي آهي. پوءِ جيڪڏهن هو وڙهي ٿو، قانونن کي ٽوڙي ٿو، حدون ٽپي ٿو، انساني رت سان هٿ ڳڙهي ٿو، ۽ شيطانن وانگر شور ۽ هنگامو مچائي ٿو، ته اوهين هن تي الزام ڇوڙا رکجو؟ اهو ڪهڙو انصاف آهي، جو مڃي ۽ کڻي پائي ۽ کان ٻاهر آهيو، ۽ پوءِ جڏهن هو ٽٽڪي، ۽ ٽٽڪي اوهان کي پنهنجي چلهرن ۽ ڪپڙن مان رحيم ڪري، تڏهن ان تي غصو ڪريو ۽ ان کي ڏوهاري بنايو؟ هي ڪهڙو اصول آهي، جو اڏانهن ٻڌي ڪي هئا کان محروم ڪري پوري ۾ بند ڪريو، ۽ جڏهن هو هن محروميءَ تي چريو ٿي پنهنجو مٿو هيڏانهن هوڏانهن ٽڪرائيندو ٿو، تڏهن ان کي گنهگار سڏيو؟

انسان جهڙن ماهوارن جو ڦاٽو آهي، ان لاءِ جيتري ضرورت هئا ۽ پائيءَ جي آهي، اوتري اٿي، ٿئي ۽ اجهي جي ۽ پوءِ جيڪڏهن اوهين هن کي اهي چيرون ٿا ڏيو، ته ڪن ٿا اسيد رکيو، ته هو شرافت ۽ انسانيت جو پتلو ٿي رهندو، گناهه کان ڊڄندو. ۽ نافرمانيءَ کان ڪيندو؟ - ابراهيم ازمي

ادبي خط

(۱)

مينڌري ج - معاد تي

- جناب اعليٰ، "مهراڻ" جي نئين سال جي بي موج به ڏٺو: لوڻ لهر وٺن انهن ۾ نئون حال،
نيون چوليون انهن ۾ نئون خوش، نوان ڪٽڻ ڪڙڪا انهن ۾ نئون اسڪڊسي، ساعت کن
لاءِ به خود ٿي ويس. پانوم پٺي، "مهراڻ" ته عمرخمار جي رباعي آهي - نهايت وڻندڙ،
مٺي ۽ بهاري بهاري!

مان ٻڌي مان گهاٽو، مان ٿي وار وجود ٿي؛

مان ٿي مان پڄتا، مان ٿي بهار پرين جو.

اسان جو ۽ سنڌي ۽ جو ساڳيو معاملو آهي. پاڻ ٿي سنڌي ۽ کسي اختر ڪري، پاڻ ٿي
مهندس سزار جا مڃاڻ ٿي ماهر ڪريون ٿا. معلوم ٿاهي آخر اسان جي واڌ ويلا جو رد عمل
ڇا ٿيندو؟ هن دفعي "مهراڻ" واقعي مهراڻ جون سيڪون ٿي لائون. شيخ اياز جي وائي
نهايت وقت انگيز آهي. هري "دلگير" جو "آءُ ڪٿي پهتو انسان" گوت نويءَ ۽ نئون
مولو آهي. ڇو ته عام طرح گيت ۾ سادو ۽ معصوم نظرت جا امنگ ۽ بهار پڄتا جون ڳالهيون
هونديون آهن، پر هن ڀيري نئون رنگ ڏنگ ڏسي حيران رهجي ويس. گورڊن جي
"رات رات" نهايت وڻندڙ ۽ سهڻي آهي. بشير سوريائيءَ جو "وچ اوڀر" واديءَ ٺيل جي
لڙندڙن جي لشڪار آهي؛ "وچ اوڀر" ۾ پڇميرن جو مقدس بهار گونججي رهيو آهي، ان ۾
خليل جبران جي شاعريءَ جو روح چرندو پرندو محسوس ڪري رهي آهيان، عالمي سٽن
جا روح مقبرن اندر پريشان پريشان ڊوڙي رهيا آهن؛ شايد ٺيل کي نئين قرباني ڪورجي -
نئين ۽ ڪنوار جي، جنهن جو ڳانو ۽ مينڌي رت سان رڳيل هجي. "سپيڪا مومل سپيڪورائو"
"اياز" جي شخصي معيار جي خلاف آهي، تعجب آهي اياز اهڙي صفا ڪهڙيءَ ڪهيت هڪ
لکي! جناب گرامي صاحب جي "عمورت" نهايت سطحي آهي، موجوده وقت جي تقاضائن
موجب اهو موضوع نهايت پراڻو ۽ بيڪار ٿي چڪو آهي. هوشن به گراميءَ جي شعر ۾ اهو
سيلاب نه رهيو آهي، ان ۾ فقط سوتي ويندڙ چوليءَ جي چتر ٿي نظر اچي؛ تدوين جذبات
جو تصور ڪيائين ساڻ ڏهندو؟ ڇو ته شاعري به ڪاليجي وانگر نت نئين خون تي راضي ٿيندي آهي -
"مڪلي ناه" ته صفا ڪڪ ڪڪري وڌو، ڇو ته صفا فارسيءَ ۾ هو، اسان پارسن کي
کي سنڌي به مشڪل سان اچي، سو فارسي ڪٿان ايندي؟ اها معياري ۽ ادبي رسالن جي

پروي ناهي، فقط اوهان چند چڙاڻن جو بهانو بنايو آهي. طویل ۽ خشڪ مضمون ڀل هجن، پر ايترو ته احساس ڪيو، جو سنڌيءَ ۾ هجن. ”مڪلي ناه“ فقط محدود طبقي لاءِ مخصوص دلچسپي ۽ فائدو رکي ٿو. اوهان کي هڪ عام معيار رکڻ کپي. جن کي فارسي ٿي اچي سي ”مڪلي ناه“ کي ڇا ڪندا؟ ضرور هاڪيءَ ۽ ٽڪاوت سان ئي ٻيا اٿلائيڊا اٿلائيڊا اڳي هندا ويندا، تڏهوڪو اهو ٺڪرندو ته نه هو حاصل ٿيندو نه مزدو. سنڌي ادب ۾ ٻيا اڃان به ٿي موضوع رهيا ٻيا آهن، جن جي اسان کي محنت ضرورت آهي. متان ائين سمجهيو ته اهو سهڻو ڏوراهو ۽ سيار آهي يا البيلائي ۽ الفرخائي. البت اها عام سنڌي تعبير يا لفظ طبقي جي پسنديدگيءَ جي بابت ضرور آهي. ڇو ته ادب انهن لاءِ ئي تخليق ڪيو وڃي ٿو، اهي ئي ان کي هٿائيندا ۽ سانڍيندا. تنهنڪري ٻي زياده تحقيقي مقالا شايع ڪيو. فقط ٻه لفظ ايترا چولندس ته سنڌيءَ ۾ مضمون هجن، پرواهه ناهي ڪئي طویل هجن.

اوهان تنقيدِي ادب لاءِ فرمايو آهي. درحقيقت جيستائين تنقيد نه هوندي، ته مستند ادب تخليق نه ٿيندو. سنڌي ادب ۾ اهڙو خاص تنقيدِي ادب ٿي ڪتاب ڪونه ٿو ملي، جنهن جي روشنيءَ ۾ ويهي تنقيدات ڪجي. لاچار جن کي فارسي ۽ عربي اچي ٿي، سي ان مان ٿاڻو وٺن ان جي انگريزي اچي ٿي، سي ان جي ڪتابن جي روشنيءَ ۾ ويهي مقالو تيار ڪن ٿا. پر اسان جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟ جن کي نه اچي فارسي، نه فرنگيءَ جي زبان! مون به تنقيد جي ڏس ۾ ڪجهه روانو ڪيو آهي، خبر ناهي ان جو ڇا ٿيو؟ اوهان تنقيد جا اصول مقرر ڪيا آهن، سي صحيح آهن. مان پنهنجي مضمون متعلق ايترو ضرور چولندس، ته نه آهي تنقيد نه تبصرو، وچان ڪجهه ٻي شي آهي. منهنجي تنقيدِي مضمون جو عنوان آهي ”شيخ اباز ۽ سندس ادب“. مضمون جا ٻه بنيادي حصا آهن: (۱) ”شيخ اباز“، جنهن ۾ سندس ذات بابت ۽ زندگيءَ بابت احوال آهي، ۽ (۲) ”سندس ادب“، ان ۾ لفظ سندس ادب متعلق لکيو ويو آهي. اهو مضمون مون وٽ سرسوت ساهر جي ڪتاب ”ڏه ناول ۽ انهن جا مصنف“ (انگريزي) جي نوع ٿي لکيو هو. انهيءَ ۾ مصنف جي زندگي به آهي ۽ سندس ادب تي تنقيد پڻ. من، متان ذاتيات جي غلط فهميءَ ۾ اچي ڪجهه ٻيو فيصلو ڪيو. ان ڪتاب جي پڙهڻ بعد اوهان کي منهنجي مضمون جي نوعيت جي خبر پوندي. هڪ اثر ته مضمون ۾ ڪابه ٺڪراڻه جڏت يا تنقيدِي عنصر ڪونهي، ته به اهو اثر ته محنت اچائي نه ويندي.

۱۹۵۶ع واري پهرئين پرچي ۾ ماستر جمال الدين صاحب ۽ اوهان جو مختصر انساني متعلق بحث پڙهيو. هن دفعي شيخ ”راز“ ۽ شيخ ”حفيظ“ به ميدان ۾ آيا آهن. اسان کي اهڙن بحث جي محنت ضرورت آهي، ڇو ته ان ڪري ڪي ئي ڪمزور يون ظاهر ٿي پون ٿيون، جي بعد ۾ درست ڪرڻ گهرجن. اوهان وٽ مختصر انساني جو ٻن اصولن تي بنياد آهي، پر منهنجي خيال موجب ان ۾ ٽي اصول آهن: (۱) ڪردار (۲) ماحول ۽ (۳) عمل. افسانو لبانيءَ موجب اڏو هئڻ گهرجي، جنهن کي ذهن مٿن کان هڪ ڪلاڪ تائين وقت ۾ پڙهي سگهجي.

افسائي کي ۴ حصا آهن: (۱) شروعات، (۲) وچ، جنهن کي انگريزيءَ ۾ ”ڪلائيمڪس“ چئبو آهي، ۽ (۳) پهاڙي. افساني جي پهاڙي ۾ سندس شروعات جو سڀاويڪو، اصلي ۽ فطرتي لئيجو هئڻ گهرجي. افساني جي واقعن جي هڪ اسڪائي نوعيت هئڻ گهرجي، جا نه فقط معصوم ۽ وڻيءَ کي وڌائي، پر اصلي مقصد کي اپارڻ ۾ مدد به ڪري. افسانو هميشه سلسليوار، مندر ۽ موافق، گڏيل ۽ لهڪندڙ هجي، ان سان گڏوگڏ دل وٺندڙ، متاثر ڪرڻ جهڙو ۽ مڃائڻ جهڙو پڻ هجي. افساني جو هڪ ڪردار ”ساجي پرچاءُ ڪندڙ“ يعني افساني جي محرڪ ساجي مسئلي کي ”سلههائيندڙ ۽ حل ڪندڙ“ هجي. افساني ۾ اهڙو اشارو هجي، جو مسئلي جي اصليت ۽ ان جي پيش ڪيل حل کي پرکڻ ۽ سمجهڻ جو وسيلو بڻجي وڃي. جيئن ته افسانوي ڪردار انسان آهي، ان کي ”پنهجو پاڻ سڃاڻڻ“ ڏانهن اشارو ڏيڻ يا ان متعلق پڙهندڙن کي اشارو ڏيڻ افساني نڪار جو فرض آهي. چو ته پوءِ ئي افساني مان انسانيت جي اصلي مقام جو نشان پتو ظاهر ٿيندو. افساني جي اڻاڌيت اهڙي آهي. ”پاڻ سڃاڻڻ“ جي اشاري بعد ئي، ڪردار يا پڙهندڙ ناسارگار ماحول سان وڙهڻ ۽ بغاوت ڪرڻ لڳندو. افساني ۾ اخلاقي نساء ڪرڻ يا افسانوي ڪردار جي پٿرن نقطن کي اپارڻ. ان لاءِ ته افسانوي ڪردار -نن اخلاقن جي روشنيءَ ۾ پنهنجون اوثاڻون ۽ عيب ڏسي. ان کي چئبو آهي اخلاق جو پڙهو ڌيارڻ يا اخلاق جو ڍڍورو گهمائڻ. ڪردار پنهنجي زماني ۽ ماحول جي ريتين رسمن جو ترجمان هجي. آخر ۾، ڪامياب افسانو اهو آهي، جنهن ۾ بي جان قاعدن ۽ بيٺل سرشتن سان گڏوگڏ ساج جي انڌن عقيدن ۽ خيالن تي سخت نڪتو چڙهي ۽ پختي راه ڏئي ڪري. اهي آهن هڪ ڪامياب افساني لاءِ منهنجا خيال، جيڪي مون پنهنجي مطالعي ۽ تجربن مان حاصل ڪيا آهن. جناب عالي، هن دلچسپي ڇڪي تصويرون ”سهرائ“ ۾ شايع ٿيون آهن، سي واقعي شاندار آهن. سهرائي ڪري اڃا به زياده تاريخي عمارتن جا فوتا ڏيو.

ڪوئي ٻڪي هوا ۾ ٻولي رهيو آهي. گهڻو ڪري چانڊوڪين ۾ لات لوندو آهي. هتي چڪور نه ٿيندا آهن. هي ڀلا ڪير آهي؟ چنڊ تي فقط چڪور جو ته حق نه آهي! ڪڏهن ڪڏهن سوچيندي مان منجهي پوندي آهيان ته چڪور جي بعبت چنڊ سان آهي يا چانڊوڪيءَ سان؟ چڱو، اجازت گهران ٿي.....

دين محمد لاشاري

”سهرائ“ جا مٿوا ۽ محترم ايڊيٽر! گهڻن ڏينهن کان شوق دانگير هو ته اوهان کي ”سهرائ“ جي اجراء تي مبارڪون پيش ڪريان، ليڪن رڳيون رڳيون مبارڪون به موڪلڻ روح ڪون ٿي ٿيو. ۽ ان سان گڏ ڪجهه لکڻ جي فرصت به ڪانه ٿي ملي. اڄ وري ڪڏهن

”مهراڻ“ جو نئون (جهون) پرچو پهتو اٿس. تڏهن سنگ وري حاڪمي آيا آهن، ۽ دل گهري ٿي ته
 سارڪي موڪلائڻ سان گڏوگڏ اوهان سان ڪي به ٿي ڳالهيون به ڪري ڇڏيان. حقيقت ۾
 ”مهراڻ“ جي ادبي دنيا ۾ اجراءِ جو علم مون کي پنهنجي تڏهن پيو، جڏهن گذريل سال جي سلسلي
 جي آخري ۽ چوٿين پرچي جي شايع ٿي وڃڻ جو ذڪر اخبارن ۾ پڙهيو. اهو پرچو گهرايو
 پڙهيو: سوان درد ۽ ستل سور جاگيا: هرڻي اڳيئي نچي، رهندو پيس گهٽي. تنهن ته
 ڪلور ڪري ڇڏيان: طبيعت اڳيئي جذباتي ۽ رقيق. مهراڻ جي مواد ته دل جا پڪل ڇاڪ
 ڇڪائي ڇڏيا. دل نه رهي، گذريل ٽن پرچن جي موڪلائڻ لاءِ ادبي بورڊ پڪ اسٽال کي
 عربو موڪليو. قرب ڪري ٿي ٿي پرچا موڪليا ويا. هوءَ جيستائين انهن سڀني پرچن کي
 لاهي پورو نه ڪيو: تيستائين والشفه رات جو نه ڪرڻ حرام ٿي چڪو. اڄ ”مهراڻ“ جا
 ٻه نئي پرچا اڳيان ٿيل تي پڪيڙي رکيا اٿس. سڀني کي هرهر پيو ٿو پڙهان. هر ٻيري
 ”مهراڻ“ جو هر جملو ۽ خيال نئون هو لڳي. ”مهراڻ“ ڇا آهي؟ سنڌي علم ادب ۾
 ”مهراڻ“ جي مقام ۽ قدر و قيمت جو ڪاٿو ڪيئن ڪجي ۽ ڪير ڪري ان جو جواب ڪرڻ
 مون کي ته اصل ڪونه ٿو اچي. ”مهراڻ“ جي اهميت بابت ڪنهن حد تائين محترم
 رسول بخش پنهنجي جي هن راءِ جي ٿاڻه سان به ڪندس ته ”مهراڻ“ سنڌي ادب ۾ سالن
 جي جمود کي ٽوڙي، هڪ نئين بهار دور جو آغاز ڪيو آهي. هاڻي ”مهراڻ“ جنهن
 نئين بهار جو آغاز ڪيو آهي، تنهن کي شباب تي پهچائڻ، ۽ ”مهراڻ“ جي سببن لاءِ ان
 بهار جا سرها سرها گل ۽ سڙا سڙا پڪل سوا موجود ڪري ڏيڻ ۽ ان سان گڏ ”مهراڻ“
 جي سڙي ۽ خوش ذائق هاليءَ سان سندس ڪاٺين جي مڪمل ٻن کي مائو ڪري، انهن
 جي اندر جي آڱ آڇائڻ به ”مهراڻ“ جي صلاحيت جو ئي ڪم آهي. خدا ڪري ته ”مهراڻ“
 جي هن نئين بهار جي ڪنهن به ڪا نياڪي خزان نه اچي، جو اسان جي هن ننڍڙي ۽ ڪڇڙي
 گلشن جي ننڍڙن ننڍڙن ۽ معصوم گلڙن کي، جي اسان جي آئنده آسپد ۽ خواهش جا
 خاڪا آهن، ڪهڙي به ٿي محنت نه ڪري ڇڏي!

پنهنجي خيال ۾ ”مهراڻ“ هڪ اهڙي انوکي پيشڪش آهي، جنهن سنڌي ادب ۾ هڪ
 بنيادي انقلاب آندو آهي ۽ ان بنيادي انقلاب جا پرتوا ۽ ڪرڻا ضرور اسان جي زندگي تي
 اچي، ان جي نقش نگار کي اڀاري، ان کي زياده دلڪش ۽ حسين بنهه ۾ مدد ڪندا. ادب
 جو زندگي سان گهرو واسطو آهي. ڪٿي ائين چئجي ته ادب زندگيءَ جي سرگذشت آهي،
 جنهن منجهان معاشري جي هر فرد جي شڪل و صورت ۽ ان جا خدوخال نهايت صاف ۽ چٽا
 ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هڪ صحتمند ۽ اصلاحي ادب زندگيءَ جي سڀني سماجي مرضن لاءِ گهڻي
 مدد ڏئي هڪ ڪامياب ترقي جو ڪم ڏئي ٿو، ۽ هيءَ نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو
 ”مهراڻ“ اهڙين مڙني خوين جو حامل آهي. اهڙي سبب آهي جو اسان کي پنهنجي ملڙي
 پرليءَ جي آئنده ترقيءَ ۽ ان معرفت هڪ باوقار سنڌي سماج جي تعمير جون پرورد آسون

۽ آبيون آهي دعا آهي ته دل «مهراڻ» جي «ملاح» کي ڪو ڪسو واءَ نه لڳي ۽
 مٿس ڪا نظر بد نه پوي، جو اسان جون آهي تارڪ آبيون ۽ آبيون اتي ئي ڪرماندي نه وڃي،
 ادا «مهراڻ» ۾ مختصر انساني جي فني لوازمات تي هڪ نهايت دلچسپ بحث چڙهي
 چڪو آهي. منهنجي دل ۾ سُرڪي ٿي ته جيڪر ان بحث ۾ مان به حصو وٺان. شيخ حبيب
 واقعي سچ چيو آهي ته «ستر جمال اڙي هن موضوع تي بحث چڙهي سائينگي ۽ بيدل هائي» ۽
 هڪ قسم جو ڦوڙ اڇلايو آهي: شايد اهو ڦوڙ اڃا به هن هائيءَ کي وڌيڪ ڇوليون ڏياري،
 ستر جمال جي دعويٰ آهي ته مختصر انساني جا ٻه پهلو ٿي سگهن ٿا: هڪ ماحول، ٻيو ڪردار،
 سندس خيال موجب ماحول سٺو هجي يا خراب، ان جي ڪا خاص پرواهه ڪانهي؛ باقي انساني
 ۾ ڪردار ڪهن به وقت تي بلند رهي. هو نه ماحول جو شڪار ٿئي ۽ نه وري حيويت
 مٿس ڪو غلو ڪري. سندس خيال موجب انساني ۾ جيڪڏهن ڪردار ڪهن به طاقت اڳيان
 مجبور ٿيو يا ڪنڌ جهڪايائين، ته پوءِ اهو انسانو ڪاٺياپ انسانو نه بڻبو، ان جي برعڪس
 شيخ «رار» جو چوڻ آهي ته اهي ٻئي مٿيان پهلو مختصر انساني جا بنيادي پهلو ته آهن،
 باقي ذهني پهلو ضرور آهن. سندس راءِ مطابق مختصر انساني جو بنيادي پهلو آهي اهو نقطه نظر،
 جنهن کي سائون رڪي انسانو لکيو ويو هجي. هي آهن سنڌيءَ جي ٻن ماهر ناز اديبن جا
 ٻه علحده نظريا، علم ادب ۽ ان جي فني پهلوئن تي هن قسم جا بحث نهايت ئي نوڪر فال آهن،
 اسرندڙ ادب جي سلسلي ۾ هن قسم جا بحث وڏي هٿي ڏيندا، حقيقت ۾ صحيح ادبي مدافعي
 جو روح اسان ۾ بيدائي هائي ٿو ٿئي. ستر جمال جي چوڻ موجب واقعي اهي هڪ اختلافي
 مسئلو آهي؛ ڇو ته زندگيءَ بابت هر ڪنهن کي پنهنجي پنهنجي تجربي آهر پنهنجولي علامتو
 نظر پوي آهي؛ تنهنڪري هن موضوع تي بحث ڪرڻ وقت مختلف قسمن جي نظرين جو پيد
 ٿيڻ هڪ عجب جهڙي ڳالهه ڪانهي.

پاڻو جمال اڙي انساني لکڻ جي «اسباب» کي نظر انداز ڇو ڪيو آهي، ها ڳالهه ته
 سمجهه ۾ ئي ڪانه ٿي اچي، جيڪڏهن فقط هي هڪ سوال ئي پويو وڃي ته «اسان انسان ڇو
 ٿا لکون؟» ته مان سمجهان ٿو ته جيڪر نهايت اطمينان جوڳو جواب ملي وڃي، ادب جيئن
 مون شروع ۾ ئي عرض ڪيو آهي يا جيئن جديد دور جا اڪثر اديب به تسليم ڪن ٿا،
 زندگيءَ جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪرڻ جو هڪ ذريعو يا وسيلو آهي. هالي «اسان انسان ڇو
 ٿا لکون؟» جو جواب نهايت صاف ۽ پڌري پٽ پيو آهي، ته انساني لکڻ وقت اسان کي انفرادي
 ۽ اجتماعي زندگيءَ جا تلخ تجربا اڳيان هوندا آهن. ۽ پوءِ زندگيءَ جون اهي قابيون ٿي
 ته آهن، جيڪي اسان کي مجبور ڪن ٿيون ته اسان مختصر انساني ذريعي، پنهنجي دڪندڙ دل
 جا دونهيان ٻاهر ڪڍون. هي هڪ لطيف اصول آهي، ته انسان کي جڏهن ڪو صدمو پهچي
 ٿو، ته پوءِ هو پنهنجن نمائنن فطرت ذريعي ۽ ئي گرم لڙڪ هاري، پنهنجي دل تي ٻيل بومي
 جي هڪو ڪريو ڇڏي: پر هي قسمت سانگي ڪو «پشوپاش» وانگر خود دار ۽ سورهيءَ دل

ڪري پيو ۽ لڙڪ هارڻ پنهنجي خودداري جي خلاف سمجهرائين، ته به ان درد ۽ حدسي
موندائي طور اظهار ڪيو. ان ڪري ڪنهن "نارو" جهڙي محرم راز ۽ شڪار سان نه ڪرڻوئي
پونديس. بس اهوئي آهي انساني لکڻ جو بنيادي سبب.

جڏهن انسانو لکجي ٿي ته ڪنهن خاص نقطه نظر جي پيش ڪرڻ لاءِ يا پنهنجن جذباتن
جي ترجماني ڪرڻ لاءِ، ته پوءِ اهو ممڪن ڪيئن ٿي سگهي ٿو، جو ڪردار ماحول جو
شڪار نه ٿي؟ ڪردار نه پيدائش تي ماحول جي آهن. پوءِ جهڙو هوندو ماحول، اهڙائي پيدا
ٿيندا ڪردارن جهڙي هوندي زمين، اهڙي ٿيندي پوک ۽..... ..

ڪردار ماحول جا محتاج آهن، تنهن جي شاهدي ته خود محترم اهڙي جو هيرو "پشو"
ٻان به ڏئي ٿو. سچ جي سوال جي جواب ۾ هن جو چوڻ ته "ماڻهو آهي توهان، ٿڌل آهي
تون، يا وڪيل مٿان سڪون ااري، کيس چوڻ ته "جهڙو آهي تون، هيڻو آهي تون،
ظلم آهي توهان" - آهي الفاظ پشوءَ جي ان گهڙلي ۽ "مهر مذهب" سپاءَ تي ڪافي روشني
ڏيڻ ٿا. اهو رڳو هن ڪري آهي، جو هن هڪ اهڙي خطي ۾ پرورش پاتي آهي، جنهن جي
ان گهڙئي ماحول هن کي به "ان گهڙيو ڪاڪ" بڻائي ڇڏيو آهي. "پشوءَ" جا هن قسم جا جملا
۽ الفاظ هڪ سندس خودداري ڪونه ٿا ڏيکارين، بلڪن جنهن "ماڻهو" ۽ "ان سڌريل"
ماحول ۾ هو رهيو ۽ پلو آهي، تنهن هن کي "مجبور" ڪري هن نموني سان ڳالهائڻ ڏانهن
- ڏيکاريو آهي. ٻلا ادا، اها تمنا ڪير نه ٿو رکي ته انسان وٽ شال پشوءَ جهڙا هزارين
خوددار ۽ سورهر، پيدا ٿين! ... پر هو ته "بلو دادا" ۽ "شيدوءَ" کان به وڌيڪ ماحول جو
شڪار ٿيو آهي! "بلو دادا" ته ڪنهن حد تائين پنهنجي مقصد ۾ ڪتاباب ٿئي ٿو. پوءِ سندس
مصول مقصد جي طريقي کي جو نه داداگيري ٿي سمجهيو وڃي: اهڙيءَ طرح "شيدوءَ" ته هوان
به ڏاڍل آهي ۽ هس ڪافي ڏاڍا هئي پنهنجا انتظار چڪا ۽ پنهنجي نئل دل لاري. بخاري
نه سڌو ٿي ڪشي اٿس: لوڪن ويچارو "پشو" معصوم جو معصوم ٿي رهجي ويو. هو نه پاڻ
ڪتاباب ٿيو، نه سندس تحرڪ. مٿس ڪيس هلائي، کيس لاسيءَ جي سڙا ڏني وڃي ٿي. سندس
لاسي سچ سچ عمل ۾ اچي ٿي الاڻي نه، اها ڳالهه ته صاف ٿي ڪانهي، پر هس جي سڙا جي
اعلان کان پوءِ سندس ساٿي گولا گهمسان ڪري جن وانگر هوا ۾ تحليل ٿي وڃن ٿا. پوءِ
هو سندن پنوئي ڪونه ٿو لڳي ته "پشو" ڪاڏي ويو، سندس ساٿي ڪاڏي ويا ۽ سندس
تحرڪ جو ڇا ٿيو؟ ڪجهه به نه، رڳو مابوسي ۽ دلشڪستي!

برادر جمال جا هي جذبات ته "مان يانيان ٿو ته انسان کي رحم جوڳو ٿيڻ ٿي نه ڪري.
اها انسان جي نوعيت آهي، انسانيت جي توهين آهي. انسان نهايت بلند ۽ بالا آهي. هو ويچارو
۽ ڪين جهڙو نه آهي. مفلسي کيس ماري نه ٿي سگهي" - نهايت قابل قدر آهن. هن نوجوان
ادب جي دل ۾ انسانيت لاءِ جنهن گهري ۽ همدرديءَ جو احساس آهي، تنهن جي قريبن نه
پڪڙڻ ڪور چڻي ٿيندي. انسان جي دعا آهي ته شل سنڌ جو ٻيو ٻيو "جمال" پڻجي پوي.

بهرائ

ادا سائين، ڪهڙي نياڳي جي دل ائين نه گهرندي ته 'انسانيت' تي 'حيوانيت' جو غلار لڙي رهي؟ ڪهڙو چنڊو هيءَ خواهش نه ڪندو ته حيوانيت جا قلعو آڏائي انسانيت کي قيد مان آزاد ڪجي ۽ ان کي جرڪائي؟ ڪير نه گهرندو ته انسانيت جي اندر مان حيوانيت کي تڙي، هڪالي، ان جي بجاءِ ان کي ميٺ محبت، قرب ۽ مزي سان ڀري ڇڏجي؟ انهن تڪائن ۽ آرڙون رکڻ ۾ حال ابڙو اڪيلو نه آهي، پر سائنس آهي سڀ افراد شامل آهن، جيڪي 'انسانيت' جو قدر سڃاڻن ۽ ڄاڻن ٿا. پر مصيبت هيءَ آهي ته ان پراڻي ۽ جهڙي مرض جو علاج ڪجي ڪيئن؟ علاج ڪرڻ لاءِ هڪ 'پشو' ته ٺهيو، هزارين ٻيا 'پشو' به ميدان عمل ۾ اچي سگهن ٿا، فقط مرض جو بهاد ڪنهن کان لي. هتي 'پشو' ته فقط جذباتي زور تي هڪلجي اچي ٿو. انسان کي هن قسم جا مصنوعي ۽ جذباتي 'پشو' نه گهرجن. انسان کي سنجيده ۽ اصل 'پشو' گهرجن، جيڪي موجوده سماج جي هن فرسوده ۽ باطل نظام کي، جيڪو ورهين کان وٺي انسان مٿان پنهنجي پراڳده ماحول کي حاوي رکندو آيو آهي، جيڪو بيموس ۽ مجبور انسان کي پنهنجي ظالم هٿن سان ڪهائيندو ۽ مارائيندو آيو آهي، تنهن جي بهاد ۾ هٿ وجهي ٿيندڙن ان کي لوڏين جيستائين سندس گهرين جي خون سان ڳاڙهي ٿو. ساڙي ٽهڪو ڪري پٽ تي نه ڪري آهي. انسان کي پنهنجي سماج جي تدمير نهن سر ڪرڻي پوندي. اڳوڻي سموري نظام جي ڪوڙن ٻنن کي پاش پاش ڪرڻو پوندو هڪ بنيادي ۽ ذهني انقلاب آڻڻو پوندو. تڏهن ئي انسان جا ڪردار ماحول مٿان قبضو حاصل ڪري سگهندا. تڏهن ئي انسانيت آويءَ مان نڪري جرڪڻ لڳندي. تڏهن ئي انسان جا ڪردار ٻليءَ واري بيموس ۽ ڇڏي شير واريون ڪجڙيون ٻون ڪندا. نه ته هونئن ته ٻالو، هر روز پنهنجن هنن گهڪار اکين سان وينا ڏسون، ته انسان وڃياريون ڪي مٿي زورن دور گهٽا ڏيئي ماري ڇڏي ٿي؛ انسان وڃياريون اچا ته 'مجبور' ۽ 'ڪين جهڙو' آهي؛ 'انسانيت' اچا ته سموري فالح ۽ آهي، ڏي وائڻي - ڪڪرات ۾ آهي، هو ته وڃياري اچا ته واقعي وڃياري ۽ ڪمزور آهي، اچا ته رت جا ڳوڙها وهاڻي پٺي روئي؛ 'حيوانيت' اچا ته ڏند ڦيرڪندي ۽ ڪلندي رهي ٿي. اهو سڀ ته انسان جي روزمره جو مشاهدو آهي.

انهن تلخ حقيقتن کان انڪار اڄ ڪهڙو خوش فھر انسان ڪري ٿو سگهي؟

دادا، هيءَ ڳالهه به ٻڌي ڇڏ ته حيوانيت 'سبڪ'، 'وڏيري' ڏڱائي 'خان'، ۽ 'ونس' ڳاڙهه جي پنهنجي زور ڀرند پانهي آهي - انهن جي ئي دور جي ٻالڻ ڪڙي آهي - ڪين فقط ٻچ ڪرڻ جي ڏير آهي؛ هو ته ڪين نه 'انسانيت' جي پڙيءَ کي آها چٽي ڪٽي ڦاڙي ڇيري، لڙون لڙون ڪري پنهنجن مالڪن اڳيان هيچ ڪري ٿي ڏيکاري؛ هو ته ڪين نه آهي 'انسانيت' جي هن بيموس ۽ مجبور 'ذلت' تي وڏا وڏا ٽهڪ ٿا ڏين؛ ماحول انهن انسان دشمن ۽ انسان ٽاڏيون جو غلار آهي. هو انهن جي اشارن تي چير وجهي پوندو آهي. هو انهن جي حڪم تي چٽو ٿي مجبور 'انسانيت' تي حلا ڪندو آهي، ان کي چيري

ڌاري پنهنجي ناڪار فتح تي بيبي پنهنجن مالڪن اڳيان ڏند ڏيکيندو آهي ۽ شڪر ڪري ٿو آهي. پوءِ پلا اڳيان به انهن معتبرن ۽ وڏن پٽن کي اسين ڪٿر (Villains) نه سمجهون؟ ۽ اڃان به 'انسانيت' ويڄاريءَ تي رحم ۽ قياس نه ڪريون، ته ڇا ڪريون؟ پهر حال جيستائين اسان جو موجوده معاشرتي نظام پنهنجي ساڳئي شڪل ۾ موجود آهي ۽ جيستائين ان نظام ۾ بيادي ۽ انقلابي تبديلي نه آئي آهي، جيستائين ڪردار تي ماحول جو مقدمه رهڻ هڪ لازمي امر آهي. ۽ ان صورتحال کي هڪ پشوت نه ٿيڻ، پر هزارن ٻيا پشوت به بدلائي نه ٿا سگهن. وري جيستائين ماحول ڪردارن تي مقدمه آهي، 'انسانيت' جو 'حيوانيت' جي قد ۾ رهڻ به هڪ لازمي امر آهي. جيستائين ائين ٿئي، جيستائين جيڪڏهن اسان 'هلو دادا'، 'شيدو ڏاڙيل' ۽ 'انڌرنگري' جي اصطلاحن ۾ پنهنجن مجبورين کي دنيا اڳيان پيش ڪبو. انهن کي جيڪڏهن پنهنجي حالت زار کان واقف ڪرڻ لاءِ ان طريقي سان مشورهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، طالبن جا پرڏا جيڪڏهن ان سولي سان ٺاهڻ ڪرڻ جي اسان ڪوشش ڪئي، ته ان ۾ آخر هيٺ ڪهڙو؟ ان ۾ ته نه بزدلي آهي ۽ نه احساس ڪمڌري. اهو ته هڪ لڙيلو آهي طالبن کي غوار غراب ڪرڻ جو ۽ مجبور 'انسانيت' لاءِ همدرديءَ جي احساس ڄاڻائڻ جو. يوس مظلوم کي ته آخر يوس مظلوم ئي ڪري پيش ڪبو. پشو مظلوم هوندي به جارحانه ڪارروائي ڪرڻ گهري ٿو ۽ سندس ان جارحانه عمل سبب آغا خود داري ۽ بلندگي جيڪا فطرتي طرح هن جي ذات ۾ معلوم ٿئي ٿي، تنهن کان نهايت قابليت سان هڪ ورتو ڏيو آهي ته جيئن پشوءَ کي هڪ يوس ۽ مظلوم جي ڪردار ۽ ڏيکارڻ کان پاڻ بچائي سگهي. پر حقيقت ته اهي ڪيئن ڪنهن ڪنهن پشوءَ جيڪو مظلوم آهي ۽ ڏلو وائڻو مظلوم، جيڪڏهن هو مظلوم نه هجي ها، ته پوءِ سڄيءَ دنيا خلاف سندس صف آرائي ٿيڻ جو مقصد ڇا؟ حڪومت خلاف بغاوت ڪرڻ جو مقصد ڇا؟ پلا هڪ همگير ۽ انقلابي تحريڪ اڏاري باقاعده اوج ڪڍي ڪرڻ جو مقصد ڇا؟ حقيقت ۾ اهي سڀ مقصد فقط هڪ اصول خاطر هئا، ۽ ان حصول جي سرل هئي انصاف. ڇا هو انصاف؟ انصاف ان ظلم جو، جيڪو سماج، پشو ۽ پشوءَ جهڙن ٻين مظلومن تي ڪيو هو. اوهان ئي هاڻي منصف ٿيو ته پشو غريب مظلوم آهي يا نه؟

پشور پنهنجي انصاف حاصل ڪرڻ خاطر جيڪو طريقو اختيار ڪري ٿو، سو خير قدرتي ۽ غير معمولي آهي، جنهن ڪري سماج هن ۽ سندس ساٿين سان همدرديءَ ڪرڻ بجاءِ انهن کي شڪرڪ نظر سان ڏسي ٿو ۽ انهن کي مظلوم سمجهڻ بدران ظالم ۽ باغي سمجهي ٿو. پشوءَ جو ڪردار پاڻ سان ٿيل ظلم جي نه تلافي ڪري سگهي ٿو ۽ نه وري پنهنجي خود داريءَ ۽ بي باڪيءَ جو ڪو ڪامياب جوهر ڏيکاري ٿو سگهي: مظلومن جي قوم ۾ جنهن ٿوري گهڻي مدد پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس، سو جذبو به هاڻي هڪ معمولي خوش فهمي ۽ پارائي دلائي کان وڌيڪ ڪابه اهميت ڪانه ٿو رکي. پر جڏهن محترم جمال جون آيدون برثواب لڌيون، سندس خواب سرمنڊمءَ تعبير ٿيندو ۽ ڪردار ساحل تي قبضو ڪندا ۽ 'حيوانيت'

ڪلدي ڪلدي وڃي ڪڏ به ڪر ندي. انسانيت روئندي روئندي اوجھل ٿي ويندي. قلعي ز
”بلو دادا“ ۽ ”شيدو ڏاڏيل“ لکڻ جي ضرورت پوندي ۽ نه وري پشوع جي ڪردار پيدا
ڪرڻ جي. پوءِ افسانن جي ”انسانوي“ دنياڻي خنڊ ٿي ويندي.

ادا اوهان جي سمجھ ۾ ناهي ته ڪٿي ڪٿي اٿس، ليڪن پاڻي هڪڙي ٿوري ڳالهه
ڪري ٻن تو ڪرپاڻ. سا هيءُ ته اوهان جي هن نئين پرچي ۾ اسان جي دوست ’برءِ
سنڌي‘ جو سرانمڪي ۽ لکيل افسانو ”انڌير ننگري“ مون کي ڏاڍو پسند آيو. مان اڄ
ڏينهن تائين جيڪي به افسانا پڙهيا آهن، تن سڀني کان هي افسانو شايد بهترين افسانو هجي.
هن افساني جي خاص خوبي اها آهي ته جيتوڻيڪ اهو مختصر ۽ مختصر افسانو آهي، پر انهن
هوندي به هن جي پڙهڻ سان جيڪو تاثر پيدا ٿئي ٿو، سو طول طویل ۽ ڊگھن افسانن ۾
پيدا ٿيڻو نه ڏٺو اٿس. قابل ادیب چڻ ڪوري ۽ سند پند ڪيو آهي. جيتوڻيڪ سندس طرز
تحریر ۾ بلا جي طرز آهي، پر پڙهندي چهن تي مرڪ سان گڏ اندر ۾ ڇڪ ۽ چير به ٿيڻ،
۽ اکين ۾ لڙڪا اچي وڃن ٿا. پنهنجي افساني جو عنوان ”انڌير ننگري“ چوندي اسان جي
قابل ادیب پنهنجي حسن انتخاب جو بهترين ثبوت پيش ڪيو آهي. ان کان وڌيڪ شايد
ٻيو ڪوبه موزون عنوان بلڪ محال بلڪ ناسمڪن هو. غريب حجر هڪ مزور ۽ ڪاسبي
ماڻهو آهي. سندس چوري ٿي وڃي ٿي، پر ان هوندي به هو پوليس ۾ لڙياد ڪرڻ هرگز
نٿو گھري؛ هُن کي خبر آهي ته پوليس ڪيئن به چرلو گھماڻي ڀاڳين کي چور ۽ چورن کي
ڀاڳيا بنائي ڇڏيندي آهي. پوليس جي اهڙين ڪراستن جي ته هُن غريب کي اڳ به ٿي خبر
آهي؛ پر ڇا ڪري، رئيس گائڻ خان جو چيو ڪيئن نه مڃي. رئيس جو ٿيو ۽ گوت جو ٿي تاج
بادشاهه. پوءِ غريب حجر جي مجبوري ۽ بيوسي ڪهڙن نه سهڻن لفظن ۾ ظاهر ڪئي وئي آهي.
”ٿيو ۽ حجر، تے رئيسان دا آڪڻ نه منٿي“ دانهن ڏيڻ کان پوءِ اهوئي نتيجو نڪري ٿو،
جهن جو غريب حجر کي نه رڳو ڪٽڪو، پر يقين هو. پلا ان کان وڌيڪ به انڌير ننگري
ڪهڙي چئي، جو چوري به ان غريب جي ٿئي، ته وري ڏاڙهي به ان جي پٺي ۾ لڪ ٿاڻيون
ته رئيس گائڻ خان کي ڏجن. جي، ”ساتين حجر ڪون اڀوين نه ڏيک، سکيا سھڻا هيٺي،
پيشان ڪلهه لهر ڪون پوڄي سرڪا ڳاها؛ آڪي“ تون صوبيدار صاحب کي زليج چٽس. -
بيڙا ڪجهه نه وڃي، سائين! تون ڇاڻ تپڙي مرضي! سچ بچ حيثائين اهڙا ردڀل ۽ دٻيل
رئيس ۽ وڏيرا اسان جي سماج مٿان قابض رهندا، حيثائين اسان جو سماج سڌري، سو ناسمڪن،
پلا اهو ڪيئن ٿي سگهي ٿو، جو بگهو روڊن جي واھت ڪن. هر ڪنهن ملڪ ۾ پوليس قانون
جهڙي ۽ پاڪ ٿي جي حفاظت لاءِ مخصوص هوندي آهي، پر هتي اسان جي ملڪ ۾ قانون جي
حفاظت ڪندڙ مورمن جا اهو اهي حال آهن: ”اهن ڄامسي ڪون ڀاري رات سھڻ“ دي ڏو،
وڃ چالان ڪر.“ هڪ ٻي هُن، ”سنڌي“ ۽ هڪ مشهور چوڻي آهي، ۽ ان چوڻي کي سنڌ جي

صوبدار صاحب جي مٿين حڪم پر نهايت ڪاميابيءَ سان تباهيو ويو آهي. ”چور چئو وڃي، پاڳيو
 ٻڌو وڃي.“ اهو اسان جي پوليس جي ڏاڻي هٿ جو هڪ معمولي ڪيل آهي. پوليس جو هڪ
 معمولي مٿي يا سپاهي به صوبدار صاحب کان هڪو گهٽ ڪونهي. هتي سندن عياريءَ جي
 حد ٿي وڃي ٿي: ”صوبدار ته ڪٿڙيسي، پر هٿن آيوين ڪر.“ اها ٻڳ آئون چئي لاه
 رک ٻان. تون ٻچ وڃ ٻچ ٻچ ٻچ. جهٽ ڪر، مٿان ڪو ڏيک نه گهڻي، ڪيا ياد ڪريسين
 حراي، هوڏي ٿورا! ولد جو احسان ڪيائين! شايد غريب جهم پوليس واري جي انهيءَ
 احسان کي سرندي گهڙيءَ تائين نه واري، پر اسان جي محترم لڪڙو جنهن حوبيءَ سان
 سماج جي هن دستوري مياھ ڪارين ۽ ان جي جهڙين دورمرهه جي بد معاشين تان پردو ڪيو
 آهي، سو قابل تعريف آهي. جيڪڏهن اسان جي اديبن سماج اندر ٿيندڙ حراين ۽ ظلمن جي
 اهڙيءَ طرح جانچ پڙتال ڪرڻ شروع ڪئي، ته پوءِ اهي ڏيهن پري ڪونهن، جڏهن اهي
 سڌ جا ”صوبدار بهادر“ ۽ ”پوليس گادي خان“ جن وڃي ڳاڻن پر ڪرندا.

۳

محمد دائود بلوچ

۱. پاڪ اڀر ٿي، ”مهراڻ“ جي ٻئي سال جو ٻيو پرچو هٿن ۾ آهي، جا پڙهي جا پڙهان. -
 ٻيٽ پڙهان يا غزل، گيت پڙهان يا ڪالئون، نظم پڙهان يا ليون طرزون، افسانا
 پڙهان يا مضمون...!
 اها ”مهراڻ“ هٿن ۾ کڻڻ سان منجهي پوندو آهيان؛ ڇڻ اجهڳ سبب ۾ وڃي پوندو
 آهيان. ”مهراڻ“ جي تربيت ڪهڙن لفظن سان ڪريهان! شل ”مهراڻ“ هميشه سوجن ۾
 وڃي ۽ اسين هميشه منجهس ٽوڙيندا رهون. ”مهراڻ“ مان جيڪڏهن ڪو موتين پدران
 صرت پڙيون ٿي ڪڍندو ته اها ان جي پل آهي. ها، جيڪڏهن گهڻن موتن ۾ ڪا
 هڪڙي اڌ پٿري نڪتي، ته ان ۾ موتين جو قدر ڪو گهٽ نه ڪي ٿيڻا اول، هڪ ڳالهه
 ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان. خبر نه آهي ته توهان مون سان شامل آهيو يا نه! ڳالهه هيءَ
 آهي ته اسان جا گهڻا شاعر اڳتي قدم ٿا وڌائين. هڪي انگريز ٽي گڏڻ جيئرا شاعر آهن،
 جي شل دٻين ڪي، ننڍ وارين اکين ڪي، ڪجهه سجاڳ ڪرڻ لاءِ هٿيائي رهيا آهن. ٻيا
 دوست ته وري ”زلمن جي دهر“ ۾، ”شراپخانن“ ۾ گرفتار آهن، جتان حر ٿاهي ته
 ڪڏهن نڪرندا، يا اصل نڪرندا ئي ڪونه! افسوس اٿم جو ”تنوير“ ۽ ”اياز“ به هن دلچسپي
 اهڙا گيت نه چيا آهن، جي شل دٻين ڪي سجاڳ ڪن، نور ۾ قوميت آڻي. شايد اهي ٻئي
 ”باغي“ به وڃي زلن جي ور وڪڙن پر ٿاڻا آهن. نه ته اڳئين پرچي ۾ ”تنوير“ جو
 ”مومن هوڏو“ ۽ ”ديپڪ“، ”اياز“ جو ”جاڳهه پٽائي گهوت...“ جنهن ۾ سڏيءَ کي
 مخاطب ٿي چوي ٿو:

مهراڻ

«جيئون تنهنجي چنڊ سان، مرون تو سان ماءُ،
 ڳوڙا ڳاڙا، «سڙي» وري ورتو واءُ،
 هرڪن پون جندڙيون، تن آهي تاءُ،
 لونءُ لونءُ منجهه لڳاءُ، مپ کي آسائيه جو».

ڪهڙا نه دل ڌاريندڙ هئا!

ادل، هينئر شاعرن کي عرض آهي ته عوام کي احساس ۽ رليف جي ور وڪڙڻ ۾ گرفتار نه ڪن، بلڪه عوام کي اڳتي قدم کڻڻ لاءِ آماده ڪن - جنهن جي هينئر عوام کي ضرورت آهي: آهي گهٽ ڳائين، جي عوام جي ترجماني ڪن ۽ عوام کي نئين زندگي بخشين. توهان ڏسندا ته مان هڪڙو نه آهيان، جو ائين چوڻ لاءِ مجبور ٿيان ٿو، مگر سهجي هيال ۾ توهان وٽ جهڪي به خط پهچندا هوندا، انهن سڀني ۾ اهو ذڪر ضرور هوندو. مگر هينئر به، جو توهان اڃا انهيءَ طرف ڏيان نٿا ڏهرا شايد توهان خود زلف جي زنجيرن مان اڃا نه نڪتا آهيا. ڳوڙڙن محبوبائيءَ جو «ڪاري» افسانو نه آهي بلڪه هڪ حقيقت سمجهڻ گهرجي. وڏيرا - شاهي جي هڪڙن ڪرتوتن ڪري ڪيترن پون نه مڪڙ پون مرجھائجي ويون آهن! انهن مان «پلائي» به هڪ آهي. ڪيئن نه وڏيرو پنهنجي ڪيل ڪس تي «ڏندڙا ٽپڙي» چوي ٿو ته «مون ته خيس چرچو ڪيو آهي». هن جي خيس چرچي ڪري هڪڙن نه هڪ انسان جي حياتي ختم ٿي - ڪيئن هڪ مڪڙي مرجھائجي وئي ادا حفيظ جو «مڪڙي مرجھائجي وئي» ڪهڙو نه دل ڌاريندڙ آهي. «اي هل! هڪڙو قبرستان جو..... آهي ڪو هڪڙو قبرستان جو..... پون..... پون..... پئون..... پون» - سماج جي ههڙي پيانڪ تصويرا سراج الحق جو، «دبوتا ۽ انسان» لاجواب آهي. جيڪڏهن اسان جا ٻيا دوست ان طرح دوتائن جا ٻول ٻڌا ڪن، ته پوءِ اسان ۽ دوتائن ۾ فرق باقي نه رهندو، ۽ اسان ۽ دوتائن جو درجو قوت ئي چڙهي لهي اچي هڪ جهڙو ٿيندو. حقيقت آهي ته «دوتائين» جي معنن جي ٻيڙهه غريبن جي جهوپڙين تي ئي اڏيل آهي: پوءِ جيستائين غريب سجاڳ نه ٿيا آهن، تيستائين دوتائين سندن ئي ڪمائن تي ٻيا مهيدا ۽ ستارا ٿيندا، جڏهن عوام ۾ سجاڳي اچي ٿي ۽ عوام بيدار ٿئي ٿو، تڏهن دوتائين دانهون هڪڙا هڪڙا ڪرڻ ٿا. «پنهو» جو «زن طلاق» وڏيرا شاهي ظنين جي ٻڌري تصوير آهي. اميد آهي ته عوام کي اڄ نه بيان ضرور سمجهه ايندي - پوءِ هو وڏيرن جي وڏيرپ کي ضرور سندس اصلي صورت ۾ سڃاڻي ويندا.

آخر ڳالهه، ته «مڪلي تاء» جو ٻارسي ۾ آهي، ان مان هڪ اکر به سمجهه ۾ نه آيو. اهو جيڪڏهن ترجمو ڪري پيش ڪيو وڃي ها، ته وڌيڪ چڱو هو.....

سنڌي نثر مان مثالي ذڪر

۱۔ پر اهو ٿورو شخص ڪير آهي، جو سڌو هيڏي ڪاهيندو اچي، ۽ جنهن جو مٿو آسمان ۾ آهي ۽ پير زمين تي آهن؟ هن جو بدن مضبوط ٿو ڏسجي، هن جي سڻ ۾ شيئا ٿي ڏسجي، ۽ هن جي دل ۾ آرام ٿو ڏسجي. جيتوڻيڪ واٽ هلندي هُن کي گهڻيون ئي اڻڪون اچن ٿيون، تڏهن به هُن جي انهن تي نظر ٿي ڪانهي. آسمان ۽ زمين هُن کي روڪين ٿا ته به هو جهلڻ جو ناهي، هليو اچي ته هن جي اکيان جبل جهڪندا وڃن ۽ سستو سڪندا وڃن رستي ۾ شينهن اچي ٿو، ته به هُن کي پرواه ڪانهي، ڇڏي ها ڇٽ ڏسي، هن کي ڪوبه ڊپ ڪوڙ ٿو لڳي، وڏن وڏن ڪٽڪن مان هو ڪاهيندو هليو اچي، موتسار آفتون هو هُن سان ٽاريندو پاسي ڪندو اچي، هن جي پٺن تي طوفان پها لڳن، ته به هن کي لوڏي ٿا سگهن، هُن جي مٿي تي سڻهن پها وڌن ۽ گوڙيون پيون ٿين، ته به هُن کي پرواه ٿي ڪانهي، ڪوڻ جي چمڪات هڪري پاڻ هُن جي سَنهن جو نور پيو معلوم ٿئي، انهيءَ جو نالو «اولوالمزمي» يعني «پڪو ارادو» آهي.

هو زمين جي تمام پراڻين ۽ ڪڏڪان هليو آهي. هو خوشيءَ ۽ ٺيڪ بطنيءَ کي پري کان ڏسندو اچي. قطب کان به پري آهي، جو مڪان آهي، ته به هُن جي اک انهيءَ تي پرندي اچي. هو اوستائين وڃي پهچي ٿو، ۽ انهيءَ مڪان جي اندر گهڙي وڃي ٿو ۽ هميشه تائين اُتي رهي ٿو. — [مرزا قليچ بيگ مرحوم جي تصنيف «تهذيب اخلاق» مان ورتل؛ ص ۸۸ ۽ ۸۹؛ چونڊ بند ۱۔ دين محمد لاشاري، ڀنگو ۱۹۵۸.]

۲۔ پڙهڻ مان جهڙي خوشي ۽ خرمي حاصل ٿي ٿئي، تهڙي عزت ۽ زينت، تهڙي جلاڪي ۽ هوشيارِي. اُن مان خوشي ۽ خرمي خانگي هلت ۾ حاصل ٿي ٿئي، عزت ۽ زينت گفتگو ۾، جلاڪي ۽ هوشيارِي انصاف ڪرڻ ۽ ڪم جي استعمال ۾. — ڇاڪاڻ جو جلاڪ مائهو هڪو به ڪم چڱيءَ طرح هڪري سگهندا ۽ شايد ذري جو انصاف به هڪري سگهندا. — [مرزا قليچ بيگ: شري ميهيارام سڪتار ولسواليءَ جي ڇپايل ڪتاب «گلستان» تان ورتل. چونڊ بند ۱: مونيرام سونيجي، بمبئي.]

۳۔ تاريخ پڙهڻ ڪري مائهو ڏاهو ٿئي ٿو. شعرن پڙهڻ ڪري مائهو خيالي ۽ سجهو ٿئي ٿو. علم ۽ حسابي ڪم سکڻ ڪري مائهو پورو ۽ قابل ٿئي ٿو. علم طبعيءَ پڙهڻ

ڪري ماڻهو ڪاٺل ۽ اونهي خيال وارو ٿئي ٿو. فلسفي ۽ حڪمت پڙهن ڪري ماڻهو گهٽ
سجيدو ۽ شڪوه مند ٿئي ٿو. منطق ۽ معاني پڙهن ڪري ماڻهو بحث ڪرڻ ۾ چالاڪ ۽ هوشيار ٿئي ٿو.
مطلب ته انسان جي عقل ۾ ڪهڙو به حل يا خرابي هوندي، ته به هڪڙي نه ٻئي علم جي پڙهڻ
سان ان کي برطرف ڪري سگهجي ٿو. جهڙيءَ طرح بدن جي مرضن کي هڪڙيءَ نه ٻيءَ
دوريش ۽ استعمال سان دور ڪري سگهجي ٿو. [مرزا قليچ بيگ. شري سلهاڙام سنگرام
واسواڻيءَ جي ڇپايل ڪتاب ”گلستان“ تان ورتل. چونڊيندڙ: مونيرام سوڀجي، بمبئي.]

— ”هڪڙي ۽ گهڻيل مير جي اثر هيٺ سڄو سمنڊ لڏيو پئي ۽ سڀين ڇولين ۾ ويڙهجي
ٿي ويو. سورج جا ترورا موت ڪاٺي اکين اڳيان اوندهه آڻيندڙ روشني ٻولي رهيا هئا. سمنڊ
نيري آسمان ڏي بهاري هزارين چانديءَ جهڙيون شڪون شڪي رهيو هو. آسمان ۽ سمنڊ
جي وچ ۾ شرط پھڻيندڙ لهرون مٿو آڏاڻ ٽهلائي رهيون هيون. ڇوڻس جا ٽانڱوڙا ۽ سڄي جو
پهلڪاٽ مڌرتا سان هڪ ٻئي ۾ سانجي ٿي ويا. سورج آڻندڙ هو، ۽ سمنڊ بود ۾ ٿئي سمارو.
هوا لاڏ ڪوڙ سان سمنڊ جي ريشمي چاٽيءَ تي هلڪيون ٽٽڪيون هڻي رهي هئي، ۽ سمنڊ
لوليءَ جي اثر هيٺ ٽنڊاڪڙيون سرد آهون ڀري رهيو هو. واپو سنبل ڪرم، هوا سلوئي ۽ هڪڙي پري
هئي. سالهين ڇولين ٻيلي ساحل سان ٽڪريجي سمنڊ کي ٽهلائي واپس موٽي ٿي ويون.
گهي ٿل ريتيءَ کي چمي، هڪ سرد شوڪارو ڀري، پگهرجي ٿي وئي، ۽ ريتيءَ کي آلو
ڇڏي ٿي وئي.“ [ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي ترجمي ڪيل ڪتاب ”سالوا“ ص. ۲۱، تان ورتل؛
اصل مصنف منگزم گورڪي. چونڊيندڙ: مينڌري. ج. سعادت.]

— ”دنيا ۾ هر انسان — خواه مرد هجي يا عورت، پوڙهو هجي يا جوان، عالم هجي
يا جاهل — حياتيءَ جي بقا جو خيال ٿو رکي، ۽ فوت ٿاڻو رکڻ لاءِ ڪاڏو ٿو ڪاٽي، پنهنجي جسم کي
ڍڪڻ لاءِ ڪپڙا ٿو پهرجي، پنهنجي آرام ۽ آسائش لاءِ مڪان ٿو جوڙائي؛ جيڪڏهن
خدا بخواست بيمار ٿو ٿئي، ته فوراً علاج جو بندوبست ٿو رکي؛ مطلب ته هو هر ڪنهن گهٽ
۾ گهٽ تعذيب جي دفعي ڪرڻ لاءِ قس قس خون ٽڏيرون ۽ تجويزون ٿو اختيار ڪري.
هن جو صرف هي مقصد آهي ته هن جي عزيز زندگي قائم رهي، جو اها کيس سڀ کان وڌيڪ
بياري چيز آهي. هر افسوس، جو اهڙيءَ چيز ڏي سندس مطلق خيال نٿو ٿئي، جا زندگيءَ لاءِ
ضروري آهي. اها چيز آهي ڪمايت شعاري! [آغا تاج محمد خان جي ڪتاب ”ڪمايت شعاري“
جي صفحي ۱ ۽ ۲ تان ورتل. چونڊيندڙ: ماسٽر محمد قاسم ”شاد“، ڪچهري قادر ڏنو شاھ،
تعلقو گونڊي.]

سنڌي ٻوليءَ جا مسئلا

ڪراچي يونيورسٽيءَ ۽ سنڌي ٻولي

تارو ڪراچي يونيورسٽيءَ طرفان سنڌيءَ کي استعامي ٻوليءَ جي حق کان محروم ڪري ڇڏڻ جا احڪام جاري ڪيا ويا. سندن ان نفرت جوڳي لمبلي خلاف، ڪراچيءَ جي سنڌي شاگردن يونيورسٽي سڊيڪٽ جي سامهون هڪ مدلل ۽ قابل قدر پادداشت پيش ڪئي هئي. هت اها پادداشت ”مهراڻ“ جي پڙهندڙن لاءِ پيش ڪري رهيا آهيون.

جناب عالي، اسان ڪراچيءَ جي ايس. ايس. ڪاليج، ڊي. جي. سائنس ڪاليج، اسلام ڪاليج، اين. اي. ڊي. انجنيئرنگ ڪاليج، گورنمينٽ ڪامرس ڪاليج، ڊومينيڪل ڪاليج، ۽ ايس. ايس. لا ڪاليج جا ٽن هزارن کان وڌيڪ سنڌي شاگرد، ۱۰ سيپٽمبر ۱۹۵۶ع تي سنڌي شاگردن جي هڪ عام جلبي ۾ پاس ٿيل پنهنجو هليون ٺهراءُ، يونيورسٽي سڊيڪٽ جي ويچار لاءِ عرض رکون ٿا، جنهن ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ سنڌيءَ کي، هميشه وانگر آئندو به يونيورسٽي استعائن ۾ جواڻن لکڻ جي دريمي طور قائم رکڻ جو مطالبو ڪيل آهي:

”سنڌي زبان کي به انگريزي ۽ اردو زبانن وانگر، ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ استعائي زبان جي حيثيت ۾ برقرار رکيو وڃي.“

”آئندو، يونيورسٽي استعائن ۾ حوالن جا پرچا، انگريزي ۽ اردو ترجمي سان گڏ، سنڌي ترجمي سان به ڏنا وڃن.“

”سنڌي زبان ۾ ڏنل حوالن جون ڪاپيون، خط انهن مستحقن کي ئي ڏيڻ لاءِ ڏنيون وڃن، جي سنڌي زبان کان چڱيءَ طرح واقف هجن.“

”ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ ٻين سڀني ملڪي ۽ غير ملڪي زبانن لاءِ قائم ٿيل شعبن سان گڏ، سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ به هڪ جدا شعبو قائم ڪيو وڃي.“

اسان، ڪراچيءَ جي اٽڪل پنج هزار شاگردن جو هڪ احتجاجي جلوس وٺي، ۹ سيپٽمبر ۱۹۵۶ع تي، ڪراچي يونيورسٽيءَ ٻاهران پهچي، انهن سڀني سائين جي نمائندن جي حيثيت ۾، ارمان اڳيان مٿيون ٺهراءُ عرض رکوسين؛ مٿين ٺهراءُ ڏانهن اوهان جي ذاتي توجهه ۽ شخصي دلچسپيءَ لاءِ گذارش ڪري، وڌيڪ اهو به عرض ڪيوسين ته اوهان مهرباني ڪري

يونيورسٽي سنڌيڪيٽ کي به اسان جي هنن واجبي مطالبن تي همدردِيءَ سان غور ڪري
هن جي انصافي دور ڪرڻ ۽ سنڌي شاگردن جي بنيادي حقن کي محفوظ رکڻ لاءِ سفارش ڪندا.
اوهان ان وقت پهتجي ڪنگو جي دوران ۾ اسان کي مشورو ڏنو هو ته اسان پهچي
مطالبن جي تاليف ۾ هڪ يادداشت به پيش ڪريون، ته جيئن يونيورسٽي سنڌيڪيٽ کي هن
مسئلي تي نظر ثاني ڪرڻ ۾ سهولت ٿئي.

اسان ان وقت به اهو عرصو ڪيو هو ۽ هنئر به پهچو واحد ۽ فيصلو ڪن دليل اهو
ڏيون ٿا ته جي گذريل نون سالن کان سنڌيءَ کي امتحاني زبان جو درجو حاصل رهيو
آهي، تنهن ۾ آئيندي به کيس اها حيثيت حاصل رهڻ گهرجي. جيڪڏهن انهيءَ وچ ۾ ڪي اهڙا
اڻ ٿر سبب ۽ رنڊڪون پيدا ٿي پيون هيون، جن سنڌيڪيٽ کي انهيءَ اوچتي قدر ڪڍڻ
تي مجبور ڪيون، ته پوءِ سندن فرض هيءُ هو ته علمي دنيا جي واقفيت لاءِ انهن سڀني
رنڊڪن کي پهريائين ظاهر ڪن ها، ۽ پوءِ انهن سڀني ۽ رنڊڪن کي پهچي وٺ ۽ وس آهر
هڻائڻ ۽ دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ها. افسوس، جو سنڌيڪيٽ جي ڪارپردازن ائين نه
ڪيو. ۽ اها هڪڙي بنيادي حقيقت ئي سندن فيصلي کي هڪ طرفو، غير واجبي ۽ اعتراض
جوڳو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي.

چيو وڃي ٿو ته سنڌي زبان اڃا انهيءَ لائق نه ٿي آهي، جو ان کي يونيورسٽي امتحان
۾ جوائن لکڻ جو ڪامياب وسيلو سنڌي سگهجي. سوال ٿو اٿي ته سنڌي زبان جي انهيءَ لياقت
يا عدم لياقت جو فيصلو ڪيئن ڪري سگهيو؟ جيستائين ڪراچيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽي موجود
هئي، تيستائين ته اسان جي زبان خلاف ڪڏهن به اهڙي قسم جو اعتراض ڪونه ٿيو.
انهيءَ يونيورسٽي کي اڄ به اسان جي زبان جي انهن لياقتن ۾ پورو پورو ڀروسو آهي. ڪراچي
يونيورسٽي پاڻ به شروعات کان وٺي اڄ ڏينهن تائين سنڌي زبان کي امتحاني زبان جي حيثيت
۾ قائم رکندي پئي آئي آهي: حيرت جو مقام البت هيءُ آهي ته هن يونيورسٽيءَ جي اعتباري
وارن سنڌيءَ ۾ لکيل جوائن جون ڪاپيون هميشه سنڌي زبان کان پنهنجي حيرت واري شطرنج کي
ٽي ڏينهن لاءِ پئي ڏنيون آهن! بهرحال اسان سنڌي شاگرد، جن جو ان ڳالهه سان سٺو
واسطو آهي، سي ته امتحانن ۾ پهچي خيالن جي اظهار لاءِ سنڌي زبان جي صلاحيت ۾ ڪنهن
به قسم جو شڪ شڪو ڪونه ٿا رکن. عين ممڪن آهي ته اسان جا اهي غير سنڌي سمنهن ٽي
هجن، جن کي اسان جي زبان، يونيورسٽي امتحانن لاءِ، اڻ پوري ۽ اڻ سڌريل نظر آئي
هجي. ۽ انهيءَ خيال ۾ هو وائين حق بجانب ٿي سگهن ٿا، جو ته هر ڪا زبان هر انهيءَ
شخص کي، جو ان زبان ۾ لکي پڙهي نٿو سگهي، ائين ئي نظر ايندي. پر، يونيورسٽيءَ جوڙي
اعليٰ تعليمي اداري جي شان وٽان اها ڳالهه نه آهي، جو استادن جي هڪڙي گروهه ۾ اعتبار
نه رکي، يونيورسٽي امتحانن ۾ لکيل جوائن جون ڪاپيون، استادن جي هڪ ٻئي اهڙي
گروهه کي ڄاڻڻ لاءِ ڏئي، جي انهيءَ زبان مان چڱيءَ طرح واقف ٿي نه هجن، ۽ پوءِ انهيءَ

ٻئي دروه سان واسطو رکندڙ استادن جي ئي چوڻ تي لڳي، سنڌي زبان کي ان پورو ۽ ان سڌريل سمجهي، ان ٻوليءَ کي مرڳو ئي امتحاني حيثيت کان هيٺ لاهي ڇڏو ڪري ڇڏي۔ ان کان وڌيڪ ٻي واجبي، ان سھائيندڙ ۽ غير معقول ٻي ڪهڙي ڳالھ ٿي سگھي ٿي! سنڌي ٻوليءَ کي امتحاني ٻوليءَ جي حيثيت کان خارج ڪرڻ لاءِ ھڪڙو سبب اھو بہ ڏنو وڃي ٿو تہ سنڌي زبان جي ھن حيثيت کي قائم رکڻ ڪري يونيورسٽيءَ کي پڻا خرچ ڪرڻ پوندا۔ ڇاڪاڻ تہ امتحان ۾ ھر قدر تي خرچ لارسي طور وڌيڪ ٿيندا. سنڌي زبان کي قربانگام تي ڇڏي، يونيورسٽيءَ جي مالي بچت کي درست رکڻ ھڪ اھڙو تہ غسيس، ٻارالو ۽ دل آزاريندڙ دليل آھي، جو ٿوري سمجھ رکندڙ اسان بہ جيڪر اھا ڳالھ زبان تي آڻي اڪائيءَ کان ڪڍي ڪٽي هيٺ ڪري. بھرحال، جيڪڏھن ان مالي تڪليف جي سوال تي ٿورو غور ڪبو، تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ وڌيڪ خرچ جو سوال فقط ٻن ڳالھن لاءِ اٿندو: پھريون سوالي ٻين جي ترحمن ڪرائڻ لاءِ، ۽ ٻيو انھن جي ڇھائڻ لاءِ. ظاھر آھي تہ انھن ٻنھي ڪمن تي يونيورسٽيءَ جا مشڪل سان بہ چار ھزار رپيا خرچ ٿيندا. اسان کي ٻين آھي تہ خود ڪراچي يونيورسٽي لختياريءَ وارا بہ پنھنجن ھيٽن سارن شاگردن جي سھولت خاطر ايتريءَ معمولي رقم جي خرچ ڪرڻ تي ارھا نہ ٿيندا۔ ٻولو نہ آھي جو سندن آھي شاگرد سنڌي ڳالھائيندڙ ئي چو نہ کڻي ھجن.

اٺين بہ چيو وڃي ٿو تہ ھاڻي ڇاڪاڻ تہ اردو اسان جي سرڪاري زبان آھي، تنھنڪري اردو کان انھن شاگردن لاءِ ضروري آھي تہ ھو حلد از حلد اردو سکي ان ۾ مھارت حاصل ڪن۔ ان ۾ ھن جو پنھنجو ئي فائدو آھي!

سرڪاري زبان بنجڻ لاءِ اردو جي لڙائڻ، يا ملڪ جي دستور ۾ ان کي اھو درجو مھيا ڪرڻ جي دانشنديءَ يا غير دانشنديءَ واري سوال کي ڇڏي ڪري، اسن ھن ڳالھ تي احتياج ڪرڻ کان ڪنھن بہ صورت ۾ پاڻ کي روڪي نٿا سگھون تہ پاڪستان جي دستور ۾ اسان جي زبان جو لھو نالو بہ داخل نہ ڪيو ويو آھي۔ ۽ انھيءَ ظاھر ظھور رور آوريءَ جلاب، ۽ سنڌيءَ کي آئيني طور (مخبري) پاڪستان جي ھڪ سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ اڳ ۾ ئي ڪراچي ۽ سنڌ ۾ ھڪ زوردار عوامي ھلچل ھلي رھي آھي: صحن جي دستاويز تي لکڻ جي تعداد ۾ صحنون ملي چڪيون آھن ۽ سنڌ جي سڀي ميونسپالٽس، ٽوڪليورڊن، سڪولن، ڪاليجن ۽ ٻين پبلڪ ادارن ۽ سنڌ جي سڀني اخبارن ان مطالب جي ٻرندڙ حمايت ڪئي آھي، ۽ اسان کي فخر آھي تہ اسان ڪراچيءَ جا سنڌي شاگرد بہ ان عوامي تحريڪ جا دليون حاٻون حمايتي آھيون۔ پر ساڳئي وقت پاڪستان جي دستور ۾ سنڌي زبان کي سرڪاري حيثيت نہ ملڻ جي اھا تہ معنيٰ نہ آھي تہ ڪي شخص، ٽولي يونيورسٽيءَ جھڙا پبلڪ جي ٻين تي ھندڙ ادارن، ڄاڻي وائي ان کي نڌڻڪو سمجھي، ھسائي ۽ ٻوسائي مارڻ جي ناھاڪ ڪوشش ڪر. ڪراچي شھر ۾ اڳ ۾ ئي سنڌي پرائمري سڪول بند ڪري، سنڌي ڳالھائيندڙ رھاڪن

کي هر مڪن طريقي سان پنهنجن ٻارن کي اردو پرائمري سکولن ۾ داخل ڪرڻ تي مجبور ڪيو پيو وڃي. ”ڪراچي يونيورسٽي تعليمي بورڊ“ وارن پڻ پنهنجي دائري اندر سکولن جي تعليمي نصاب ۾ اردو نه سڀني شاگردن لاءِ لازمي ڪري ڇڏي آهي، پر سنڌي رڳو سنڌين لاءِ ۽ لارسي قرار نه ڏئي اٿن. ڪراچي يونيورسٽيءَ ته سڀني کان ۽ قدر اڳتي وڌي، فلم جي هڪڙي ئي ڏيک سان، سنڌي زبان کي، سندس پاڪستان کان به اڳ مليل درجي کان هيٺ لاهي، پنهنجي احاطي کان ڌڪاري ٻاهر آڻي ڪري ڇڏيو آهي!

هتي لسٽ، قائد اعظم، قائد ملڪ، پاڪستان پارليامينٽ ۽ دستور ساز اسيمبليءَ جي انهن خاطرين کي دهرائڻ ضروري نٿا سمجهون، جيڪي هن ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪرڻ ۽ وري سنڌ کي ”الهندي پاڪستان“ ۾ جذب ڪرڻ وقت، اسان جي زبان ۽ ٻين تهذيبي ورثن کي محفوظ رکڻ جي سلسلي ۾ اسان کي ڏنيون هيون.

اسان جو هيءُ عقيدو آهي ته سنڌ واسين، پاڪستان ۾ جدا جدا تهذيبن ۽ ٻين ٻولين جو هڪ تجربيگارهه آهي، ۽ جدا جدا رنگ ۽ رنگ ٻرنگ گلن جي گڏجڻ سان هڪ ٻه بهار گلشن جو مثال اڻو پيش ڪري. اسان جي هن ٻياري وطن جو هي ٻياريو تختگاهه — ڪراچي — ته ان لحاظ کان هڪ مثالي سرزمين آهي، جي اسان جا بنگالي، بلوچ، پٺاڻ، پنجابي ۽ هندستان جي مختلف علائقن مان لڏي آيل اسان جا ڀائر، اسان هتان جي اندر سنڌي رهاڪن سان — اسان کي هن ملڪ جي قدر شري هجڻ تي واقعي فخر آهي — نهايت محبت، پاڻيءَ ۽ وطني جذبي سان گڏ رهن ٿا. انهن حالتن ۾، ڪراچي يونيورسٽيءَ کي ته پاڻ برادري ۽ وطني حب جي مقدس جذبي تي قائم رهي، پنهنجي روشن دماغ، انصاف پسند ۽ بي ربا هجڻ سان ثابت ڪري ڏيکارڻ گهرجي ته هو به سنڌ جي قدر تهذيب جي روح — يعني فرائيڊلي، برادري، انساني همدري، عالمگير محبت، ۽ هر تنگ نظريءَ ۽ تعصب کان آزاد نظريي جي مالڪه آهي. هيءُ مختصر گذارش خدمت ۾ عرض رکندي، اسان اوهان ۾ اسيد ٿا رکون ته اوهان صاحب ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سڌ ڀڃڪڙي جا مجبور صاحب اسان جي هن يادداشت تي دلچسپي سان غور فرمائيندا، ۽ پنهنجي غير منصفانه فيصلي تي نظر ثاني ڪري، سنڌي زبان کي يونيورسٽيءَ جي تعليمي دنيا ۾ سندس اڳين درجي تي قائم رکندا.

سادري زبان ۽ تعليم

{ٽائو، ”ٻارن جي تعليم“ جي موضوع تي، هڪ عام جلسي ۾ لاهور جي شهرين کي خطاب ڪندڙ، بلوچي پاڪستان سرڪار جي آباد ڪاري کاتي جي سيڪريٽريءَ جناب محمد محمود فرمايو ته}

”بيچ اها هڪ ڊڪ جي ڳالهه آهي، جو ڪيتري وقت کان وٺي اسان جا بيشمار معصوم ٻار، هڪ ڌاريءَ زبان ذريعي تعليم وٺڻ جي عذاب ۾ مبتلا آهن. اهڙيءَ طرح، سندن

تعليم جو عمل اٿو سندن دماغ جي انتشار ۽ شخصيت جي پریشاني ۽ جو سبب بڻجي ٿو. ۽ زندگيءَ متعلق سندن معصوم ۽ مارڪ خيال، هڪ ڌاري ۽ زبان جي نامعلوم آوازن ۽ آچارن کي ئي طوطي وانگر ٿل ڪرڻ جي گورڪ ڏنڌي ۾ ڦاسي، ڇڏي وڃن ٿا؛ جنهن حوالي سان طور اهو نتيجو نڪري ٿو، جو اسان جا اهي پونهال، زندگيءَ کي سمجهڻ ۾ ايترو ته سڃڻي پون ٿا، جو ڪيتريون سيون سوليون ڳالهون به منجهي منجهي هنن لاءِ ڏکيون، پيچدار ۽ سمجهه کان ئي ٻاهر ٿي پون ٿيون.

”اها مادري زبان جي بدران ڌاري ۽ زبان کي تعليمي ذريعي بڻائڻ جي سميت ئي آهي، جنهن اسان جي ملڪ جي لائعداد ٻارون کي اهڙي ته چڪر ۾ وجهي ڇڏيو آهي، جو سندن زندگيءَ جو مکيه ۽ ڦهلي وقت لفظ هڪ ڌاري ۽ زبان سکن جي اصول ۽ بيڪار مشغولي ۾ ئي خايج ٿي وڃي ٿو.

”پر، جيڪڏهن تعليم حواسل مقصد ٻار کي وڏو ٿي بهتر ۽ ڪامياب زندگي گذارڻ لاءِ تيار ڪرڻ آهي، ته پوءِ ڪيس سندس زندگيءَ جون سموريون حقيقتون اصلي صورت ۾ ئي ٻالھڻ گهرجن. ۽ اهو سڀ ڪجهه سندس مادري زبان ۽ ان جي ملڪي ماحول ۾ ئي سمجھائي سگهجي ٿو. ”تعليم جي ذريعي طور مادري زبان جو استعمال ڪيتري قدر ضروري ۽ مفيد آهي، انهيءَ مسئلي تي ويچار ڪرڻ لاءِ سنه ۱۹۰۱ع جي آخر ۾، اقوام متعده طرفان دنيا جي ماهرن جي ٻئرس (ٻرائس) ۾ هڪ ڪانفرنس منعقد ٿي هئي: ان ڪانفرنس ۾ بنيادي تعليم تي هڪ رپورٽ منسل طور مرتب ڪئي وئي هئي، جنهن ۾ هيٺيان چار اهم تعليمي اصول پيش ڪيا ويا هئا: (۱) مادري زبان ئي هر شخص لاءِ سندس خيالن جي اظهار جو قدرتي ذريعو آهي؛ ۽ سندس خيالن جي اظهار کي پوريءَ طرح طاقت وٺائڻ، هن جي شروعاتي ضرورتن سان هڪ نهايت اهم ضرورت آهي.

(۲) هر هڪ شاگرد جي درسي تعليم، لازمي طور سندس مادري زبان جي ذريعي ئي عمل ۾ آڻڻ گهرجي.

(۳) ڪنهن به زبان جي بناوت ۾ اهڙي قسم جي ڪابه بنيادي ڪمزوري نه آهي، ها ڪيس انسان جي موجوده علم، فن ۽ موجوده تهذيب جي اظهار جي وسيلي بڻجن کان روڪي سگهجي.

(۴) مادري زبان جو تعادل ٻي ڪابه قومي يا بين الاقوامي زبان تي قائم ٿي سگهي، جيستائين اسان جا ٻار اسڪول ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ئي انهيءَ ٻيءَ زبان کان ڇڳيءَ طرح واقف نه هجن.

”هنن ڳالهين کي خيال ۾ رکندي، ملڪ جي تعليمي اختيارن ۽ وارن کي گهرجي ته هر پنهنجو اثر رسوخ ”ملائي“ عام ماڻهن کي ان ڳالهه تي آماده ڪن ته ڪيس پنهنجي ٻارن لاءِ مادري زبان کي ئي تعليم جو ذريعو تسليم ڪرڻ گهرجي.“

سنڌي ادبي سنگت ڪنوينشن (ڪراچي، ۱۷ آڪٽوسبر ۱۹۵۶ع)

آزاديءَ کان پوءِ، ٿوري وقت لاءِ سنڌي علم ادب جي بهتريءَ ۽ واڌاري ۾ روڪ پئجي ويئي، هر ترقي تي سنڌي ٻوليءَ سان قرب رکندڙ سنڌي اديب ۽ شاعر انهيءَ عارضي جمود جي حالت تي غالب پئي، سجاڳ ٿي، فڪري نروار ٿيا. جلد ئي سنڌ جي جدا جدا هنڌن ۾، سنڌي ادبي جماعتون، بزمون، اجتماعون ۽ سنگتون هستيءَ ۾ اچڻ لڳيون. انهن ادبي ادارن پريها ٿيڻ سان، سندن هي جنم ۾ نوان اسڪ ۽ اتساهه اڀرڻ لڳا، ۽ وچ واري دور جي پيدا ٿيل ماديوسي ۽ ماڻائي چوڌاري هٽڻ لڳي.

سنڌي ادبي سنگتون به انهيءَ دور جي پيدائش آهن. پهريائين، ڪراچي شهر ۾ سنڌي ادبي سنگت پريها ٿي؛ جنهن بعد سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ سنڌي ادبي سنگتون هستيءَ ۾ اچڻ لڳيون. هي جدا جدا ادبي سنگتون، پنهنجي وقت آهر، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي ڏس ۾ اڄ جو ڪم ڪري رهيون آهن. تنهن سنڌ جي علمي ادبي دنيا ۾ هڪ نئين زندگي پيدا ڪئي آهي.

وڻجھڙائيءَ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي مغربي پاڪستان جي هڪ سرڪاري ٻولي تسليم ڪرائڻ وريءَ تحريڪ ۾، سنڌي ادبي سنگتن پاران ساراه جوڳيون ڪوششون ورتيون ويون؛ سنڌي عوام جو انهيءَ مڪمل مسئلي طرف نه فقط ڌيان ڇڪايو ويو، بلڪه منجهن سڀني جي اهميت جو احساس ۽ شعور پيدا ڪري، پنهنجي حقن لاءِ زوردار آواز ڪڍي ڪرڻ لاءِ کين ميدان ۾ آندو ويو. سنگتن جي ڪوشش سان، سنڌ جي هڪڊ ڪڙج مان لکڻ جي تعداد ۾ صحيحون ورتيون ويون، ۽ ان معرفت سنڌي عوام جي زوردار راه جو اظهار ڪيو ويو ته ملڪ جي آئين ۾ سنڌي ٻوليءَ کي مغربي پاڪستان جي هڪ سرڪاري ٻوليءَ جي حيثيت سان تسليم ڪيو وڃي. ڪراچيءَ مان ۽ ڪنابڙيون- هڪ سنڌيءَ ۾ ۽ ٻي انگريزيءَ ۾- چيپيون ويون، جن ۾ تفصيلي چڊ چاڻ ڪري ڏيکاريو ويو ته سنڌي ٻوليءَ جي هن جنمي حق جي تسليم نه ٿيڻ جي حالت ۾، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي لاءِ ڪهڙا اگر نتيجا ڪرندا. عوام کان صحيحن واڻ لاءِ گڏجي ڪم ڪرڻ، ۽ وقت جي حالتن ۽ گهرج کي ڌيان ۾ آڻڻ سان هيءَ ضرورت هار محسوس ٿيڻ لڳي، ته سنڌ جون جدا جدا سنگتون گڏجي پڪڙڻي سان ڪم ڪن، ته منزل مقصود جلد ۽ سولائيءَ سان مائي سگهي. نيٺ، اپريل ۱۹۵۶ع ۾، ارڙهين سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي، لاڙڪاڻي ادبي سنگت جي دعوت تي، جدا جدا سنگتن جا عيوضي اچي لاڙڪاڻي ۾ ڪٺا ٿيا. ميڙ ۾ سرڪاري جماعت پريها ڪرڻ جو اصول قبول ڪري، ”سنڌ سنگت“ کي هتيءَ ۾ آڻڻ لاءِ هڪ تنظيمي ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي. ڪاميٽيءَ کي سنڌ سنگت جي حوزي ۾ ٺاهڻ، جدا جدا سنگتن کي سرڪاري جماعت جو ميمبر بنائڻ، ۽ سنگتن جي عيوضن جي ڪنوينشن سڏائڻ جو ڪم سونپيو ويو.

۽ ڪاليج ذريعي - جا خدمت ڪئي آهي، سا سنڌي علم ۽ ادب جي تاريخ ۾ سونهري حرف
۾ لکڻ جي لائق آهي.

”پر بدقسمتيءَ سان اڄ اهي ڏينهن ڏسڻا پيا آهن، جو سنڌ جي انهيءَ ساڳئي مرڪزي شهر
ڪراچيءَ ۾، سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب کي نڪهوسار ڪرڻ جون سازشون منجھي رهيون آهن.
پهرئين ڪراچي ۽ ان جي پيگردانيءَ ۾ رهندڙ سنڌين لاءِ پرائمري تعليم جون سھولتون
ختم ڪيون ويون آهن؛ جتي سنڌين جي ٻار ٻار تقاضائي جي باوجود، نوان سنڌي اسڪول
کولڻ بجاءِ، اڳيان سنڌي اسڪول بند ڪيا وڃن. سيڪنڊري اسڪولن ۾ سنڌي شاگردن
لاءِ اردو ته لازمي رکي وڃي آهي، پر سندن مادري زبان سنڌيءَ کي هڪ اختيارِي مضمون
جي حيثيت ۾ ئي ڇڏيو ويو آهي. ڪراچي يونيورسٽيءَ مورگوني سنڌي زبان کي هميشه لاءِ
ختم ڪرڻ جا هٿي قدم شروع ڪيا آهن. گذريل نون سالن کان، سنڌي شاگردن کي
يونيورسٽي امتحانن ۾ سنڌي زبان ۾ جواب لکڻ جو جيڪو حق حاصل هو، هن سال ختم
ڪيو ويو آهي. دنيا جي تواريخ ۾ ڪو به اهڙو مثال نه ملندو، جو ڪنهن ملڪ ۾ لڏي آيل
قوم، اچي اتي جي زبان کي اهڙي پيرويءَ سان ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي،
جهڙيءَ ريت اسان جا هي ڀائر ساوات جا نعرا بلند ڪري، خدا ۽ اسلام جي نالي ۾، اسان جي
سنڌي زبان کي ختم ڪرڻ جا گھٽ گھڻي رها آهن. نه فقط ايترو، پر اسان جا هي ساڳيا
ڀائر اها به دعويٰ ڪن ٿا ته ”سنڌ اسلام هٿان ۽ پيرا فتح ٿي آهي: هڪ محمد بن قاسم هٿان،
۽ ٻيو ۱۱۴۰، آگسٽ ۱۹۴۷ع جي موٽي تي“! انهن مان ڪي ته ائين به چوڻ ٿا ته ”ڪراچيءَ
جو شهر تاريخ ۾ ڪڏهن به سنڌ جو حصو ئي نه رهيو آهي!“

تفو پر تو، اي چرخ گردان، تفوا

”جيڪڏهن ڪراچيءَ جي اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ مان ان طرح سنڌي زبان
کي تباھو ڏيو، ته ڪراچيءَ جا سنڌي باشندا، پنهنجي اولاد کي شروع کان وٺي اردو ۾ تعليم
ڏيارڻ تي مجبور ٿي پوندا، جنهن جو نتيجو لازمي طور اهو نڪرندو، جو ڪراچيءَ مان سنڌي
زبان جو نالو نشان منجھي ويندو.

”هڪ طرف ڪراچيءَ جهڙي ترقي يافتہ مرڪزي شهر ۾ سنڌي زبان جي خاتمي جا ساڻا
ٿي رهيا آهن، ته ٻئي طرف وري سنڌ ۾ به سنڌي زبان کي هوسائي مارڻ جون تياريون ٿي رهيون
آهن: پاڪستان جي دستور جي آڏوئي، سنڌ جي سرڪاري توڙي سر سرڪاري ادارن ۾، سنڌيءَ
بدان اردوءَ کي نهايت دٻاءُ دليريءَ سان ميدان ۾ آڻڻ جا انتظام ٿي رهيا آهن. جمهوري
تقاضائن کي ته شروع ۾ ئي نظرانداز ڪري، سنڌي عوام جي سخت احتجاج جي باوجود، پاڪستان
جي دستور ۾ سنڌيءَ کي سرڪاري زبان تسليم ڪرڻ ته درڪنار، ان کي مغربي پاڪستان
جي هڪ سرڪاري زبان به تسليم نه ڪيو ويو آهي، ۽ انهيءَ بدان اٽلوسنڌي عوام مٿان اردوءَ

کي مزمن حو بدوبست ڪيو ويو آهي. پنهنجي خيال ۾ انهن سڀني حرڪتن جا نتيجا، سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب لاءِ، اڳتي هلي نهايت نقصانڪار ۽ خطرناڪ ثابت ٿيندا.

»ورهاڱي کان پوءِ، ٿوري وقت لاءِ، سنڌي علم ۽ ادب جي ترقيءَ ۽ واڌاري ۾ روڪ پئجي وئي. گهڻائي اديب سنڌ کي الوداع چئي هليا ويا. ڪيتريون ئي ادبي جماعتون ڊگھو ڊوھڙي وڃي، ۽ اڪثر ادبي ادارا مڪمل ٿي ويا. اهي ليبارون ۽ رسالا، جي سالن کان سنڌي ادب جي خاموش خدمت ڪري رهيا هئا، سي ڏسندي ڏسندي بند ٿي ويا. ٽولن، قصن ۽ ڪهاڻين جا سلسلا، هي سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي روشن مستقبل جا مائن هئا، سي ختم ٿي ويا. ڪجهه سال تہ سنڌي ادب تي اهو جمود طاري رهيو، پر زندهه قومن ۽ انهن جو ادب اهڙيءَ آسانيءَ سان نہ مرندا آهن: ڪجهه وقت جي مڪمل کان پوءِ ڪراچي ۽ سنڌ جي ٻين مکيه شهرن ۾، باشعور سنڌي اديب هڪ دنگو وري کڏي، ادبي سنگتون، انجمنون ۽ جماعتون وغيره جوڙي، پنهنجي پنهنجي جاءِ تي سنڌي ادب جي مڪمل زمين کي سرسبز ۽ شاداب ڪرڻ لاءِ آڻي کڙا ٿيا.

»انهن ئي ارادن کي ساڻ ڪئي، ڪراچيءَ جي ادبي ذوق رکندڙ دوستن، ۱۹۰۲ع ۾ پهريون دنگو سنڌي ادبي سنگت جو بنياد رکيو. انهن ٿيندي ٿيندي، سنڌ ۾ گهڻو ڪري سڀني مکيه شهرن ۽ ڳوٺن ۾ سنڌي ادبي سنگتون ٻڌا ٿيون. ڪيترن هڏن تہ خيال ۽ عمل جي هڪجهڙائي پيدا ڪرڻ لاءِ، اڳ ۾ ئي قائم ٿيل ادبي جماعتن ۾ پنهنجا پنهنجا نالا بدلائي، هن نئين ادبي تحريڪ ۾ شريڪ ٿيڻ جو فيصلو ڪيو. ٿوري ئي وقت اندر اهي ادبي سنگتون پنهنجي ڪم سبب ڪافي مقبول ٿي چڪيون آهن. گذريل سال-ٻن ۾ سنڌي ادبي سنگتن پنهنجي پنهنجي توليد آهر سنڌي زبان ۽ ادب جي خاصي خدمت ڪئي آهي. انهيءَ وچ ۾، سنڌيءَ کي سرڪاري زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ حڪومت حڪومت سنڌي ادبي سنگتن هلايو، -و تحريڪ جي قابل آهي- خاص طرح، حيدرآباد سنگت پاران هلايل صحيفن واريءَ هڏيل کي ڪامياب بنائڻ لاءِ سڀي سنگتن جيڪا ڪوشش ورتي آهي، تنهن کي ڪنهن بہ حالت ۾ نظر انداز نٿو ڪري سگهجي.

»سنڌ ۾ جدا جدا سنگتن قائم ٿيڻ کان پوءِ، اڪثر سنگتن کي خيال ٿيو تہ ڇو تہ انهن لڙيل پڪڙيل ادبي سنگتن کي هڪ ٿوهر ۾ پوئجي- انهيءَ خيال کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ، هن سال اپريل ۾، ۱۸ سنڌي ادبي ڪانفرنس جي موقعي، ۽ لاڙڪاڻي ادبي سنگت جي ڪوٺ تي، جدا جدا سنڌي ادبي سنگتن جي نمائندن جو هڪ ميڙ ڪيو ويو، جنهن ۾ 'سنڌي ادبي سنگت، سنڌ جي تنظيمي ڪاميٽيءَ جو بنياد رکيو ويو. ان تنظيمي ڪاميٽيءَ جي فيصلن موجب، سنڌ سنگت جي ڪاروبار لاءِ هڪ جوڙجڪ بہ تيار ڪيو ويو، ۽ سڀي سنگتن مان ان سلسلي ۾ خط وڪلات جاري رکي وئي. نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو ٿوري عرصي ۾ ئي سنڌي ادبي سنگت جو پيغام، سنڌ جي جدا جدا ڳوٺن ۽ شهرن تائين پهچي ويو آهي.

۱۰ گڊريل جولاءِ جي ۱۰ تاريخ، حيدرآباد ۾ تنظيمي ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ۾، گهڻي سرح وڀار کان پوءِ رٿيل جولاءِ بحال ڪري، سڀني مڪنن جي عيوض جي هڪ وسيع اجتماع جو فيصلو ڪيو ويو. ان ميٽنگ ۾ ڪراچي سگت جي نمائندن، ڪراچيءَ ۾ ڪوٺڻ جي دعوت ڏني، ها تنظيمي ڪاميٽيءَ قبول ڪئي. تنظيمي ڪاميٽيءَ جي هدايت موجب رٿيل جولاءِ جو ڪاروبار، حيدرآباد مڪنن ڏانهن موڪليو ويو، ۽ سڀني مڪنن کي الحاق جي درخواست، ميمبر شپ جي ٽي ۽ ڪنوٽيشن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ چئن عيوض چونڊي موڪلڻ لاءِ گذارش ڪئي وئي. نهايت خوشيءَ جي آگاهه آهي، جو گهڻو ڪري سڀني مڪنن وقت سر پهچي پنهنجي تعاون جو بين ڌاريون، جنهن جي عملي صورت اڄ جو احلاس آهي.

آخر ۾ هڪ دعوو وري به اوهان سائين کي خوش آمديد چوڻدي، آڏو اوهان جو ڌيان سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي موجوده مسئلن ڏانهن ڇڪائيندي، اوهان دوستن کي گذارش ٿو ڪريان ته اڄوڪي ڏينهن، سنڌ ۾ رٿيل پڪڙيل مڪنن جي سرڪڙيت، سنڌي زبان جي تحفظ ۽ سنڌي ادب جي واڌاري لاءِ ڪي ڪارائتا ۽ عملي قدم وٺجي، پنهنجي ادب دوستيءَ جو ثبوت قائم ڪريو.

سيڪريٽريءَ جي استقباليه تقرير کان پوءِ، تنظيمي ڪاميٽيءَ پاران، پاڪ سوتيلر راسواليءَ سنڌ سنگت جو رٿيل جولاءِ پيش ڪيو. پهرين پوڄيءَ کان پوءِ، جولاءِ جي هڪ هڪ ٽاري تي بحث ٿيو ۽ رابا ورتا ويا، ۽ اهڙيءَ ريت، ڪجهه درستن سان، سنڌ سنگت جو جولاءِ آخرين طرح بحال ڪيو ويو. انهيءَ بعد چونڊون شروع ٿيون. انهن سال لاءِ هيٺيان عهد بدار چونڊيا ويا:

۱. جنرل سيڪريٽري	:	اباز قادري
۲. چائنٽ سيڪريٽري	:	شمس الرحيم
۳. خزاني	:	سوتيلر راسوالي
۴. آڊيٽر	:	ع. ق. شيخ

عهد بدارن جي چونڊن کان پوءِ، ڪاروباري ڪاميٽيءَ تي هيٺيان ۱۱ ميمبر چونڊيا ويا: بشير موريائي، عبدالفتاح عبد، غلام سرور عباسي، رشيد ڀٽي، تنوير عباسي، شيخ حفيظ، منصور هالائي، محمد علي اختر موريائي، مقبول ڀٽي، غلام نبي موريائي، ابن حيات بهون، عبدالله رنگريز، اسان بدوي ۽ نورالدين سرڪي. چونڊن بعد، پهرين هفتي پوري ٿي.

هي هفتي ٽن جو شروع ٿي. هفتي ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مسئلن تي بحث ٿيو هو، ۽ ٺهراءَ بحال ڪرڻا هئا. ميٽنگ جي صدارت، جناب عبدالفتاح "عبد" صاحب ڪئي. صدر صاحب، پنهنجي اوائلي تقرير ۾، رٿيل ڪاروبار طرف ڌيان ڇڪائيندي، اسان ڏيکاري

تہ جھڙيءَ زندہ دلي ۽ انسانہ سان، پهرين ۽ پٺڪ ۾ جماعت جي بنيادي ڳالهين ۾ حصو ورتو ويو، تڙهيءَ ريت، هن پٺڪ ۾ بہ نهايت سنجيدگيءَ سان، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ادب جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ورتي ويندي.

مدرساحب جي تقرير بعد، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي اهم مسئلن تي چڱو بحث ٿيو، ۽ حوالن ۽ رايي جي چٽاڻ ٿي. بحث جي روشنيءَ ۾ هيٺيان اهماءَ بحال ٿيا:

۱. سنڌي ٻوليءَ جي آئيني حيثيت. ”هن سنڌي ادبي سنگت ڪوٺڻ جو عقيدو آهي تہ سنڌي ٻولي پاڪستان جي مکيه ۽ آڳاٽين ٻولين مان هڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ جو علم ادب، پاڪستان جي ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾، ڪنهن بہ حالت ۾ گهٽ نہ آهي. سنڌي ٻولي، پاڪستان جي اڌ ڪروڙ آدم جي، صدين کان، جيئري جاگندي ٻولي ٿي رهي آهي.

”هن ڪوٺڻ کي ڄاڻ آهي تہ سنڌي ٻولي، گذريل سوا صديءَ کان، سنڌ جي سرڪاري ٻولي ٿي رهي آهي. اهو حق، کيس هڪ ڌاريءَ ۽ مغربي حڪومت هٿان حاصل ٿي سگهيو هو. هيءَ ڪوٺڻ نهايت دڪ سان ٿي ظاهر ڪري تہ سنڌي ٻوليءَ جو هي حق اڄ پنهنجي لوڪشاهي حڪومت ۾، ان کان کسيو ويو آهي. هڙيءَ طرح هڪ فائز اول شايدار بنياد کي رٿي، پاڪستان جي جوڙجڪ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي هڪ سرڪاري ٻولي نہ تسليم ڪري، سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌين سان وڏو ناحق ڪيو ويو آهي.

”هن ڪوٺڻ جو زوردار دعوو آهي تہ پاڪستان جي جوڙجڪ ۾، سنڌي ٻوليءَ کي ڪٽي جاءِ نہ ڏيڻ ڪري، هڪ جيئري جاگنديءَ ٻوليءَ سان، نہ فقط وڏي پيماني تي ڪٽي وئي آهي، بلڪ سندس اسرڻ ۽ وڌڻ جي وسيلن کي ٻارن کان ئي وڌڻ جي تياري ڪئي وئي آهي.

”هن ڪوٺڻ جي زوردار گهر آهي، تہ پاڪستان جي جوڙجڪ ۾، سنڌي، پنجابي، بلوچي ۽ پشتو ٻولين کي سرڪاري ٻوليون تسليم ڪيو وڃي ۽ سندن اسرڻ ۽ وڌڻ لاءِ خاطر ٻيون ڏنيون وڃن. ”ساڳئي وقت، هيءَ ڪوٺڻ سنڌين کان بہ اهائي زوردار گهر ٿي ڪري، تہ جيستائين سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ٻولي ڪري تسليم نہ ڪيو ويو آهي، تيستائين انهيءَ ڏس ۾ هو زوردار آواز اٿاري پنهنجون ڪوششون جاري رکن.“

۲. سنڌي ادب ۽ سنڌي لائبريريون. ”هن سنڌي ادبي ڪوٺڻ جو دعوو آهي تہ سنڌي ادب جي پيدائش جي رفتار اهڙي نہ رهي آهي، جهڙي هنڻ گهرجي.

”هيءَ ڪوٺڻ هر هڪ سنڌواسيءَ کي اپيل ٿي ڪري تہ سنڌي ڪتابن، رسالن ۽ اخبارن پراڻن ۾ وڌيڪ دلچسپي وٺڻ ۽ پنهنجي وت آهر آهي خريد ڪندا رهن، جو سنڌي ادب جو واڌارو ٿيندو رهي.

”هيءَ ڪوٺڻ پڇنديءَ وارن سنڌي سڄڻن کي گذارش ٿي ڪري تہ هو پنهنجي گهرن ۾ سنڌي لائبريريون قائم ڪن ۽ ساڳئي وقت، سنڌ جي ٻلڪ جماعتن کي اپيل ٿي ڪري تہ پنهنجي سهاري هيٺ سنڌي لائبريريون ۽ فري ريڊنگ روم کولين.“

۳. سنڌي ٻولي ۽ ڪراچي يونيورسٽي. "هيءَ سنڌي ادبي سنگت ڪنوئيشن، ڪراچي

يونيورسٽيءَ جي سنڌي ٻوليءَ سان اختيار ڪيل روش تي سخت افسوس جو اظهار ٿي ڪري.
"هيءَ ڪنوئيشن، پاڪستان جي صدر ۽ يونيورسٽيءَ جي چانسلر جناب اسڪندر مرزا
کي اڀيل ٿي ڪري، ته موجوده سنڌيڪيت جي سنڌي ٻوليءَ ڏانهن اختيار ڪيل بي انصافيءَ
کي دور ڪيو وڃي، ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سندس اصولي حاصل
ڪيل درجي تي قائم رکيو وڃي."

۴. سنڌي ادب لاءِ معاوضي جي گهر. "هيءَ سنڌي ادبي سنگت ڪنوئيشن، سنڌي

ادب لاءِ معاوضي جي گهر جي دل جان سان همدردِي ۽ پٿرائي ٿي ڪري.
"هن ڪنوئيشن جي اها راءِ آهي ته ليکڪن ۽ اديبن جي لکڻن جي ڪا قيمت مقرر ٿي
ڪري نٿي سگهجي، ڇاڪاڻ ته سياسي ۽ سماجي ڪم ڪندڙن وانگر، اهي به زندگيءَ جي
سنوارڻ ۽ سڳارڻ ۾ بنيادي حصو ٿا وٺن: ڪن پنهنجي اهڙيءَ قربانيءَ تي نخر آهي،
نهن هوندي به انصاف جي تقاضا اها آهي، ته ڪن پنهنجي پورهئي ۽ معيشت جو مناسب
اجورو ضرور ملڻ گهرجي.

"هيءَ ڪنوئيشن مرڪزي سرڪار جي اشاعتي ڪاميٽي کان پرزور مطالبو ٿي ڪري
ته جيئن هو پنهنجن انگريزي، اردو، بنگالي، پشتو، عربي ۽ فارسي زبانن ۾ نڪرندڙ رسالن
جي اديبن کي عيوضو ڏيندا رهيا آهن، اهڙيءَ طرح سنڌي زبان ۾ نڪرندڙ رسالي "نئين زندگي"
جي ليکڪن کي به عيوضو ڏنو وڃي.

"هيءَ ڪنوئيشن انهيءَ خيال جي پٺ آهي ته اهي سنڌي رسالا، جي پنهنجن ٻين ٽي
پهڻ لائق آهن ۽ انهيءَ سان احوالو ڏيئي سگهڻ ٿا، سي پٺ هن گهر لاءِ مناسب فيصلو ڪر.
"هيءَ ڪنوئيشن سنڌي ادب کي به گذارش ٿي ڪري، ته هو پنهنجن حل لاءِ تيسرائين
حدوجهد جاري رکڻ، حيثائين سندن جائز گهر قبول ڪئي وڃي. ساڳئي وقت، هيءَ
ڪنوئيشن، سنڌي ادب کي اهائي صلاح ٿي ڏئي ته هو پنهنجي ادبي تخليق پيدا ڪرڻ ۾
ڪابه ڪوتاهي نه ڪن، ۽ سڀني رسالن ۽ اخبارن سان آڳي جيان تعاون ڪندا رهن."

۵. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد ۽ سنڌي پروگرام. "هيءَ سنڌي ادبي سنگت ڪنوئيشن،

ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جي سنڌي پروگرام تي ناراضگي جو اظهار ڪندي، ريڊيو اختياريءَ
وارن کي اڀيل ٿي ڪري ته سنڌي پروگرام کي وڌيڪ دلچسپ بنائڻ لاءِ ڪوششون
ورتيون وڃن.

"هن ڪنوئيشن جي اها راءِ آهي ته ادبي معيار کي بلند ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته
پراڻي ادب سان گڏ، نئين ادب کي پڻ نشر ڪرڻ لاءِ قدم کڻجي.

”هيءَ ڪتاب ڪتاب، رڳو اختيارِيءَ وارن کي اها به گذارش ٿي ڪري ته حيدرآباد جي مقامي اديبن سان گڏ، سنڌ ۾ رهندڙ ٻين اديبن کي به رڳو پڙهڻ واري ۾ حصي وٺڻ لاءِ وجهه ڏنا وڃن.“

۱. سنڌي درسي ڪتاب. ”هيءَ سنڌي ادبي سنگت ڪتاب، درسي ڪتاب جي اهميت ۽ مقصدن کي خيال ۾ رکندي، تعليم کاتي جي بالا اختيارِيءَ وارن جو ڌيان انهيءَ حقيقت طرف ٿي ڇڪائي، ته سنڌي درسي ڪتابن ۾، اڪثر سنڌي لفظن بدران عربي ۽ پارسي لفظ استعمال ڪيا ويا آهن.“

”هن ڪتاب جي زوردار رايو آهي ته اها ڪار سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ نهايت مڃڪاري آهي. تنهنڪري هيءَ ڪتاب، تعليم کاتي جي اختيارِيءَ وارن کي گذارش ٿي ڪري ته انهيءَ ڪتاب جي پرهمز ڪئي وڃي ۽ سنڌي شاگردن لاءِ صاف ۽ سولي سنڌيءَ ۾ ڪتاب مهيا ڪيا وڃن.“

۲. سنڌي ٻولي ۽ رڳو اختيارِيءَ وارا. ”هيءَ سنڌي ادبي سنگت ڪتاب، رڳو اختيارِيءَ وارن کان زوردار گهر ٿي ڪري، ته ورهاڱي کان اڳ واسڪر، هاڻ به رڳو اختيارِيءَ وارن لاءِ اشتهار، ريلن جا وقت خواب يا نوٽس وغيره، سنڌي ٻوليءَ ۾ به شايع ڪيا وڃن.“

۳. ڪراچي انٽرنيشنل سنڌي ٻولي. ”هيءَ سنڌي ادبي سنگت ڪتاب، ڪراچي ۾ ڪراچي طرفان، ويجهڙائيءَ ۾ جاري ڪيل حڪومتي خلاف احتجاج ظاهر ٿي ڪري، جنهن موجب سڀ لکڻو سڄو اردو يا انگريزيءَ ۾ ڪرڻ جو اعلان ڪيل آهي.“

”هيءَ ڪتاب اها گهر ٿي ڪري، ته اڳ وائڙهيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻڌل درخوستون وغيره قبول ڪيون وڃن.“

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌي ادبي بورڊ هڪ قومي ادارو آهي، جنهن جو واحد مقصد سنڌي ٻولي ۽ ان جي علم و ادب کي فروغ ڏيڻ آهي. سنڌي ادب ورهاڱي کان پوءِ جنهن گهمبوشي ۽ خوشڪار ڏيل هو، ان جي اهڙا ڪرڻ کان سواءِ هيءَ ڳالهه پوري ڀروسي سان چئي سگهجي ٿي ته ادب جي انتهيءَ حدود ۽ پسماندگيءَ کي حس ڪرڻ ۽ سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي محدود وسيلن ۽ وس آهر، ڪافي جدوجهد ڪئي آهي. هن وقت تائين بورڊ انهيءَ ڏس ۾ جيڪو ڪم ڪيو آهي، ان جو مختصر تفصيل پڙهندڙن جي عام واقفيت لاءِ هتي عرض رکجي ٿو. سڀ کان پهريائين، بورڊ محسوس ڪيو ته جيڪڏهن ڪتابن جي ڇپائيءَ ۾ صحت ۽ سليفو، جلد بنديءَ ۾ سونهن ۽ حنائ، ۽ فيصلي ۾ هلاڪائي ۽ ڪئنس آڻي آهي، ته ان لاءِ چڱي سوچاري پيچاني تي خاص پنهنجو هڪ ڇاپخانو قائم ڪرڻ گهرجي. ڇانهن ان جو پورا اختيار ڪيو ويو، ۽ بورڊ جو اهو ڇاپخانو سنڌ ۾ پنهنجو ست پاڻ آهي - جنهن ۾ هن وقت ڏهه لک کن جي مشينري ۽ ٻيو سامان موجود آهي. ساڳئي وقت، نئون ڪتابن لئڪرائڻ، ڌارين ٻولين تان ترجمو ڪرائڻ، ۽ اڳ ڇپيل مگر ٺاهيل ٿي ويل ڪتابن کي پهر شايع ڪرڻ جو هڪ پروگرام تيار ڪيو ويو، جنهن تي آهستيءَ ۽ خاموشيءَ سان باقاعدي عمل ٿي رهيو آهي. هن وقت تائين بورڊ هيٺيان ڪتاب ڇپائي چڪو آهي:

تاريخ معصومي. هيءَ سنڌ جي هڪ سنڌ تاريخ آهي، جا فارسيءَ ۾ ڇپيل هئي، ان جو ترجمو ڪرائي، بورڊ پنهنجي وطني ڀائرن کي پنهنجي تاريخ سان روشناس ڪرائڻ لاءِ شايع ڪيو آهي. ڪتاب جو مترجم سنڌ جو مشهور اديب ۽ عالم مولانا امير احمد صاحب آهي. **ڪليات حمل.** حمل خان لماري سنڌ جي انهن عظيم عوامي شاعرن مان آهي، جن جو ڪلام هيچ مان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڳايو ۽ پڌو وڃي ٿو. انهيءَ عظيم شاعر جي ڪلام کي گڏ ڪري، ڇپايو ويو آهي. ان جو سهيڙيدار محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ آهي. **ديوان بيدل.** فقير قادر بخش "بيدل" سنڌ جي بزرگترين صوفي شاعرن مان هڪڙو هو، جنهن سنڌ جي روحاني ورثي کي ويجهڙائيءَ واري زماني ۾ پنهنجو من موهندو شعري جاسو ڏڪائي مقبول عام ڪيو. بيدل جو سمورو سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام، محترم عبدالعظيم شاهه موهيءَ جو گڏ ڪيل، بورڊ ڇپايو آهي.

ڇچ نامو. سنڌ جي تاريخ جي ٻي اهم ڪڙي ڇچ نامو به اصل فارسيءَ ۾ ڇپيل هو، جنهن جو بورڊ لاءِ سنڌي ترجمو مولانا امير احمد صاحب ڪيو، ۽ محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب ان جي تصحيح ڪئي، ۽ ان تي سير حاصل حاشيا لکيا.

خوش خصلت خاتون. اسان جي سنڌي ادب ۾ عورتن لاءِ پاڪيزه ادب جي اڻاڻ آهي. انهيءَ ڪري پورو محروم يادگار ”ناتوان“ جي مصوثن جو هيءُ مجموعو ڇپايو آهي. آفتاب ان ب. مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سنڌ جي انهن اديبن ۽ انشا پردازن مان هن جي سنڌ بجا طور فخر ڪري ٿي. حڪيم صاحب جو هيءُ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ان جي علمي ۽ ادبي صلاحيت تي هڪ مستند تصنيف آهي.

تاريخ ريڙهستان. ٿرپارڪر جو ريڙهستاني حصو سنڌ جو هڪ اهم ڀاڱو آهي. ان جي تاريخ، سنڌ جي تاريخ جو مکيه حصو آهي. هيءُ ڪتاب سنڌي پرائمري اسڪول جي هڪ لائق استاد محترم رانجهند هريجن لکيو آهي.

سنڌ جو سڀيڻگار. سنڌ صوفين، شاعرن ۽ سگهڙن جي سرورس آهي. ڪيترائي اهڙا عرصي شاعر ۽ سگهڙ اسان جي سنڌ ديس ۾ ٿي گذريا آهن، جن جو شعر ۽ ڪلام نهايت پاڪيزه ۽ اعليٰ آهي، پر اڄ تائين پڙهندڙن جي اڳيان پهچي نه سگهيو آهي. انهيءَ ڏس ۾ چند مشهور سگهڙن جو ڪلام محترم عبدالڪريم سنڌيلي گڏ ڪيو آهي، جو پورو ڇپايو آهي. سنڌ جو سفر. منشي لطيف الله گجرات جو هڪ مسلمان عالم، انگريزن سان گڏجي ۱۸۴۷ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو. سنڌ ۾ هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، سو پاڻسيءَ ۾ قلمبند ڪيائين. انهيءَ کي سنڌيءَ ۾ سنڌ جي مشهور صحافي قادر بخش نظاماڻيءَ ترجمو ڪيو آهي.

سنڌي زبان ۾ ورهاڱي کان اڳ ادب جا ڪي اهڙا بهترين گل ڇپيا هئا، جي هميشه سنڌي ادب کي پنهنجي سونهن ۽ سگهڻ سان واسيندا رهندا؛ پر زماني جي سرد سوريءَ، انهن گلن کي گهمائي ڇڏيو آهي ڪنڊ ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيو، جو انهن جو آڻاڻ ٻاهر اچڻ مشڪل هو. سنڌي ادبي بورڊ اهڙن سمورن شهيدان کي نرس سرهڻيءَ ۽ سڻيءَ ڇپائيءَ سان شايع ڪرڻ جو ارادو ڪيو آهي، ته جيئن اهي ادب ۾ هڪ مسئلن جا حاصل ڪري سگهن. انهيءَ پروگرام تحت شروع کان ئي، مرزا قليچ بيگ مرحوم جا ڪتاب، مرحوم شمس الدين ”بلبل“ جون تصنيفون ۽ اهڙن ٻين فوت ٿي ويل عالمن ۽ اديبن جا ڪتاب ڇپائڻ جو پروگرام هو؛ مرزا صاحب جي تصنيفن لاءِ سندن وارثن سان گڏ عرصي کان لکيو هلي رهي هئي، جا هاڻي پوري ٿي آهي، ۽ هاڻي مرزا صاحب مرحوم جا ڪتاب شايع ڪرڻ لاءِ هڪ ٻي ڪتاب وٺا آهن. ”بلبل“ مرحوم جي ڪتابن کي هتي پورو منظور ڪري ڇڏيو آهي؛ رڳو سندن وارثن جي اجازت ملڻ، ۽ ڪتابن جي نئين سر ترتيب ڏيڻ سان حاصل ڪرڻ لاءِ پورو ترسيل آهي، جنهن لاءِ به ڪافي عرصي کان لکيو هلي رهي آهي. مرزا قليچ بيگ مرحوم ۽ ”بلبل“ مرحوم جي ڪتابن کان سواءِ ٻين به سنڌ جي ڪيترن ئي فوت ٿي ويل اديبن ۽ عالمن جا ڪتاب آهن، جن جي حق تصنيف حاصل ڪرڻ لاءِ سندن وارثن سان ڳالهه ٻولهه جاري آهي. هن وقت پورو جيڪي پراڻا ڪتاب ٻيهر ڇپايا آهن، سي هي آهن:

حيات ائيلي. رسول اکرم صلعم جي حياتي تي هيءَ ناياب تصنيف مولوي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي مرحوم جو لافاني شاهڪار آهي. هو اڳ ۾ ڪيترا ڀيرا ڇپجي چڪو هو، ۽ خود پورو به ان کي تازو به دفعا ڇپايو آهي.

سڀر ڪوھستان. هن ڪتاب جي مقبوليت انهيءَ مان ظاهر آهي، ته پورو ان جي نئين ڇاپي کي به ڀيرا شايع ڪري چڪو آهي.

گل شڪر. سنڌي بهانن جو هيءَ گلدستو به هڪ لافاني ڇپر آهي، ۽ ٻن سالن جي عرصي اندر ٻه دفعا ڇپجي چڪو آهي.

ڀلو ڪوڪر. سنڌي ٻوليءَ جي اوائلي ناولن مان هڪ لافاني ڇپر آهي. اصل هڪ انگريزي ناول تان اخذ ڪيل آهي، جنهن کي ادب ۾ هميشه هڪ مستقل مقام حاصل رهندو.

گل ڦل. ”ڇوٽ“ اخبار ذريعي پرماتند ميوارلر مرحوم جيڪي مضمون لکيا هئا، هيءَ ڪتاب انهن جو مجموعو آهي. سنڌي ادب ۾ هن ڪتاب کي اڇو مقام حاصل آهي. اصل ٻن جلدن ۾ شايع ٿيل هو، پورو ان کي هڪ ئي جلد ۾ پڌرو ڪيو آهي.

جهان آرا. هي اصلوڪو اخلاقي ۽ اصلاحي ناول پنهنجي طرز جو هڪ بهترين شاهڪار آهي. سون ورڙهيون ڏاڍيون. لالچند اسرڏاني مل مرحوم جو انگريزيءَ تان ترجمو ڪيل هي ناول، ٻين خاصيتن سان گڏ، ٻوليءَ جي گوناگون خوبين جي لحاظ کان هر طبقي کان پنهنجو داد حاصل ڪري چڪو آهي.

راسپيلاس. انگريزيءَ مان ترجمو ٿيل هي ناول پڻ سنڌي ادب جو هڪ نادر شاهڪار آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: سرگواسي پيرومل مهرچند سنڌي ٻوليءَ جي، جا خدمت ڪئي، سا ڪنهن کان گهڻي ڪين آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ تاريخ تي سمجھل بحث ٿيل آهي. پيرومل مرحوم هيءَ ڪتاب لکي، سنڌي زبان تي هڪ وڏو ٿورو ڪيو آهي.

هندايت الانشا. مولوي هدايت الله مرحوم پاڻ هيءَ ڪتاب اٽڪل ۱۰۰ سال اڳ ڇپايو هو. مرحوم غلام محمد شهبائيءَ ان جي هڪ حصي کي نئين سر ترتيب ڏئي شايع ڪريو هو، جيڪو حصو پڻ هاڻي مارڪيٽ ۾ ناپيد آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ انشا جي فن تي هيءَ پنهنجي طرز جو پهريون ڪتاب آهي. پورو انهيءَ ڪتاب کي پراڻيءَ صورتخطيءَ مان ٿيرائي، نئين صورتخطيءَ ۾ مڪمل طرح ڇپايو آهي.

گل. هيءَ ڪتاب سنڌي ادب جو هڪ سهڻو شاهڪار آهي، جو ڪيترن سالن کان ناپيد آهي. پورو ان کي هاڻي ٻيهر ڇپايو آهي.

انهن ڪتابن کان سواءِ هن وقت جيڪي ڪتاب پريس ۾ آهن، ۽ جي عنقريب شايع ٿا آهن، سي هي آهن:

تڪفۃ الڪرام۔ سنڌ متعلق فارسي تاريخن مان سڀ کان مستند ۽ اهم تاريخ ”تڪفۃ الڪرام“ آهي. پورو آهي ۽ جو ترجمو مولانا امير احمد صاحب کان ڪرائي ڇپائي رهيو آهي. عنقريب هيءُ ڪتاب مارڪيٽ ۾ اچي ويندو.

سنڌي لغت (جلد ٻهريون)۔ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي زيرنگرائي، ڪافي محنت ۽ خرچ سان، سنڌي لغت ٽن جلدن ۾ تيار ٿي وئي آهي. محترم ڊاڪٽر دائود پوٽو صاحب ان تي نظرياتي ڪري رهيو آهي، ۽ جيئن جيئن وڌائين مسودو تصحيح ٿي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نگاه مان نڪرندڙ، پريس ۾ پهچي ٿو، تڏهن تڏهن ان جي ڇپائي ٿيندي ٿي رهي. اندازو آهي ته لغت جو پهريون جلد هن مالي سال جي آخر ڌاري مارڪيٽ ۾ پهچي ويندو.

ديوان قليچ۔ محترم اجمل بيگ مرزا پنهنجي والد بزرگوار جي ڪلام بلاغت نظام کي اڀيٽ ڪري، مڪمل ديوان جي صورت ۾ پورو جي حوالي ڪيو آهي، جو هن وقت پهچي رهيو آهي، ۽ اميد آهي ته ايندڙ ٻن مهينن ۾ پڙهندڙن جي هٿن ۾ پهچي ويندو.

سنڌي ادبي بورڊ جي زيرنگرائي ۽ هڪ — ماهي ادبي ۽ علمي رسالو ”مهراڻ“ باقاعدي شايع ٿي رهيو آهي، جنهن جو سئون پرچو اوهان جي هٿن ۾ آهي. ”مهراڻ“ پوري عرصي ۾، جا مقبوليت حاصل ڪئي آهي، ۽ سنڌي ادب جي جا خدمت بجا آڏي آهي، اها عالم انگهار آهي.

سنڌي پرائمري اسڪولن جي درسي ڪتابن جي ثالث، لحاظ ڇپائي ۽ بدزيب ۽ ناقص اشاعت جو مسئلو، ورهاڱي کان پوءِ انتهائي خطرناڪ صورت وٺي بيٺو هو. سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ سرڪار جي تعليمي کاتي جي چوڻ تي اول پهرئين ڪتاب، ۽ پوءِ ٻئي ۽ سٺين ڪتاب جي ڇپائي ۽ اشاعت جا فرض پاڻ تي هوار ڪيا. گهربل تعداد ۾ اهي درسي ڪتاب صحيح، مضبوط ۽ ڏنڊه زيب صورت ۾ شايع ڪري، سنڌ ۾ ابتدائي تعليم جي ڪم اڙ ڪم هن ٽن ڪتابن جي مسئلي کي خاطر خواه انداز ۾ حل ڪيو ويو آهي.

هي وقت پورو وٽ قابل مصنع جون ڪيتريون شاهڪار تصنيفون اشاعت لاءِ تيار ٿيون رهيون آهن، جي رفتي رفتي پريس ۾ ڏنيون وينديون. انهن جي مختصر فهرست هيءُ آهي:

(۱) رسالو مڃل برست	— محترم عثمان علي انصاري
(۲) ڪليات ”گدا“	— محترم رشيد احمد ”رشيد“ لاشاري
(۳) تن ۽ تندوستي	— محترم ڊاڪٽر قاضي علي احمد
(۴) ڪلام حسين بخش شاه	— محترم عارف الموليٰ
(۵) ڪليات ”امين“	— محترم محبوب علي چنو

- (۶) محمود فقير ڪٿيان جو ڪلام
 (۷) ڪليات "خادم"
 (۸) جنت السنڌ
 (۹) قديم سنڌي
 (۱۰) علم طبيعيات
 (۱۱) تذڪرہ امير خواني
 (۱۲) ڪليات "مخلص"
 (۱۳) خزينة العلوم
 (۱۴) نل ديهنتي (منظوم)
 (۱۵) ڪنوار جو آئينو (ترجمو)
 (۱۶) سنڌ ۽ سندس ذاتيون (ترجمو)
 (۱۷) سنڌ جي دربار جو احوال (ترجمو)
 (۱۸) چوتڪارو (ترجمو)
 (۱۹) ڪاميابي (ترجمو)
 (۲۰) دين و دانش (ترجمو)
 (۲۱) ٻارن لاءِ پرين جون آڪائيون (ترجمو) - محترم خان صاحب مرشد علي
- محترم محمد صالح سيو
 - محترم لطف الله بدوي
 - محترم مولائي شيدائي
 - مرحوم پير وصال مهرچند
 - محترم املر بخش مرزا
 - محترم پير حسام الدين شاه راشدي
 - محترم محمد خان غني
 - مرحوم محمد بخش "واصف"
 - محترم رشيد احمد "رشيد" لاشاري
 - محترم عبدالڪريم "قرب"
 - محترم محمد حنيف صديقي
 - " " "
 - محترم غلام حسين جيلالي
 - " " "
 - محترم محمد صديق "سائر"

سنڌي ادبي بورڊ پڻ ٻولين ۾ پڻ ڪي ڪتاب - سنڌ جي تاريخ، جاگرافي، علم و ادب ۽ تهذيب و تمدن جي موضوعن تي - تيار ڪرايا آهن، جيڪي انهن ٻولين ۾ به شايع ٿيندا ۽ سندن سنڌي ۾ ترجمو پڻ پيش ڪيا ويندا. اهي ڪتاب هي آهن:

(۱) سنڌ جي تاريخ، جلد پهريون، ۽ جلد ٻيو (انگريزيءَ ۾) - ايڇ. ٽي. شميرڪ - ڊاڪٽر ٻٽاوالا
 (۲) سنڌ جي طبعي جاگرافي (انگريزيءَ ۾)
 (۳) سنڌ جا فارسي شاعر (انگريزيءَ ۾)
 (۴) برهانپور جي - سنڌي اولياءَ ڪرام جو تذڪرو (اردوءَ ۾) - راشد برهانپوري
 (۵) سنڌ جي تاريخ، جلد ٽيون (اردوءَ ۾) - غلام رسول مهر
 مٿين ڪتابن سان "سنڌ جا فارسي شاعر" انگريزيءَ ۾، ۽ "برهانپور جي سنڌي اولياءَ ڪرام جو تذڪرو" اردوءَ ۾، اڳي ئي ڇپجي چڪا آهن، ۽ منقريب شايع ٿيا آهن. بورڊ سنڌ جي مفصل تاريخ اٺن جلدن ۾ تيار ڪرائي رهيو آهي، جن مان مٿي بيان ڪيل ٽي جلد تيار ٿي مليا آهن، باقي رهيل جلدن تي اڃا مؤرخ ڪم ڪري رهيا آهن. هيٺان وڌيڪ ڪتاب حلدو حال هي اندر تيار ٿي ملڻا آهن:

- (۱) سنڌي ٻوليءَ جو گرامر - محترم واحد بخش شيخ
 (۲) شاه جو رسالو - محترم ڊاڪٽر دائود پوٽو

- (۲) ديوان ۽ ڪيس
 (۳) ڪليات سامي
 (۴) تاريخ سنڌ، جلد چوٿون
 (۵) تاريخ سنڌ، جلد ستون
 (۶) سڌاڻ انگريزن جا اوائلي لاڳاپا (انگريزيءَ ۾) - ڊاڪٽر ڊيو آرٽ
 (۷) علم حڪيميا
 (۸) محترم ميرزا امان بخش
 (۹) سنڌ جي اقتصادي تاريخ (ترجمو) - صراج الحق

پورو طرمان سنڌي ادب ۽ لکندڙن کي تقريباً هڪ سو وڌيڪ ڪتاب پڻ سونپيا ويا آهن، جن ۾ سائنس، تاريخ، ادب ۽ فن متعلق ٻين ٻولين مان ترجما، توڙي انهن موضوعن تي اصلوڪا ڪتاب شامل آهن.

ساڳئي وقت، پورو هيٺين تجويزن کي به عمل ۾ آڻائي رهيو آهي:

(۱) اڄ تائين سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي ڪتاب ڇپيا آهن، تن جي مڪمل فهرست تيار ڪرائڻ.

(۲) انگريزي وڏي آڪسفورڊ ڊڪشنريءَ جو سنڌي ترجمو ڪرائڻ.

(۳) قديم مسودن ۽ قلمي نسخن کي محفوظ ڪرڻ ۽ انهن کي پڙهڻ لاءِ رڍ پنجاه هزار کن رپيا خرچي پاهران مشڪرو فلر هونٽ گهرايو آهي، جو ٿورن ئي ڏينهن ۾ ڪم شروع ڪندو.

(۴) ”مشاهير سنڌ“ جي نالي سان چئن جلدن ۾ هڪڙو ڪتاب تيار ڪرائڻ، جنهن ۾ سنڌ جي تاريخي زماني جي شروع کان وٺي، ويدي هيلٿائين سنڌ ۾ جيڪي به نامور هجڻون ٿي گذريون آهن، تن جي سوانح ۽ تاريخي ڪارنامن کي قلمبند ڪيو ويندو.

(۵) سنڌي ٻوليءَ جي مفرد ٿاڻپ ٺهرائڻ. هن سلسلي ۾ مفرد ٿاڻپ جي هڪ صورت کي نموني طور پسند ڪري ڪراچيءَ جي هڪ مقامي ٿاڻپ ٺاهيندڙ ڪارخاني کي ان جي ٺاهڻ جو حڪم سونپيو ويو آهي. تنهن وچ ۾ موجوده گڏيل ٿاڻپ جي صورت ۽ سائيز ۾ تبديل ڪرايا ويا آهن، ۽ ان ۾ زمين زهرن جي استعمال جو هڪ نهايت آسان ۽ سٺو طريقو پيش ڪيو ويو آهي، جنهن سبب سنڌي ڇپائيءَ ۾ پيشل سهوليت ۽ فائده پيدا ٿيو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي ٿاڻپ رائيٽر ٺهرائڻ واريءَ تجويز ڏانهن پڻ پورو پنهنجي وس آهر نرواه ڏيئي رهيو آهي.

پورو پنهنجي ادب ۽ لکندڙن لاءِ خاص لئبرري قائم ڪئي آهي، جنهن ۾ هن وقت تقريباً ۲۰۰۰ انگريزي، ۲۰۰۰ اردو، ۱۲۰۰ سنڌي ڇپيل ڪتاب، ۽ ۲۵۰ سنڌي، فارسي ۽ عربي قديمي نسخا موجود آهن.

هن وقت پورو جي اڳيان ٻه اهڙيون لسڪيمون پڻ آهن، جن لاءِ الڳ ٻن اکرن ڇوڻ جي ضرورت آهي. هڪ سنڌي لوڪ ادب جي گڏ ڪرڻ ۽ شايع ڪرڻ جي اسڪيم، ۽ ٻي سنڌ ۾ تيار ٿيل فارسي ۽ عربي ادب کي ٽڪن سر ترتيب ڏيئي شايع ڪرڻ جي اسڪيم.

سنڌ جي لوڪ ادب گڏ ڪرڻ جي اسڪيم

لوڪ ادب هر ٻوليءَ جو روح آهي. اسان جي سنڌي ٻولي لوڪ ادب ۾ ايتري ئي شاهوڪار آهي، جيتري دنيا جي هڪ سڌريل ٻولي واقعي هئڻ گهرجي. پر افسوس آهي، جو ان طرف ڪوبه خاص ڌيان ڪونه ڏنو ويو آهي. ان ڏس ۾ سنڌي ادبي بورڊ پڻ سال جي هڪ مهل اسڪيم تيار ڪئي آهي، جنهن تي اندازو آهي ته اٽڪل هڪ لک روپيا خرچ ٿيندو. انهيءَ اسڪيم ماتحت هيٺين قسم جو لوڪ ادب گڏ ڪيو ويندو:

پير تاريخي قصا ۽ رومانوي داستان. سنڌ ۾ ڪيترا اهڙا قصا مشهور آهن، جيڪي پهراڙيءَ جي تقريباً هر ڪچهريءَ ۾ مهل جي موقعي تي پڙها ۽ پڙها وڻندا آهن. انهيءَ قصا ۽ رومانوي داستان آهن، جن تي اسان جي ڪلاسيڪي ادب جو بنياد پڌل آهي. انهن مان ڪي هي آهن: عمر سارڻي؛ سسئي پھون؛ مومل راتو؛ دودو چنيسر؛ راءِ ڏهاڳ ۽ سورڻ؛ ليلا چنيسر؛ سورڻو ۽ مڇ؛ مهنڻي سهار؛ لاکو ۽ اوڏڻ؛ باسڪو بهار؛ سيدالوڪ بديع الجمال؛ ڪاسين ۽ ڪاسروپ؛ پير سنگهه ۽ سندر پائي؛ ڏولو مارلي؛ وغيره.

آڪاليون ۽ ڪهاڻيون. سنڌ جون پنهنجون ڪهڙيون ئي لوڪ آڪاليون ۽ لوڪ ڪهاڻيون آهن، جي سنڌ جي هر گهر ۾ اسان جون نانيون ۽ ڏاڏيون، ۽ سنڌ جا زنده دل پرڀا مڙس لڏي ۽ ٽهيءَ کي پڙهندا ٿا رهن. انهن آڪالن ۾ جنن، ديهون ۽ پرين جون، پڪين ۽ چانورن جون، جهنگن، جبلن ۽ دريائن جون آڪاليون، ۽ سنڌ جي قدر ٿيندڙ ماضيءَ جون دل ڀاريندڙ ڏندڪٿائون اچي وڃن ٿيون.

بهاڪا. سنڌ ۾ لکين بهاڪا ۽ چوڻيون آهن، جن مان لفظ ڪو ٿورو حصو ڇڏي آهي، هن اسڪيم ماتحت گهڻي کان گهڻا سنڌي بهاڪا ۽ چوڻيون گڏ ڪيون وينديون.

پروليون، گچهارئون، وغيره. سنڌ ۾ گچهارت ۽ پرولي به هڪ ان آهي، جيڪو اسان جي پهراڙيءَ جي ڀائرن جي واندڪائيءَ جي هڪ بهترين ۽ نهايت ئي لالچيندڙ وندر آهي. ان جا خاص نمونا هي آهن: پرولي، گچهارت، معا، درالو، ست سري، هنر، ڏهن ناسا، سڻگار وغيره، ڪاميون. اسان جي لوڪ ادب ۾ ڪافيءَ کي وڏو مقام حاصل آهي. هن اسڪيم ماتحت اهي سڀ ڪالون جمع ڪيون وينديون، جيڪي سنڌ ۾ عام عام ڳايون وڃن ٿيون. مگر اڄ تائين ڪنهن ڪنهن ڪونه ڪيون آهن.

بيت. سنڌ ۾ ڊگها بيت به عام آهن. ڪيترن ئي شاعرن ۽ سگهڙن پنهنجي بهجي طريقي سان نهايت ئي اثرائتيون چيزون طويل بيتن ۾ پيش ڪيون آهن، جيڪي بيت ٽڙ ۾ سريٺن آلاپن سان گڏ اسان جي پهراڙين جا شوقين جوان ڪن تي هڻ رکن، ڳائيندي ڳائيندي، راتين جون راتيون ويهي ڏينهن ڪري پڙهندا آهن.

مولود مداحون ۽ سي حرفيون۔ سنڌ جو عوام مولودن ۽ مداحن جو خاص شوقين آهي.

۽ جڏهن ڪنهن موسيقي تي خوشالين مولودي ۽ مدح گو حضرات پهچي دلي جذبي ۽ روحاني خود معويت سان بهي سماع جي محفل مڃائيندا آهن، ته چوڌاري هڪ لهر جي ڪپ آور نما فائر ڪري ٿي ڪندا آهن. اهي مولود، مداحون ۽ سي حرفيون اسان جي ادب حوالائي ورتو آهن، جن کي قلبند ڪرڻ اسان جو فرض آهي.

سنڌ جي ظرافت، بهراڙين جا ماڻهو ڇرڇن ڀڙڳن ۾ خاص لطف وٺندا آهن. انهن ڀڙڳن ۾ حالي ظرافت جو پهلو هڪ پاسي هوندو آهي، ته ٻئي پاسي منجهن ڪونه ڪو محڪمت جو لکتو به ضرور هوندو آهي. سنڌ جي سجاڳ ذهن ملوڪن ۽ سگهڙن وٽ اهڙا پيشمار لوانڪا، لطفا ۽ ظرافت جا سوتي موجود آهن، جن کي هڪ هڪ ڪري سڙڻ ۽ ٻڌڻ ڪرڻ مان سنڌي ادب جي هڪ بنيادي خدمت ٿي سگهي ٿي.

سيلون، ڪيترا اهڙا لوڪ، شاعر آهن، جن خالص طرب ڪلام چيو آهي، انهيءَ ڪلام کي سيلون چيو وڃي ٿو.

مناظري ۽ مقابلي جا بيت، سنڌ جي ڪيترن عوامي شاعرن ۽ سگهڙن مناظري ۽ مقابلي جا بيت چيا آهن۔ مثلاً ٽوپيءَ ۽ ڀڳ جو جهيڙو، ڪانو ۽ هاريءَ جو مقابلو، وغيره.

واٽس جا بيت، تاريخي يا سماجي واقعن تي وقت جا سگهڙ ۽ عوامي شاعر جيڪو ڪلام چوندا آيا آهن، اهو به لوڪ ادب جو ئي هڪ حصو آهي.

لوڪ گيت ۽ لوڪ ناچ، سنڌ ۾ ڪيترائي لوڪ گيتن جا لهر پڪڙيل آهن، جن ۾ بي انتها لطف آهي۔ جهڙوڪ مورو، جالو، لولي، ڪوڏاڻو، سهر، نوحا، ڏورڪي، ٽولاڙو، پوري، هرچو، آڻڻ، وغيره. لوڪ ناچن ۾ جهمر، ڏونڪا، مگرمان ۽ سماع، وغيره به محفوظ ڪرڻ جهڙيون ڇيڙون آهن.

لوڪ ادب جي هن اسڪيم ماتحت بورڊ جي تجويز آهي ته تقريباً چاليهاروڪن ڪتاب تيار ڪرائي شايع ڪجن، هيءَ اسڪيم ٿرٽ ٿي عمل ۾ آندي ويندي، ۽ اميد ته سنڌ جو علم دوست ۽ ادب نواز عوام بورڊ پان هن قومي ڪم ۾ دلي تعاون ڪندو.

سنڌ جي فارسي ۽ عربي ادب جي اشاعت:

سنڌ اها سرزمين آهي، جتي مختلف تمدن ۽ تهذيبون جدا جدا وقتن تي اچي ٻئي ڪڍا ٿيون آهن، ۽ انهن مختلف تهذيبن جي باهمي ميلاپ مان سنڌ هڪ نئين تهذيب ۽ پيدا ڪي جنم وٺي، جنهن جو مول مٿو مذهبي رواداري ۽ انساني برادري آهي، ۽ جنهن جو محبت کان سواءِ ٻيو ڪوبه مذهب ڪونهي. سنڌ جي هن پستل تهذيب جي توکيب ۾ دنيا جي عظيم

مذهب اسلام جو وڏي پر وڏو حضور هيو آهي. سنڌ کي باب الاسلام چيو وڃي ٿو. پهريائي عربي زبان جي معرفت ۽ پوءِ فارسي زبان ذريعي اسلام جو روح اقرا ٻيڻ شروع ٿي وڌيڪ ڏهني ٻڌايو ويو. سنڌ اهو ٻيڻ نه ڦٽايائين ٻڌو، سمجهيو ۽ قبول ڪيو، بلڪه ان کي وڌيڪ سمجهائي ۽ صاف ڪري ٻين کي ٻڌائين، سمجهائين ۽ قبول ڪرائين جا ٻن جتن ڪيا. اسلامي فقه ۽ حديث تي سنڌي عالمن جون تصنيفون اڄ به دنيا ۾ استيازي جڳهه والارهيون آهن. عربي ۽ فارسي ادب جي دائري ۾، ۽ ٻين انهن ٻولين ۾ علم ڪلام، منطق، فلسفي، تاريخ، ۽ ٻين علمي موضوعن تي لکيل ڪتاب سنڌ جي اڪثر علمي حادثن جي ذاتي ڪتبگاري ۾ اڄ به موجود آهن، جيڪي اسان جي بي توهنيءَ سبب آهستي آهستي مٽيءَ ۾ ڪتبي ڪيڙن جو ڪاڇ ٿي رهيا آهن، ۽ جيڪي جيئن لکڻ سان ئي ڪٽن ۽ پٽن ۾ بند ٿي ويا، تيئن ئي اڄ به مٽيءَ ۽ اونداهه ۾ دفن ٿيا پيا آهن، ۽ ٻيهر ڪڏهن سج جو ٽوڪو به وري شايد ڪوڏ ڏٺو اٿن. انهيءَ ڏس ۾ به بورڊ هڪ وسيع ۽ مڪمل تجويز تيار ڪري، پاڪستان سرڪار جي وزارت تعليم اڳيان پيش ڪئي، جن ان کي مڪمل طور پسند ڪيو، ۽ تجويز جي جعلي خرچ جي تخميني آهر بورڊ کي گرانٽ ڏيڻ جو وعدو ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ پاڪستان سرڪار کان هندو سال لاءِ ۲۰۰۰۰ روپيا گرانٽ بورڊ کي ملي به چڪي آهي. هن اسڪيم تي جعلي چار سال ڪم هليو آهي، ۽ ان مانعت تقريباً ۲۰ عربيءَ ۾، ۶۰ فارسيءَ ۾، ۽ سنڌ متعلق لکيل ڪتابن جا ڏهاڪو کن اردوءَ ۾ ترجما شايع ڪيا ويندا. هن سال ۾ بورڊ کي جيڪي انهيءَ سلسلي ۾ ڪتاب شايع ڪرڻا آهن، سي هيٺيان آهن:

عربي ڪتاب

ڪتاب التعليم (مسعود بن شيبه السدي)؛ مڪاتيب المرسلين (ابو جعفر الداهلي)؛ اطراف البخاري (مخدوم محمد هاشم ٺٽوي)؛ ديوان ابي عطا سنڌي؛ بذل القوة في حوادث سني النبوة (مخدوم محمد هاشم ٺٽوي)؛ دراسات اللبيب، ذب الذبابات؛ ۽ الفستاس المستتر.

فارسي ڪتاب

تاريخ معصومي (نئون ڇاپو)؛ بيگلار نامه؛ تاريخ طاهري؛ تحفة الڪرام؛ فتح نامه (عظيم الدين ٺٽوي)؛ فتح نامه (مير صوبدار)؛ منشور الوصيت (مياں نور محمد ڪلهوڙو)؛ تحفة الطاهرين؛ لب تاريخ سنڌ؛ تاريخ سنڌ (ابن الواظ)؛ مقالات الشعراء؛ ديوان عظيم ٺٽوي؛ ديوان محسن ٺٽوي؛ ديوان عزت؛ ديوان عطا؛ ديوان حيدر ڪلوج؛ مثنوي چيسر نامه (ادراڪي بيگلار)؛ مثنوي زيباڪار (خيا ٺٽوي)؛ مثنوي مظهر الآثار؛ مثنوي مير و رانجه (نواب ولي محمد خان)؛ عظيم ٺٽوي؛ خيا ٺٽوي؛ مشري؛ ۽ آزاد).

مٿين فارسي ڪتابن مان ”چيسر نامه“ ۽ ”تحفة الطاهرين“ مڪمل ڇپجي چڪا آهن، ۽ اڄ به ٽن ٿورن ڏينهن ۾ شايع ڪيا ويندا. عربي ڪتابن ۾ ”دراسات اللبيب“ مڪمل طرح ڇپجي

پڪو آهي. اڀرڻ ته اهو به مٿين ٻن ڪتابن مان گڏ بازار ۾ اچي ويندو. هن وقت شوي
 «هروڙنجه» (پڇ شويون)، «ديوان عطا»، «يڪلارنامہ»، «لب تاريخ سنڌ» ۽
 «ڪتاب المعلم» ڀرڻ ۾ آهن.

سنڌي ٻولي ۽ سنڌ جو ادب سنڌ جو تاريخي ورثو آهي: ان جي ترقي ۽ تربيت لاءِ
 ڪوشش ڪرڻ سنڌي قوم جو مقدس فرض آهي.

اهڙي عظيم فرض جي ڪامياب ادائگي هڪ اهڙو مشڪل ۽ وسيع مسئلو آهي، جو ان
 کي پوريءَ طرح منهن ڏيڻ ڪنهن هڪ شخص، ڪنهن هڪ اداري يا انجمن جي وس ڪان
 بند ٻاهر آهي. قوم جي مجموعي ترقي ۽ بيداري، ٻوليءَ جي ترقي ۽ تربيت سان ئي وابستہ
 آهي: تنهنڪري ٻوليءَ جي خاطر خواه خدمت ٻڻ قوم جي مجموعي محنت ۽ ڪوشش سان ئي
 ممڪن ٿي سگهي ٿي. هن ميدان ۾ سرڪاري توڙي غير سرڪاري، اجتماعي توڙي انفرادي،
 جيڪا به ڪوشش ٿيندي، يقين آهي ته اها ڪڏهن به بيجا ۽ بي ثمر ثابت نه ٿيندي.

سنڌي ادبي بورڊ ٻڻ، هن ميدان ۾، پنهنجي منهن، ڪافي پاڻ پتو ڏنو رهيو آهي:
 ۽ هن صاحبن کي بورڊ جي تجويزن ۽ عملي سرگرمين سان واقفيت جو موقعو مليو هوندو،
 سي اڀرڻ آهي ته بورڊ جي محنت ۽ ڪوشش کان مطمئن ٻڻ هوندا. بورڊ جي طريقو اشاعتن
 ۽ زير طباعت توڙي مجوزہ اشاعتي پروگرام جو مختصر تفصيل، جيڪو مٿي ٻڻ ڪيو ويو
 آهي، ان مان بورڊ جي محنت ۽ حوصلي جو اندازو آسانيءَ سان لڳائي سگهجي ٿو.

پڙهندڙن جا پيغام

- محترمي، ذاتي ٻائيءَ جي چڪ آئي هتان ڪٿي به آهي. هتي اهي خيال ڪريان ٿو ته اسان جي مالي سنڌ ماڳر ۾ ڪيڏيون نه لهرون اٿيون آهن، جو پنهنجا ڪڪ ڇڏي هتي پهتا آهيون. مهران جا ڪپڙ وري به ياد پوند. پنهنجي سنڌوءَ سان ڪا راوي پهچي سگهي ٿي! راويءَ جيترو ته اسان جو اڀرندو نارو آهي. سنڌي دليون به ايتريون ئي ڪشاد پون آهن.

هتي آيس، ۽ پنجاب جي آسرن جا سريءَ جا سِر ٻڌي، آءُ هاڻ به وڃي اتي لڪن. هتي قدرت جيڪڏهن سريءَ کي پنجن جو موقعو ڏنو آهي، ته گورنمينٽ به واه جو سڌارو اٿس. اسان جي سنڌ جا انجمن اسڪيمون گهڻيون ئي ٺاهي سگهيا، مگر السوس جو گورنمينٽ وڙهڻ ۾ پوري هئي. جيڪڏهن سنڌي انجمن جون اسڪيمون - دائودنم ٿاڻي بولاخان وٽ، گاج ڏنر جوهيءَ وٽ، ۽ ٻيون به ڊرن ڪن ڏهن واريون اسڪيمون - چالو ڪري ڏين ها، ته ڏهن سالن اندر اندر اسان جا ڪورڙ ۽ ٻيپ جبل به ساوا جهڙ هجن ها - ۽ اسان جي سنڌ کي به سريءَ جهڙا ڏاڍا سٺا ترميمي مڪان ميسر هجن ها.

پارٽياري ۾ اهي ويڃاري سنڌ اٿس جو ائين رهجي وئي. هاڻي انهن لوڪن کي ڪي - ر سڀ ڪرڻ جو وارو شايد ئي اسان جي زندگيءَ ۾ اچي، ۽ اسان جي سنڌي انجمن جون آهي رٿون ائين ئي سڙا ڪائي ويندا.

ادا معاف ڪج - نه ڄاڻ ته سڄاڻ، الاهي چا لکي ويو آهيان! "مهران" جي خدمتگار سان سور نه سڀيان، ته ٻيو وري ڪنهن کي چوان. اسان جا هم وطني ته هتي وڇوڙي اڌ ٻڌ ڪري وڌا آهن.

- لنڊن ۾ "مهران" جي تحفي ملڻ کان نهايت گهڻي خوشي ٿيو، ۽ ائين ئي پاسر ته ٻن سالن بعد وري سنڌ ۾ ويٺو آهيان. پاڻ ڪيرت ٻاٻاليءَ جي مضمون "تون ٻيڙي ٿو، آءُ ڀر" اداس آهيان، دل تي ڏاڍو اثر ڪيو، ۽ ساڳيون ڳالهيون ڄڻ ته هاڻ سان ٻئي لفظن ۾ ٻيڙي اهو هو ته مون کي ترڪت واپس موٽي ساڳين هٿن کي ڏسڻ ۽ ساڳين دوستن کي ملڻ جي اسيد آهي، ۽ هن ويچارن لاءِ "ويا جي هڪلور، سي ڪرمر ملندا ڪهاڙي" وارو ٺهيو آهي.

اوهان پنهنجا تاثرات مصونن جي صورت ۾ موڪلڻ لاءِ لکيو آهي. سڏين جي زماني ۾، مون کي ناولن ۽ رسالن پڙهڻ جو ڏاڍو شوق ۽ چاهه هوند هو (۽ ڪنهن حد تائين اڃا به قائم آهي)، ۽ مون کي ياد آهي ته "گلزار چنبيلي" نالي هڪ نهايت نصيحت آميز ڪتاب ۾ "ڪليل ۽ دمن" جي گهڻو جي صورت ۾ زماني ۽ زندگيءَ جي هر پهلو تي تبصرو ڪيل هو. ان ڪتاب جي هڪ حصي ۾ "پرو و سِر" جي سلسلي ۾ نهايت موزون نموني ۾ سڃاڻپ

هو ته ايمبر سر جي مجرور حاصل ڪرڻ محال آهي، ۽ آدمي هڪ نسل ٻائيءَ برابر آهي، جو
 بلدي لاجپي پوي ٿو، "سيروا لي الارض" جي معنيٰ به هاڻي - سجهه ۽ اچي ٿي ۽ سچ اچ
 ته ڏيڏريءَ واري تلاءَ مان نڪري، هن اثاڻ ساگر ۾ اچي جيڪي اکيون کولن ٿيون، تن
 تي حيران نه ٿيڻ ناممڪن آهي ته به محال ضرور آهي!
 عدم فرصتيءَ سبب لي العال ته ڪجهه لکڻ مشڪل آهي، پر ارادو آهي - ۽ ڏئيءَ پاڪ
 توبق ڏي - ته واپس وطن پهچي پهچي پرايل تجربن جو صحيح استعمال ڪريان. پوءِ جيڪڏهن
 هيءَ منهنجي ناچر زندگي پهچي عزيز وطن وارن کي ڪنهن ڪم آڻي، ته هي وڌوڻا ۽
 تڪليفون تڄ سمجهندس. دعا ڪندا!

- ڊاڪٽر صالح ميمڻ، لڊن

- سنڌي ادبي بورڊ جي سهاري هيٺ شايع ٿيندو "مهراڻ"، سڀه ماهي مخزن، وقت
 بوقت نظر مان هڪڙو وڃي ٿو. سندس هر هڪ نئون پرچو، گذريل هر چئن کان هر ڏس ۾
 وڌيڪ سڌاريل ۽ وڌايل نظر ۾ اچي. سمجهس هائين، فاضلن ۽ اديبن جا بلند پاهه شعر،
 نصيحت آوير ۽ اخلاقي اڪاليون، معلوماتي، هدايتي ۽ تعليمي مضمون درج ٿين ٿا، هي ادبي
 شائقن جي ادبي آسٽ مٽائين ٿا. ڪوچنا وارا ليک ته جنسي ساه مان سايون جهڙا ڇهين ٿا.
 "مهراڻ" مخزن جي ڇوڙي، مثالي، پيهڪ ۽ نموني اهلي مضمونن جي چونڊ،
 صورتحال جي باريڪ ڄاڻ وغيره ظاهر ڪن ٿا ته "مهراڻ" جا بانيڪار نهايت گهڻي
 محنت ۽ سخت حماڪشيءَ کان ڪم وٺن ٿا، پر ڏسجي ٿو ته "مهراڻ" ۾ غير سنڌي اڪثر
 جيڪي روز مرهه ۽ معاشوري ۾ ڪتب آڻا ڇڏي سگهجن ٿا، اهي به ڏيک ٿا واهرجن. "مهراڻ"
 جا بانيڪار البت وڌيڪ ڪوشش وٺي، اهون ڏکين اکرن جو واهو گڏائين، ته پڙهندڙن
 لاءِ گهڻي سولائي ٿي پوي. سنڌي ادبي بورڊ جي بانيڪارن جي خدمت ۾ وڌيڪ گذارش
 آهي ته "مهراڻ" جا جيڪر ٻن قسمن جا ڇاپا شايع ٿين، ته ڏاڍو سٺو - هڪڙو اوچي ٻئي تي
 (جنهن ۾ وقت شايع ٿيندو اچي ٿو)، ٻيو هلڪي ٻئي تي ٻنهي اخبارن جي ٻئي. اوچي ٻئي واري
 "مهراڻ" جي قيمت ساڳي لهرائجي، باقي اخبارن جي ٻئي واري جي قيمت لاڳت پتاندڙ گهٽ
 مقرر ڪجي. نتيجو اهو نڪرندو، جو هر هڪ نڍو وڏو، ٻار ٻڙو، ٻوليءَ ۽ ادب جو شائق،
 جو لڏائي روپيا خرچ ڪرڻ جي طاقت نٿو ساري، سو هلڪو ڇاپو خريد ڪري، سڪون
 پوريون ڪندو. اميد آهي ته اهڙي طريقي اختيار ڪرڻ سان، "مهراڻ" جا خريدار وڌندا
 ۽ ٻوليءَ جي تحريڪ جو آواز گهر گهر پهچندو.

- موقتدار سونيجي، بمبئي

- مان ناسڪ ۾ پبلشر ۽ ٻڪسٽر آهيان، ڪاٺي رسالا ۽ ڪتاب هلايان ٿو، پر حذرين
 "مهراڻ" ڏئي، تڏهن اکيون ٿي چرخ ٿي ويون. سنڌي سڀيتا ۽ ٻوليءَ جو سڄو عرف
 "مهراڻ" جڏهن اکين آڳاٽو آيو، تڏهن ڪجهه يادگيريون ۽ وسريل ورق اٿلي آيا. هزارين
 ميل پري هوندي به، "مهراڻ" مون کي سنڌ ڏيکاري. مان سندس اهائي شيوا ڪري سگهان

مهراڻ

تو ته ڪوشش ڪريون ته سندس خريدار وڌن. توهان کي خوشي ٿيندي ته ساري ڀارت ۾ هڪ
ناسڪ شهر آهي، جنهن ۾ اسان جي ماهيت منڊل وسيلي، سنڌي عوام جي ايڪڙ سبب، سنڌي
ٻولي پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ لکڻن ۾ هلي ٿي. - بيگم هاج ڪاريا، ناسڪ.

- جي ڪارڊ نه ٿئي ته مان ايترو ضرور چونڌس ته "ناسڪ ڇو هيو واپاري کٽيو ڪٽي،
۽ ناسڪ ڇو هيو چور قلعي ۽ ڇو هيو" جي مصداق "مهراڻ" ۾ وڌن اديبن لاءِ جڳهه آهي، هاڻي
اسان نوآموزن کي ته ٿڌو پيو وڃي. هن کان اڳ مون چئي گذريو آهي ڪافي موڪلي، ته
اها ڪانه هجي؛ مگر اهي ساڳيون ڪافيون ڊاڪٽر صاحب کي موڪليو، ته ان هٿان شايع ٿي
ويون. ممڪن آهي ته مضمون وغيره سان به اها حالت ٿيندي هجي. انهن ٽن نه گهرجي
آخر اسان کي به قلم آزمائيءَ جو موقعو ملڻ گهرجي.

پورو ڪي لارڻ آهي ته شاه حوام سنڌ جي ٻين اوليائن جي روشن جون تصويرون انهن وٽاهي
وڪرو هڪري، جن حوام اچيريءَ ۽ ٻين جون آهن. - مائٽر نبي بخش منگي، سکر.

- اوهان جنهن محبت ۽ اورپاهائيءَ سان "مهراڻ" رسالو هڪڙو ٿا، انهيءَ لاءِ اوهان کي
ڪيرون هجن؛ ڇو ته "مهراڻ" نه فقط اسان وڌن پرين کي پسند آهي، پر اسان جا ٻار به
اها مٺڙن چڱي چاهه ۽ چوچ مان پڙهن ٿا. - چوٽن مالا پولا، بمبئي.

- "مهراڻ" جي تازي پرچي ۾ علامه قاضي صاحب جو سيهو رندگيءَ جو پيغام آهي.
پير حسام الدين صاحب جيڪڏهن پارسيءَ جو ترجمو به لکي ها، ته چڱو هو، ورنه رڳو
پارسيءَ ۾ ڪتاب سنڌي ڏانهن جي ڪهڙي ڪم جو؟ - عارف الجيلاني، دلاور.

- "مهراڻ" اسان سڌين جو روح آهي. مڪليءَ جو مضمون خوب آهي پر فقط سنڌي ڏانهن
لاءِ بھڪار، جيستائين ترجمو ڪلا نه هجي. - عبدالله گندرو، سوندا.

- "مڪلي ناسڪ" بهترين ڇوڙ آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي بي. اي. ۽ ام. اي. جي
فارسي ڪورس تي "پار مشرق" ۽ "جاويد ناسڪ" رکيل آهن؛ ڇو ته انهن ٻنهي هٿن
سنڌي پرورن جا ٺاهيل ڪتاب رکيا وڃن. - محمد بخش انصاري

- "مهراڻ" جي ادب صاحبن کي عرض آهي ته هو ڏکيا هندي، سنسڪرت، عربي
۽ پارسي لفظ ڪم نه آڻن. - مراد علي خان جمالي "سامر"، حيدرآباد - سنڌ.

- مڪرمي، "مهراڻ" موصول ٿيو؛ "مهراڻ" ڏسي خوشي حاصل ٿي. سنڌي زبان ۽
ادب جي ترقيءَ لاءِ اوهان جي محنت لائق تحسين آهي.
- حضرت مولانا فضل محمد صاحب، صدر ۽ مھتمر مدرسو عربيه مظهر العلوم، ڪلاو.

تبصرو

”شاعر“، حيدرآباد - ۱۹۵۶/۲ع.

ڪنهن رسالي يا مخزن تي تبصري ڪرڻ جي مراد ان ۾ ڇپيل مواد تي تبصرو ڪرڻ آهي. رسالي ۾ آيل مواد جي چونڊ ڪيئن ڪئي ويئي آهي، ان مواد کي ترتيب ڪيڙي ڏني ويئي آهي، ۽ مواد جي چونڊ ڪندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ پنهنجي طرقي وڌيڪ ڇا پيش ڪيو آهي - اهي ڳالهون رسالي جي ايڊيٽر جي ادبي ذوق، علمي پرماني ۽ نظرياتي پنهنجي ۽ متعلق ڪافي ڪجهه ٻڌائي گذارينديون آهن. حقيقت ۾، رسالي جون اهي ئي جهڙون سندس ايڊيٽر جي شخصيت جون ترجمان ثابت ٿينديون آهن.

”سنڌ جي دوماهي ادبي رسالي، ”شاعر“ جو ٻيو پرچو اسان جي اڳيان آهي. رسالي جي ادارت جا افسر مولانا غلام محمد ”گراي“ جهڙو ڪهنه شق اديب ۽ شاعر بڻا آئي رهيو آهي. رسالي جي ادارتي فوٽ پڙهڻ سان، ايڊيٽر جي مجموعي فڪر ۽ ذهني صورتحال جو هڪ حد تائين صحيح اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

”شاعر“ جي محترم ايڊيٽر حب الوطني ۽ جي اهو مسئلي کي سمجهائيندي، ان جو هڪ انوکو مفهوم پڙهندڙن کي - يڪارپو آهي: پاڻ ”وطن جي“ ڌرتي مائٽا“ واري تخيل“ کي انديئي مديو اٿس. انهي ڌرتي مائٽا“ جي اهڙي نفرت ڀرڻي استعمال مان سندن مراد اها ظاهر آهي ته وطن جي ڪنهن به شيء جي بي هت وانگر ڏسڻي هوندي نه ڪرڻ گهرجي. ”اسان جي پاڪ وطن“ ۾ اهڙي ڪنهن ڇيڙ جي ڪٽي ڪا پرستن ٿي رهي آهي - جنهن خلاف ان جي پرستارن کي اها تنبيهه فرمائي ويئي آهي - ان جو اسان کي علم ڪونهي. جيڪڏهن ”شاعر“ جي محترم ايڊيٽر جي عام ۾ اهڙي ڪا ڇيڙ هئي ته سندن فرض هو ته ان جي وضاحت فرمائي وڌين ها، ته سڀئي ان مان عبرت وٺڻ ها! هڪدم هوءَ ارشاد ٿو ٿئي ته ”وطن مان مقصد اهو ”فڪر حيات“ ۽ ”نظام زندگي“ آهي، جو عولم جو (حيي) سماجي، فڪري، علمي ۽ معاشي تربيت ڪري رهيو آهي. اهو فڪر حيات هڪ خاص آئڊيالوجي (آئڊيالاجي = فڪر حيات) مان پيدا ٿيندو آهي. لهنذا ان آئڊيالوجي جي مرڪزي حيثيت کي ئي مڃڻ ”سائيپه جي سڪا“ ۽ حب الوطني سمجهڻ گهرجي“. پهرين ڳالهه ته فڪر حيات، فڪر حيات (آئڊيالاجي) مان پيدا ڪيئن ٿيندو - اها ڳالهه اسان کي سمجهه ۾ ڪانه آئي. ٻي ڳالهه ته ”فڪر حيات“ ۽ ”نظام زندگي“ ٻئي هڪ ڳالهه آهن - اها خبر به اسان کي اڳي واقعي ڪانه هئي. ٽين ڳالهه ته اهو ”نظام زندگي“ جيڪو ”ان جي پاڪ وطن - اسلامي جمهوريه پاڪستان“ ۾ ”عوام

هي سماجي، فڪري، علمي ۽ معاشي تربيت ڪري رهيو آهي. سو آهي نير حاكيمداري،
 نير سرمايه داري ۽ نير سامراجي نظام. انهيءَ نظام زندگيءَ جي ”مرڪزي حيثيت“ ڪهڙي آهي
 ۽ ڪٿي آهي، اها خبر به اسان اڀوجهن کي ”شاعر“ رسالي جي شاعر ايڊيٽر صاحب بهه ڪي
 ٻڌائي، جو ان کي ”مجي“ ڪري اسين به سندن ”سائيده“ جي سڪسان پنهنجي من کي کڻي
 سال سال ڪيون. بهرحال جهڪڻ هن فومائش هيءَ آهي ته جيڪو ”نظام زندگي“ اڄ عوام جي
 ”تربيت“ ڪري رهيو آهي. يعني پوري ڦيري، زمينداري، جاگيرداري، سرمايه داري، وغيره.
 ان کي مڃي ڪري سنڌ جا عوام پاڻ کي گرامي صاحب جي نظرن ۾ وطن دوست ثابت ڪن، ته اهو
 معاملو ته گرامي صاحب ۽ سنڌ جا عوام ئي پنهنجو پاڻ ۾ بيرين - پيو ڪو ان ۾ دخل ڏيڻ وارو ڪير!
 ”حب الوطني“ جي گڏوڏهي مسئلي کي سٺين نموني حل ڪرڻ کان پوءِ، ”شاعر“
 جي فاضل ايڊيٽر اچي ”نالن جي ماضي“ کي وڪڙو ٻو آهي. ”مهراڻ“ (۱-۱۹۰۶) جي گذارشي
 لوڪ ۾ اسان عرض ڪيو هو ته ”اسلامي جمهوريه، پاڪستان“ جي تعريف، تعارف ۽ دستور العمل ۾ -
 يعني ان جي آئين ۾ - جيتوڻيڪ سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ جا نالا ناهن آهن، تڏهن به سنڌ ۽ سنڌي
 ٻولي جي اڳي هيون، اتي اڄ به جيئن جو تئين موجود آهن - سچ جي وجود کان انڪار صرف
 اکين کان مڃائي ڪري ٿا سگهن. ٻئي ڪندي، ”شرف به اسلام“ ٿيڻ سان شخصن جا نالا ته
 بدلجندي پئي ٻڌبا ۽ ڏسبا هئا - پر ملڪن ۽ قومن جي نالن جو مڃڻ به لازمي آهي، تنهن
 ڳالهه جي خبر سو هاڻي پئي اٿئون! ”منصدي هي هو ته سوچيو وڃي ته ”اسلامي جمهوريه پاڪستان“
 قائم ڪرڻ لاءِ ”ون يونٽ“ ملڪ جي مٿان سڙهن ضروري هون، يا ون يونٽ ٽائر ڪرڻ لاءِ
 ”سنڌ“ جي قديم تاريخي نالي کي ملڪ جي دستور تان ميساري ڇڏڻ لازمي هون؛ جيڪڏهن
 دستور ۾ سنڌ جو نالو بيان ڪيو وڃي ها، ته ڇا اسان جي وطن پاڪ جي ”اسلامي جمهوريه“
 پنجن ۾ ڪا ڪسر رهجي وڃي ها؟ اسان ٿا سمجهون ته ملڪ کي رڳو نالي ماهر ”اسلامي جمهوريه“
 سڏڻ لاءِ، گرامي صاحب قبول ڪندو ته سنڌ جو نالو ئي مٿاهي ڇڏڻ ضروري آهي. عربستان
 ۾ اسلام آيو، ته به عربستان ته عربستان ئي رهيو. - ٻين ڪهڙن اسلامي ملڪن جا وڌيڪ
 نالا ڪٿي؟ - نه باقي سنڌ ڪهڙو ڏوهه ڪيو، جو سندس نالو لاڳو وڃي! بس ايتريءَ ڳالهه تان -
 ها مرڳو اها سٺين سڌي ڳالهه سمجهه ۾ ئي ڪانه آئي اٿس - گرامي صاحب پنهنجي بچي ٻو آهي.
 اسلام ۽ پاڪستان لاءِ جهاد جو جهنڊو ڪلهي تي رکي، فخر جي ميدان ڪري پيهي رهيو آهي.
 پوءِ ته، سولهه پنهنجي، ٻين سڀني ”اندر جي انڌن“، ”ڪارن ڪامرن“، ”اسلام جي دشمن“
 ”دريده دهن“، ”آهي پردي ۾ لڪن“، ”ڪفر ساز ملن“ ۽ مولوين، ”مسلمانن کي ڇڏ“
 چونڌون، ”ڪميونسٽن ۽ سيڪيولرن“، ”رسالن ۽ اخبارن ۾ گونگا ڳروها ڳاڙهندون“،
 ”مينڊ ۾ مارئي ڳائيندڙن“، ”اندر جي آڳ ڳجهائڻ جي ناڪار ڪوشش ڪندڙن“، ”رڌ جي
 ڪل ۾ بگهڙ واسگر لڪندڙن“، ”اڀوجھ ۽ سادھ دل فوجوانن جا اوجھ ڳاڙهندڙن“ - مطلب
 ته دنيا جهان جي چڱن مٿن کي، نالن تي نالا وڻي، پيهي للڪار ٻو اٿس. آخر ۾ جڏهن وڃي

ڪجهه ٿڌو ٿيو آهي، تڏهن اهڙو ته هڪڙو پتي جو قرو ڏوراهي طور لکي ڇڏيو اٿس، جو
 آهي، ”اسلام جي دشمن ۽ اسلام کي نه مڃيندڙن“ جا ڪنڌي شوم کان جهڪي پيا هوندا؛
 ڇي، ”جهڪڙهن ڪي اسلام جا دشمن ۽ اسلام کي نه مڃيندڙ پاڻ کي مسلمانن جي مانن ۾
 لڪائڻ کي ڪو گناهه ۽ اخلاقي ڪمزوري نٿا سمجهن، ته پوءِ پاڪستان تي ”اسلامه جمهوريه“
 جو نالو ڏرڻ ڪو خاص ڏوهه نه آهي! ائين گناهه ست ڪه در شهر شما پڙ ڪندا!“ انسان جي
 دعا آهي ته انسان جيڪي ”مهراڻ“ ۾ پيو هو، سو گرامي صاحب جيڪڏهن ڪيس سمجهيو،
 ته ان جو ڪو خاص ڀولو ڪونهي۔ پر جيڪي خود پاڻ هي لکيو اٿس، شل ان کي ئي
 رڳو سمجهي سگهن!

”شاعر“ جي اداري ۾ هڪ نوت ”ڪافي نوازي ۽ غزل دشمنيءَ“ متعلق به آهي. ان
 نوت کان اڳ ”ريڊيو پاڪستان حيدرآباد سنڌ ۽ ڪافي شاعرو“ جي عنوان ماتحت ريڊيو
 پاڪستان حيدرآباد کي ”سنڌي ادب ۽ تهذيب جي خدمت“ لاءِ گرامي صاحب دل کولي
 حراج تحسین پیش ڪيو آهي، جو هو ”ڪافين جا شاعرا“ ڪري رهيا آهن، ۽ ”ڇڏهن
 کان حصرت“ طالب الموليٰ ڪافين جا شاعرا ڪرايا آهن، تڏهن کان سنڌ جي بزم شاعرن
 ۾ ڪافيون ضرور پيش ڪيون وڃن ٿيون، ۽ ريڊيو تان به اهڙن شاعرن جو نشر ڪرڻ
 ڪافي جي مقبوليت جو روشن دليل آهي. ياد رکڻ جهڙي ڳالهه آهي ته ريڊيو پاڪستان
 حيدرآباد سنڌيءَ ۾ ”غزل جي شاعري“ کي تقريباً بند ڪري ڇڏيو آهي، ۽ راڳ جي پروگرام
 ۾ به هر طرح رڳيون ڪافيون پيش ڪيون وڃن ٿيون. ريڊيو حيدرآباد جي حضور ۾ پنهنجي
 هن حراج تحسین پیش ڪرڻ کان فوراً پوءِ، ”ڪافي نوازي ۽ غزل دشمنيءَ“ جي جدا عنوان
 تحت گرامي صاحب فرمائي ٿو ته ”اڄ ڪلهه ڪافي نواز طبعي جي ”غزل دشمنيءَ“ عالم آشڪار
 ٿي چڪي آهي. ان لٽي کي پيدا ڪندڙ اهي چند ماڻهو آهن، جي دراصل اردو ادب ۽
 پاڪستان جا دشمن آهن۔ هي ”سنڌي زبان“ جي انڌي عشق ۾ اچي، ساري وڻ کي ٻاڙ ڪن ڏاهن
 لاءِ تيار آهن.“ ”سنڌي زبان“ جي لفظن کي گرامي صاحب پاڻ واک جي نشانين ۾ ڏنو آهي،
 جنهن سان حملي ۾ انهن جو استعمال طرب پيو معلوم ٿئي. بهرحال انهيءَ ٻاراڻيءَ ڳالهه کي
 ڇڏي، سوچڻو آهي ته اهي ”اردو ادب ۽ پاڪستان جا دشمن چند ماڻهو“ ڪير آهن، جيڪي
 گرامي صاحب جي نظر ۾ ”سنڌي زبان جي انڌي عشق ۾ اچي، ساري وڻ کي ٻاڙ ڪن ڏاهن
 لاءِ تيار آهن؟“ ظاهر آهي ته گرامي صاحب ريڊيو پاڪستان حيدرآباد وارن کي ”اردو ادب
 ۽ پاڪستان جا دشمن“ شمار ڪري ٿو سگهي، نڪي ڪي هو ”حصرت“ طالب الموليٰ،
 تي ئي اهي لقب ڏري ٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته ڪافين پاڻ دلي چاهه سان گڏ محدود صاحب
 جن جي غزل دوستي ۽ اردو ادب ۽ پاڪستان ڏانهن عقيدتمندي عالم آشڪار آهي؛ ڀني
 ڪندي، گرامي صاحب جي قلم مان ريڊيو حيدرآباد ۽ ”حصرت“ طالب الموليٰ، لاءِ سنڌي
 ادب ۽ تهذيب جي خدمتگداريءَ جي سلسلي ۾ تعريفي لفظن جو فياض استعمال اڳي ئي ٿي

ٿي چڪو آهي. ته پوءِ باقي اهي ڪهڙا »چند اردو ۽ پاڪستان جا دشمن« گرامي صاحب جي نگاه ۾ ڪنن ٿا، جن جي »غزل دشمنيءَ« کيس ايترو پيچين ڪيو آهي؟ انهن غزل-دشمن شخصن ضرور ڪٿي اهڙي قسم جو ڪو بيان شايع ڪيو هوندو، مصبون لکيو هوندو، ڪنهن ادبي ميڙ ۾ ڪا تقرير ڪئي هوندي: سڪن آهي ته انهن چند ماڻهن جي ڪا پنهنجي اخبار يا ڪو پنهنجو رسالو هجي. جنهن ۾ هنن ٻين ڳالهين سان گڏ غزل کي پنهنجي ان اخبار يا رسالي مان به هڪائي ڪڍي ڇڏيو هجي! جيڪڏهن انهن ڳالهين مان ڪا به ڳالهه نه آهي. ۽ اسان کي يقين آهي ته اهڙي قسم جي چور گرامي صاحب هرگز سڌ جي ڪنهن هڪ ماڻهوءَ متعلق به پيش نٿو ڪري سگهي. ته پوءِ اسان کي گرامي صاحب کان سوال پوڻ جو هي حق ضرور ملي ٿو ته »پاءِ اسان جا، ڪافي نواري ۽ غزل دشمنيءَ جو مسئلو سڌ ۾ اول آهي ڪٿي؟ اردو ادب ۽ پاڪستان جا دشمن ته توکي پوءِ ڳولڻ گهرجن، بهر يائين سڌ ۾ ڪو غزل-دشمن ته ڳولي هٿ ڪرا« انهن پنهنجيءَ چڪم ۾ پاڻ چڪ هڻي، ويهي ڪتو ڪتو ڪرڻ ڏاهپ جو ڪم ته نه آهي! سچ سچ، اسان جي هيءَ ڪڍي نه بد-قسمتي آهي، جو گراميءَ جهڙي اديب، شاعر ۽ عالم شخصن ۽ اسان جن ٻين اهڙن ڀائرن لاءِ رڳو پنهنجن ادبي ۽ علمي اختلافن ٻيڙڻ لاءِ نه سواءِ اسلام-دشمني، پاڪستان-دشمني، ۽ ٻين اهڙن بغضن، ڪبي ۽ لسان سان ڀريل الراسن جي، پنهنجي بهانه يا ٻئي کي لحاظ ثابت ڪرڻ لاءِ، ٻيو ڪو شائستو، سنجيدو ۽ شائستو لفظ، دليل طور يا خطاب طور استعمال ڪرڻ لاءِ، هٿ ٺي ڪونه ٿو اچي!

»شاعر« جي اداري ۾ اڳتي هلي، گرامي صاحب اعلان ڪرڻ فرمايو آهي ته: »شاعر« جي سرپرست عاليجناب حضرت »طالب الموليٰ« فيصلو ڪيو آهي ته »شاعر« جي مقالو نگار ۽ شعراءَ ڪگرام جي هٿ افزائي ڪئي وڃي، ۽ انهن جي فني عظمت ۽ ادبي خدمت کي تسليم ڪندي، چڱا معاوضا پيش ڪجن..... »شاعر« جي ابتدائي اشاعت کان معاوضي ڏيڻ جو سلسلو شروع ٿي رهيو آهي«. هيءَ هڪ مبارڪ اعلان آهي. رسالن جي معاوضن جي معرفت موجوده حالتن ۾ سڌ جا اديب ۽ فنڪار »فارغ البال ۽ گهڻين کان آڃا« ٿين يا نه، پر ان سرشتي مان اخبارن ۽ رسالن جي اڀرڻن کي اشاعت لاءِ »دلپند« مواد ته ضرور ملي ويندو. »شاعر« ۾ تازي شايع ٿيل »ادب« کي ڏسي هڪري، خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته »شاعر« طرفان معاوضي ڏيڻ جي هي اعلان کان پوءِ، ان حد تائين »شاعر« واري انهيءَ قسم جي ادب کي ضرور فروغ ملندو. گرامي صاحب سان گڏ اسان کي به اميد آهي ته جيئن »شاعر« جي ادبين »لاءِ ستين نموني« بندوبست ڪيو ويو آهي، تيئن »مهراڻ« ۽ »نئين زندگيءَ« جي ادبين »لاءِ پڻ جلد ئي بندوبست ڪيو ويندو. اسان جي وڌيڪ دعا آهي ته اڄ هن معاوضن جي سرشتن ڦاٽڻ ٿيڻ کان پوءِ به، اسان جا سنڌي اديب سنڌي ٻوليءَ جا ئي اديب رهن، ۽ اڄ هر رڳو »شاعر« جا، »نئين زندگيءَ« جا، »مهراڻ« جا، يا اهڙي ٻئي ڪنهن محدود حلقن جا ئي مخصوص اديب ڳڻجن شروع نه ٿي وڃن!

”شاعر“ جي قابل ايد بتر جا انڪار عالي برجي جي ٻن ٻن چئن جاني تي پڻ موجود آهي. ”پراڻو ۽ نئون ادب“ جي عنوان (ص ۲۴) هيٺ، گرامي صاحب ”اڄ ڪلهه“ جي ادب ۽ شاعر، رهايدان ۽ صاحب تحرير ”کان شڪايت ٿو ڪري ته هو غزل گو شاعر جي ”گل ۽ بلبل، راب ۽ رخسار، سي ۽ ميخانو، پير مغان ۽ معشوب، رند ۽ زاهد“ کي ادب جون ”پراڻيون روايتون سمجهي، ترڪ ڪري چڪو آهي“ ۽ انهن جي جاء تي ”طبقاتي ڪشمڪش پيدا ڪندڙ ڪردارن - مزدور، هاري، سرمائيدار ۽ زبندار - کي اها ساڳي حيثيت“ ڏيئي، ادب جون ”ٻيون روايتون“ قائم ڪرڻ ٿو چاهي، ۽ ائين ڪندي هي ”نئون نوبل اهل قلم“ هائ کي جدت پسند سمجهڻ جي خوش لهي ۽ پر مبتلا“ ٿو رکي، حالانڪ اها سندس ”مصحح معنيٰ ۾ نه انقلاب پسندي آهي ۽ نه ان کي ترقي پسندي سڏڻ جي ئي غلطي ڪرڻ گهرجي“! هن استدھانيءَ واري لمبلي کان پوءِ ”نئين نوبل اهل قلم“ کي ٻڌايو ٿو وڃي ته ”ادب نه پراڻو ٿيندو آهي ۽ نه نئون، اها تفريق ۽ تقسيم ذهني زوال، ۽ روشن ضميريءَ جي نه هجڻ ڪري پيدا ٿئي ٿي. ادب ته زندهه ۽ جاودان رهي ٿو - پراڻا انسان جا ذهن ۽ دماغ ٿين ٿا - ورهه ۽ هر شي ”نئين“ آهي ۽ هر دم جوان آهي“ - تنهنڪري هن کي گهرجي ته گل ۽ بلبل، سي ۽ ميخانو وغيره جهڙين هر دم ٿين ۽ دائمي جوان روايتن کي ئي پنهنجون ۽ صحيح ادبي روايتون سمجهي ۽ نه ”طبقاتي ڪشمڪش پيدا ڪندڙ ڪردارن - مزدور، هاري، سرمائيدار ۽ زبندار“ جهڙين ڇڙن کي، جن ۾ ڪابه جدت پسندي، ڪابه انقلاب پسندي، ۽ ڪابه ترقي پسندي ڪانه آهي! گرامي صاحب جو هي آخرين فرسودو ۽ نوآبادي ادب جي ٻڌڻ وٽان آهي - شايد ان جي ٻڌڻ سان ئي شاگرد جي ڪجهه هست افرائي ٿئي! ارشاد ٿو ٿئي ته ”ادب جي خلوص (؟) ۽ بي اثريءَ جو اهو ڪافي ثبوت آهي، جو هو خود چاهي ٿو ته مان ڪجهه لکان، اهو سندس ”ڪجهه لکڻ جو جذبو“ دليل آهي سندس ناقص هجڻ جو ۽ بي خلوص هجڻ جو.“ (۱) ظاهر آهي ته گرامي صاحب جي مرضي آهي ته جيئن ”ڪجهه لکڻ جو جذبو“ زندهه هجي، تيئن ڪجهه به نه لکجي - ڇاڪاڻ ته ”اهوئيءَ تحرير سان انقلاب جو اچڻ آهي ڀرين کان پر گهرڻ“: اڳتي هلي، جڏهن ”وسيع مطالعي، سلسل مشاهدي ۽ ڪافي تجربن“ بعد، اهو ”ڪجهه لکڻ جو جذبو“ ادب جي دل ۾ مري وڃي، تڏهن ئي هو ”ادب“ بڻبو، ۽ پوءِ عو بهنجي وسائن دماغ ۽ وڌايل قلم سان واقعي انقلاب آڻين ادب پيش ڪرڻ جو ٻڌڻ کي اهل ثابت ڪندو!

”سنڌي ٻوليءَ ۽ سندن حرڪات و - سڪنا“ (ص ۶۰) جي سري هيٺ، سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي ادب جو هڪ اهم مسئلو وڃي ٿو ويو آهي. محترم حافظ محمد احسن ۽ مرزا اصل بيگ صاحب هن مسئلي پيش ڪيو آهي ته حثن ته اردو، فارسي ۽ عربي قافلين جو پڇاڙيون ساکن، ۽ سنڌي قافلين جون منحرڪ آهن، تنهنڪري سنڌي قافلين جي پڇاڙين کي به ساکن ڪري اردو، فارسي ۽ عربي قافلين سان گڏ استعمال ڪرڻ جائز آهي يا نه؟ حافظ صاحب ۽ مرزا صاحب ٻنهي تجويز

پيش ڪئي آهي ته اڌ مسئلي تي سنڌ جا اديب ۽ شاعر جوڳو ويچار ڪن، ۽ ڪنهن مسئلي تي ڪنهن صاحب ان مسئلي تي راءِ ڏئي آهي ته ”اول غور ڪرڻ گهرجي ته آيا عربي، فارسي قانون سان گڏ سنڌي قانون استعمال ڪري سگهجن ٿا يا نه؟“ اگر اهو فيصلو ٿي وڃي ته ائين ڪري سگهجي ٿو، ته پوءِ... ڇا لاءِ ته عربي فارسي قانون جون پڇاڙيون جڏهن (۲) نه ساڳن آهن، تڏهن (تفصيلي؟) لامحالہ سنڌي قانون جون پڇاڙيون به ساڳن ئي وينديون. (۱) گرامي صاحب جي موضوع کي ڇڏي آهي ته سڌي ۽ جڏهن ڌارين ٻولين جا لفظ داخل ٿين، ته نه فقط اهي لفظ پنهنجون اصلوڪيون حرڪات، سڪات پاڻ وٽ قائم رکي، پر انهن جي پوئين اصلوڪن سنڌي لفظن کي به پنهنجون حرڪات، سڪات (آچار) بدلائي ڇڏڻ گهرجن! گرامي صاحب سنڌي ٻوليءَ کي ڪاپاري ڏک هئڻ وارو هيءُ پهچو فيصلو لسانيات جي ڪهڙن اصولن کي سامهون رکي صادر فرمايو، تنهن جي حڪمن پاڻ پهرائين وصاحت فرمائي ها، ته بهتر هو: هيءُ صورت ۾ جيئن مسئلو سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن جي راءِ وٺڻ لاءِ وٺس پيش ٿيو هو، تيئن ان کي خط انهيءَ مقصد لاءِ ئي پنهنجي رسالي ۾ شايع ڪري ڇڏڻ ڪنندو هوس.

رسالي جي صفحي ۸۸ تي گرامي صاحب شاعر متان پنهنجا خيال ظاهر ڪرڻ فرمايو آهن. شاعر کي پيمبريءَ جي درجي تي وڃي پهچايو اٿس. ان ۾ اسن به خوش ٿياسين؛ پر جڏهن مزيد فرمائين ته ”شاعر زمان ۽ مڪان کان متاثر ٿو ٿئي، پر زمان ۽ مڪان کي متاثر ٿو ٿوري، ته انسان کي واقعي تعجب ٿيو. زمان ۽ مڪان کان متاثر ٿئي بغير شاعر ڪيئن ٿو زمان ۽ مڪان کي متاثر ڪري. ان معنيٰ کي وڌيڪ واضح ڪرڻ جي تڪليف گرامي صاحب گوارا ڪرڻ فرمائي ها، ته پڙهندڙن جي ڄاڻ ۾ هوند اهو اضافو ٿئي ها.

”انسان جا سنڌي رسالا“ جي عنوان ماتحت ”مهراڻ“ تي تبصرو فرمائيندي، گرامي صاحب اسان کي هميشه ڏئي آهي ته ”مهراڻ کي فقط هڪ مڪتب خيال ۽ وڏو جو دڪان بڻائڻ سنڌ جي عالمڪير روابط ۽ تهذيبي تعلقات جي خلاف آهي.“ ”مهراڻ“ ۾ جيڪي ڪجهه شايع ٿو ٿئي، تنهن لاءِ گرامي صاحب پاڻ فرمايو آهي ته ”مهراڻ جا پورا ٽي حصا ته اڃا به پرالي رنگ جا آهن.“ ته پوءِ ”مهراڻ“ هڪ مڪتب خيال ۽ وڏو جو دڪان ڪيئن ٿيو، اها ڳالهه اسان پوري سمجهي ڪيئن سگهياسين. ”مهراڻ“ کي هر قسم جا اديب، ڪهاڻي، شق ۽ نوآموز ٻڌي، پنهنجن هر صنف جي ادبيات سان ميڪاري ٿا. انهيءَ ڳالهه کي چاڻندي به ”مهراڻ“ کي هڪ مڪتب خيال ۽ وڏو جو دڪان ٻڌڻ، فقط انهن بعض ۽ عناد سان پيريل مدرن سان، غير شعوري طور، هائو ۾ هائو ملائي آهي، جن کي هر چڱيءَ چيز کان چڙهي هوندي آهي. گرامي صاحب ”مهراڻ“ ۾ انهيءَ هڪ ”اوڻائيءَ“ کان سواءِ ٻيون جيڪي خوبيون ڏيون آهن، ۽ انهن کي جنهن خلوص ۽ محبت جي جذبي سان بيان ڪيو اٿس، تنهن لاءِ اسان سندس شڪرگذار آهيون. پاڻ جيڪي دوستاڻ مشورا ڏيڻ فرمايا اٿس، تن کي اسن

پنهجي دل ۾ جاء ڏني آهي، ۽ اسيد اٿئون ته ”سهرائ“ جي ترتيب ۽ اشاعت، پر انهن تي آئيندي پنهنجي وت آخر ڏيان ڏيندسون.

”شاعر“ جي زير نظر پهري ۾ جيڪي ٻن اديبن جون ڇيڙون شايع ٿيون آهن، انهن جي چوڌ ۾ ڪا به گهٽ عبرت آموز نه آهي. پهريائين ”پنڌار“، ”خط“ ۽ ”سلام ۽ سبها“ جي ٽن جدا جدا عنوانن هيٺ ”شاعر“ ڏانهن سنڌ جي اديبن ۽ پڙهندڙن جيڪي پنهنجون نوڪ نمانون ۽ مفيد مشورا موڪليا آهن، سي پيش ڪيا ويا آهن. ”جيڪڏهن ”شاعر“ کي صرف فنون لطيف جي خدمت لاءِ وقت ڪيو وڃي، ته سنڌي زبان ۾ هي رسالو پنهنجي سٺ پاڻ ٿيندو“ (ڊاڪٽر بلوچ صاحب)؛ ”هي وقت سنڌ ۽ سنڌين جي وڏي ۾ وڏي اهم ۽ ضروري خدمت سنڌي زبان ۽ سنڌي ادب جي خدمت آهي، ڇو ته زبان جي بقا ۾ قوم جي زندگي مصير آهي؛ جنهن قوم جو ادب ۽ تهذيب، زبان ۽ ثقافت نه رهيا، اها قوم برباد ٿي“ (مولانا چشتي صاحب)؛ ”دعا آهي ته هي رسالو شاھ ولي الله جي مقولي الملڪ ڪل نظر“ مطابق پوسيده نظام کي ترڪ ڪري، علم و ادب ۽ صحيح تفهيم جي چوٽ چڙهي، هر ڪنهن کوسي واءِ کان محفوظ رهندو“ (محبوب علي چٽا صاحب)؛ ”هڪڙي انسان جي دل مان ڪٿل آواز سموريءَ انسان ذات جو آواز پنهنجي ويندو آهي..... ڪاٺن انسان جا شاعر انسان جي دل جو آواز ٻڌا ڪن، پنهنجي دنيا جي انسان لاءِ ئي هو ڳائين.....“ (مراج صاحب)؛ ”اڄ ڪلهه ته سنڌي پاڻ هڪ ٻئي کي ٻيا ڪائين؛ پاڻ ۾ ئي فراق پيدا ٿي ويا آهن، ته ٻوليءَ کي ڪير ڳوڻي ڇڏي؛ اڄ ڪا به انسان جا (ڪي) سنڌي، سنڌي سونهاريءَ کي وساري، ٻين ٻولين کي پنهنجو ڪرڻ جي ڪوشش ٿا ڪن“ (پروين صاحب)؛ ”خداوند ڪرام سان جي سنڌي ادب کي فروغ ڏئي، جنهن سنڌي ڀائر ۽ ڀينر غير سنڌي ادب جا ايترو محتاج نه رهن، جيترو هينئر آهن“ (نميرہ زرین صاحب)؛ ”اها قوم جنهن کي پنهنجي زبان نه آهي، سا ڳوٺا حيوان آهي - هڪ پنڪندڙ مافر آهي، جنهن جي ڪا سترل ڪا به آهي“ (ملڪ غلام حيدر) - اهي ۽ ٻيا اهڙا مصلحتانڊا ۽ نيڪ مشورا پڙهي ڪري، ”شاعر“ جي محترم ايڊيٽر کي واقعي محسوس ٿيو هوندو ته اڄ سنڌ جا ادب ۽ پڙهندڙ صحيح ۽ صالح سنڌي ادب لاءِ هڪٿو وڃي رهيا آهن.

جواب ۾، گرامي صاحب جيڪو پهريون ادبپارو ”شاعر“ معرفت هن سنڌي ادب جي مجلس شائقن کي پيش ڪيو آهي، سو آهي رئيس ”بلل“ صاحب جو ”واتمو ۽ مشاهدو“ ته ”سهار ڳائڻ تي ميهن وسي سگهي ٿو“! سوا ممعي جو مصمون، تنهن تي اڌ ممعي جو تداري موت! ٻئي جو مقصد؟ هيءُ ته ”ملهار ڳائڻ سان ميهن وسي ٿو، ۽ هندول ڳائڻ سان هندورو لڏي ٿو، ۽ ديهڪ ڳائڻ سان باهه لڳي ٿي“، وغيره. رئيس صاحب پنهنجي اکين ڏٺل ”خوش اتفاق جو ذڪر تصديق طور“ ڪيو آهي، ”تاک هن زماني جو مثال دفتر جي سبي (۹) تي سانڍجي وڃي، ۽ ٻين لاءِ عبرت جو باعث بڻجي.“ (۱) ”دونهاري جا

ڏينهن هئا، جو هي «خوش اتفاق» رئيس صاحب جن جي شاهدي ۾ آيو. رئيس صاحب چيڪڏهن اها اونھاري جي ڏينهن هئڻ واري مختصر ڳالهه به پنهنجي «سڀني جي دفتر» تي سانڌي ها ۽ ان مان عبرت حاصل ڪرڻ جي ٿورڙي پاڻ به ڪوشش ڪري ها، نه هوند وڌيڪ جي ٺوڻ ۽ خان صاحب مبارڪ عليءَ جي «ملهار» ڳائڻ کي سبب ۽ نتيجي جي ڪڙيءَ ۾ هرگز ڪين ڳاڙي ها. ملهار راڳ ملهار موسر جو راڳ آهي. موسر جا ٽاڃ ۽ موسر جا راڳ هڪ عالم اشڪار حقيقت آهي. هر موسر ۾، ان موسر جو راڳ يا ٽاڃ زياده دل کي وڻندو آهي. صبح جو راڳ پورو ڏينهن جي بهه وٺين پهر جو راڳ سالڪوس رات جي پهرئين پهر جو راڳ درٻاري طبيعت کي نهايت پسند ايندا آهن. ساڳيءَ طرح جڏهن پنهنجن جو ساڻي ڪافي همدوري ۾ لڏندي راڳ هندول يا جڏهن شام جو ڏيڍ ٻه ٽي راڳ ڏيکي يا جڏهن ملهار جي موسر ۾ راڳ ملهار ٻڌبا يا ڳائبا آهن، ته دل تي انتهائي گهرا اثر ڇڏيندا آهن. تنهن جي مٿي اها ڪانه آهي ته ڏيکي ڏيا ٿو ٻاري، هندول هندورا ٿو لوڏي، ۽ ملهار مينهن ٿو وسائي اهڙي ڪهن ٿي ڪا دعوا ڪرڻ ائين ئي ٿيندو، جئن ڪو هيءَ دعوا ڪري ته راڳ پورو ٿاڻ ڪري سچ ٿو ٻڌي ۽ صبح ٿو ٿئي! رئيس صاحب ۽ گرامي صاحب کي گهرجي ته ادب معرفت ماڻهن کي عقل سيکارين؛ نه ته پنهنجي عقل سان گڏ پڙهندڙن جي رهڻي ڪهڻي عقل تي به سرگودهي ٻڌيون ٻڌي ٿيون ڪن!

مخدوم محمد زمان صاحب «طالب الموليٰ» جو مضمون «ڪافي ۽ ان جو تجربو» انتهائي خلوص سان لکيل هڪ ڪوشش آهي. مخدوم صاحب جن سنڌي شعري ادب جي هڪ اهم صنف تي پنهنجي ذاتي تجربي، ذاتي شاهدي ۽ ذاتي مطالعي سان حاصل ڪيل نتيجا نهايت سنجيڊي ۽ اثرائتي نوع ۾ پيش ڪيا آهن. ضرورت ته واقعي هيءَ آهي ته سندن مضمون جو تفصيلي مطالعو ڪيو وڃي. جنهن کي في الحال ڪنهن ٻئي موقعي تائين ملتوي ڪري، اهڙو مرض ڪري ڇڏڻ ڪافي ٿا سمجهون ته مخدوم صاحب جن جو جوڳڏهن سنڌي ادب جي تاريخ سان گڏ دنيا جي هڪ ٻين ٻين ترقي يافته ٻولين جي ادب جي تاريخن جو به مطالعو ڪيل هجي ها، ته مضمون ۾ چند هڪ طرفيون ڳالهيون ۽ انتهائيت ڏانهن مائل خيال جيڪي پاڻ سنڌي ڪافيءَ جي موضوع تي ظاهر ڪيا اٿن، تن کي خود پاڻ به هوند غلط سمجهڻ ها، ۽ پوءِ سندن مضمون جي في الجمل، صحت ۽ افاديت تي ڪو اهڙي ٿورڙي به آڱر ڪئي ڪين سگهي ها.

محترم ع. ق. شيخ جي تحرير «سنڌي شاعري» اڳي ئي سندن (سنه ۱۹۵۱ع ۾ ڇپيل) ڪتاب «ڪه ۽ ڪٿوري» ۾ پيش لفظ طور آيل آهي. شيخ صاحب جو هيءَ ادبيارو سنڌي ٻوليءَ جي تنقيدِي ادب جي بنياد جو هڪ پٿر آهي، ۽ ان جي انهيءَ ادبي ريتي کي سنڌي ادبي دنيا جي مسلمات مان شمار ڪيو وڃي ٿو. گرامي صاحب هن مضمون کي «شاعر» ۾ نئين سر شايع ڪري، پنهنجيءَ ادبي پرک جو قابل تحسین مثال پيش ڪيو آهي، ۽ پاڻ کي سنڌيءَ جي صحتمند ادبي دنيا ۾ پنهنجي ڀڪاني ٿي وڃڻ کان هوشياريءَ سان بچائي ورتو آهي.

ابدالله شاه صاحب "اسد" جا "خاڪا"، ڪجهه تنقيدي رنگ گهرن ٿا. نه ته نقشي
 ناقص، هڪ طرف، ۽ ڪن حالتن ۾ "قصيدي" يا "هجو" جي هلڪي صورت وٺي ٿا وڃي
 ٻيڻ، مولائي شيدائيءَ جو مضمون "شاعريءَ جي تاريخ جو هڪ ورق" درحقيقت ايراني
 شاعريءَ جي تاريخ (۹۷۶-۱۱۸۶ع) جو ورق آهي. جاگيرداري نظام جي بنياد تي ٻڌل
 ملوڪيت هي هن مثالي دور ۾ فارسي ادب صرف شعر جي صورت ۾ وڌيو. ۽ شعر جي ارتقا
 جي صورت قصيدي کان شروع ٿيندي، مثنوي، رزمه ۽ داستان سرائيءَ کان گذرندي، هن
 ئي الجمل مدح شاعريءَ جي ردعمل طور، آخر وڃي صوفيان شاعريءَ ۽ تحريڪ تائين پهتي؛
 هن سرن تي، جيئن ئي ملوڪيت جي گرفت ڪمزور ٿيڻ شروع ٿي، تئين ئي ادب جا تنقيدي
 مطالعا شروع ٿيا، جن جي نتيجي طور شعري ادب سئون سئو زندگيءَ جي حقائقي جي ترجيحي
 ڏانهن موٽڻ ٿيو. ڪيترائي نه - هتي ڳالهه ٿئي، جو اسان جا عالم ۽ محقق، تاريخ جي ڦهلي
 ورق گردانيءَ سان گڏوگڏ، پڙهندڙن تي تاريخ جا هي اهم سبق ۽ نتيجا به ظاهر ڪندا هئا،
 مولائي شيدائي صاحب جي هن تحقيقي مضمون سان گڏ بئين نسر جي تنقيدي جائزي نه
 هئڻ سبب پڙهندڙن جي دامن تي ملوڪيت جو صرف رعب تپ ٿي ويهي سگهي ٿو، ۽
 "آل سڪتگين" وغيره جي بي حساب انعام و اڪرام ۽ پڪران عظمه بازين جا هڪ طرفا ۽ مدح
 داستان ٻڌي، طاقت ۽ دولت جي جاه و جلال اڳيان صرف سندن ملوڪيت پرستيءَ جا جذبا ئي
 فروغ پائي سگهن ٿا. "ترجمو ۽ اقتباس" جي حصي ۾ "بلشڪ درس (غير قافيه شاعري)..."
 جي عنوان هيٺ اردوءَ جي مشهور شاعر ۽ نقاد "فراق" گورڪهپوريءَ جي - اڳتي موضوع تي
 لکيل هڪ مفصل مقالي مان هڪڙو اقتباس پيش ڪيو ويو آهي، جنهن مان "شاعر" جي پڙهندڙن
 کي شايد ئي ڪجهه پتو پوي: ڇو ته هڪ ته جيڪڏهن ان کي "آزاد نظر" جي خلاف سند
 طور پيش ڪيو ويو آهي، ته اها غلط ڳالهه آهي - "فراق" جو هيءَ مقالو "آزاد نظر" جي
 ادبي اهميت کي ثابت ڪرڻ لاءِ لکيو ويو هو: ڇو ته اقتباس تي گرامي صاحب جو بهر ۽ متضاد لوت
 ان کي هڪڙي منجهانئي بي مقصد بنائي ٿو ڇڏي. بهتر ٿئي ها، جو "فراق" جو هي سچو
 ڏاڍو جيئن جو تيس شايع ڪيو وڃي ها - ان صورت ۾ ئي مقالي سان آهو فائدو حاصل ٿي سگهيو
 ٿي، جيڪو گرامي صاحب جو شايد مقصد هو ته سنڌي شاعرن کي حاصل ٿئي، اداري طرفان
 ۽ ٻيڙون "حرفي لفظن جو شعر ۾ صحيح استعمال" ۽ "لمطن جو شعر ۾ غلط استعمال"
 هن ڳالهه جي وڪالت ۾ پيش ڪيون ويون آهن ته عربي ۽ فارسيءَ جا لفظ سنڌيءَ ۾
 سورهن آنا سڌن اصلي صحيح اچارن سان استعمال ڪرڻ گهرجن. مٿي، اڳي ئي، "شاعر" جي
 ايڊيٽر صاحب جو، رسالي جي ساڳئي ٻهجي ۾ ڏنل، فيصلو ظاهر ڪري آيا آهيون ته عربي
 ۽ فارسي قافين سان سنڌي قافين کي ملائڻ لاءِ سنڌي لفظن جي اچارن کي ٻڪاڙڻ ۾ ڪو
 اهم ڪوبهئي جيڪڏهن اڄ دنيا جو ڪوبه اديب يا عالم پنهنجي ٻوليءَ (عربي، فارسي،

انگريزي، وغيره) متعلق اهڙي قسم جي ڪا ڳالهه چوي نه ٿي ٿي. ٻوليءَ ۾ ڌاريا داخل ٿيڻ لفظ نه هوندي سندن اصلي اچارن سان لارسي طرح استعمال ڪريو، پوءِ ائين ڪرڻ سان ڇڪڙن پنهجي ٻوليءَ جي لفظي اچارن کي پکيڙڻو پيش ٿئي ٿو. ان جي پرواهه نه آهي، ته ان اديب يا عالو جي دماغ درست ڪرائڻ کان سواءِ ان ملڪ جي ماڻهن وٽ ٻيو هوندو ڇارو ٿي سگهندو آهي.

”شاعر“ جي هن ٻئي درجي ۾ ٻه افسانا ”آرت“ ۽ ”ڪائنات“ ۽ ٻه ”هڪ ڏينهي جا واقعا“ لاهور ۽ ڪراچيءَ جا ”پيش ڪيا ويا آهن.“ ”آرت“ ۾ آرت کي گناهه سڏيو ۽ ڏيکاريو ويو آهي. افسانہ نويس، ڪڪر سلطان، سمجهيو آهي ته آرت معنيٰ فلو ۽ ”فلو معنيٰ بد معاشي، بي ايماني ۽ عورت سان آغوش درآغوش ٿيڻ“ ۽ ”شاعر“ جي دانشور ۽ فنڪار اديب صاحب هن متعلق هن ٻه ٻه مثال راڻ سان اتفاق ڪندي، افساني کي رسالي ۾ اولين جڳهه ڏيئي ڇڏي آهي. ”ڪراچيءَ“ جي هڪ ڏينهن جي واقعي” جو ڪئنلر اديب به آرت، آر. ڊي. سوان ۽ ”اڀوا“ (پاڪستان جي حيثيت نئون) تي پنهجي ذهن جون غلامتون اڇلائي ڏيئي، اڇلائي آهي. ”راز خلوٽياں جي رمز ۽ ريتن، سبوءَ جي ڪلڻ ۽ درن جي بند آڻڻ“ جي داستان سري تائين پهتو آهي. اموس آهي، جو ”شاعر“ ۾ اهڙي فحش نگاريءَ کي جاءِ ڏيڻ حائر سمجهيو ويو آهي. ”لاهور جي هڪ ڏينهن جي واقعي“ ۾ هڪ رٿيل موضوع کي پيش ڪيو ويو آهي: ”هڪ ڏينهن جي واقعي“ جي عنوان جي صحيح مفهوم کي اڃا شايد جذب ڪري ڪي سگهيو آهي. هن ”واقعي“ جو بيان ادبي نقطه نگاهه کان نه ٿو ٿئي ۽ عايشانه رويي ورتو آهي. بشير صابري جي قاتلاني تحرير ”ڪائنات“ افسانو سو پنهنجو نه آهي، هاڻي پنهجيءَ جاءِ تي هڪ نهايت پاڪيزه پيشڪش آهي. ”ڪائنات“ جا هي حيثيت الفروز گستاخ واقعي پڙهڻ ۽ پوهڻ وارا آهن: ”خدا کسي اوهان جي عبادتن جي پرواهه نه آهي، اللہ جي بندن جي پوڄا ڪريو.“ ”اي ملا، تو ۾ هن (شرابي) ۾ ڪو فرق نه آهي. هي شراب جي نشي ۾ مدھوش ٿي پڪوات ٿو ڪري، پر تون صبر ۽ محروم ڏينداريءَ ۽ تقدس جي شي ۾ مست آهين. توبه جو گناهه هن جي ڀرم کان وڌو آهي.“ ”اوهان (مذهبي ليڪچرار) جهڙن (بدڪار عورت) کي دليل ۽ دليل ٿا سمجهو، اها اوهان کي ان هزار درجا وڌيڪ پاڪ ۽ صاف آهي. چوڻ هن جو ظاهر ڪندو، پر اوهان جو باطن ڪندو آهي...“ ”هي به جواري آهي، تون (جسمي سر تي ويندو هڪ وڏو ريش دراز نمازي) به جواري آهين. تنهنجي ظاهري پاڪيزگي ۽ جند بعد ان لاءِ آهن ته توکي ماڻهو نيڪ سمجهن ۽ تنهنجي شهرت وڌي، ۽ تجارت ۾ واڌارو ٿئي. اها به ”حوا“ آهي: هي به جواري آهي. هي دولت کي اڇلائي ٿو، ۽ تون سڙي ٿو...“ ”تون (وياح خور) دوکياڙ آهين.. تنهنجي دولت هنن غريبن جي رت ۽ ست جي ٻطري ٻطري مان بچي ٿي...“ ۽ پوءِ ”ڪائنات“ سري ٿو وڃي، ۽ سڀي هن جي گلاب وانگر

پهڪڏو مهينن کي ڏسي چيو ته ”هي “ڪافر“ نه هو، پر فرشتو هو: سندس خاموش زبان اڃا
پئي چوڻ لاءِ ”بني نوع انسان جي خدمت تي عبادت آهي۔ الله ماڻهن جي صورت ۾ لهي آيو آهي۔
انهن جي عبادت ڪريو: مسجدن ۽ مندرن ۾ ڇاڪي ٿا پڪاريو ۽ پوڄيو؟“

”تماشين“ جي تلخ و ترش تحرير ”هي بزم مشاعرا“ انسان جي غزل گو توڙي ٻين شاعرن جي
اڪن کڻڻ لاءِ هڪ نهايت مفيد تحرير آهي، ۽ هن ادبي سهاري کي ”شاعر“ ۾ حڪم ڏيئي،
گراسي صاحب شعر و ادب کي پنهنجي گهري ۽ نگاه ۽ اعليٰ ادبي دؤن جو ثبوت ڏنو آهي۔
”شاعر“ جي نظر جو حصو مجموعي طرح ڇڏيو آهي. غزلن جو حصو اڳ ۾ لکيو آهي۔
سواءِ هڪ ٻن غزلن جي ٻيا سمورا غزل عاميانه ٻيا لکڻ. گهڻن ۽ ڪامڻن جو حصو نهايت
سهڻو آهي، ۽ نتيجي ۾ ڪافي ماڻهن جي چيرون موجود آهن.

گراسي صاحب هڪ وڏي مرتبي جو شاعر ۽ اهل قلم آهي. سندس ادبي ۽ علمي صلاحيتن
کان ڪنهن کي به انڪار ٿي نٿو سگهي. انسان کي انهيءَ ڳالهه جو پورو پورو احساس آهي
ته رسالي جي ادارت هڪ نهايت ڪم ڪار آهي. اڳيتر جي حيثيت ۾ اڳين جون ناراضگيون، دوستن
جو ڪاڏڙيون، بارسوخ ماڻهن جا رعب قاب مرتبي سڃاڻي پون ٿا. ان هوندي به هر ڪنهن
اڳيتر کي هڪ محدود دائرو آزاديءَ جو نصيب هوندو آهي۔ ۽ انهيءَ دائري ۾ جيڪڏهن
هڪ معنيٰ ۽ با ذوق اڳيتر پنهنجي صحيح ۽ پختا اعتقادن ۽ پنهنجي تربيت يافته ادبي پرک
کان محنت ۽ سجدگاريءَ سان هڪم وٺندو، ته هو پنهنجي رسالي ۾ نهايت ڇڻيون ڇڻيون ڇڏي
پيش ڪري سگهي ٿو. انسان کي ٻين آهي ته گراسي صاحب به پنهنجي انيڪ ٽڪرين ۽ مجبورين
جي باوجود جيڪڏهن اورچائيءَ ۽ محنت سان، پنهنجي حقيقي وسيلن ۽ عقيدن جي روشنيءَ ۾،
”شاعر“ جي ترتيب ڪندو، ته هو ان جي موجوده علمي، ادبي ۽ فني سطح کي گهڻو گهڻو
بلڪ ۽ بهتر ڪري سگهي ٿو.

انسان جي دلي دعا آهي ته شل گراسي صاحب اها جرات ڪري، ۽ پنهنجي ذاتي جوهرن
مان ”شاعر“ کي سينگارڻ لاءِ آڻيندي ڪو قدر ڪٽي۔ پوءِ ئي ”شاعر“ سنڌي علم و ادب جي
هڪ ذڪر جي قابل خدمت سرانجام ڏيئي سگهندو.

— م. ا. ج.

”مهراڻ جون موجون“ : صفحا ۲۶۳ + ۱۰ : سائزو ڏو: ڇپائي، ڪاغذ، جلد،

ڪورسپ اعليٰ درجي جا قيمت چار روپيا: ملڻ جو هنڌ: پاڪستان پبليڪيشنس، پوسٽ باڪس
۱۸۳، ڪراچي.

هي ڪتاب پاڪستان سرڪار طرفان شايع ٿيندڙ ماهوار رسالي ”نئين زندگي“ جي گذريل
ڇهن سالن جو انتخاب آهي. مواد جي چونڊ قابليت ۽ محنت سان ڪيل آهي. آزاديءَ کان پوءِ،
سنڌي زبان کي جيڪي خطرا درپيش آيا، تن کي محسوس ڪري ان جي بچاءَ ۽ ترقيءَ لاءِ
سرمشريءَ ۽ تهڊل سان ڪوششون ڪندڙن ۾ ڪتاب عبدالواحد ”سنڌي“ صاحب جو

اسر گرامي هڪ نمايان جڳهه وٺي ٿو. هن صاحب کي پنهنجي زبان سان عشق آهي، ۽ هو رسالي ”نئين زندگي“ کي به انهيءَ جذبي ماتحت ئي مرتب ڪري رهيو آهي. اخبارون ۽ رسالا عام طرح محفوظ رهي نه سگهندا آهن، ان ڪري منجهن شايع ٿيل قومن تي ادب ۽ انهن تي ٿيل محنت سڀ ريتي ريتي رائيڪاڻ ٿي ويندي آهي. زنده قومن پنهنجي ادبي سرمايي کي انهن زبون ٿين کان بچائڻ لاءِ انهن شاعڪارن کي وري ڪتابي صورت ۾ محفوظ ڪري ڇڏينديون آهن، ۽ اهڙيءَ طرح اهو ادب ايندڙ نسلن لاءِ به زنده رهندو آهي.

نهایت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو ”نئين زندگيءَ“ جو ادب انهيءَ خطري کان محفوظ هڪو رهيو آهي. رسالي جي چونڊ مضمونن جو هي پهريون مجموعو سنڌ جي ماه ناز ادب صاحب حسام الدين راشدي صاحب جي محنت جو نتيجو آهي.

ڪتاب ۾ پنج تاريخي، ٻه شعري، ٻه سوانحي ۽ چار ادبي مضمون، ست بهترين انسانن ڪتابون، گيت، نظم، نثر، قصدا، قطعا ۽ ڪافي تصويرون آهن.

انسان کي پنهنجي آهي ته سنڌي عوام ۽ ادارا هن مجموعي جو قدر ڪري کيس ايترو هٿاڻيندا، جو ان کي ڏسي آئيندي ٻيا رسالا به پنهنجي چونڊ ادب جا اهڙا مجموعا ميدان ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪندا.

ڪتاب جو نالو جيڪڏهن ”مهراڻ جون موجون“ رکڻ بدران ”انتخاب نئين زندگيءَ“ يا ڪو ٻيو اهڙو رکيو وڃي ها، ته وڌيڪ موزون هو، ڇاڪاڻ ته رسالو ”مهراڻ“ به علحدہ ٽڪري رهيو آهي، ۽ عام پڙهندڙ هن ڪتاب کي سروي نگاه کان رسالي ”مهراڻ“ حوٽي انتخاب سمجهندو. انسان جي نظر ۾ سنڌ جي ڪابه ليکري هن بهترين ڪتاب کان خالي نه ڇڏي گهرجي. هي ڪتاب اهڙو ته سهڻو ڇپايل آهي، جو دوستن کي پنهنجي تحفي ڏيڻ لائق آهي.

”سنڌ گورنمينٽ ڪاليج آف ڪامرس ائنڊ ايڪانامڪس“ مخزن.

۱۹۵۶-۵۵ع: عام ڪاليجي مخزنن جيان هن ۾ پڻ سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ جا ٽي ڀاڱا آهن. سنڌي ڀاڱو ويهن وران ۾ ورهيل آهي، جنهن ۾ ڪاليج جي نالي جي نسبت سان اقتصاديات جي موضوعن تي شاگردن جا مضمون درج آهن، جي نهايت چڱيءَ معلومات وارن ۽ پڙهڻ وٺڻ آهن.

هڪڙي ڳالهه البت عجب جهڙي ٻيئي لڳي، جو مخزن جي پاهڙين ڪنڊ تي ”سنڌ“ جو نالو غائب ڪيو ويو آهي! هونئن انهيءَ مخزن جو سڄو نالو ٿيندو ”سنڌ گورنمينٽ ڪاليج آف ڪامرس ائنڊ ايڪانامڪس مخزن“، جيئن اندر انگريزي ۽ سنڌي ڀاڱي جي ٽائٽل پيج مان ظاهر آهي، ۽ پڻ ڪاليج جو سرڪاري نالو اها اهوئي آهي. خبر ناهي ته ائين ڇو ٿيو آهي؟ دراصل جيڪا ڳالهه پنهنجي جاءِ تي مسئل طور موجود هجي، ان جو اعتراف نه ڪرڻ ڪور چشيءَ يا تعصب کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي. مخزن جي ڪارپردازن، مخزن جي نالي مان لفظ ”سنڌ“ کي حذف ڪري، قابل نفرت تنگ نظريءَ جو ثبوت ڏنو آهي.

شهر ڀوڻي: حصا ۱۶۰، ڪاغذ اخباري، ڇپائي ۽ ڪورسٽا. قيمت ڀوڻا ۽ روپيا.
مڻ موهند: راڻي پبليڪيشن، ۱۹۸۵، ڪاورائٽ بلڊنگ، ڏوٻي تلاءُ بمبئي-۲۰ ۽ سنڌي
ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

سنڌي زبان ۾ حقيقي ڳوٺاڻي زندگيءَ جا ناول تمام ٿورا آهن، ۽ ڏاڍي ضرورت آهي
تہ هن پيڙهي ڏي خاص توجهه ڪجي.

سنڌي زبان جو مشهور ليکڪ ستر گوپند مالهي لائق تحسين آهي، جنهن هن کان اڳ
۽ اهو ڪتاب لکيا آهن، ۽ هنن تازو مٿيون ڪتاب لکيو اٿس، جنهن ۾ سچ ته اهو آهي تہ
سنڌي ڳوٺاڻي زندگيءَ جا اهو پهلو ۽ پٿرا ڪيا اٿس، جن کان عام طرح اسين اڻ واقف
هوندا آهيون.

هن لسان جي سماج ۾ ڪي اهڙيون قومون به رهن ٿيون، جن کي ”حاد بدوش“ يعني
”گهر ڪنهي نٿي“ سڏيندا آهن، ۽ اسين غالباً ڪن ”رولو“ يا ”رلي ڪلهي تي“ سڏينداسون.
هن رولو نومن جي ٺڪريءَ تي پاڙ هوندي آهي، ۽ هو صحيح معنيٰ ۾ ”گل خندان“ جي
هن لهر جا مصداق هوندا آهن:

مون مسافر ساڻ سوران دل لڳائڻ ناروا،

اڄ هتي منزل ۽ سڀاڻي ماڳ پئي منهنجو مڪان

اهي رولو نومن اڪثر جرائر پيش (چور، ٺڳ، ڏاڍيل، وغيره) ٿين ٿيون ۽ انهيءَ
ڪري سندن اخلاقي حالت به نهايت پست ٿئي ٿي: پر..... پر جيڪو شخص هن سان گهلي
ملي ٿو، اهو ڏسي ٿو تہ هو به لسان جهڙائي انسان آهن، پاڪل لسان جهڙن ئي خيالن وارا
آهن، مگر هزارن ورهين جي ماحول هنن جي اهڙي حالت ٻڌائي آهي، جو هو ڇڻ تہ انسان ناهن،
پر جهنگلي جانور آهن.

سندن موجوده صورتحال موجب هنن جي سڌرڻ جو ڪو امڪان ئي ڪونه ٿو ٿي سگهي؛
مگر جيڪڏهن ڪنهن انسانيت جي همدرد جي دل ۾ هنن لاءِ سچ پچ همدردي پيدا ٿيندي
آهي، تہ سوچيندي سوچيندي هو ازخود انهيءَ نتيجي تي وهي پهچندو، جو اڄ اسان جي
پاڙسري ”چين“ ۽ ٻين اعزس ملڪن اختيار ڪيو آهي. يعني هنن کي زمين جو ٺڪرو ڏيڻ.
جنهن به مهل ڪنهن انسان کي پنهنجو ”ٽڏو“ ميسر ٿئي ٿو، هو ”ٽڏي“ سان محبت ڪرڻ
لڳي ٿو: ۽ پوءِ اها ”ٽڏي“ جي محبت هن کي رڻ کان نفرت ڪرڻ سیکاري ٿي، ۽ هو آهستي
آهستي مهذب بنو وڃي ٿو. پر آءُ... هن رنگين، خود مطلب ۽ نفسا نفسيءَ واريءَ دنيا ۾ ڪير
ٿو ڪنهن کي سڌارڻ جي اون ڪري؛ هتي تہ اهو اصول چالو آهي تہ ”پرايو ٻار ڪريو ڀلو،
نه ڪري تہ ٺڪو ڏيئي به ڪارجيس“ — ۽ جيڪو شخص انهيءَ اصول جي احرافي ٿو ڪري، انهيءَ
تي تهذيب جا ٺيڪيدار هڪدم حملو ڪري چڙهي ويندا آهن... ۽ هن ڪتاب جي هيرو
سان به ساڳي حالت ٿئي ٿي. هو به جيل ۾، تہ سندس آپاريل ”رولو“ ساڻي به جيل ۾.

هڪ دلھي تعمير ٿيڪار جي ملاقات هڪ نوبه ڪيل غنڊي سان ٿي، جنهن کي لسان جي پوليس تازو جيل ۾ وڌو هو. هندو دي ڪرڻ تي هن چيو، ”مون کي جيل ۾ وڃڻ جو ارمان نه ڪونهي، پر اهو ارمان ضرور اٿم ته جڏهن آءٌ سچ پچ غنڊو هئس، تڏهن ته ڪنهن سھنجو نالو به ڪونه ٿي ورتو؛ اڄ انهيءَ ئي ڪري جيل ۾ وڌو ويو آهيان، جو خداون چڏيو اٿرا“ سو اهو بطاڙو هن ناول ۾ بهه پورو ڪري نروار ڪيل آهي.

انهيءَ مرڪزي خيال کان سواءِ به جو ناول اڌو ته دلچسپ آهي، جو اسين ٿا سمجهون ته ڪوبه سنڌي ڏان هن کي هٿ ۾ کڻي پوري ڪرڻ کان سواءِ آرام ڪندو. ڇا سڌي لکڻي، ڇا حقائق نگاري، ڇا اعليٰ خيالات، ڇا پلاٽ جي دلچسپي! اسين سمجهڻ لاهي ڪري ههڙي عملي ناول لکڻ تي مبارڪباد چئي، هر سنڌي ڏان کي ان جي پڙهڻ جي سفارش ڪريون ٿا. ڪتاب جي ڪور تي سنڌ جي نقشي اندر نمائي ”شهر ٻوٽي“ جي تصوير ڏنل آهي، جا ڪجهه سوچ ۽ سمجهه بعد اڳتي هلي ”هٿ ٻوٽي“ پنهنجي وڃي ٿي!

هيءَ ناول سنڌ ۾ رهندڙ ناول نگارن کي رشڪ ڏياري ٿو، ته نون سالن جي سنڌ کان جدا ٿيلن جي لکڻيءَ کي ڏسي، هو به پنهنجي وطن تي لکڻ سگهن.

ٽائي - پاڳر پهريون ۽ ٻيون قسمن هر هڪ ڏيندڙ روپون ڇهائي، ڪور وغيره بيماري، سو وڇوٽو، صمما اٽڪل ٿي سو؛ ملڻ جو هنڌ: ڪهاڻي پبلڪيشنس، هنالي ٿلٿڪ روڊ، بمبئي ۲۸؛ سنڌي ڪتاب گهر، ٿلٿڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب اصل چيني زبان ۾ ”ليو ٽانگ“ جو لکيل آهي، ۽ سنڌيءَ جي مشهور اديب گوپند مالهيءَ ان کي ترجمو ڪيو آهي، مگر ترجمي ڪرڻ سان گڏ ان ۾ ڪجهه ايرقار ڪري ان کي سنڌي ماحول سان ٺهڪايو اٿس. چن امان جو پاڙيسري ساڳو آهي؛ امان سان گڏ ئي خلاسيءَ کان نڪتو آهي، ان ڪري هن جا حالات امان سان گهڻي قدر ملي اچن ٿا. ترجمي جي ٺهڻ ٿار سبب ڪتاب امان لاءِ وڌيڪ مفيد ٿيو آهي. امان جي نظري ڪنهن ناول جو ڪامياب ترجمو اهو آهي جو هر وڏو مقدس ڪتاب وانگر لفظي نه هجي، پر،

خوشتر آن باشد که سر دلبران

گفت آيد در حديث ديگران

جو صداڪا هجي. گوپند مالهيءَ جي ناولن کي سنڌي ادب ۾ هڪ خاص مقام حاصل آهي، ۽ اهي انهيءَ لائق آهن ته نوان سنڌي اديب به سندس نقش قدم تي هلن. هي ناول به انهيءَ ڏس ۾ هڪ ڪامياب ڪوشش آهي، ۽ هر سنڌي ڏان کي ان جو مطالعو ڪرڻ گهرجي. **هدايت انشا: صمما ۱۰۰ + ۱۰، ڇپائي، ڪاغذ، بائينڊنگ، دست ڪور صداڪا** قيمت ٻچ روپيا؛ ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، ٿلٿڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ. مرحوم مولوي هدايت الله ”مشتاق“ جو تصنيف ڪيل هيءَ ڪتاب سائوڪو ورهه اڳ ليٽو ۾ ڇپيو هو، ۽ پوءِ ناياب ٿي ويل هو. وري ۱۹۵۰ ۾ سيد باز محمد شاه صاحب ۽ مرحوم

مير شاهواڻيءَ جي ڪوشش سان ان جو هڪ حصو ڇپيو، مگر اهو به ناياب ٿي ويو. هيئن سنڌي ادبي بورڊ، ڪتاب جي صورتخطي سنڌاري، بيهڪ جي نشاين ۽ مناسب اعرابن سان، نهايت سهڻيءَ ڀاڱيءَ سان ان کي شايع ڪيو آهي. ڪتاب ۾ نهايت عمدا ۽ قابليت ڀرئي پراڻي ۾ سوڪن اهڙا خط ڏنل آهن، جي معلومات سان به ڀريل آهن، ۽ سنڌي ادب جا معلم آهن. ڪتاب ۾ موقفي بموقفي عمدا نظر به ڏنل آهن.

جينوٿڪ جديد زماني ۾ هنن خطن جو ڪجهه حصو ڪارآمد ناهي، مگر عبارت جي دلڪشيءَ سبب، هي ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ خاص مقام رکي ٿو، ۽ بلاشبہ سنڌي ادبي بورڊ جو سنڌي ادب جي معياري تي هيءَ وڏو احسان آهي، جو اهڙو ناياب ڪتاب اهڙي سهڻي انتظام سان شايع ڪيو اٿن. ڪتاب جي شروع ۾ ٻه صفحا مصنف جي هٿ اڪرن جي بلاڪن جا به ڏنل آهن. اسان جي خيال موجب ڪا به سنڌي لئبرري هن ڪتاب کان خالي نه هجڻ گهرجي. اشرف العلوم (دلتر ڇهون): صفحا ۳۲۶، سائيز وڏو، مجلد، قيمت پنج روپيا، ملڻ جو هنڌ: ميسرس آر. ايڇ. احمد برادرس بڪسيلرس، شاهي بازار، حيدرآباد سنڌ.

هي ڪتاب جڳ مشهور ڪتاب ”مثنوي مولانا روم“ جو ترجمو آهي، جو سنڌي شعر ۾ مولانا دين محمد ”اديب“ صاحب ڪيو آهي. پاڻ هن کان اڳ پنج دلتر ترجمو ڪيا اٿن، جن مان چار شايع ٿي ويا آهن، ۽ پنجون مڪن رڪاوٽن سبب ترسيل آهي. هي آخري دلتر آهي، ۽ انهيءَ تي ڪتاب مڪمل ٿئي ٿو. مولانا صاحب جي اهڙي محنت ۽ درد سري قابل داد آهي. تصوف سان شغف رکندڙ صاحبن لاءِ هن ڪتاب جو مطالع مفيد رهندو.

گل: صفحا ۱۷۰، ڇهائي، ڪاغذ، ڪور، پائيندنگ ۽ گيت اپ عمدا: قيمت سوا روپون، ملڻ جو هنڌ: سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال، قلع ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

هيءَ ڪتاب سنڌي ٻوليءَ جي نامياري اديب ۽ درويش صفت بزرگ سرگواسي ديوان ڪيولرام جو لکيل آهي. صاحب موصوف انگريزن جي شروعاتي دؤر جو مستحارڪار هو، ۽ عوام سان نهايت گهڻيءَ لؤءَ وچوءَ ۾ رهندو هو، انهيءَ ڪري هو پنهنجي ڪتابن ۾ بلڪل عوامي ٻولي ۽ عوامي خيالات ڪم آڻيندو هو.

سندس اهڙن خيالن جو هڪ ڪتاب ”گل شڪر“ آهي ۽ ٻيو ”گل ڦند عرف گل“؛ پهرئين ۾ ٻهاڪن جي صورت ۾ اسلحه سمجهاڻيون آهن، ۽ ٻئي ۾ ٽوڪن ۽ اصطلاحن جي صورت ۾. ”گل شڪر“ سنڌي ادبي بورڊ طرفان وري شايع ٿيو، ته ٻن سالن اندر ئي ٻه هزار ڪپي ويا، ۽ هاڻي ان ٽئين ايڊيشن جو به ٻيو ڇاپو شايع ٿيو آهي.

ساڳئي مصنف جو هي ٻيو ڪتاب به سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. اسيد ته اسان جي نئين ٺهي، جيڪا ”گل شڪر“ وانگر هن مفيد ڪتاب مان ٻڻ ڦاٽندو وٺي نه سگهي هئي، ان سان پورو پورو لطف حاصل ڪندي، ۽ ڏسندي ته اسان جي عوامي سنڌي زبان ڪهڙي نه مٺي ۽ پاڪيزه آهي.

-م. ع. ڏ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ سٽال، تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتاب فروشن ۽ ايڇشن کي ۲۰ في سيڊي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۱-۸۰۰	۱-۸۰۰	۱-۸۰۰	۱-۸۰۰
۲-۸۰۰	۲-۸۰۰	۲-۸۰۰	۲-۸۰۰
۳-۸۰۰	۳-۸۰۰	۳-۸۰۰	۳-۸۰۰
۴-۸۰۰	۴-۸۰۰	۴-۸۰۰	۴-۸۰۰
۵-۸۰۰	۵-۸۰۰	۵-۸۰۰	۵-۸۰۰
۶-۸۰۰	۶-۸۰۰	۶-۸۰۰	۶-۸۰۰
۷-۸۰۰	۷-۸۰۰	۷-۸۰۰	۷-۸۰۰
۸-۸۰۰	۸-۸۰۰	۸-۸۰۰	۸-۸۰۰
۹-۸۰۰	۹-۸۰۰	۹-۸۰۰	۹-۸۰۰
۱۰-۸۰۰	۱۰-۸۰۰	۱۰-۸۰۰	۱۰-۸۰۰
۱۱-۸۰۰	۱۱-۸۰۰	۱۱-۸۰۰	۱۱-۸۰۰
۱۲-۸۰۰	۱۲-۸۰۰	۱۲-۸۰۰	۱۲-۸۰۰
۱۳-۸۰۰	۱۳-۸۰۰	۱۳-۸۰۰	۱۳-۸۰۰
۱۴-۸۰۰	۱۴-۸۰۰	۱۴-۸۰۰	۱۴-۸۰۰
۱۵-۸۰۰	۱۵-۸۰۰	۱۵-۸۰۰	۱۵-۸۰۰
۱۶-۸۰۰	۱۶-۸۰۰	۱۶-۸۰۰	۱۶-۸۰۰
۱۷-۸۰۰	۱۷-۸۰۰	۱۷-۸۰۰	۱۷-۸۰۰
۱۸-۸۰۰	۱۸-۸۰۰	۱۸-۸۰۰	۱۸-۸۰۰
۱۹-۸۰۰	۱۹-۸۰۰	۱۹-۸۰۰	۱۹-۸۰۰
۲۰-۸۰۰	۲۰-۸۰۰	۲۰-۸۰۰	۲۰-۸۰۰
۲۱-۸۰۰	۲۱-۸۰۰	۲۱-۸۰۰	۲۱-۸۰۰
۲۲-۸۰۰	۲۲-۸۰۰	۲۲-۸۰۰	۲۲-۸۰۰
۲۳-۸۰۰	۲۳-۸۰۰	۲۳-۸۰۰	۲۳-۸۰۰
۲۴-۸۰۰	۲۴-۸۰۰	۲۴-۸۰۰	۲۴-۸۰۰
۲۵-۸۰۰	۲۵-۸۰۰	۲۵-۸۰۰	۲۵-۸۰۰
۲۶-۸۰۰	۲۶-۸۰۰	۲۶-۸۰۰	۲۶-۸۰۰
۲۷-۸۰۰	۲۷-۸۰۰	۲۷-۸۰۰	۲۷-۸۰۰
۲۸-۸۰۰	۲۸-۸۰۰	۲۸-۸۰۰	۲۸-۸۰۰
۲۹-۸۰۰	۲۹-۸۰۰	۲۹-۸۰۰	۲۹-۸۰۰
۳۰-۸۰۰	۳۰-۸۰۰	۳۰-۸۰۰	۳۰-۸۰۰
۳۱-۸۰۰	۳۱-۸۰۰	۳۱-۸۰۰	۳۱-۸۰۰
۳۲-۸۰۰	۳۲-۸۰۰	۳۲-۸۰۰	۳۲-۸۰۰
۳۳-۸۰۰	۳۳-۸۰۰	۳۳-۸۰۰	۳۳-۸۰۰
۳۴-۸۰۰	۳۴-۸۰۰	۳۴-۸۰۰	۳۴-۸۰۰
۳۵-۸۰۰	۳۵-۸۰۰	۳۵-۸۰۰	۳۵-۸۰۰
۳۶-۸۰۰	۳۶-۸۰۰	۳۶-۸۰۰	۳۶-۸۰۰
۳۷-۸۰۰	۳۷-۸۰۰	۳۷-۸۰۰	۳۷-۸۰۰
۳۸-۸۰۰	۳۸-۸۰۰	۳۸-۸۰۰	۳۸-۸۰۰
۳۹-۸۰۰	۳۹-۸۰۰	۳۹-۸۰۰	۳۹-۸۰۰
۴۰-۸۰۰	۴۰-۸۰۰	۴۰-۸۰۰	۴۰-۸۰۰
۴۱-۸۰۰	۴۱-۸۰۰	۴۱-۸۰۰	۴۱-۸۰۰
۴۲-۸۰۰	۴۲-۸۰۰	۴۲-۸۰۰	۴۲-۸۰۰
۴۳-۸۰۰	۴۳-۸۰۰	۴۳-۸۰۰	۴۳-۸۰۰
۴۴-۸۰۰	۴۴-۸۰۰	۴۴-۸۰۰	۴۴-۸۰۰
۴۵-۸۰۰	۴۵-۸۰۰	۴۵-۸۰۰	۴۵-۸۰۰
۴۶-۸۰۰	۴۶-۸۰۰	۴۶-۸۰۰	۴۶-۸۰۰
۴۷-۸۰۰	۴۷-۸۰۰	۴۷-۸۰۰	۴۷-۸۰۰
۴۸-۸۰۰	۴۸-۸۰۰	۴۸-۸۰۰	۴۸-۸۰۰
۴۹-۸۰۰	۴۹-۸۰۰	۴۹-۸۰۰	۴۹-۸۰۰
۵۰-۸۰۰	۵۰-۸۰۰	۵۰-۸۰۰	۵۰-۸۰۰

* هندستان ۾ ۹ ميسرن رائٽرس ايمپورٽر، پبليس بلڊنگ، سرفيروزشاهه مهتا روڊ، بمبئي وٽان،
 ”مهراڻ“ رسالو ۾ بورڊ جا ٻيا ڪتاب ملي سگهن ٿا.

سنڌي عادت وڌي دولت آهي ڇا اوهين وقت جا پابند آهيو؟

وقت زندگيءَ جهڙوئي پيارو آهي، اسين ان کي بهتر طور تي ڇو نه گذاريون؟ وقت ٿورو به هجي، ته وقت جي پابندي ان کي ڊگهو ڪري سگهي ٿي. وقت مقرر هجڻ ۽ انهن جو ڌيان سڃيءَ سان ڪيو وڃي، ته هر ڪنهن منٽ مان ٻورو ٻورو فائدو به حاصل ٿئي ۽ آرام ۽ تفريح لاءِ به زياده وقت بهجي وڃي.

ڇا اوهين پابنديءَ سان روپيا به بچايو ٿا؟

وقت جي پابنديءَ سان وقت جي بچت ٿئي ٿي، ۽ خرچ به ڪفايت سان روپين جي. اوهين پابنديءَ سان روپيا بچائي، بچت جا بانڊ وٺندا رهو، ته پنهنجي روپين تي بهترين منافعو حاصل ڪري سگهو. بچت اوهان جي آئنده مسرتن ۽ خوشحاليءَ جي ضامن ٿيندي ۽ اوهان جي ملڪ کي وڌڻ ويجهڻ ۾ مدد ڏيندي، جنهن ۾ اسان سڀني جي ڀلائي آهي.

روپين بچائڻ جو هيءُ ئي وقت آهي

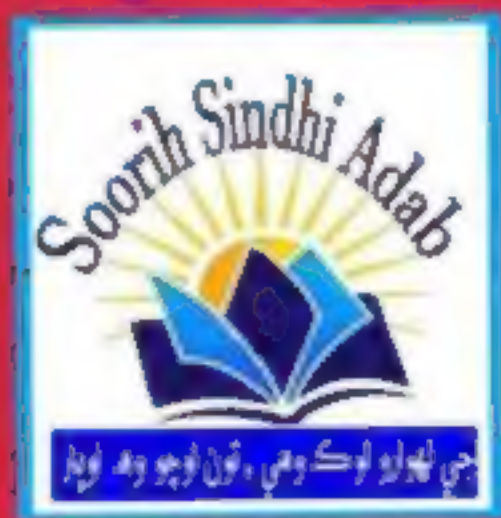
خرچ ڪرڻ جا ڏيا به موقعا ايندا

پاڪستان سيونگ سرٽيفڪيٽ ۾ روپياسيتڙايو

جن ۾ چار سڄا هڪ ڀاڱي پنج سيڪڙو دفعو آهي
پوسٽ آفيسن، سيونگ بيورو، ۽ مقرر ٿيل ايڄنٽن وٽان ملي سگهن ٿا.

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488